: પ્રકાશક :
રસિકલાલ છો. પરીખ, અધ્યક્ષ, શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન,
ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ

પ્રથમ સંપાદન
પ્રત ૫૦૦

વિ. સં. ૨૦૧૦,
ઈ. સ. ૧૯૫૪

કી. પાંચ રૂપિયા

: મુદ્રક :
મણિલાલ પુરુષોત્તમ મિસ્ત્રી,
આદિત્ય મુદ્રણાલય, રાયખડ, અમદાવાદ

નિવેદન

ગુજરાત વિદ્યાસભાએ સંશોધન ક્ષેત્રમાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન વર્ષોથી આદર્યો છે, જેના ફલસ્વરૂપે સ્વતંત્ર રીતે તેમજ શેઠ ભો. જે. અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન દ્વારા અનેક મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એણે પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતના ઇતિહાસ-સંશોધનના વિષયમાં સ્વ દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રીનો "ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ-૨ ભાગમાં" અને શ્રી. રત્નમણિરાવ ભી. જોટેનો "ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ-ઇસ્લામયુગ-ખંડ ૧ લો" એ મહત્ત્વના ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકયા છે. આ પાછલા ગ્રંથનો ખંડ ૨ જો અહમદશાહ સુલતાનથી લઈ મહમૂદ બેગડાના સમય સુધીનાં સાંસ્કૃતિક વિવિધ બળોને આવરી લેતો પ્રસિદ્ધ થાય છે.

ગુજ. વિદ્યાસભા
અમદાવાદ
તા. ૨૮-૨-૧૯૫૪

રસિકલાલ છો. પરીખ
અધ્યક્ષ
શેઠ ભો. જે. વિદ્યાભવન

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો પહેલો ખંડ બહાર પડયો ત્યારે બાકીના ખંડ બહાર પડતાં વિલંબ નહિ થાય એવી આશા રાખી હતી, એટલે પ્રસ્તાવના છેવટના ભાગમાં આપવા ધાર્યું હતું; પરંતુ તબિયત અને સંજોગોનાં વિઘ્નો એવાં આવ્યા કે એનો આ બીજો ખંડ બહાર પાડતાં જ ઘણો સમય વીતી ગયો. આ ભાગમાં મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસમાં ગુજરાત સલ્તનતનો ઇતિહાસ પણ સંપૂર્ણ થઈ શકયો નથી ત્રીજા ખંડમાં એ વિભાગ સંપૂર્ણ કરવાની આશા છે. આ કારણથી રીતસરની પ્રસ્તાવના હવે પછીના ભાગ માટે રાખી સંજોગોની સમજૂતી આપતી આ ટૂંકી પ્રસ્તાવના આ ભાગમાં આપી છે.

આજના ઇતિહાસ–વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે રાજાઓ અને લશ્કરની દોડાદોડ અને વિજયોનું વર્ણન કે તારીખો એ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ નથી; પરંતુ આપણાં દેશની ઇતિહાસ સામગ્રી, આપણા સામાજિક બંધારણના વિશિષ્ટ સંજોગો, અને આપણા પ્રાચીન સાહિત્યની ઇતિહાસને નોંધવાની વિશિષ્ટ પણ વિચિત્ર રીત, આપણા સાહિત્યની માનસિક ભૂમિકા, વગેરેને ધ્યાનમાં લેતાં, આપણા દેશમાં ઇતિહાસલેખન બીજા દેશો કરતાં કંઈક ભિન્ન પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે. રાજ્ય અને રાજાઓ માટેની આપણી પ્રાચીન ભાવનાને પણ ઇતિહાસ લખતી વખતે દૂર રાખી શકાતી નથી અને રાજકીય ઇતિહાસે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઘડવામાં જે ફાળો આપ્યો છે તે જોતાં એ ઇતિહાસ પણ સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દૂર મૂકી શકાય એમ નથી. આ દૃષ્ટિએ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની એક ટૂંકી મીમાંસા હવે પછીના ખંડની પ્રસ્તાવનામાં કરવા ધાર્યું છે એ ખંડ બહાર પડયા છે તેમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ જ્યાં ધ્યાન દોરવાનું હોય ત્યાં પ્રયત્ન કર્યો છે, એટલે પ્રકરણોને યથાળે સુલતાનોનાં નામો જોઈ "આ તો જૂની રીત પ્રમાણે રાજાઓનો ઇતિહાસ છે" એમ ન મનાય એવી વિનંતિ છે હવે પછીના ભાગમાં આ વાત વધારે સ્પષ્ટ થશે અને શુદ્ધ સાંસ્કૃતિક પ્રકરણો પણ આવશે.

ઇતિહાસના લખાણમાં આધાર માટે નીચે નોંધો આપવી જ પડે છે. એમાં બે રીતો જોવામાં આવે છે: એક માત્ર આધાર ગ્રંથનું નામ અને પાનું; બીજું એ સાથે થોડી ચર્ચા અને લેખકનો અભિપ્રાય આ ગ્રંથમાં એવી નોંધો કોઈને કદાચ લાંબી કે કંટાળો આપે એવી લાગે; પરંતુ આધાર ઉપરાંત ચર્ચા, સરખામણીઓ, ઇતિહાસમાં સ્થાન આપી શકાય એવી રસમય લોકકથાઓ તથા કહેવતો, વગેરે આપવાથી લંબાણ થયું હોય ત્યાં પણ કંટાળો આવે એવું તો નહિ લાગે એવી આશા છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ કોઈ ઐતિહાસિક બાબત માટે ધ્યાન ખેંચવાનું હોય તે પણ નોંધમાં ઉલ્લેખ્યું છે, મતભેદ પણ એમાં બતાવ્યા છે, એ દૃષ્ટિએ નોંધો તરફ જોવાની વિનંતિ છે.

રત્નમણિરાવ ભીમરાવ

અનુક્રમણિકા

શાહનો ન્યાય—વાંટા-ગુજરાત સલ્તનત પછી વાંટાનો ઇતિહાસ-દુકાળ—અહમદશાહ અને હિંદુ ઠાકોરો—અકબરની પેઠે રાજનીતિનું એક પગલું—અહમદશાહનું ચારિત્ર્ય-'બાની અહમદાબાદ"—અહમદશાહ-પીર બાદશાહ—એના સમયના સંત પુરુષો—સરખેજના સંત અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ—કુતુબે આલમ સાહેબ અને બુખારી સૈયદો—સૈયદ ઉસમાન શમ્મે બુરહાની પૃ. ૩૫૮-૩૭૧

પ્રકરણ તેવીસમું: ગુજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ જીત મેળવી શક્યા નહિ—હિંદુ મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ—એ ભેદો ગુજરાતમાં એક થયા—સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ—મુસલમાનો સૂકા દેશમાંથી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સંસ્કાર ધરાવતા દેશોમાં આવ્યા હતા—હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિક સ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય—મુસલમાન સત્તા દિલ્હીમાં કાયમ થઈ—ગુજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો—હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાન્તોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું—થાંભલા, પાટડા અને કમાનો-મસ્જિદની રચના અને નકશો (plan)-મસ્જિદની બાંધણીમાં પ્રગતિ—હિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદમ ઘટની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ઘટાવી—મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કહેવાતી કલાની ચર્ચા—મસ્જિદમાં માળ કરવાનું કારણ અને હેવલના મતની ચર્ચા—મિનારા-મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ—મિનારા માટે પ્રેરણા ક્યાંથી મળી? મિનારાની બાંધણી ઉપર યુરોપીય વિવેચન—એ માટે સર જોન માર્શલનો મત અંગત જ કહી શકાય—મિનારા: ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા—હાલતા મિનારા—૧૧૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના—આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા—ગોખ-જાળીઓ-ઝરૂખા-થાંભલા-અલંકારોમાં સંયમ—કંદોરા વગેરે અલંકારો-ઘૂમટ—ગુજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના ઘૂમટોની સરખામણી—રોજા-વાવ: ગુજરાતની ખાસ વિશેષતા—તળાવ-વિચિત્ર કૂવા-ગુજરાતની પરબડી-ગુજરાતી ઘર—વરંડિકા: વરંડા-ગુજરાતના ટાંકા-ગુજરાતના કિલ્લા-દુર્ગ—મુસલમાન સમયના ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન—નગરરચના—શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગરરચના

પૃ. ૩૭૧-૪૧૧

—૨—

સુલતાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ:

ભદ્રનો કિલ્લો—અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાંધેલા મકાનોનું કલ્પનાચિત્ર—અહમદશાહની મસ્જિદ—હૈબતખાનની મસ્જિદ-ત્રણ દરવાજા—જુમા મસ્જિદ—બાદશાહ અને રાણીના રોજા પૃ. ૪૧૨-૪૭૫

—૩—

ગુજરાતની મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો:

ફર્ગ્યુસન-બર્જેસ અને કઝીન્સ—હેવલ-વિન્સેન્ટ સ્મિથ—એલ્ફિન્સ્ટન-જે.

ગૂજરાતનો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ

ઇસ્લામ યુગ

ખંડ ૨

પ્રકરણ ઓગણીસમું

અહમદશાહ ૧ લો

અમદાવાદ : ગૂજરાતનું પાટનગર

સ્વતંત્ર મુસ્લિમ ગુર્જર મહારાજ્યની સ્થાપના

સ્વતંત્ર ગૂજરાતી બાદશાહતનો મૂળપુરુષ અને સ્થાપક મુઝફ્ફરશાહ હતો. પહેલો સ્વતંત્ર બાદશાહ-નામનો પણ-તેનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ થયો હતો. આમ છતાં પણ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહતનો વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ[1] કહેવાય. ઓગણીસ વર્ષ પૂરાં કરી, કાચી યુવાવસ્થામાં, ઈ. સ. ૧૪૧૧ ના જાન્યુઆરી માસની ૧૦મી તારીખે એ ગાદીએ આવ્યો.

અહમદશાહના પિતરાઈઓ અને બીજા અમીરોનો બળવો

અહમદશાહ ગાદીએ આવતાંની સાથે જ તેના પિતરાઈઓએ બળવો કર્યો. મુઝફ્ફરશાહના તાતારખાન સિવાય ચાર પુત્રો, અહમદશાહના કાકાઓ, ફિરોઝખાન, હૈબતખાન, સઆદતખાન અને શેરખાન નામે હતા. ફિરોઝખાન અને તેના પુત્ર મોઈયુદ્દીન પાસે વડોદરાની સૂબાગીરી હતી. શેખમલીક ઉર્ફે મસ્તીખાન, ઉર્ફે હબીબ નામે એક મુઝફ્ફરનો પુત્ર સુરત અને રાંદેરનો સૂબો હતો એમ પણ તવારીખકાર લખે છે.[2] ખંભાતનો સૂબો અમીર

---

૧. ગૂજરાત સલ્તનતને અહમદશાહી વંશ કહેવાય છે. મૂળપુરુષ કે સ્થાપક કરતાં પણ વંશકર્તાનું મહત્ત્વ જુદું જ છે. મૂળપુરુષ મુઝફ્ફરશાહ કહી શકાય. વંશમાં સૌથી નામાંકિત કીર્તિ હિંદની બહાર પણ ગઈ હતી તેવો મહમૂદ બેગડો કહી શકાય. પણ વંશકર્તા તો અહમદશાહ જ કહેવાય. એક દાખલો લઈએ- ભગવાન રામચંદ્ર ચિરકીર્તિવાળા થયા. તેમના વંશનો મૂળપુરુષ વિવસ્વાન કહો કે ઇક્ષ્વાકુ કહો, પરંતુ વંશકર્તા તો રઘુ જ કહેવાય જેના ઉપરથી રામ પોતે 'રાઘવ' કહેવાયા.

૨. મુઝફ્ફરના પુત્રોનાં નામ મિરાતે સિકંદરી અને તબકાતે અકબરીમાં એકસરખાં આપેલાં નથી. શેખમલીક મસ્તીખાનને બદલે તબકાત માત્ર હબીબ લખે છે. મોઈયુદ્દીનને બદલે સિકંદરી મોદુદ લખે છે. આ બધામાં હૈબતખાનનું નામ આજે જમાલપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં એની મસીદ ઊભી છે તે ઉપરથી

મહમૂદ બરકી, મલીકશાહ, અને કરીમ ખુશરૂ વગેરે મુસલમાન અમીરો મુઝફ્ફરશાહના પુત્રોને જઈ મળ્યા અને અહમદશાહ સામે બળવામાં સામેલ થયા. જીવણદાસ ખત્રી અને પ્રયાગદાસ નામે બે હિંદુ[૩] સરદારો પણ તેમને મળ્યા. ફિરોઝખાન આ બધામાં મુખ્ય હતો અને એણે જીવણદાસ ખત્રીને પોતાનો વજીર બનાવ્યો. ફિરોઝખાને ખંભાત લીધું અને હૈબતખાન ત્યાં તેમને મળ્યો. સઆદતખાન અને શેરખાન તે પછી તેમને આવીને મળ્યા. મલીક બદરખત્રી, હીસામ ઉલ્મુલ્ક ભંડારી અને એનો પુત્ર અહમદખાન પણ તેમને મળ્યા.[૪] આ લોકોએ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને પણ દર કૂચે મોટી રકમ ખર્ચ પેટે આપવાની કહીને પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને ગૂજરાતના બીજા જમીનદારોને ઘોડા અને પોશાક ભેટ મોકલાવી પોતાની સાથે જોડાવાનું કહેણ મોકલ્યું. નડિયાદ આગળ આ લોકો ભેગા થયા. સુલતાન અહમદને આ ખબર મળતાં તે લશ્કરને લઈને નીકળ્યો. જીવણદાસ ખત્રીનો વિચાર પ્રથમ પાટણ ઉપર ચડાઈ લઈ જવાનો હતો અને તે બાબતમાં બીજા અમીરો સાથે મતભેદ થતાં અંદર અંદરની લડાઈ થઈ તેમાં જીવણદાસ ખત્રી માર્યો ગયો.[૫] અહમદશાહના આવવાની ખબર સાંભળી બળવાખોર પાછા પડવા મંડ્યા. આ વખતે સુલતાન અહમદશાહે અમીરો અને બળવાખોરોને સંબોધીને એક એક પત્ર લખ્યો.[૬] તેમાં જણાવ્યું કે સદ્‌ગત સુલતાન મુઝફ્ફરે મને ગૂજરાતની ગાદી આપી છે. બળવાનું પરિણામ નાશ જ છે. જો અમીરો પોતાની હદમાં રહેશે તો સૌ સૌની જાગીર ભોગવશે. આ સમાચાર સાંભળી કેટલાક અમીરો સુલતાનના કાકા હૈબતખાનને આગળ કરીને સુલતાનને શરણે ગયા. મોઈઝુદ્દીન અને શેખમલીક મસ્તીખાન ખંભાત

જણાવ્યું છે. મુઝફ્ફરને કેટલા છોકરા હતા તે નક્કી થતું નથી. તબકાતે અકબરીમાં હજી એક બીજા પુત્રનું નામ આગળ આવે છે.

૩. તબકાતે અકબરી એમાં જીવણદાસ ખત્રીનું નામ લખે છે. સિકંદરી ઉપરનાં બન્ને નામો લખે છે જ્યારે ફિરિશ્તા પ્રયાગદાસને બદલે વિનાયકદાસનું નામ લખે છે.

૪. મુસલમાન અમીરોનાં નામોમાં પણ તવારીખોમાં થોડો થોડો ફેર છે. ઉપરનું બધું વર્ણન સિકંદરીનો ફઝલઉલ્લ લુત્ફ અલીનો તરજૂમો, આત્મારામનો ગૂજરાતી તરજૂમો અને તબકાતે અકબરીનો બ્રજેન્દ્રનાથ ડેનો બિબ્લિઓથેકાનો તરજૂમો (પૃ. ૧૮૯-૧૯૦) ઉપરથી લીધું છે. પણ વધુ વજન તબકાતને આપ્યું છે.

૫. સિકંદરી : અંગ્રેજી પૃ. ૮૯. ગુજરાતી પૃ. ૨૩.

૬. આ પત્ર તબકાતે અકબરી (પૃ. ૧૯૦)માં આપેલો છે. પણ સિકંદરીમાં નથી આપ્યો.

તરફ નાસી ગયા અને ત્યાંથી ભરૂચ ગયા.[૭] સુલતાને ભરૂચ તરફ જઈ તે શહેરને ઘેરો ઘાલ્યો. આખરે ભરૂચના બળવાખોરો તાબે થયા અને મસ્તીખાન સુલતાનને પગે પડ્યો. સુલતાને બધા અમીરો અને પોતાના બળવાખોર સગાઓને માફ કરીને ફરી તેમનું યોગ્ય સન્માન કર્યું.[૮]

અમદાવાદ વસ્યું ઈ. સ. ૧૪૧૧

આ બળવા શાંત કર્યા પછી અહમદશાહ આશાવલમાં આવ્યો અને ત્યાંનું હવાપાણી એને પસંદ આવ્યું.[૯] હિ. સં. ૮૧૩, ઈ. સ. ૧૪૧૧નું વર્ષ હતું. એ વર્ષમાં અહમદશાહને હાથે પોતાનું નામ ચિરંજીવ રહે એવું કાર્ય થયું. ગુજરાતના આજના પાટનગર અમદાવાદનો પાયો નંખાયો. કર્ણદેવ સોલંકીએ નામ બદલીને કર્ણાવતી નામે પ્રસિદ્ધ કર્યા છતાં જૂનું આશાવલ જૂને નામે તો હતું જ. અહમદશાહે પણ નવું શહેર નહોતું વસાવ્યું. આશાવલની ઉત્તરે સાબરમતીને કિનારે એક કિલ્લો માત્ર બાંધ્યો. પણ એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વધીને જૂના આશાવલ સાથે મળી ગયું; અને એ વખતની દુનિયામાં તો સર્વશ્રેષ્ઠ શહેરોની પંક્તિમાં બેસે તેવું, પણ આજે આખી દુનિયામાં નહિ તો ભારતવર્ષમાં મોટાં શહેરોની હરોળમાં બેસે એવું-શહેરે મુઆઝમ-મહાન શહેર-અહમદાબાદ, અહમદશાહના નામથી આબાદ થયું ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ એક મહત્ત્વની બીના હોવાથી, અહમદશાહનાં બીજાં પરાક્રમોની હકીકત થોડો વખત બાજુએ મૂકીને અમદાવાદની વિગતમાં જરા ઊતરીએ.

---

૭. સિકંદરી પૃ. એજ.

૮. એજ. પૃ. એજ. ગુજરાતી પૃ. ૨૪.

૯. તબકાતે અકબરી (પૃ. ૧૯૧) લખે છે કે આશાવલનાં હવાપાણી પસંદ આવ્યાં, જ્યારે સિકંદરી લખે છે કે આશાભીલનો નાશ કર્યો. સિકંદરી એક પ્રતમાં નાશ કરવાની યુક્તિ કરી એમ પણ છે. સિકંદરીના અંગ્રેજી તરજૂમા (પૃ. ૮૯ ની ફૂટનોટમાં સર ક્લાઇવ બેલી આશાભીલને આસીરગઢનો સ્થાપક હોય એમ પણ માને છે. આ કેવળ ભ્રમ લાગે છે. આશોભીલ રજપૂત સમયમાં હતો તે આ સમય સુધી ક્યાંથી આવ્યો? આશાવલ તો મૂળથી સોલંકી અને પછી રજપૂત સત્તા નીચે હતું. આમાં સાચી વાત માત્ર એટલી જ કે આશાવલની આસપાસ ખાંટ જાતના ભીલ લોકો લૂંટફાટ કરતા અને તેઓનું જોર હતું. તેઓનો કોઈ સરદાર આશો કહેવાતો હોય. પરંતુ આસીરગઢનો સ્થાપક આશોભીલ એ તો ભ્રમ જ છે. ભીલોના ત્રાસનો બંદોબસ્ત કરવાનો હેતુ હોય એટલું જ સ્પષ્ટ થાય છે. છતાં રાજધાની પાટણથી અમદાવાદ ખસેડવા માટે તો બીજું કારણ હોય શકે તે આગળ જોઈશું. ગુજરાતનું પાટનગર પ્ર. ૩ નો જુઓ.

અમદાવાદ વસ્યાનો સમય

અમદાવાદ વસ્યાની સાલ અને તારીખોમાં ઘણો જ મતભેદ છે. મુસલમાન તવારીખો જે એ વખતના પ્રમાણમાં તારીખો આપવામાં બનતાં સુધી સૌથી વધારે ચોક્કસ છે, તેમણે પણ સાલ આપવામાં ભૂલો કરેલી છે. પણ તારીખકારોમાં મિરાતે સિકંદરી અને અહમદી અને તબકાતે અકબરીમાં હિ. સં. ૮૧૩ એટલે ઈ. સ. ૧૪૧૧ આપેલી છે તે સત્ય જણાય છે. દેશી આધારોમાં વિ. સંવત્ આપવામાં પણ ઘણો મતભેદ છે, પરંતુ શત્રુંજયતીર્થોદ્ધાર–પ્રબંધની વંશાવળીમાં વિ. સં. ૧૪૬૮ આપેલી છે તે ખરી છે. આમ ખરું વર્ષ નક્કી થઈ શકે છે, પણ ખરી તારીખ કે તિથિ નક્કી થઈ શકતી નથી. તવારીખકારો જુદા જુદા મહિના આપે છે, પણ જિલ્કાદ મહિનો ઠીક જણાય છે. દેશી આધારો વૈશાખ મહિનો લખે છે, પણ વાર અને તિથિમાં ફેર જણાય છે. તવારીખોના અંગ્રેજી તરજૂમો કરનારાઓ પણ જુદી જુદી તારીખો લખે છે. પરંતુ એટલું નક્કી છે કે મેશ રાશિમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થયા પછી અમદાવાદ શહેર વસેલું છે એટલે એપ્રિલની તા. ૧૩ મીની આસપાસ કોઈ શુભ દિવસે અમદાવાદ વસ્યું એટલું નક્કી છે.[૧૦] ખાતમુહૂર્તમાં પહેલી ઈંટ મધ્યાન્હે મુકાઈ હોય એમ જ્યોતિષ ઉપરથી સમજાય છે.[૧૧] આપણા જ્યોતિષના ગણિતમાં ભારતમાં સુપ્રસિદ્ધ થયેલા શ્રી. હરિહર પ્રા. ભટ્ટ જ્યોતિષશાસ્ત્રની ગણતરી ઉપરથી હિ. સં. ૮૧૩ના જિલ્કાદ માસની ૨ જી તારીખ અને ગુરુવારે શહેરની સ્થાપના સિદ્ધ કરે છે. એટલે ૧૪૧૧ના ફેબ્રુઆરીની ૨૬મી તારીખ આવે છે. પરંતુ ફલ જ્યોતિષની દૃષ્ટિએ એની ચર્ચા આગળ પરિશિષ્ટમાં કરીશું.

અમદાવાદ વસાવવાનું કારણ

અમદાવાદ વસાવવાનાં કારણો પણ જુદાં જુદાં આપવામાં આવે છે. કૂતરા ઉપર સસલું આવવાની વાત કેટલાંક મોટાં શહેરોને માટે કહેવામાં આવે છે, પણ તેમાં કાંઈ સત્ય નથી. આશાભીલની પુત્રી તેજાં અગર ગુજરકુમારીના અહમદશાહ સાથેના પ્રેમની કથામાં પણ સાર હોય એમ

૧૦. આ બાબત. વિસ્તૃત. ચર્ચા. બધા. આધારો. સાથે. ગૂજરાતના. પાટનગર. પ્ર ૩મા આપેલા છે.

૧૧. આ બાબત જ્યોતિષના આધારથી નક્કી થઈ શકે તેમ છે તે આગળ જોઈશું. અમદાવાદની કુંડળીમાં કર્ક લગ્ન અને મેશનો સૂર્ય હોવાથી મધ્યાહ્નના વખતે પાયો નખાયો હતો.

લાગતું નથી; જો કે અહમદશાહને હિંદુ રાણીઓ હોય તેમાં શંકા લાવવાને કારણ નથી.[૧૨] અમદાવાદ વસાવવા માટે ખરું કારણ એવું હોઈ શકે કે અહમદશાહને દક્ષિણ ગૂજરાત અને માળવા સામે લડાઈઓ કરવી પાટણથી દૂર લાગતી હોય. અમદાવાદની જગ્યાએ આશાવલ સામાન્ય રીતે મોટું શહેર તો હતું જ. એનું સ્થળ ગૂજરાતમાં પાટણ કરતાં વધારે મધ્યમાં હતું, અને પાટણ કરતાં, ગૂજરાતના બધા ભાગ, સૌરાષ્ટ્ર, માળવા, દક્ષિણ વગેરે સ્થળોનો વહીવટી અમલ પણ જલદી થઈ શકે તેવી સગવડવાળું હતું. તવારીખકાર હવાપાણી સારાં હોવાનું લખે છે, પરંતુ હવામાં તો પાટણ અને અમદાવાદમાં બહુ ફેર ન હોય, પણ પાણીની સગવડ કદાચ સૂકી સરસ્વતી કરતાં સાબરમતીથી વધારે મળે. આમ છતાં લશ્કરી અને વહીવટી કેન્દ્ર તરીકે પાટણ કરતાં વધારે સગવડવાળું સ્થળ હોવાથી આશાવલ રાજધાની તરીકે પસંદ થયું, પહેલાં હિંદુ સમયમાં પણ બીજી પંક્તિની રાજધાની તરીકે ગણાયું હતું. અહમદશાહે આ સગવડ ધ્યાનમાં લઈ આશાવલની બાજૂમાં પોતાની મરજી મુજબ કિલ્લો અને મોટી મસ્જિદ બાંધીને એ જગ્યાને નવું નામ આપ્યું અને ત્યાં વસ્તી વધી, એ ગૂજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ. પાટણથી રાજધાની અમદાવાદ ફેરવાઈ.

અમદાવાદના પાયામાં પવિત્ર પુરુષોનો હાથ

એમ કહેવાય છે કે પાટણને બદલે આશાવલમાં રાજધાની ખસેડવી અને તે જગ્યાને નવું નામ આપવું એમ નક્કી કર્યા પછી તે બાબત અહમદશાહે શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબની સલાહ લીધી. એ સંતપુરુષે હઝરત અલ ખીજર ખ્વાજા—જેમને કેટલાક પેગંબર એલીઝ કહે છે—તેમની દૈવી પરવાનગી માગવા જણાવ્યું. હઝરતે જવાબ વાળ્યો કે જેમણે દિવસની પાંચ વખતની નિમાઝમાં એક દિવસ પણ પાડ્યો ન હોય એવા ચાર પવિત્ર સાધુચરિત અહમદ નામના માણસોને હાથે પાયો નંખાય તો શહેર હમેશને માટે આબાદ થશે આ ઉપરથી એવા પુરુષોની શોધ કરવામાં આવી. બે જણા તો શેખ અહમદ ખટ્ટુ અને સુલતાન અહમદશાહ પોતે જ હતા[૧૩] ત્રીજા પાટણના કાજી અહમદ જુડ અને

---

૧૨. આ હકીકત પણ ગૂ. પાટનગર પૃ. ૨૯–૩૦માં આપેલી છે તેમાં નોંધમાં ફાર્બસ સભાના હસ્તલિખિત ગ્રંથોની યાદીમાં આપેલી આશાભીલની દીકરીની લાવણીનો ઉતારો પણ મેં આપેલો છે એ વાત ભાટ ચારણોમાં ચાલતી હોવી જોઈએ.

૧૩. ગૂજરાતનું પાટનગર પૃ. ૩૧માં આ બાબત ચર્ચા કરી છે. અહમદશાહે પણ પાંચ વખતની નિમાઝ એક દિવસ

ચોથા એક મલીક અહમદ મુળી આવ્યા પાટણમાં કાજી અહમદ જુડની કબર ઉપર લખે છે તેમાં અમદાવાદ વસાવનાર ચાર અહમદમાંના એક હતા એમ લખેલું છે[૧૪] ચોથા મલીક અહમદની કબર કાળુપુર દરવાજા પાસે અમદાવાદમાં, પડાણવાડામાં આવેલી છે[૧૫] આ ચાર પવિત્ર અહમદ નામના પુરુષો ઉપરાંત બાર બાવા-ફકીરોએ પણ અમદાવાદ શહેર વસાવવામાં ભાગ લીધો છે એમ કહેવાય છે આ બધા દિલ્હીના સંત નિઝામુદ્દીન ઓલિયાના શિષ્યો હતા એમ કહેવાય છે[૧૬] આમ અમદાવાદ વસાવવામાં પણ સતપુરુષોનો પણ હાથ છે બાર બાવાઓમાં કેટલાકની કબરો અમદાવાદમાં છે અને કેટલાકની અમદાવાદની બહાર છે[૧૭] એમાં બાવા અલીશેરનો રોજો ખાસ પ્રસિદ્ધ છે એમની કબર સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુના રોજાની બાજૂમાં છે સરખેજનો રોજો જોવા જનારાઓએ પહેલાં બાવા અલીશેરની કબરના દર્શન કર્યા પછી જ અહમદ ખટ્ટુના રોજામાં જવું એવો રિવાજ છે બાવા અલીશેર નગ્ન રહેતા, પણ અહમદ ખટ્ટુ આગળ નગ્ન દેખાતા નહિ બાવા અલીશેરનુ માન આજે પણ ઘણુ છે અને ત્યાં રાત્રે સૂઈ શકાતુ નથી[૧૮] બાવા લુલુઈ પણ અમદાવાદમાં ખાસ પ્રસિદ્ધ છે એમની બાધા હિંદુ મુસલમાન બન્ને રાખે છે અને જમાલપુર દરવાજા બહાર સપ્તર્ષિને આરે એમની મસ્જિદ અમદાવાદની સુંદર મસ્જિદોમાંની એક ગણાય છે[૧૯]

અમદાવાદનુ સૌથી જૂનું ખાનદાન

અમદાવાદના લોકોને રસમય એવી એક વાતનો ઉલ્લેખ અહીં કરવો જોઈએ અમદાવાદ વસાવનાર ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક કાજી

---

૧૪ એજ પૃ ૩૧ અને પ્રો કોમીસેરિયટનો અ અંગ્રેજી ઇતિહાસ પૃ ૯૨-૯૩ એમાં પાટણના લેખનો તરજુમો આપેલો છે

૧૫. મિરાતે અહમદીની પુરવણી ગ બા નિઝામુદ્દીન ચિસ્તીકૃત અને નવાબઅલીને સીડનકૃત અંગ્રેજી તરજૂમો

૧૬ પ્રો કોમીસેરિયટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ. પૃ ૯૨.

૧૭ ગૂ પા અમદાવાદ પૃ ૩૨ની નોંધ બારે બાવાઓની વિગત આપેલી છે ત્રણ બાવાઓની કબર ધોળકામાં એકની વીરમગામમાં બેની સરખેજમાં અને બાકીના બધાની અમદાવાદમાં છે અમદાવાદ ગેઝેટિયર અને મિરાતે અહમદીએ આપેલા બાર બાવાઓનાં નામોમાં જરા ફેર છે

૧૮ બાવા અલીશેર રાત્રે વાઘ થાય છે એવી દંતકથા છે

૧૯ બાવા લુલુઈ શહેર વસ્યુ તે વખતના છતા એમની મસ્જિદ ગુજરાત સુલતનતની આખરનાં ભાગની બાંધણીની છે અને પાછળથી બંધાવેલી છે

અહમદ જુદે છે અને એમના વંશમાં આજે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ શહેરી સરદાર શમ્સુદ્દીન સૈયદમિયાં કાદરી અને સર મહેબૂબમિયાં કાદરીનું ખાનદાન છે. આ રીતે એમનું ખાનદાન આજ રહેલા અમદાવાદમાં જૂનામાં જૂના ખાનદાનમાં ગણી શકાય.[૨૦]

ભદ્રનો કિલ્લો

ઉપર જોયું તેમ ચાર પવિત્ર અહમદોએ અમદાવાદ શહેરના ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો પ્રથમ નાખ્યો. આ કિલ્લાના પૂર્વ તરફનો મોટો બુરજ આજે ઊભો છે અને અમદાવાદ શહેરનું એ ભૂષણ છે.[૨૧] કિલ્લાની અંદર એક પણ બાદશાહી મકાન આજે ઊભું નથી. કિલ્લાએ ઘણા રંગ જોયા છે. આજે પણ ભદ્રના મેદાનેશાહ નામે ઓળખાતા મેદાનમાં આ મોટા બુરજ અને દરવાજાની આગળ મોગલાઈમાં આઝમખાન ઉંધાઈએ સરાઈ બાંધી છે એટલે કિલ્લાના પૂર્વ તરફના મુખ્ય ભાગની પ્રાચીન સ્થિતિનો બુરજ સિવાય કાંઈ પણ ખ્યાલ આવી શકતો નથી. મોગલાઈ અને મરાઠા અમલમાં એમાં ફેરફાર થયા કર્યા છે એનું યથાસ્થાને આગળ વર્ણન કરીશું. આજે તો બાદશાહી મહેલોની અને બગીચાની જગ્યાએ મેદાનો છે અને તેમાં મેળા, પ્રદર્શનો અને ભાષણો યોજાય છે; અને એની એક બાજૂ અમદાવાદમાં અવરજવરના મુખ્ય સાધન જેવી સુધરાઈની મોટરબસનું મોટું થાણું છે ગઇ સદીની મધ્યમાં ભદ્રમાં કેદખાનું હતું, અને મરાઠા સમયમાં ભદ્રકાલીનું મંદિર થયું. આપણા અમદાવાદી પ્રવૃત્તિના પ્રતિનિધિ જેવા કવિ દલપતરામને એમના સમયમાં ભદ્રનો દેખાવ એ સમયના વાતાવરણને લીધે ભયંકર લાગેલો અને એમણે ગાયેલું કે "એ કારણ કાળાશથી ભદ્ર દીસે ભયંકર." આજે ભદ્રને જોનારને એવો ભાસ નહિ થાય.

માણેકનાથ અને માણેકચોક

ભદ્રનો કિલ્લો અને અંદરની મસ્જિદ બાંધી તુરત જ સાથે સાથે

---

૨૦. પ્રો. કોમીસેરિયેટનો ઇતિહાસ. પૃ. ૯૩. સરદાર શમ્સુદ્દીન કાદરી અમદાવાદની ગુજરાત કોલેજના ગ્રેજ્યુએટ છે અને મુસ્લિમ કોમમાં પહેલા કલેક્ટર નિમાયા હતા.

૨૧. ભદ્રના કિલ્લાનો કોટ હિ. ૮૨૦. ઇ. સ. ૧૪૧૭માં પૂરો થયો. એ ફારસીમાં ખીરદ શબ્દ ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. આમ ભદ્રના કિલ્લાને બંધાતાં ૭ વર્ષ થયાં લાગે છે. કિલ્લાનું વર્ણન આગળ કરીશું. પ્રાચીન કિલ્લાનો વચલો દરવાજો અને બે બુરજો માત્ર ઊભા છે, એ ઉપરથી ખ્યાલ કરવાનો રહે છે.

જુમા મસ્જિદનું બાંધકામ શરૂ થયું અને અહમદશાહે પોતાની છેલ્લી આરામગાહ જેવો પોતાનો રોજો પણ પોતાની હયાતીમાં બાંધ્યો. આ સ્થળની આસપાસનો ભાગ માણેકચોક નામે પ્રસિદ્ધ છે અને શહેર વસ્યા પછી એની ચારે બાજૂએ બજારો થયાં અને દરેક જાતના વેપારીઓને વસાવવામાં આવ્યા. આ માણેકચોક માટે એક દંતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે માણેકનાથ નામના એક નાથપંથી સાધુપુરુષ એ જગ્યાએ રહેતા હતા. અહમદશાહે કોટ બંધાવવો શરૂ કર્યો ત્યારે બાવાજી ગોદડી દોરાથી સીવતા અને સાંજે દોરી કાઢી લેતા ત્યારે બંધાયેલો કોટ પડી જતો. અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એ બાવા પાસે આવ્યો અને કરામતોની વાતો થઈ. એમાં એક ઝારીમાંથી પેસી નાળચામાંથી નીકળવાની કરામત બાવાજી પાસેથી જોવાની બાદશાહે વિનતિ કરી. કહે છે કે બાવાજી ઝારીમાં પેઠા ત્યારે અહમદશાહે ઝારીનું નાળચું અને મોઢું હાથથી બંધ કરી દીધું ! અને શહેરના મુખ્ય બુરજનું નામ માણેક બુરજ અને મુખ્ય ચોકનું નામ માણેકચોક રાખવાની કબૂલાત લઈ માણેકનાથે ઝારીમાં સમાધિ લીધી. આજે માણેકચોક અને માણેકબુરજ પ્રસિદ્ધ છે, માણેકનાથની ગાદીનું મંદિર પણ આજે માણેકચોકમાં પ્રસિદ્ધ છે.[૨૨] પરંતુ ૧૭૬૧માં મિરાતે અહમદીના લેખકે અમદાવાદ શહેરનાં હિંદુ સ્થળોનું વર્ણન પણ લખ્યું છે, અને એમાં આજે કેટલાંક નાનાં ગોખ જેવાં મંદિરોની પણ નોંધ છે, પણ માણેકનાથ કે એમના મંદિરનો ઉલ્લેખ નથી. એટલે આ કથાને માટે કાંઈ કહેવું મુશ્કેલ છે.[૨૩] રોજ કોટને તોડી પાડનાર સાધુ પુરુષ બાદશાહના હાથને ધકેલીને બહાર કેમ ન આવી શક્યા એ એક પ્રશ્ન છે. જેમ પાટણના ભદ્ર ઉપરથી અમદાવાદ અહમદનગર અને ચાંપાનેરના કિલ્લાને ભદ્ર કહ્યા છે તેમ માણેકના નંગ જેવો ચોક અને બુરજ હોય તેથી નામ આપ્યું હોય એમ સંભવે. ખંભાતમાં એવો એક માણેકચોક અને ત્રણ દરવાજા અમદાવાદની પેઠે જ છે. પાટણમાં માણેકચોક હતો કે નહિ તેનો ઉલ્લેખ મળતો નથી.

---

૨૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. એમાં પ્રકરણ ૪થામાં આ બાબતની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે.

૨૩. મિરાતે અહમદીની પુરવણી. ગુજરાતીમાં તથા નવાબઅલી અને સીડન-કૃત અંગ્રેજીમાં. અહમદીના લેખકે પૂર્વગ્રહ વગર શહેરની અંદર અને બહારનાં જાણીતાં (૧૭૬૧માં) સ્થળોનું વર્ણન કર્યું છે, એમાં માણેકનાથ કે ભદ્રકાળીના મંદિરનું નામ નથી.

સાબરમતીના પ્રવાહની દંતકથા

આજ પ્રમાણે સાબરમતી નદી પહેલાં માણેકચોકમાં વહેતી હતી અને અહમદશાહે શહેર વસાવતી વખતે એનો પ્રવાહ બદલ્યો એવી એક દંતકથા શહેરમાં ખૂબ પ્રચલિત છે. હિ. સ. ૮૧૩માં પાટણમાં ગાદી બેઠા પછી બહુ જ ટૂંકા સમયમાં અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું છે એટલે નદીનો પ્રવાહ બદલવાનો વખત તે પહેલાં તો હતો જ નહિ અને નદીની બીજી બાજુએ શહેરની સ્થાપના અને કિલ્લો કર્યા પછી પ્રવાહને બદલે એવો કોઈ વિચારહીન પુરુષ હોઈ શકે પણ નહિ. સાબરમતી જેવી પહોળી નદીનો પ્રવાહ બદલવાનું કાર્ય સહેલુ નથી. માણેકચોકમાં પ્રવાહ હતો એવી દંતકથા માટે રા. મગનલાલ વખતચંદ પણ લખે છે, અને આજે માણેકચોકમાં સ્મશાનિયા હનુમાન છે તે એ સમયે નદીકાંઠે ત્યાં સ્મશાન હશે તેનું ચિહ્ન છે એમ માને છે પરંતુ અહમદશાહે ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો તેના બીજા જ વર્ષમાં માણેકચોકમાં જ જુમામસ્જિદ જેવી મોટી મસ્જિદ બાંધવી શરૂ કરી. એટલે જો માણેકચોકમાં નદીનો પ્રવાહ હોય તો મસ્જિદ નદીના પ્રવાહમાં બાંધી એમ માનવું પડે આ વાત અશક્ય છે. કોઈ પણ તવારીખ ગ્રંથમાં આવી મોટી બીનાનો ઉલ્લેખ નથી. આ દંતકથામાં કાંઈ સત્ય હોય તો માણેક નદી નામે જે વહેળો આજે પણ બતાવવામાં આવે છે તે પહેલાં કાળુપુરના વહેળાને રસ્તે થઈ માણેકચોકમાં થઈને જતો તેનો પ્રવાહ સહેજ બદલ્યો હોય. આજે અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટી હજી પણ એ વહેળાનો પ્રવાહ વર્ષો થયાં બદલવાનો પ્રયત્ન કરી રહી છે. એટલે આ દંતકથાને પણ મોટું રૂપ અપાયું હોય એમ લાગે છે.[૨૪]

આશાવલ અગર કર્ણાવતી નગર

અમદાવાદની સ્થાપનાને લગતું આટલુ વર્ણન કરી એ શહેર વધ્યુ ત્યારે કેવુ થયું એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં એના પૂર્વાવતાર આશાવલ—કર્ણાવતીનું ટૂંકું વર્ણન કરીએ. આશાવલ ક્યારે વસ્યુ તેનો નિર્ણય થયો નથી. ઇ સ.ની દસમી સદીમાં અલ્બીરૂની એનો ઉલ્લેખ કરે છે, એટલે એ પહેલાં ઘણા લાંબા સમયથી એ શહેર આબાદ હશે. મધ્યકાલીન રાજપૂત સમયમાં પણ પાટણથી બીજી પંક્તિમાં એની રાજકીય ઉપયોગિતા

૨૪. અમદાવાદના ઇતિહાસમા પ્ર. ૪થામાં આ ચર્ચા પણ ખૂબ વિસ્તારથી કરી છે. અને માણેક નદીના વહેળાને ફેરવ્યો હોય એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે. માણેક નદી સાબરમતીનુ કોઇ લાગુ પાડ્યું હોય શકે.

ગણાતી હતી. ઉદયન મંત્રી, દેવચંદ્રસૂરિ, હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન વ્યક્તિઓનો ત્યાં નિવાસ થયો હતો. જૈન પટ્ટાવળીઓમાં પણ એના ઉલ્લેખો જોતાં ત્યાં જૈનોની સારી વસ્તી હશે અને જૈન મંદિરો પણ સારા પ્રમાણમાં હશે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. અગિયારમી સદીમાં અલ ઇદ્રીસી એને સારી વસ્તીવાળું સારા વેપારીઓ અને ઉદ્યોગી માણસોથી વસાયેલું, પૈસાદાર શહેર કહે છે, અને ત્યાં ઉપયોગી વસ્તુઓ બને છે એમ પણ લખે છે.[૨૫] પરદેશીઓ ગૂજરાતનાં શહેરોમાં બંદરો બાદ કરતાં,[૨૬] અંદરનાં શહેરોમાં માત્ર પાટણ, આશાવલ અને ધોળકાનાં નામો જ ગણાવે છે એ એનું મહત્ત્વ સૂચવે છે. જૈન મંદિરોમાં આશાવલમાં શ્રીઅરિષ્ટનેમિ પ્રાસાદ હતો એમ પ્રબંધચિંતામણિ કહે છે. જૈન અને બ્રાહ્મણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો સારા પ્રમાણમાં હશે એમ માની શકાય. ઉલૂઘખાનનું લશ્કર સૌરાષ્ટ્ર જતાં, અને મુહમ્મદ તઘલખનું લશ્કર દક્ષિણમાં તથા સૌરાષ્ટ્રમાં જતાં આશાવલ આવેલું. એ જોતાં એ બન્ને બાજૂના ધોરી માર્ગ ઉપર એ શહેર હતું અને ખંભાત તથા પાટણના વેપારી મહામાર્ગમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ છે.[૨૭]

આશાવલનું સ્થળ

આ આશાપલ્લી અગર આશાવલ શહેરનું નામ જ કર્ણદેવ સોલંકીએ બદલીને કર્ણાવતી પાડ્યું અને એ બે શહેર એક જ છે એ પાછળ પહેલા ભાગમાં જોઈ ગયા. કર્ણાવતી નામ થોડા લેખોમાં કાયમ રહી જેવું પડ્યું તેવું જ ભુલાઈ ગયું એમ સમજાય છે. અમદાવાદ આશાવલને અડીને વસ્યું એમાં ફેર માત્ર એટલો જ પડ્યો કે અહમદશાહે આશાવાલની લગોલગ ઉત્તરે એક સપાટ ઊંચી ભૂમિ ઉપર માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો બાંધ્યો. એ કિલ્લાની આસપાસ નવું શહેર વસતાં આશાવલનો ઉત્તર ભાગ નવા શહેરમાં મળી ગયો. ગૂજરાત-સલ્તનતના પ્રારંભમાં કેટલાક પ્રસિદ્ધ પુરુષોનો વાસ આશાવલમાં જ થયો હતો, કારણ કે અમદાવાદ એ સમયે બાજૂમાં તાજું જ વસતું હતું. હાલ જમાલપુર દરવાજાના કોટને અડીને આવેલી હિંમતખાનની મસ્જિદ કોટ બંધાતાં પહેલાં આશાવલમાં જ

---

૨૫. ઇલિયટ. ૧-૮૬-૮૭.

૨૬. ઇ. સ. ૧૦૩૦માં અલ્બીરૂની આશાવલનો ખંભાતથી બે દિવસનો રસ્તો છે એમ વર્ણવે છે. જુઓ સચાઉનો અલ્બીરૂની. ભા. ૧. પૃ. ૨૦૫.

૨૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આશાવલ એ જ કર્ણાવતી અને એનું સ્થળ અમદાવાદમાં ક્યાં તેની ખૂબ વિસ્તૃત ચર્ચા એક આખા જુદા પ્રકરણમાં (પ્ર. બીજું) કરી છે. જૈન ઉલ્લેખો એમાં આપ્યા છે.

હતી અને હૈમતખાન અહમદશાહનો કાકો થતો હતો. એટલે આશાવલ અમદાવાદની દક્ષિણે અમદાવાદ શહેરનો કોટ મહમૂદ બેગડાએ બાંધ્યો તે પછી પણ એક પરા તરીકે છેક મરાઠા સમય સુધી ઊભું હતું. ગઈ સદીના અંગ્રેજ લેખકોએ અસારવાને આશાવલ ધારવાની જે ભૂલ કરી હતી. તે પાછળના બધા લેખકોએ ચાલુ રાખી હતી.[૨૮] અસારવા આજે ઊભું છે જ્યારે આશાવલનું આજે નામનિશાન રહ્યું નથી. મિરાતે અહમદી ઈ. સ. ૧૭૬૧માં અમદાવાદનાં પરાં ગણાવતાં પૂર્વ તરફ અસારવા અને દક્ષિણ તરફ આશાવલ જુદાં ગણાવે છે, એટલે આશાવલ શહેર જમાલપુર તરફ અમદાવાદ શહેરમાં ભળી ગયું અને પછી જમાલપુર દરવાજા બહાર છેક અઢારમી સદીમાં પણ હતું એ સ્પષ્ટ વાત છે. એનો મધ્ય ભાગ આજે કેલિકો મિલની નીચે દટાયેલો પડ્યો છે. મીર અબુતુરાબનો રોજો અને આશાભીલનો કેલિકો મિલની પાસે આવેલો ચોતરો તથા આસ્ટોડિયે આશાભીલનો ટેકરો એટલા ઉપરથી એનું સ્થળ સાબિત થાય છે. આશાવલ પડું થઈ ગયા પછી મરાઠાઓની ચડાઈઓને લીધે એનો નાશ થયો છે.[૨૯]

આશાવલ અગર કર્ણાવતીની જગ્યાએ જ અગર તો અડોઅડ અમદાવાદ શહેર વસ્યું અને છેવટે અમદાવાદમાં મળી ગયેલું. આશાવલ ઘણું પ્રાચીન સ્થળ છે એ ઉપર જોયું, એટલે અમદાવાદ વસ્યાનું વર્ષ ભલે ૧૪૧૧ હોય, પરંતુ એની વસ્તી ઘણી જ પ્રાચીન છે એમ માન્યા વગર ચાલે તેમ નથી. પાટણ, ખંભાત, સોમનાથ વગેરેની પેઠે આશાવલ પણ એક સમયે ગુજરાતની સંસ્કારિતાનું કેન્દ્ર હશે એમ માનવાને કારણ છે.[૩૦] આ સંસ્કારિતાનો વારસો જુદા જુદા સ્વરૂપમાં સાડાપાંચસો વર્ષથી

---

૨૮. હોપ, ફર્ગ્યુસન, બર્જેસ અને એક પણ અપવાદ સિવાય બધા લેખકોએ અસારવાને જ આશાવલ કહેલું છે પ્રો. કોમીસેરિયેટે મારો આશાવલનો લેખ વસંત માસિકમાં વાંચી It is conclusively proved એવો અભિપ્રાય મને કહેલો, પરંતુ એમના ઇતિહાસમાં અંગ્રેજ લેખકોના મતથી તણાઈને એમણે મારો સ્થળનિર્ણય જરા સંકોચથી કબૂલ રાખ્યો છે.

૨૯. મોગલાઈના અંતભાગમાં લખાયેલા જૈન રાસોમાં મરાઠા આશાવલના ઉલ્લેખો મળી આવે છે. કેટલાક એવા ઉલ્લેખો ઉપર આપેલા છે.

૩૦. ચીનો મુસાફર હ્યુ-એન-સંગ એક અતવી કે અચવી તે વર્ણન ઉપરથી આશાપલ્લી હોય એમ લાગે છે. ભૌગોલિક સ્થળો

આજના મહાગુજરાતના પાટનગર અને સંસ્કારકેન્દ્ર અમદાવાદને મળ્યો છે. અમદાવાદ એની બાદશાહીના સમયમાં કેવું હતું અને બહારની દુનિયા એને કેવું માનતી હતી એ ટૂંકામાં જોઈએ. સંસ્કારના કેન્દ્રને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કેન્દ્રસ્થાન મળવું જોઈએ. એક કવિએ ખંભાત અને પાટણને કાનનાં બે કુંડળ તરીકે ગણાવી અમદાવાદને ગુર્જરરાજલક્ષ્મીનું સુંદર મુખ કહ્યું છે તે યથાર્થ છે.[31]

હુલ્વી-શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદનું વર્ણન

કવિ હુલ્વી શિરાઝીએ અમદાવાદનું કવિત્વમય વર્ણન કર્યું છે.[32] એમાં કેટલાંક વાક્યો સૂચક છે. કવિ કહે છે કે અહીંની જમીન આનંદકારી છે અને "મહેનતની ધૂળથી પવિત્ર" થયેલી છે. આ વાત ખરી છે. અમદાવાદ ધૂળિયું શહેર છે, પણ એ શ્રમની ધૂળ છે, આળસની નહિ! કવિ આગળ કહે છે કે "આ બધું જોઈને કોઈ અગમ્ય આદેશથી અલ્લાહના હુકમથી બાદશાહના દિલમાં એવું સ્ફુર્યું કે અહીં એક મોટી ઈમારતોવાળું પાટનગર રચવું." આ પણ સત્ય વાત જણાય છે. ગુજરાતમાં અમદાવાદનું જે સ્થળ છે તે જોતાં અગમ્ય આદેશ સિવાય આ ભૂમિ ઉપર મોટું પાટનગર કોઈ ન વસાવે. બાદશાહે કહ્યું કે અહીં એવું શહેર બાંધો કે જેના રસ્તા ઉપરની ધૂળ ઈસ્પહાન (ઈરાનનું પ્રખ્યાત શહેર)ના લોકો આંખના સુરમા તરીકે વાપરે. જેને જોઈ ગુજરાત ખુરાસાનની હરીફાઈ કરે અને એની ઈર્ષ્યાથી - નિશાપૂરના પ્રાણ નીકળી જાય. (નિશાપૂર ખુરાસાનનું પ્રસિદ્ધ શહેર છે.) આ હુલ્વી શિરાઝી કવિ અહમદશાહનો ઇતિહાસકાર પણ છે. એ આગળ લખે છે કે શહેરનો પાયો નાંખવા માટે આકાશચક્રના ગુણધર્મને જાણનાર, ગણિતમાં પારંગત અને સાતે આકાશના હિસાબ કાઢી જાણનાર જ્યોતિષીઓને બોલાવ્યા, અને એમણે કોષ્ઠકો તથા સુતરલાબો (ઉન્નતાંશમાપક યંત્રો) જોઈ કુંડળી

ઘણાં રાગનાં નામો પડ્યાં છે ને તે સ્થળો સંસ્કારનાં કેન્દ્ર હતાં. એમ આશાવરી રાગ કદાચ આશાપલ્લી-આશાવલ્લી ઉપરથી હોય. પણ આ કેવળ અનુમાન જ છે અને હુ-એન-સંગનું સ્થળ કે આ રાગ માટે બીજા કોઈ આધાર મળ્યા નથી.

૩૧. જુઓ હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્ય. આ શ્લોક અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૧માને મથાળે મે આપ્યો છે.

૩૨. હુલ્વી શિરાઝીએ કરેલું અમદાવાદની સ્થાપનાનું વર્ણન એક જુદા પ્રકરણમાં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપ્યું છે. એમાં મૂળ ફારસી સાથે તરજૂમો કરી આપ્યો છે. વર્ણન લાંબું છે. અહીં એનો સાર માત્ર લીધો છે.

મુકી અને શુભ મુહૂર્ત કાઢ્યું. આ વર્ણનથી જણાય છે કે અહમદશાહે જોશીઓની સલાહ લીધી હશે. કવિ છેવટે લખે છે કે જ્યારે આ શહેર તૈયાર થયું ત્યારે પૃથ્વી સાતખંડી હતી તે આઠખંડી થઈ. નવું આબાદ થયેલું શહેર વસુંધરા દેવીના સુંદર મુખ ઉપરના શ્યામતલ જેવું શોભી ઊઠ્યું.[૩૩]

બાદશાહી વખતના અમદાવાદનું વર્ણન મુસલમાન અને યુરોપીય મુસાફરો, તવારીખકારો તથા કવિઓએ કરેલું છે મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે દરિયાપારના મુસાફરો કહે છે કે આવું મનોહર શહેર દુનિયામાં કોઈ પણ ભાગમાં નથી. બાંધણી અને દેખાવમાં એની બરોબરી કરી શકે એવું કોઈ શહેર નથી. હફ્ત ઈકલીમ (સાતખંડ) નામના ગ્રંથમાં લખે છે કે "આખા એશિયામાં અમદાવાદ જેવું શહેર નથી હિંદુસ્તાનમાં એના જેવું સ્વચ્છ એક શહેર નથી અને એના જેવાં સુંદર મકાનો બીજે ક્યાંય નથી. અમદાવાદને આખી દુનિયામાં ભવ્ય અને સુંદર કહીએ તોપણ અતિશયોક્તિ નથી ત્યાંની દુકાનો ત્રણ માળની અને ઉત્તમ છે. ત્યાંનાં સ્ત્રી-પુરુષો લાવણ્યથી ભરેલાં અને કોમળ છે." મિરાતે અહમદી પણ ઉપરનું વર્ણન ઉતારીને ઉમેરે છે કે શહેરનું સૌંદર્ય એવું અનન્ય છે કે એને જિન્નત ઉલ બિલાદ-શહેરોનું સૌંદર્ય કહે છે એને ગઝબની રાણી પણ કહે છે. સુલતાન મહમૂદ બીજાના સમયમાં બાર ગાઉ દૂર આવેલું મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) અને અમદાવાદ એક શહેર જ હોય એવું લાગતું હતું. અને ગુજરાતના હુન્નરની કીર્તિ ઈરાન તુરાન રૂમ અને સીરિયા સુધી વ્યાપી હતી અકબરનો પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર અબૂલફઝલ કહે છે કે અમદાવાદ એક ઉમદા શહેર છે અને ત્યાં દુનિયાની સવથી ઉત્તમ વસ્તુઓ મળી શકે છે ફિરિશ્તા અમદાવાદને હિંદમાં અને કદાચ દુનિયામા સર્વથી સુદર શહેર કહે છે એ સમયમા આગ્રા અને દિલ્હીથી તો અમદાવાદ મોટુ ને સુદર હતુ એની આસપાસ ૩૬૦ પરા હતાં અને ચારે બાજૂ સુદર ઉદ્યાનો અને ઉપવનો હતાં[૩૪]

યુરોપીય મુસાફરોમાં બારબોસા ગુજરાતનુ સારૂ વર્ણન કરે છે, એમાં અમદાવાદનાં સંપત્તિ, બાગબગીચા, રસ્તા, ચોગાનો, અને પથ્થર

---

૩૩. ફારસી કવિઓ સુદર ગૌરવર્ણની સ્ત્રીના મુખ ઉપરના તલ ઉપર ખાસ કવિત્વ રેડે છે

૩૪. અમદાવાદના ઇતિહાસના પ્રકરણ ૧૨માં આ અભિપ્રાયો વિસ્તારથી આપ્યા છે. અહીં માત્ર ટૂંકો સાર લીધો છે.

તથા ઈંટ ચૂનાનાં ઘરો સારાં હતાં એમ લખે છે. છાપરાં ઇટલી (Italy)-ની ઢબે છાયેલાં હતાં એમ પણ લખે છે. જહાંગીરે તાપ અને ધૂળથી કંટાળ્યા છતાં માળવાના માંડુગઢની સરખામણીમાં અમદાવાદમાં રહેવાનું પસંદ કર્યું હતું. એના સમયમાં ઈંગ્લેંડનો એલચી સર ટોમસ રો આવ્યો હતો એને અને બીજા મુસાફરોને અમદાવાદ લંડન જેવું મોટું લાગ્યું હતું.[૩૫] વિલિયમ ફીંચ અને વિટિંગ્ટન નામના મુસાફરો પણ એવું જ વર્ણન કરે છે; કહે છે કે "સુંદર નદીને કાંઠે સુંદર બુરજોવાળું મજબૂત દરવાજાઓવાળા કોટથી અમદાવાદ શોભે છે. રસ્તા મોટા છે અને એક કલાકમાં ૭ હજાર ઘોડેસવારો તૈયાર થઈ શકે છે. અહીં દરેક જાતિના અને ખ્રિસ્તી વેપારીઓ પણ રહે છે." એડવર્ડ ટેરી લખે છે કે "મકાનો ઊંચાં ને અગાશીઓ-વાળાં છે અને એના ઉપર લોક હવા ખાય છે. ઝાડ પુષ્કળ છે તેથી તાપ ઓછો લાગે છે અને ઊંચી જગ્યાએથી જોતાં શહેર એક ઉપવન જેવું લાગે છે." સર ટોમસ હર્બર્ટ (૧૬૨૬) અમદાવાદનાં બજારોનાં વખાણ કરે છે, અને અત્તર, તેજાના, રેશમી અને સુતરાઉ કાપડ અને છીંટની દુકાનોનાં વર્ણન કરી લખે છે કે "એ બધાંના માલિકો વાણિયા છે, અને અહીં એમની મોટી વસ્તી છે." એ જ પ્રમાણે મુસાફર મેન્ડેલ્સો પણ વેપારનાં વખાણ કરે છે. ફ્રેંચ મુસાફર થેવેનોટ અમદાવાદનાં સ્થળો, પરાં, પોળો વગેરેનું વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી શહેરની ભવ્યતા સમજાય છે. પરંતુ એના વર્ણનમાં સ્થળોનો કેટલોક ગૂંચવાડો થયેલો જણાય છે. ટેવર્નિયર અમદાવાદને હિંદનાં શહેરોમાં એક મોટામાં મોટું શહેર કહે છે. એના વર્ણનમાં કહે છે કે નદી ઊતરવાનો પુલ નથી, શહેરમાં અગાશીઓ સારી છે, જીવદયા બહુ છે, અને વાંદરાંનો ત્રાસ પણ બહુ છે." આ વર્ણન ખરેખર નોંધપાત્ર છે. પુલ સિવાય બીજું વર્ણન આજે પણ સત્ય લાગે છે.[૩૬] આ બધાં વર્ણનોની સાથે ઈ. સ ૧૬૬૬માં એક જૈન

---

૩૬. અમદાવાદના ઇતિહાસમા પ્રકરણ ૧૨માં ઘણા યુરોપીય મુસાફરોનાં વર્ણનો આપ્યાં છે, અને અહીં તેની ટૂંકી નોંધ માત્ર લીધી છે. યુરોપીય મુસાફરોમાં કેટલાકે સાંભળેલી હકીકત ઉપરથી લખ્યું છે અને તેથી વર્ણનમા ગૂંચવાડો પણ કર્યો છે.

૩૫. જે મુસાફરો અમદાવાદને તે સમયના લંડન સાથે સરખાવે છે તેમને અમદાવાદનો ખ્યાલ પૂરેપૂરો હોય એમ દેખાતું નથી. એ સમયનું લંડન આશરે ...ક લાખની વસ્તીવાળું હતું, અને અમદાવાદ જેટલાં સુંદર મકાનો ત્યાં હોય ... મનાતું નથી. સત્તરમી સદીની મોટી આગ પછી લંડન સુધર્યું છે

રાસમાં કરેલુ[૩૭] અમદાવાદનુ વર્ણન સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક દષ્ટિએ રસમય છે એટલે એનો ઉતારો કરીને આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ

જે માહિ વરતે જયજયકાર જેમાં સકલ વસ્તુ વિસ્તાર,
જે દીઠઈ ઉપજઈ અલ્હાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
જેમાં સુજન લોક છિ ઘણા, પહુચાડિ મનની કામણા,
જે દીઠિ નાઠઈ વિખવાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
ચોરાસી ચઉટા જિહા ભલા, વસ્તુવાનાં જોઈઈ તેતલા,'
ઠામિઠામિ જિહા સકન મેવાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
જિહાં મદ ગનતા મયગન ગમઈ, ચઉગડિયાં નિત્યનિત્ય ગડગડિ,
ત્રિપોલીઈ નોબતિનો નાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
ચતુર પુરુષ વડરાઈ કરિં, જિહાં ઘોડા ધારા ગતિ ધરઈ.
ગાયન ગાઈ સરલઈ સાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
ધજા તોરણુ મડળ પૂતલી, કોરણીઇ બહુ શોભા મિલિ
જેહમાં એના જિનપ્રાસાદ, એહવું નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
આપ રૂપથી અધિકાં ઘણાં નિરખી રૂપ જિહાં રામા તણાં,
ઈદ્રાણી મૂકઈ ઉનમાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
જિહાં વાહિની દાહિનો વહઈ, જિહાં લક્ષ્મી નિશ્ચલ થઈ રહિ,
જિહાં પટ દરિસણ સંવાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ
જિહાં દાની દાન દેતા હસિં કલાવત કલા અભ્યસઈ,
પુણ્યવત પરિહરઈ પ્રમાદ, એહવુ નગર શ્રી અહિમ્મદાવાદ

આ પ્રમાણે આપણા ગુજરાતના પાટનગરનાં ગાન કવિઓએ અને મુસાફરોએ ગાયાં છે અતિશયોક્તિ એ કવિઓનો અને એ જમાનાનો ગુણ હતો એટલે કેટલીક અતિશયોક્તિ બાદ કરતાં આ વર્ણનો સાચાં છે, અને એ જમાનામાં દુનિયાનું સર્વથી સુંદર શહેર ન ગણીએ તોપણ દુનિયાના સર્વથી મોટાં સર્વથી સુદર અને ખૂબ સમૃદ્ધ થોડાં શહેરોની પંક્તિમાં બેસી શકે એવુ અમદાવાદ હતુ એટલું માન્યા વગર છૂટકો જ નથી

૩૭ જુઓ જૈન ઐતિહાસિક ગુજરાતી કાવ્યસગ્રહમા રાજસાગરસૂરિ નિર્વાણ રાસ આમા ત્રિપોલી છે તે અમદાવાદના ત્રણ દરવાજા માટે છે નોબતખાનુ ભદ્રના દરવાજામા હતુ એમ સમજાય છે

અમદાવાદની વસ્તી

અમદાવાદની વસતી અતિશયોક્તિથી કોઈ ત્રીસ લાખ અને કોઈ વીસ લાખ કહે છે એ સમયનાં વર્ણનો, રાજ્યનું મુખ્ય નગર લશ્કરી મહત્ત્વનું સ્થાન, વેપારનું મોટું સ્થળ, એ બધાનો વિચાર કરતાં અને એમાં મોટાં સમૃદ્ધ પરાં અને ચારે બાજૂ મોટાં ઉદ્યાનોનાં વર્ણન વાંચીને વધારે નહિ તો આજના જેટલી એટલે આઠેક લાખની વસ્તી એના મધ્યાહ્ન સમયે હશે એમ માનીએ તો ખોટું નથી અબુલફઝલ અમદાવાદમાં એક હજાર મોટા બબ્બે મિનારાવાળી મસ્જિદો હતી એમ લખે છે અને મિરાતે અહમદી એના સમયની પડતી દશામાં પણ પાંચસો મસ્જિદો હતી એમ લાગે છે એ મસ્જિદોના વિસ્તારનો વિચાર કરતાં અને મહેમદાબાદ સુધી બધું એક શહેર જેવું લાગતું હતું એ વર્ણનનો વિચાર કરતાં શહેરનાં વસ્તી અને વિસ્તારનો ખ્યાલ સહજ આવી શકશે જૈન રાસાઓમાં અમદાવાદના પરાંમાં શ્રીમંત જૈનો રહેતા હતા અને ત્યાં મંદિરો હતા અને આચાર્યો એમાં વિહાર કરી ચોમાસું રહેતા હતા એવા ઘણા ઉલ્લેખો મળે છે તે પરથી પણ શહેરનાં એ સમયનાં સમૃદ્ધિ અને વિસ્તાર કલ્પી શકાય એ પરાંમાંથી આજે ઘણાં નથી એનું સ્થાન આજે માત્ર સહકારી સોસાયટી કહેવાતી સંસ્થાઓએ લીધું છે આજે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું કેન્દ્ર બનવાથી અમદાવાદ વિદ્યાસંસ્કારનું પણ કેન્દ્ર બનતું જાય છે પહેલાંની સરખામણીમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે, સેંકડો હાથીઓ, હજારો ઘોડા,[૩૮] અને હજારો પાયદળનું લશ્કર આજે દેખાતું નથી ઘોડાગાડીઓને બદલે હજારો મોટરગાડીઓ દોડે છે પુલ હતો જ નહિ[૩૯] તેને બદલે ચાર પુલ થયા છે ધૂળ અને ધૂણી એની એ જ છે અને તાપ પણ એનો એ જ છે, લોકસ્વભાવ પણ એ જ રહ્યો છે, વેપાર પણ એવો જ છે, પણ ચારે બાજૂ લીલાં વિશાળ ઉદ્યાનોને બદલે આજે તો આવનારનું મન ઠરે એવું એક પણ સ્થળ અમદાવાદની આસપાસ નથી.

---

૩૮ છ હજાર ઘોડેસવાર એક કલાકમાં તૈયાર થતા એવો જે ઉલ્લેખ નોંધ્યો તે જોતાં એટલા ઘોડા માટે કેટલી જગ્યા જોઈએ અને એ પ્રમાણમાં પાયદળ લશ્કર અને હાથીખાનાઓ માટે પણ કેટલી જગ્યા જોઈએ તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે

૩૯ સાબરમતી ઉપર એકે પુલ હતો નહિ અને એ સમયે મોટી રેતીવાળી નદી ઉપર શક્ય પણ નથી છતાં નદીપાર મોટાં સમૃદ્ધ પરાં હતાં એટલે વ્યવહાર માટે ચોમાસામાં મુશ્કેલી પડે વડોદરામાં વિશ્વામિત્રી જેવડી નાની નદી ઉપર અહમદશાહે પુલ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે નાની નદી ઉપર એ શક્ય છે

મ્હૈસૂરના એક સજ્જને અમદાવાદને જોઈને કહેલું કે આ તો પીળું શહેર છે, લીલું શહેર નથી. This is not a green city,' this is a yellow city, એ ટીકા સત્ય છે. ગૂર્જરાતના પાટનગરને માટે એ સરખંભરેલું કહી શકાય. છેવટે કુલ્લી શિરાઝીના વચનથી ગૂર્જરાતના પાટ-નગરનું વર્ણન સમાપ્ત કરીએ :—

ઈલાહી તુ ઈ શહરે આલી બીના
મદેતા બહરસરા ઝવાલો ફના.

ઓ ખુદા! આ આલીશાન બાંધણીવાળા શહેરને તું કયામતના દિવસ સુધી અવનતિ આપીશ નહિ.

પ્રકરણ વીસમું

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ

અહમદશાહનું જીવન લડાઈઓ લડવામાં ગયું

અહમદશાહના રાજ્યમાં સૌથી મહત્ત્વની બીના તે અમદાવાદ શહેરની સ્થાપના એ આગળ જોયું. આટલું બાજૂએ મૂકતાં અહમદશાહના અમલનો લગભગ બધો સમય ગૂજરાતના રજપૂત રાજ્યો અને ગૂજરાત બહારનાં મુસલમાન રાજ્યો સાથે લડવામાં ગયો છે. શરૂઆતમાં તો એનાં પોતાનાં સગાંઓએ બળવા કર્યા તે આગળ જોઈ ગયા; પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી પણ એકાદ વર્ષ ભાગ્યેજ એવું ગયું છે કે જે વર્ષમાં સુલતાને શાંતિમાં સમય ગાળ્યો હોય. તવારીખકારો તો ગર્વથી કહે છે કે આટલી બધી લડાઈઓ અહમદશાહ લડ્યો તેમાં એકેમાં એ હાર્યો નથી. પરંતુ એનું આખુંયે જીવન લડાઈઓમાં જ કેમ ગયું એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન છે, અને એનો ખુલાસો તવારીખકારો કરતા નથી. તે સાથે એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આખું જીવન લડાઈઓ લડવામાં અહમદશાહના ચારિત્ર્ય-નો દોષ નહોતો. મુહમ્મદ તઘલખ પણ એના જીવનનો ઘણો ભાગ લડાઈઓ લડ્યો હતો અને એની સામે બળવા થયા હતા, પણ એમાં એના અસ્થિર મગજનો, એના ચારિત્ર્યનો દોષ હતો. અહમદશાહ મુહમ્મદ તઘલખ જેવો અસ્થિર મનનો નહોતો. મુહમ્મદ તઘલખ કોઈની સલાહ સાંભળતો નહિ; અહમદશાહે સારી સલાહને હમેશાં માન આપ્યું છે. તેથી જ એકને હાથે તઘલખ સામ્રાજ્ય ઓછું થતું ગયું, જ્યારે બીજાને હાથે ગૂજરાતી મુસ્લિમ સામ્રાજ્ય વધતું ગયું. મુહમ્મદ તઘલખની સામે

બળવા થયા તેનાં કારણો અને અહમદશાહની સામે બળવા થયા તેનાં કારણોમાં ભેદ છે.

લડાઈઓ અને બળવાનાં કારણો

આમ ચારે બાજૂ બળવા અને લડાઈઓ થવાનાં કારણો તવારીખકારોએ સ્પષ્ટ રીતે આપેલાં નથી, પરંતુ બધી તવારીખોનાં ઝીણાં વર્ણનો તપાસતાં એમ લાગે છે કે અહમદશાહની સામે એના પિતરાઈઓએ જે બળવા કર્યા તેનાં કારણો તે સમયના બધી રાજગાદીઓ માટેના ઝઘડા જેવાં જ છે. એમાં પણ અહમદશાહને મુઝફ્ફરશાહે પોતે ભલે ગાદી આપી; પરંતુ અહમદશાહનો બાપ મુહમ્મદશાહ, મુઝફ્ફરશાહના જીવતાં જ ગુજરી ગયો હતો, મુઝફ્ફરશાહને બીજા ઘણા પુત્રો હતા તેમને મૂકીને પૌત્રને ગાદી મળે એ વાત સ્વાભાવિક રીતે બીજા પુત્રો એ જમાનામાં સહન કરે નહિ.[1] તેમાં પણ મુઝફ્ફરશાહ અને મુહમ્મદશાહ વચ્ચે છેવટના ભાગમાં સારો સંબંધ રહ્યો નહોતો એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે. આ બળવાઓમાં તેમજ બીજી લડાઈઓમાં તથા માળવાના સુલતાનને વારે વારે ચડાવીને ગૂજરાત સામે લડાવવામાં હિંદુ રાજાઓએ પણ ઘણો ભાગ લીધો છે; અને ઈડર, ઝાલાવાડ, નંદોદ, તથા ચાંપાનેરના રાજાઓની સામે અહમદશાહને એના રાજ્યકાળ દરમ્યાન એક કરતાં વધારે વાર લડવું પડ્યું છે. આનું કારણ પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ ખાસ મહત્ત્વનું છે. જ્યારથી મુસલમાનો હિંદમાં આવ્યા ત્યારથી અનેક હિંદુ રાજાઓને એમણે હરાવી વશ કર્યા છે. તવારીખકારો કહે છે તેમ દરેક વખતે મુસલમાનોને વિજય જ મળ્યો છે એવું પણ નથી. હિંદુઓની હારનાં ઘણાં કારણોમાં કુસંપ અને વ્યવસ્થિત સામનાની ખામી એ મુખ્ય છે; પરંતુ સંપીને સામના કર્યાના દાખલા પણ કોઈ કોઈ વાર મળ્યા છે; નવા પરદેશીઓના રાજ્યઅમલને કેટલાંક વર્ષ જૂના દેશી રાજાઓ સાથે લડ્યા વગર સત્તાની જમાવટ કરવી અશક્ય હતી. રજપૂત રાજાઓ કુસંપને લીધે અને વ્યવસ્થાના અભાવને લીધે હાર્યા ને વશ થયા તે કેવળ સાચી વાત છે, પરંતુ લાંબો વખત સામનો કર્યા વગર વશ નથી થયા એ આ લડાઈઓનો ઇતિહાસ સિદ્ધ કરે છે. આ બધાં કારણો ઉપરાંત અહમદશાહની ઉંમર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે નાની હતી એ કારણ પણ

1. મુઝફ્ફરશાહે અહમદશાહને વારસ નીમી જે સલાહ આપેલી તે જોતાં એને પોતાના બીજા પુત્રોની વલણની ખબર હોવી જોઈએ અને અહમદશાહની લાયકાતની પણ ખબર હોવી જોઈએ.

વિચારવા યોગ્ય છે, અને એના પિતરાઈઓ, રજપૂત રાજાઓ અને માળવા તથા દક્ષિણના સુલતાનો, એ ત્રણે પક્ષોની લડાઈઓનું એ પણ એક કારણ હોઈ શકે. આમ આખો સમય લડવો છતાં આખરે અહમદશાહનો વિજય થયો અને એ બધાને વશ કરી શક્યો એમાં એના ચારિત્ર્યની વડાઈ અને એની રાજદ્વારી કુનેહને જ યશ ઘટે છે. ન્યાય, ડાહી સલાહ સાંભળવી, અને ગુનેગારોને દંડ અને દયા બન્ને બતાવવાં, એ સદ્‌ગુણોને લીધે અહમદશાહને વિજય સાંપડ્યો એમ માનવામાં વાંધો નથી. કોઈ પણ વંશકર્તામાં આ ગુણો હોય તો જ તે વંશકર્તા થાય.

ફરી બળવો

અમદાવાદ સ્થપાયું એ જ વર્ષમાં સુલતાનના પિતરાઈઓ ફિરોઝખાન હૈબતખાનેર[2] મલીક બદર આલાની શિખવણીથી ફરીથી બળવો કર્યો. આ બન્ને જણા ઇડરના રાણા રણમલને જઈ મળ્યા. સુલતાન અહમદને આ સમાચાર મળવાથી એણે લશ્કર તૈયાર કર્યું અને પોતે પ્રાંતીજ[3] આવ્યો ત્યાંથી એણે સુલતાન મુઝફ્ફરખાનના પુત્ર-પોતાના કાકા ફતેહખાનને[4] લશ્કર આપીને આગળ મોકલ્યો, પરંતુ એ મોડાસાના જમીનદાર સૈયદ ઇબ્રાહીમ નિઝામની શિખવણીથી પોતાના બીજા ભાઈઓ સાથે મળી ગયો. આ સાંભળીને સુલતાન મોડાસા તરફ કૂચ કરીને ગયો. સૈયદ ઇબ્રાહીમ જેનું બીજું નામ રુકનખાન હતું એણે અને મલીક બદર આલાએ મોડાસાની આસપાસ ઊંડી ખાઈ ખોદી રાખી હતી, અને સારા બચાવની તૈયારીઓ કરી હતી. બીજી બાજૂથી ફિરોઝખાન અને હૈબતખાન ઇડરના

---

૨. તબકાતે અકબરી. અંગ્રેજી તરજૂમો. પૃ. ૧૯૨. સિકંદરીના બેલીના તરજૂમામાં ફિરોઝખાનના પુત્ર મોદૂદ અને મસ્તીખાને બળવો કર્યો એમ મળે છે. સિકંદરીના ગૂજરાતી તરજૂમામાં મોદૂદને બદલે મોઇદ્દીન લખ્યું છે અને બદર-ઉલ્લા લખ્યું છે એટલો ફેર છે.

૩. તબકાતે અકબરીનો બ્રિજેંદ્રનાથનો તરજૂમો (પૃ. ૧૯૨) વાતજ (Wantaj) ગામ લખે છે. સિકંદરીનો ગુજરાતીમાં તરજૂમો પુરહની ગામ લખે છે. બેલી ઓરહની ગામ લખે છે અને નોટમાં બરહની, પરહની, પરથી એવા પાઠાંતર આપે છે. બેલી તબકાતે અકબરીનો પાઠ પતની એવો લખે છે તે બ્રિજેન્દ્રનાથના ઉપરના પાઠથી જુદો પડે છે. આ બધું જોતાં અમદાવાદથી ઈડર જતાં પ્રાંતીજ વચ્ચે આવે એ ઉપરથી મેં પ્રાંતીજ પાઠ નક્કી કર્યો છે.

૪. સિકંદરી એનું નામ હોશંગ ઉર્ફે ફતેહખાન એવું આપે છે. ગૂજરાતી સિકંદરી એને સુલતાનનો એકનો એક કાકો કહે છે. પણ એને ઘણા કાકા હતા તે આગળ જોય છે.

રાણા રણમલને લઈને મોડાસાથી પાંચ ગાઉ દૂર આવેલા રંગપુર[5] ગામ આગળ આવ્યા, અને મોડાસામાં ઘેરાયેલા લશ્કરને મદદ કરવા અને સુલતાન સાથે બીજી બાજૂથી લડવા વિચાર કર્યો.

મોડાસાની લડાઇ

બળવાખોરોનો દગો

સુલતાનના મનમાં હજી પણ બળવાખોરો સમજે એવી આશા હતી, તેથી તેણે કેટલાક ડાહ્યા અને વિદ્વાન માણસોને તેઓને સમજાવવા માટે મોકલ્યા, અને સુલતાન તેઓને માફી આપશે એવો સંદેશો કહેવડાવ્યો, પરંતુ બદર ઉલ્લા[6] અને રુકનખાને આ સંદેશા ઉપર કંઈ ધ્યાન આપ્યું નહિ. આ ઉપરથી સુલતાને મોડાસા નજીક છાવણી નાખીને કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આટલું કર્યા છતાં સુલતાને બળવાખોરોને ફરીથી સમજી જવા માટે કહેણ મોકલાવ્યું. આ વખતે બળવાખોરોએ કપટથી જવાબ વાળ્યો કે "અમને તાબે થવું સહીસલામત લાગતું નથી. માટે જો નાયબ વઝીર નિઝામુલ્મુલ્ક, મલીક અહમદ અઝીઝ, સઈદુલમુલ્ક, અને નઝીર ઉસ્સૈફ[7] અઝદરખાન, એટલા અમીરોને જો કિલ્લામાં અમને બોલાવવા માટે મોકલવામાં આવે તો અમને ખાતરી પડે અને અમે આવીએ." સુલતાને આ આ વાત કબૂલ રાખી આ ઉમરાવોને મોકલ્યા અને સાવધાન રહેવાનું પણ કહ્યું. અમીરોએ મોડાસાના કિલ્લાની બહાર રહી બદર ઉલ્લાને કહેવડાવ્યું. બદર ઉલ્લાએ મીઠી વાતો કરી તેમનો વિશ્વાસ સંપાદન કર્યો અને ચાર અમીરોમાંથી બેને–નિઝામ ઉલ્મુલ્ક અને સઈદુલ્મુલ્કને ખાનગી વાત કરવા જુદા બોલાવીને અગાઉથી સંતાડી રાખેલી ટુકડી પાસે હુમલો કરાવી કેદ કરી કિલ્લામાં લઈ ગયો, પકડાતી વખતે નિઝામુલ્મુલ્કે બીજાઓને કહ્યું કે દગો થયો છે અને સુલતાનને જઈ કિલ્લો સર કરવા વીનવો અને તેમ

---

૫. તબકાત અ ખોર Ankbor લખે છે, પણ સિકંદરીનું રંગપુર ખરું છે.

૬. તબકાતે અકબરીમાં બદર આલા લખ્યુ છે, પણ એક જગ્યાએ, બદર ઉલ્લા લખ્યું છે, સિકંદરી ગુ, ભા. માં બદર ઉલ્લા લખ્યુ છે. બેલી બદર આલા લખે છે

૭. સિકંદરીમાં સઆદુલમુલ્ક લખ્યું છે, અને તેને લશ્કરની ડાબી બાજૂનો ઉપરી કહ્યો છે. અહમદ અઝીઝને, તબકાતે અકબરીમાં, 'કારગુઝાર' અને superintendent કહ્યો છે અને નાયબ વકીલ, પણ કહ્યો છે. (પૃ. ૧૯૩) નઝીર સૈફને તબકાતમાં સૈફખ્વાજા કહ્યો છે, અઝદરખાન એવો એનો ઇલ્કાબ હતો એમ સિકંદરી કહે છે.

કરવામાં ઢીલ કરશો નહિ.[૮]. બદર ઉલ્લાને ખાતરી હતી કે આ મોટા અમીરો કિલ્લામાં કેદ હશે ત્યાંસુધી સુલતાન કિલ્લાને કાંઈ પણ ઈજા કરી શકશે નહિ.[૯]

મોડાસા સર કર્યું

આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને કિલ્લા ઉપર હુમલો કરવા હુકમ કર્યો. હિ. સ. ૮૧૪ (ઈ. સ. ૧૪૧૧)ના જમાદી ઉલ અવલ માસની ૫ મી તારીખે સુલતાને જાતે કિલ્લાના દરવાજા ઉપર હુમલો કર્યો, અને તે જોઈ બીજા અમીરો અને લશ્કરીઓ ચારે બાજુથી હુમલા કરી કિલ્લાની દીવાલ ઉપર ચડી ગયા. હવે જે યુદ્ધ થયું તેમાં ઘેરાયેલું લશ્કર હાર્યું અને તાબે થયું. બદર ઉલ્લા અને રુકનુદ્દીન ભોંયરામાં સંતાયા, પણ આખરે બન્ને માર્યા ગયા, નિઝામુલમુલ્ક અને સઈદુલમુલ્કને કેદમાંથી છૂટા કરવામાં આવ્યા. આ વિજયના સમાચાર સાંભળીને ફિરોઝખાન અને ઈડરનો રાવ નાસીને ઈડરના કિલ્લામાં ભરાયા.[૧૦]

ઈડરના રાવ રણમલે સુલતાનનો આ વિજય જોઈને ફિરોઝખાન સાથે દગો કર્યો, અને એની માલમિલકત અને હાથીઓ કબજે કરીને સુલતાનને નજર કર્યો. એણે પોતે પણ ખંડણી આપવી શરૂ કરી. આમ વિજય મળ્યાથી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો. ફિરોઝખાન પોતાના બળવાખોર ભાઈઓને લઈને શમ્સખાન દંદાણીની જાગીર નાગોર તરફ ગયો. એ અરસામાં નાગોર ઉપર મેવાડનો રાણો મોકલ ચડી આવ્યો હતો. નાગોરમાં એ વખતે શમ્સખાનનો પુત્ર ફિરોઝખાન રાજ્ય કરતો હતો[૧૧] આ ફિરોઝખાન અને રાણા મોકલ વચ્ચેની લડાઈમાં મોકલનો

---

૮. સિકંદરી આ વર્ણન સામાન્ય આપે છે, પણ તબકાતમાં જરા વિગતથી આપેલું છે. તબકાત પ્રમાણે નિઝામુલમુલ્કે પકડાતી વખતે મોટો ઘાટો પાડીને બીજાઓને કહ્યું કે અમારા નસીબમાં હશે તે થશે, પણ કિલ્લો સર કરવા જલદી સુલતાનને કહો. વળી બદર ઉલ્લાએ આ અમીરોને અંધારા કેદખાનામાં પૂર્યા એમ પણ તબકાત લખે છે. સિકંદરીમાં એ વર્ણન નથી. (પૃ. ૧૯૩)

૯. તબકાતે અકબરી પૃ. (૧૯૩)

૧૦. તબકાત ફિરોઝખાન લખે છે જ્યારે સિકંદરી મોઇયુદ્દીન અને ઈડરનો રાવ લખે છે.

૧૧. આ જગ્યાએ બે ફિરોઝખાન છે. તબકાતે અકબરી જે ફિરોઝખાન માર્યો ગયો તેને શાહજાદો કહે છે. એટલે કે તે મુજફ્ફરશાહનો પુત્ર અને અહમદશાહનો કાકો હતો. બીજો ફિરોઝખાન તે શમ્સખાન [illegible]

વિજય થયો અને આ શાહજાદો ફિરોઝખાન કામ આવ્યો.[12] ઇડરના રાવની આ કપટયુક્ત સમયસૂચકતાથી એને તાત્કાલિક ફાયદો થયો અને સુલતાને એનો ગુન્હો માફ કર્યો.

ફરી મુસલમાન અમીરો અને હિંદુ રાજાઓનો ભેગો બળવો

આ બળવો શાંત થયો, પણ શાંતિ લાંબો સમય ચાલી નહિ. હિ. સ. ૮૧૬ માં (ઈ. સ. ૧૪૧૩) મલીક અહમદ સરખેજી, મલીક શાહ મલીક, શેર મલીકનો પુત્ર મલીક અહમદ, બીખણુ આદમખાન અફઘાન, અને મલીક ઈસાસાલારે ફરી પાછો બળવો જગાડ્યો.[13] એ લોકોએ કેટલાક રાજાઓ અને જમીનદારોને પોતાના પક્ષમાં લીધા અને કેટલોક મુલક તારાજ કર્યો એ જ વખતે માંડલ[14] અને નદિાદ[15]ના રાજાઓ પણ

ફિરોઝખાનને બદલે શમ્સખાન સાથે જ રાણા મોકલને યુદ્ધ થયું એમ લખે છે. અને શાહજાદો ફિરોઝખાન મરાયો તેને બદલે મોઇઝુદ્દીન મરાયો એમ લખે છે. સિકંદરી લખે છે કે શમ્સખાનના દાંત આગળ પડતા હતા તેથી એને દંદાણી કહેતા હતા.

૧૨. નાગોરની આ લડાઈ થોડાં વર્ષ પછી થઈ છે. સ્વ. ગૌરીશંકર ઓઝાજીએ એને મેવાડના લેખોના આધારે વિ. સ. ૧૪૮૫ – ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં થઈ એમ કહ્યું છે. આ લડાઈમા રાણો મોકલ અગર મુકુલ જીત્યો એમ સ્વ. ઓઝાજીએ સમકાલીન લેખના આધારે લખેલું છે. ઉપર જોયું તેમ અહમદશાહના વર્ણનમાં તવારીખકારો આ લડાઈનું ખાસ વર્ણન કરતા નથી અને ફિરોઝખાન તેમાં મરાયો એટલું જ કહે છે, પરતુ આગળ કુતુબુદ્દીનના વર્ણનમાં રાણા કુભાની નાગોરને લગતી વાતમાં રાણા મોકલને મુસલમાનોએ હરાવેલો અને ત્રણ હજાર રજપૂતો માર્યા ગયેલા એવી વાત તબકાતે અકબરી (પૃ. ૨૩૦) અને બીજી તવારીખો કહે છે. એટલે આ વાત તવારીખકારોએ મનથી ઉપજાવેલી લાગે છે. મોકલ નાગોરમાં હાર્યો નથી, જુઓ ઉદયપુર રાજ્યનો ઓઝાજીનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૩.

૧૩. તબકાતે અકબરી. પૃ ૧૯૪. સિકંદરી ગૂ. ભા. અને બેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામાં ઉસમાન અહમદ સરખેજી અને શેર મલીકનો છોકરો શેખ મલીક એમ લખેલું છે. આ બન્ને પાટણમાં રસ્તાની બંદોબસ્તીના અધિકારીઓ હતા એમ સિકંદરી ગૂ. ભા. માં લખે છે. બેલી લખે છે કે મૂળમાં તર્ફદાર શબ્દ છે. અને તરજુમામાં તે માત્ર પાટણના અધિકારી એટલું જ લખે છે. તેમના બીજા મળતિયાઓમાં સિકંદરી સુલેમાન અફઘાન જેને આઝમખાનનો ઇલ્કાબ હતો તે, અને ઇસાસાલાર એમ બે નામ લખે છે.

૧૪. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૪. સિકંદરીના ગૂ. ભા.માં કાઠી, અને ઝાલાવાડનો રાજા છત્રસાલ લખેલું છે, માંડલનું નામ નથી, જ્યારે બેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામાં કાન્હો છત્રસાલ અને ઝાલાવાડનો રાજા એમ લખ્યું છે. પણ કાન્હો છત્રસાલ તે કાઠી રાજા કે કોઈ બીજો રાજા કે ઝાલાવાડના જ રાજાનું નામ તે સ્પષ્ટ થતું નથી.

જાગ્યા અને એમણે ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા માળવાના સુલતાન હોશંગને લલચાવીને ઉશ્કેર્યો. આ બળવાખોરોએ હોશંગશાહને લખ્યું કે તમે જો ગુજરાત ઉપર હુમલો કરશો તો આ બધા મદદમાં છે તેથી અહમદશાહને ઉઠાડીને ગાદી તમને અપાવીશું.

સુલતાન અહમદશાહને આ વાતની ખબર પડતાં એણે ગત સુલતાન મુહમ્મદશાહના પુત્ર અને પોતાના ભાઈ લતીફખાનને નાયબ વઝીર નિઝામુલ્મુલ્કની સાથે લશ્કર આપીને શાહમલીકને સજા કરવા મોકલ્યો. રાજા કાન્હો છત્રસાલ જે શાહમલીકની સાથે મળેલો હતો તેને પકડી લાવવા પણ સુલતાને લતીફખાનને હુકમ કર્યો.[16] આમ એક બાજૂ પાટણ તરફ આ બળવાખોરોને હરાવવા લશ્કર મોકલીને પોતે માળવા તરફ હોશંગશાહના લશ્કરને મળવા ઊપડ્યો અને ચાંપાનેરથી દસ કોશ ઉપર આવેલા સાવલી પરગણાના પાંડુ[17] ગામ આગળ આવીને પડાવ નાંખ્યો, અને ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદી[18]ને મોટું લશ્કર આપીને હોશંગશાહની સામે લડવા આગળ મોકલ્યો. આ ઇમાદુલ્મુલ્ક અહમદશાહનો ગુલામ હતો, તેથી સુલતાન હોશંગને લાગ્યું કે જો પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હરાવે તો

કદાચ તે બે જુદા રાજાઓ હોય. પરંતુ તબકાતે અકબરીમા માંડલના રાજાનું નામ છે તે સિકંદરીમા નથી. મને લાગે છે કે માંડલનો રાજા તે જ ઝાલાવાડનો રાજા. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૮૨ નોંધ ૩ મા લખે છે કે ઝાલાવાડનો રાજા તે રાજપુતાનાના અગ્નિ ભાગમા આવેલા ઝાલરાપટ્ટણનો રાજા. પરંતુ આ માન્યતાને આધાર નથી અને આ સમયે રાજપુતાનાના કોઈ રાજાએ અહમદશાહ સામે ભાગ લીધાનું બનેલું નથી. ઝાલાવાડને બદલે તબકાત માંડલ લખે છે તે બરોબર છે અને માંડલ ઝાલાવાડમા જ ગણાય. આ માંડલ તે ગુજરાતનું માંડલ. તેને માંડલગઢ સાથે મેળવવાની ભૂલ પણ કેટલાક કરે છે

૧૫. નાંદોદ એટલે રાજપીપળાના રાજાએ આ બળવામા ભાગ લીધાનું તબકાતે અકબરીમાં (પૃ. ૧૯૪) લખ્યું છે, પણ સિકંદરીમા એનું નામ લખેલું નથી. છત્રસાલનું નામ સિકંદરીમા છે તે તબકાતે અકબરીમા નથી મળતું. તબકાતમા વધારામા એક બધુલ Badhūlનું નામ આપે છે તે ક્યું તે નક્કી થતું નથી.

૧૬. છત્રસાલ પાટણ બાજૂ શાહમલીકની સાથે હતો એમ સિકંદરી લખે છે. તબકાતમા લખ્યું નથી.

૧૭. તબકાતમા "બાનું" એવું નામ લખ્યું છે બેલી-પાડુ લખે છે અને સાવલીને સનૌલી લખે છે ગૂ. ભા. મા સાવલી અને પાડુ લખેલું છે તે જ ખરું છે.

૧૮. તબકાતે અકબરીમા ઇમાદુલ્મુલ્ક સમરકંદી લખ્યું છે. સિકંદરી ઇમાદુલ્મુલ્ક ખાસખેલ એમ લખે છે.

અહમદશાહના એક માત્ર ગુલામને હરાવ્યો એમ કહેવાય અને જો પોતે ઇમાદુલ્મુલ્કને હાથે હારે તો એક ગુલામે મોટા બાદશાહને હરાવ્યો એવું બદનામ થાય. આમ બન્ને રીતે લડવામાં હોશંગશાહને માનહાનિ જેવું લાગ્યું અને તેથી લડાઈ કર્યા વગર જ એ માળવાને રસ્તે પાછો ચાલ્યો ગયો. આમ પાછા ચાલ્યા જવાનું હોશંગશાહે આ માત્ર બહાનું જ બતાવ્યું હોય એમ લાગે છે, કારણ કે અહમદશાહના ગુલામ સામે લડવા એ પોતાનો ગુલામ મોકલી શક્યો હોત અગર એ પોતે જ અહમદશાહની સામે લડવા જઈ શક્યો હોત.[19] ઇમાદુલ્મુલ્કે માળવાના કેટલાક મુલકને તારાજ કર્યો અને હોશંગશાહને ચડાવનારાઓમાંથી કેટલાકને પકડીને અહમદશાહ પાસે હાજર કર્યા. બીજી બાજુ શાહમલીક અને એના મળતિયાઓએ શાહજાદા લતીફખાનના લશ્કર ઉપર હુમલો કરી લડવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં ફાવ્યો નહિ. લતીફખાન અને નિઝામુલ્મુલ્કે શાહમલીક અને રાજા છત્રસાલને હરાવી સોરઠ તરફ નસાડ્યા અને એ લોકો ગિરનાર તરફ રા' માંડલિકના મુલકમાં નાસી ગયા. આ વિજય પછી અહમદશાહ અમદાવાદમાં પાછો ફર્યો.[20]

બીજે જ વર્ષે હિ. સ. ૮૧૭ (ઈ. સ. ૧૪૧૪)માં જૂનાગઢના મંડલિક રાજાએ શાહમલીક વગેરે બળવાખોરોને આશ્રય આપ્યો તેથી તેને સજા કરવા સુલતાન અહમદશાહ સોરઠ તરફ ચડાઈ લઈ ગયો અને ગિરનારનો કિલ્લો લેવા નિશ્ચય કર્યો. રાજા મંડલિકે લડાઇ કરી, પણ તેમાં તેને ભારે ખુવારી ખમવી પડી અને તે ગિરનારના કિલ્લામાં ભરાયો. અહમદશાહે કિલ્લાને ઘેરે ઘાલ્યો અને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો. આખરે ઘેરાયેલું લશ્કર કિલ્લો ટકાવી શક્યું નહિ અને જૂનાગઢના રાજાએ ખંડણી આપવાની કબૂલ કરીને સુલતાન સાથે સલાહ કરી. બીજા બળવાખોરો પણ તાબે થયા. સોરઠના બીજા કેટલાક જમીનદારો અને રાજાઓએ પણ સુલતાનને ખંડણી આપવા કબૂલ કર્યું. સુલતાને સોરઠમાં ખંડણી વસૂલ કરવા માટે શાહ અબુલ ખેર અને સૈયદ કાસમને ત્યાં મૂક્યા અને પોતે અમદાવાદ પાછો આવ્યો.[21]

---

૧૯. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૫. ઉપરનું બહાનું કાઢવાનું કારણ તબકાતમાં આપ્યું છે, સિકંદરીમાં ટૂંકામાં જ પતાવ્યું છે.

૨૦. આમાં તબકાત અને સિકંદરી એકમત છે. તબકાત છત્રસાલનું નામ નથી લખતી.

૨૧. તબકાતે અકબરી પૃ. ૧૯૬. સિકંદરી ગૂ. ભા. શાહ અબુલ ખેરને બદલે

ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ

હિંદુ રાજાઓએ ફરી ભેગા થઈ માળવાના સુલતાનને બોલાવવો અને ચારે બાજૂથી એકસાથે બળવાની તૈયારીઓ

ખાનદેશનો નંદરબાર અને સુલતાનપુરનો ભાગ આટલા જૂના સમયમાં પણ ગુજરાતને તાબે હતો. હિ. સ. ૮૧૯નીર[૨૨] સાલ (ઈ. સ ૧૪૧૬–૧૭) માં અસીર બુરહાનપુરના સુલતાન આદીલખાનના પુત્ર નસીરે પોતાના બળના ગર્વમાં નંદરબાર તરફ ચડાઈ કરી. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે ધાર[૨૩] અને નંદરબાર તરફ કુચ કરી અને બાગલાણની પાસે આવેલો તંબોલનો કિલ્લો લેવા આગળ લશ્કર મોકલ્યું. એક બાજૂ તંબોલનો કિલ્લો સર થયો અને બીજી બાજૂ સુલતાન નંદરબાર પહોંચ્યાના સમાચાર મળ્યા એટલે નસીર[૨૪] આસીરગઢ નાસી ગયો. આ સમયે ચોમાસાની મોસમ હોવાથી ગુજરાતના લશ્કરને પણ સરંજામની હિલચાલમાં તકલીફ પડી. તે કારણથી લડાઈ આગળ લંબાવાને બદલે અહમદશાહે અમદાવાદ પાછા જવાનો વિચાર કર્યો, પણ એ જ વખતે ગુજરાતથી નવ દિવસમાં તાકીદના સમાચાર સાંઢણીસવાર મારફતે આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ ફરી પાછો ગુજરાત જીતી લેવા માટે મોડાસા નજીક આવી પહોંચ્યો છે[૨૫] આ સમાચાર શમ્સખાન દદાણીના પુત્ર ફિરોઝખાન તરફથી પણ આવ્યા. ફિરોઝખાનને હોશંગશાહે પત્ર લખ્યો હતો કે જો તમે આ વખતે મદદ કરશો તો પાટણની આસપાસનો મુલક તમને આપવામાં

સૈયદ અબુલ ખૈર લખ્યુ છે. બ્રિગ્ઝના અંગ્રેજી તરજૂમામાં સૈયદ અબુલખાન લખ્યુ છે (પૃ. ૯૮).

૨૨. સિકંદરી ગુ. ભા. અને અંગ્રેજી તરજૂમામા હિ. સ. ૮૨૯ આપી છે જ્યારે તબકાતે અકબરી (પૃ. ૧૯૬)મા હિ. સ. ૮૨૧ આપી છે. ઘણી બાબતોમાં તબકાતને અનુસરવું મને ઠીક લાગ્યુ છે, છતા આ સાલની બાબતમાં તબકાત કરતાં સિકંદરી સાચી લાગે છે.

૨૩. તબકાતમાં ધારનું નામ લખેલું નથી, સિકંદરીમાં લખેલું છે.

૨૪. સિકંદરીએ અન્ને તરજૂમામા નસીરને આદીલશાહના છોકરાને બદલે ઐનુલમુલ્કનો છોકરો કહ્યો છે. તબકાત એને આદીલશાહનો છોકરો કહે છે તે ખરું લાગે છે. તબકાત એક જગ્યાએ નસીર લડવા આવ્યો એમ લખી બીજી જગ્યાએ આદીલશાહ નાસી ગયો એમ લખે છે તે માત્ર સરતચૂક થઈ હોય એમ જણાય છે. (પૃ. ૧૯૭).

૨૫. આ વર્ણન આ પ્રમાણે જરા વિગતવાર તબકાત (પૃ. ૧૯૭)માં આપેલું છે, સિકંદરીમાં આ વિગત નથી.

આવરો.[26] વળી સુલતાન હોશંગને આ ચડાઈ લાવવામાં ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓએ પણ એકસંપ કર્યો હતો. ઈડરનો રાવ પૂંજો, ચાંપાનેરનો રાજા ત્ર્યંબકદાસ, ઝાલાવાડનો રાજા છત્રસાલ, અને નદિાદનો રાજા એટલા આ બળવામાં મુખ્ય હતા.[27] ફિરોઝખાને આ વખતે પોતે બળવો ન કરતાં અહમદશાહ તરફ વફાદારી બતાવી હતી એ એક આશ્ચર્યની વાત હતી. આજ સુધી પોતાના નજીકના સગા અહમદશાહ સામે-બળવામાં ભાગ લઈ નાગોરના ફિરોઝખાને છેવટે આ વખતે વફાદારી બતાવી.

અહમદશાહ આવતાં બળવાખોરોનું વિખેરાઈ જવું

સુલતાન અહમદશાહ આ સમાચાર સાંભળતાં તુરત જ સખત વરસાદ પડતો હતો તેની દરકાર કર્યા વગર ઝડપી કૂચ કરીને ગુજરાત તરફ ઊપડયો અને નર્મદા નદી ઓળંગીને મહી નદીને કિનારે પડાવ નાંખ્યો અને ત્યાંથી સાત જ દિવસમાં મોડાસાની નજીક આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર પોતાના ગુપ્તચરોની પાસેથી સાંભળીને સુલતાન હોશંગ માથું ખંજવાળવા લાગ્યો[28] અને જે રાજાઓએ એને બોલાવેલો તેમને કહેવા લાગ્યો કે 'અહમદશાહ આવે તે પહેલાં તો અમદાવાદ પહોંચી જવા તમે કહેતા હતા, પણ અહમદશાહ તો અહીં પાંચ કોસ દૂર જ આવી લાગ્યો છે તેની તમે મને ખબર પણ આપી નથી, માટે આ વાતમાં કાંઈ કપટ હોય એમ લાગે છે અને તમે ખરા મિત્રો હો એમ લાગતું નથી.'[29] આ સાંભળીને અને અહમદશાહ એકાએક આવી ચડવાથી સુલતાન હોશંગ માળવા પાછો

---

૨૬. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૭. સિકંદરી. ગૂ. ભા. પૃ. ૩૦. અં. ભા. પૃ. ૧૦૦.

૨૭. સિકંદરી અહીં ઝાલાવાડનો રાજા છત્રસાલ એમ સ્પષ્ટ લખે છે અને આગળની પેઠે રાણાવાળું લખાણું નથી. તબકાત તેને બદલે માંડલનો રાજા લખે છે. એટલે ઝાલાવાડનું માંડલ એ સિદ્ધ થાય છે, રાજપુતાનાનું નહિ, અને ઝાલાવાડ પણ ઝાલરાપટ્ટણ નહિ! આ રાજાઓનાં નામ સિકંદરીએ આપ્યાં છે, તબકાતે નથી આપ્યા.

૨૮. તબકાતે અકબરી પૃ. ૧૯૭.

૨૯. મિરાતે સિકંદરી. ગૂ. ભા. પૃ. ૩૧. ઇ. ભા. પૃ. ૧૦૧. અં. ભાષાંતરમાં અમદાવાદ લઈ જવાનું નથી લખ્યું પણ ગુજરાત અપાવવાનું લખ્યું છે. તબકાતમાં હોશંગશાહનું આ વાક્ય લખ્યું નથી, પણ રાજાઓને બોલાવી ધમકાવ્યા અને માથું ખંજવાળ્યું અને પછી નાસી ગયો, એટલું લખ્યું છે.

નાસી ગયો અને રાજાઓ વિખેરાઈ ગયા. આ બનાવ હિ. સ. ૮૧૯ ના રજબ માસની ૧૬ મી તારીખે બન્યો[30]

પરંતુ આ વખતનો બળવો સામાન્ય નહોતો. એણે મોટું અને ગંભીર સ્વરૂપ ન પકડ્યું તેનું કારણ સુલતાન અહમદશાહની ઝડપી કૂચ અને તાત્કાલિક નિર્ણય. એટલે મોડાસા આગળ બળવાખોરો વિખેરાયા એટલામાં તો સોરઠથી ખબર આવી કે આ બધી અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપવી બધ કરી છે અને બળવો ઉઠાવ્યો છે. એ જ વખતે બીજી બાજૂથી સમાચાર આવ્યા કે આદીલખાનના પુત્ર નસીરે સુલતાન હોશંગના પુત્ર ગઝનીખાનની મદદથી તાલનેરના કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો છે અને તે કિલ્લો લઈ લીધો છે અને નંદિદના રાજાની સલાહથી સુલતાનપુર નદરબાર–ખાનદેશના ગુજરાત તાબેના ભાગ–ઉપર ચડાઈ કરી છે. નસીરખાનના ભાઈ ઈફ્તીખાર ઉલ્મુલ્કની ખટપટથી તાલનેરનો કિલ્લો પડયો છે [31] અને આસપાસના પ્રદેશમાં લૂંટફાટ શરૂ કરી છે. આ બધા સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદે ખાનઆઝમ મહમૂદખાનને મોટું લશ્કર આપીને સોરઠ ઉપર મોકલ્યો, અને એણે ખંડણી વસૂલ કરવાનું કાર્ય પાર ઉતાર્યું. બીજી બાજૂ તુરત જ સુલતાને મલીક મહમૂદ બરકી અને મુખલીસ ઉલ્મુલ્કને [32] બીજું લશ્કર આપીને નસીરની સામે ખાનદેશ તરફ મોકલ્યા. આ લોકોએ રસ્તામાં પહેલો નંદિદના રાજાના મુલકને તારાજ કર્યો, કારણ કે એ રાજાએ નસીરને આ તરફ આવવા ઉશ્કેર્યો હતો. નંદિદનો રાજા નબળો હોવાથી એણે તાબે થઈ તુરત જ ખંડણી આપવી શરૂ કરી.

---

૩૦. તબકાતમા આ તારીખ નથી આપી. અ. ભાષાતરમા સિકંદરીમા આ તારીખ અને ૮૧૯નુ વર્ષ આપ્યુ છે, જ્યારે ગૂ. ભા.મા તારીખ એ જ પણ વર્ષ ૮૨૦ આપ્યુ છે. તે ભૂલ જણાય છે.

૩૧. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૭ ૧૯૯. સિકંદરી ગૂ. ભા. ૩૧. અ. ભા. પૃ. ૧૦૧. સિકંદરીમાં નસીરને આદીલખાનના પુત્રને બદલે રાજા મલીકનો પુત્ર કહ્યો છે ! એ ખાનદેશના ફારૂકીવંશનો પહેલો સુલતાન હતો. ગૂ. ભા.મા તાલનેરને બદલે થાનેશ્વર લખ્યુ છે તે ભૂલ છે.

૩૨. સોરઠ અને ખાનદેશ બાજૂ મોકલેલા સરદારોના નામોમા તબકાતે અકબરી અને સિકંદરીના ગૂ. તરજૂમો એ બન્ને મળે છે. જ્યારે બેલીનો અંગ્રેજી તરજૂમો આ નામો ઊલટા લખે છે એટલે કે ખાનઆઝમ મહમૂદખાનને ખાનદેશ મોકલ્યો બીજા બેને સોરઠ મોકલ્યા એમ લખે છે. બેલીની આ ભૂલ લાગે છે.

ખાનદેશ સાથે સલાહ

આ બાજુ મહમૂદ બરકી અને મુખલીસ ઉલ્મુલ્ક ખાનદેશ તરફ આગળ વધ્યા એટલે ગઝનીખાન નાસી ગયો અને નસીર તાલનેરના કિલ્લામાં ભરાઈને લડવા તૈયાર થયો. આ ઘેરો લાંબો ચાલવાથી આખરે નસીર કંટાળ્યો અને મલીક મહમૂદ બરકીની સિફારશથી છેવટે અહમદશાહે એની સાથે સલાહ કરી, અને ઊલટો એને નસીરખાનનો ઈલ્કાબ આપ્યો.[૩૩] ખાનદેશનો રાજા આ રીતે ગૂજરાતનો તાબેદાર થયો.

આ એકસંપી બળવાનું પરિણામ

અહમદશાહની જિંદગીમાં આખો વખત જે લડાઈઓ થયા કરી છે તેમાં આ વર્ણન કરી એ લડાઈઓ સૌથી મહત્ત્વની હતી. તવારીખકારોએ એનું વર્ણન બરાબર વિગતથી કર્યું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના રાજાઓએ સંપ કરીને સુલતાન હોશંગને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવા બોલાવવો, મોરડમાં બળવો જાગવો અને નંદોદના રાજાએ નસીરને બોલાવવો, આ બધુ આ એક જ મુખ્ય બળવાનું પહેલાંથી વિચારપૂર્વક ગોઠવાયેલું અને યોજાયેલું કાર્ય હતું. આ યોજનામાં આ બધી બાજૂના બળવા એક સાથે થાય એવી પણ યોજના હોય એમ જણાય છે, અને તે બધા લગભગ એક સાથે જ થયા છે. આમાં સુલતાન અહમદશાહને ઉખાડી નાંખવા માટે એકસંપથી મોટો પ્રયત્ન કોઈ મોટા અક્કલવાળાએ યોજેલો છે. સુલતાન અહમદનો આ ભારે આફતમાંથી વિજય થાય છે એનાં માત્ર બે જ કારણો જણાય છે એક તો એનાં સગાંઓએ બળવામાં પહેલાંની પેઠે ભાગ લેવાને બદલે એને મદદ કરી; બીજું એણે ઝડપી નિર્ણયો કરી જરાપણ વિલંબ કર્યા વગર ચારે બાજૂએ લશ્કરો મોકલી હોશિયારીથી બળવા દબાવી દીધા સુલતાન હોશંગ અસ્થિર મનનો અને દગાખોર હોવાથી જ આટલી મદદ મળવા છતાં જીતી શક્યો નહિ. આ બળવામાં ગૂજરાતના લગભગ બધા મોટા હિંદુ રાજાઓએ પણ સંપથી ભાગ લીધો એ નોંધવા જેવી વાત છે, અને સમયસૂચકતાથી બધા પાછા તાબે થયા એ પણ વિચિત્ર ઘટના છે આ બળવો શાંત થવાથી ગૂજરાતની હદની અંદર અહમદશાહને ખાસ મોટા દુશ્મનો રહ્યા નહિ, અને ગૂજરાતના હિંદુ

---

૩૩. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૯. સિકંદરી. ગુ ભા. ૩૧-૩૨ અ. ભા. પૃ. ૧૦૨.

રાજાઓને પણ આ બળવાથી છેવટનું સમજાયું કે ગૂજરાતમાં હવે મુસલમાન મહારાજ્ય સ્થિર થયું છે અને એમનો પોતાનો પ્રયત્ન વ્યર્થ ગયો છે.[૩૪]

માળવાને તાબે કરવાનો નિશ્ચય

બળવાઓના ઝંઝાવાતમાંથી મુક્ત થઈ શાંતિમાં થાક ખાવાને બદલે સુલતાન અહમદે આ બધા બળવાઓમાં હમેશ તૈયાર થઈ તોફાન મચાવનાર મુખ્ય પુરુષ માળવાના સુલતાન હોશંગશાહને બરાબર શિક્ષા કરીને ઠેકાણે લાવવાનો નિશ્ચય કર્યો અને હિ સ. ૮૨૦ ના સફર માસમાં માળવા તરફ ઉપડવાની તૈયારી કરી.[૩૫] આ વખતે પહેલાંના બળવો ઉઠાવનારા હિંદુ રાજાઓ, ઈડરના રણમલનો પુત્ર રાવ પૂંજો, ચાંપાનેરનો ત્ર્યંબકદાસ, અને નાંદોદના રાજાઓ,[૩૬] સુલતાનને પોતાની વફાદારી બતાવવા પોતાના વકીલોને મોકલ્યા અને બેવડી ખંડણી[૩૭] આપી. સુલતાન અહમદશાહે

---

૩૪. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૧૯૮. નોં. ૧. તબકાતે અકબરીનો અંગ્રેજી તરજૂમો કરનાર બ્રિજેન્દ્રનાથ દે ફિરિશ્તા વગેરે ઉપરથી આ પ્રમાણે જ મત ધરાવે છે અને અહમદશાહ સામે થયેલા આ એક સાથેના બળવાને ઘણું મહત્ત્વ આપે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઓફ ઈંડિયા પૃ. ૨૯૬-૨૯૭માં પણ આ વાતને ટેકો મળે છે. પરંતુ એમાં મલીક રાજા ઉર્ફે આદીલશાહને રાજા અહમદ કહ્યો છે, અને ઇફતીખાર ઉલ્મુલ્કને-હસન કહ્યો છે. મલીક રાજાએ પોતાના મુલકનો પૂર્વનો ભાગ નસીરને આપ્યો અને પશ્ચિમનો ભાગ હસનને આપ્યો. નસીરે ઈ. સ ૧૪૦૦ માં બુરહાનપુર વસાવ્યું અને આસીરગઢનો કિલ્લો હિંદુ રાજા પાસેથી લઈ લીધો. હસને તાલનેરમા નિવાસ કર્યો. નસીરે હોશંગશાહ જે એનો બનેવી થતો હતો તેની મદદથી તાલનેર લીધું, (ઇ. સ. ૧૪૧૭મા) અને હસનને કેદ કર્યો. તે પછી સુલતાન અહમદે તાલનેર ઉપર ચડાઈ કરી ને નસીરને હરાવ્યો ને સલાહ કરી. હસન તે પછી ગુજરાતમાં આવી રાજકુટુંબ સાથે લગ્નસબંધથી જોડાઈ ગૂજરાતમાં જ રહ્યો. નસીરની અહમદશાહ સાથેની સલાહને લીધે માળવા સાથે ખાનદેશનો સંબંધ બગાડયો.

૩૫ તબકાતે અકબરી, પૃ. ૧૯૯.

૩૬. તબકાતમા આ રાજાઓએ સુલતાનને વફાદારી બતાવી એમ લખે છે, જ્યારે સિકંદરી બન્ને તરજૂમામા પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલ્યા એમ લખે છે અને વધારામાં તેમના નામ આપે છે. ઈડરના રાજા તરીકે રણમલને બદલે પૂંજાનું નામ આપે છે તેથી રણમલ આ વખત પહેલાં મરણ પામ્યો હશે.

૩૭. સિકંદરી-માત્ર ખંડણી મોકલી એમ લખે છે, જ્યારે તબકાત બેવડી ખંડણી મોકલ્યાનુ લખે છે.

પણ વખત વિચારીને, રાજનીતિને અનુસરીને,[૩૮] આ લોકોની વાત કબૂલ રાખી. માત્ર માંડલ-ઝાલાવાડ-ના રાજાએ આ વખતે સુલતાનને વફાદારી બતાવી નહિ.[૩૯] અહમદશાહે વઝીર નિઝામુલ્મુલ્ક[૪૦]ને પાટનગર અમદાવાદમાં ફુલ સત્તા સાથે મૂક્યો અને ઝાલાવાડના રાજાને સજા કરવાનું કામ એને સોંપી પોતે માળવા તરફ ઊપડ્યો.

માળવા સાથે લડાઇ

સુલતાન અહમદનું લશ્કર કૂચ ઉપર કૂચ કરીને માળવામાં ઉજ્જનના પ્રદેશમાં કાલિયાદેહ[૪૧] નદીને કિનારે આવી પહોંચ્યું. ત્યાં સુલતાન હોશંગ ખાડા ટેકરાવાળી જમીનમાં પોતાના લશ્કરની આસપાસ ઊંડી ખાઈ ખોદીને પડ્યો હતો અને મોટાં મોટાં ઝાડ કાપીને તેનાં થડનો કોટ પણ કર્યો હતો. સુલતાન અહમદની વ્યૂહરચનામાં અમીર મહમૂદ બરકી જમણી પાંખ સાચવતો હતો અને ઇમાદુલ્મુલકના પુત્ર ફરીદને ડાબી પાંખની નેતાગીરી સોંપી હતી. લશ્કરનો વચલો ભાગ નસીરુદ્દીન અદુદૌલ્લાના હાથમાં હતો. સુલતાને આ વ્યૂહરચનાનુ નિરીક્ષણ કર્યું ત્યારે ફરીદ ડાબી પાંખ તરફ પોતાની જગ્યાએ જણાયો નહિ! તેથી સુલતાને તેને તેડું મોકલ્યું અને તેના બાપનો ઇમાદુલ્મુલ્કનો ઈલ્કાબ લેવા અને તેનો પોશાક ધારણ કરવા તુરત બોલાવ્યો ફરીદ આ વખતે તેલમર્દન કરાવતો હતો તેથી એણે થોડી વાર રહીને આવવા જણાવ્યું. સુલતાનને આથી ખોટું તો લાગ્યું, પણ વખત વિચારી એણે ફરીદ વગર જ બાકીના લશ્કરને માળવાના લશ્કર ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો. આ લડાઈમાં બન્ને દેશના

---

૩૮. સિકંદરી બન્ને ભાષાંતરોમાં આમ લખે છે: તે ઉપરથી સુલતાને વખત વિચારીને આ સલાહ કરી લાગે છે, ખરા અંતઃકરણથી નહિ. બેલીના અંગ્રેજી તરજૂમામાં from motives of policy એમ સ્પષ્ટ લખે છે તબકાત આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી,

૩૯. માંડલના રાજાની આ વાત માત્ર તબકાત લખે છે અને સિકંદરીમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી.

૪૦. સિકંદરી મલીક ઝિયાઉદ્દીન નિઝામુલ્મુલ્ક એવુ નામ લખે છે. માંડલના રાજાને સજા કરવાની વાત માત્ર તબકાતમાં જ લખી છે.

૪૧. તબકાતે અકબરી કાલિયાદેહ ગામ કહે છે. પૃ. ૧૯૩ની નોંધમાં ભાષાંતરકાર લખે છે કે સિકંદરીમાં એવી ઉજ્જન કાલિયાદેહ નદી ઉપર આવેલું છે એમ લખે છ. આ ભૂલ છે. બેલી ઉપર પ્રમાણે કાલિયાદેહ નદી ઉજ્જનના પ્રદેશમાં છે એટલું જ લખે છે; ગૂ. ભા પણ એમ જ લખે છે.

બાદશાહો ઊતર્યા હતા અને લડાઈ જોરમાં ચાલતી હતી એવામાં ગૂજરાતી લશ્કરનો એક હાથી માળવી લશ્કર ઉપર ધસ્યો અને એણે માળવાના હયદળને ગભરાવીને છિન્નભિન્ન કરી નાંખ્યું. આ વખતે હોશંગશાહના પુત્ર ગઝનીખાને બહાદુરી બતાવી આ ગુજરાતી હાથીને મારી નાંખ્યો, એટલે માળવાનું લશ્કર ચારે બાજુથી ભેગું થઈ ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર તૂટી પડ્યું. અને ગુજરાતના લશ્કરની ભારે ખુવારી થઈ. આ કટોકટીના વખતે ફરીદ પોતાની ટુકડી લઈને લડાઈમાં પડવાનો રસ્તો શોધતો હતો, પણ તેને રસ્તો જડતો ન હોતો.[૪૨]

સેમાં વિજય

છેવટે તપાસ કરતાં એક માણસે એને સુલતાન હોશંગના લશ્કરની પાછળથી રસ્તો છે એમ કહ્યું અને ફરીદને એ વાત પસંદ પણ આવી. એ રસ્તે જઈને ફરીદ માળવાના લશ્કર ઉપર પાછળથી એકાએક તૂટી પડ્યો, અને આથી માળવાનું લશ્કર ગભરાઈ જતાં નાસભાગ થઈ અને હોશંગ પોતે પણ માંડુ તરફ નાસી ગયો. આમ ફરીદે બાજી એકાએક બદલી નાંખી અને ગૂજરાતના લશ્કરનો વિજય થયો. ઘણો સરંજામ ગૂજરાતના હાથમાં આવ્યો અને ગૂજરાતીઓ માળવાના નાસતા લશ્કરની પાછળ પણ પડ્યા. આ વખતે વર્ષાઋતુની શરૂઆત નજીક આવવાથી સુલતાન અહમદે આ લડાઈ વધારે ન લંબાવતાં ગૂજરાત પાછા જવાનું નક્કી કર્યું. એ લોકોએ માંડુની આસપાસનો મુલક તારાજ કરી લૂંટ્યો અને ફૂલફળાદિ વગેરેનાં ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં. પાછા ફરતાં રસ્તામાં ખેતરોના ઊભા પાકને પણ કચરી નાંખી ઘણું નુકસાન કર્યું. ગૂજરાતની હદમાં પેસતાં ચાંપાનેર અને નદોદના મુલકને પણ આ પ્રમાણે નુકસાન કર્યું.[૪૩] આ ઉપરથી એમ લાગે છે કે આ રાજાઓ સાથે સુલતાન અહમદે જે સલાહ માળવાની લડાઈ લડતાં પહેલાં કરેલી તે માત્ર નામની જ હતી. વિરોધીના મુલકને લૂંટવો, તારાજ કરવો અને તેની પ્રજાને રંજાડવી

૪૨. તબકાતે અકબરી; પૃ. ૧૯૯–૨૦૧. મિરાતે સિકંદરી બન્ને ભાષાંતરોમાં આ લડાઈનું વર્ણન જરા ટૂંકામાં આપ્યું છે અહમદશાહના લશ્કરમાં માત્ર ફરીદ ઇમાદુલ્મુલ્કનું જ નામ આપ્યું છે; ઉપર આપેલાં બીજાં નામો તબકાતે જ આપ્યાં છે. ગૂજરાતના હાથીની વાત પણ તબકાતમાં જ આપી છે.

૪૩. એજ. પૃ. ૨૦૧. માળવાથી પાછા ફરતા માળવા અને ગૂજરાતના રાજાઓના પ્રદેશમાં કરેલું આ નુકસાન સિકંદરીમાં આપ્યું નથી, માત્ર તબકાતમાં જ આપ્યું છે. સિકંદરી માળવાનો મુલક ઉજ્જડ કર્યાનો સહેજ ઉલ્લેખ કરે છે.

એ જાણે એ જમાનામાં લશ્કરી કૂચનો સામાન્ય નિયમ હોય એમ જણાય છે. આ વિજય પછી અહમદશાહે અમદાવાદમાં ભારે ખુશાલીથી પ્રવેશ કર્યો, આ વિજય માળવાના સૈન્ય ઉપર મેળવેલો માત્ર તાત્કાલિક વિજય હતો, માળવા દેશ ઉપરનો વિજય ન હોતો.

ચાંપાનેર ઉપર ચઢાઈ

થોડા જ વખત પછી હિ સ ૮૨૧ (ઈ. સ. ૧૪૧૮) માં અહમદશાહે ચાંપાનેર–પાવાગઢના કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંનો રાજા ત્ર્યમ્બકદાસ થોડા વખતમાં જ શરણે આવ્યો અને ખંડણી ઉપરાંત ચડાઈનું ખર્ચ આપવાનું કબૂલ્યું. તવારીખકારો આ ચડાઈ ટૂંકેથી પતી ગઈ એનું કારણ એવું આપે છે કે સુલતાનના મનમાં હજી માળવાના માંડુગઢનો સંપૂર્ણ વિજય કરવાનો વિચાર હતો[૪૪] તેથી તેણે ચાંપાનેર ઉપર પોતાનું બળ વાપરવાનું ઠીક ધાર્યું નહિ. માળવા અને ગૂજરાતની સરહદ ઉપર આ મજબૂત કિલ્લો હિંદુ રાજાના હાથમાં હતો અને માળવા સાથેના હમેશના અણબનાવ અને રાજાની વલણની અસ્થિરતાને લીધે ગૂજરાતના સુલતાને આ કિલ્લો લેવા હમેશ ધાર્યું હોય તે બનવાજોગ છે. પણ તે કાર્ય અહમદશાહના વખતમાં પાર પડ્યું નહિ, એ તો છેક મહમૂદ બેગડાના સમયમાં પાર પડ્યું. આ નાની અને સામાન્ય લડાઈમાં પણ સુલતાનના લશ્કરે આસપાસના મુલકમાં લૂંટફાટ ચલાવી એ સમયનો આ એક વિચિત્ર ક્રમ જ હતો.

કારણ વગરની સંખેડાની લૂટ અને લોકોને ત્રાસ

હિ સ ૮૨૨ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે[૪૫] (ઈ સ. ૧૪૧૯) અહમદશાહે સખેડા બહાદુરપુર ઉપર ચડાઇ કરી એ પ્રદેશને તારાજ કરી ત્યાં ભારે લૂંટ ચલાવી અને જુમા મસ્જિદ બધાવવા માંડી[૪૬] આ લડાઈ સુલતાને શા ઇરાદાથી કરી હતી તે તવારીખોમાં જણાવ્યુ નથી, પરતુ

૪૪. તબકાતે અકબરી. પૃ ૨૦૧–૨૦૨. સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ ૩૩ અ. ભા. બેલી. પૃ. ૧૦૬. સિકંદરીમાં આ ચડાઈની તારીખ પહેલી જીલકાદ હિ સ. ૮૨૧ આપી છે.

૪૫. સિકંદરીમા આ તારીખ આપેલી છે જ્યારે તબકાત અકબરીમા સફર માસની શરૂઆતમા એટલુ જ લખ્યુ છે.

૪૬. તબકાત અને સિકંદરીના અંગ્રેજી ભાષાતર બન્નેમા ૨૨ મી સફરે એટલે ઉપરની તારીખથી ચોથે દિવસે મસ્જિદનો પાયો નાખવાનું લખે છે. ગૂ. ભા.મા આ તારીખ નથી આપી. આ ચડાઇમા કોઇ સામે થયુ નથી તેથી બે ત્રણ દિવસની લૂટ માત્ર થઇ હોય એમ જ સમજાય છે

ત્યાં કોઈ રાજાને હરાવવાનો હોય એવું કારણ નથી. ખરી રીતે આ ચડાઈમાં કાંઈ લડાઈ થઈ જ નથી અને વગર લડાઈએ લોકો તાબે થયા છે એમ કહેવાય છે કે આ ચડાઈમાં લશ્કરને ઘણી ભારે લૂંટ મળી. કોઈએ હીરાની કોથળીઓ ભરી લીધી તો કોઈએ ભારે કાપડથી ઘોડાના તંગ કરી લીધા. ઘણા લોકોને ગુલામ તરીકે પણ પકડ્યા.[૪૭] અહમદશાહના અમલની બધી ચડાઈઓમાં આ ચડાઈ એના ચારિત્ર્યને નામોશી લગાડે તેવી છે અને એનું કારણ ખાસ કાંઈ જણાતું નથી. ખાસ કારણ શોધવા જઈએ તો માત્ર એટલું જડે કે સંખેડાનો ભાગ માળવા તરફ જવાના રસ્તા ઉપર અને તે સમયે ચાંપાનેર કે નાંદોદના રાજાની હદમાં હોય અને એ રાજાઓ ઘણી વાર બળવા કરતા હોવાથી એનો મુલક તારાજ કર્યો હોય, જોકે આ અનુમાનને આધાર નથી. સામે ન લડનારા લોકોને લૂંટવાનું કાર્ય મોટા રાજ્યકર્તાની આબરૂ વધારતું નથી. સંખેડામાં સુલતાને કિલ્લો બંધાવ્યો. તે પછી તુરત રબી ઉલ અવ્વલ માસની ૧૧ મી તારીખે સંખેડાથી માંકણી ગામ પાસે પડાવ નાખ્યો અને માંકણીનો કિલ્લો લશ્કરી થાણા માટે બાંધવાનો હુકમ કર્યો.[૪૮] આ કિલ્લો લશ્કરી મહત્ત્વને લીધે માળવા તરફના આક્રમણથી ગુજરાતનું રક્ષણ કરવા માટે બંધાયો લાગે છે. સંખેડા અને માંકણીમાં સુલતાને કાઝી વગેરે ધર્માધિકારીઓ પણ નીમ્યા. માળવાના રસ્તામાં પણ કેટલાક હિંદુઓને સજા કર્યાનું તવારીખકાર લખે છે.[૪૯]

---

૪૭. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૨ માં માત્ર લૂંટ કરી એટલું લખ્યું છે. સિકંદરી અ. બા. માં બેઉએ પણ બીજી વિગત નથી આપી, પણ ફૂટનોટમાં લખે છે કે આ વર્ણન હુસ્ની શિરાઝીની અહમદશાહીમાં છે તેથી બીજા ભાગમાં આપીશું. પરંતુ ગૂ. બા.માં ભારે લૂંટનું વર્ણન ઉપર મુજબનું આપ્યું છે. લશ્કરના દરેક જણને ભારે લૂંટ મળી. વધારામાં ગૂ. બા.માં (પૃ. ૩૩) લખ્યું છે કે ગુલામ પકડાયા તેમાં 'મોરના પીંછાં જેવી ઘણી ખૂબસૂરત સ્ત્રીઓને પણ પકડીને લઈ ગયા.' અહીં કોઈ સત્તા સામી ન થયાથી આ ત્રાસ લોકોને જ ખમવો પડયો હોવો જોઈએ.

૪૮. તા. ૧૧ મીએ માંકણી ગામમાં કિલ્લાનો પાયો નાખ્યો અને તા. ૧૨ મીએ એટલે બીજે જ દિવસે માળવામાં માંડુ તરફ સુલતાન ઊપડયો. માંકણી ગામમાં આજે પણ મસ્જિદ જોવામાં આવે છે એમ કહેવાય છે. સંખેડા એ મેવાસનો ભાગ છે. માળવાની લડાઈની સાથે આ પ્રદેશની લૂંટનો કાંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ તો ખાલી પ્રજાને લૂંટે એવું કાર્ય અહમદશાહના અમલમાં બને એ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૪૯. તબકાત કાટુ Kantu નામે ટેકરાના લોકો લખે છે. નોટમાં સાતપુડા લખે છે. સિકંદરીમાં આ માટે કાંઈ નથી.

આગળ ચાલતાં સુલતાન હોશંગે મોકલેલા એલચીઓ મૌલાના મુસા અને અલી હમીદ મળ્યા. આ લોકોએ સુલતાન હોશંગનાં કાર્યો માટે માફી માગી. અહમદશાહના વજીર નિઝામુલમુલ્ક, અને બીજા અમીરો મલીક મહમૂદ અને મલીક હાસિમુદ્દીને[૫૦] પણ આ એલચીઓને ટેકો આપીને સિફારસ કરી. આ લોકોએ બાદશાહને એમ સમજાવ્યું કે એક ઇસ્લામી રાજાએ બીજા ઇસ્લામી રાજા ઉપર વિનાકારણ ચડાઈ ન કરવી જોઈએ.[૫૧] અહમદશાહે આ ઉપરથી તાત્કાલિક તો માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને હોશંગશાહને મીઠો પત્ર લખ્યો અને અમદાવાદ તરફ પાછા ફરતાં રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે થોડો વખત પડાવ નાખીને રસ્તામાં આવતાં મૂર્તિઓનાં મંદિરો તોડતો[૫૨] અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો.[૫૩]

---

૫૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૩. મલીક મહમૂદ તુર્ક લખે છે, જ્યારે સિકંદરીમાં આ નામો જુદાં જ આપ્યાં છે. તેમાં મૌલાના મુસા અને અલી જમેદાર એવાં નામ આપ્યાં છે. જમેદાર એટલે ખજાનચી એવો અર્થ બેલીએ કર્યો છે. (પૃ. ૧૦૫)

૫૧. આ કારણ તબકાતે અકબરીમાં (પૃ. ૨૦૩)માં આપ્યું છે. સિકંદરીમાં બીજી વખતે આવું કારણ આપેલું છતાં આ વખતે આપ્યું નથી એ સૂચક છે. તબકાત બધા વર્ણનમાં રીતસર રહે છે, પણ કોઈવાર બુદ્ધિમાં ન ઊતરે એવું કારણ આ પ્રમાણે આપે છે. અહમદશાહે હવે પછીનો મોટો હુમલો માળવા ઉપર કરેલો છે એટલે આ કારણ વ્યર્થ છે. ખરું કારણ કદાચ તૈયારી બરોબર ન હોય એવું લાગે છે.

૫૨. તબકાતમાં ચાંપાનેર પાસે પડાવ નાંખ્યો એમ લખે છે અને જતી વખતે રસ્તામાં મંદિર તોડયાં એમ લખે છે. તબકાતમાં અહમદશાહે મંદિરો તોડયાનો આ એક જ ઉલ્લેખ નજરે પડે છે. સિકંદરીમાં બીજી જગ્યાએ આવા ઉલ્લેખો છે તે આગળ જોઈશું, પણ આ વખતે મંદિરો તોડયાનો ઉલ્લેખ નથી. તેને બદલે ચાંપાનેરનો જ મુલક તારાજ કરવા હુકમ કર્યો એમ બન્ને ભાષાંતરો લખે છે.

૫૩. સિકંદરી મજકૂર સાલના રબી ઉલ આખર માસમાં સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો એમ લખે છે.

પ્રકરણ એકવીસમું

અહમદશાહનો અમલ અને લડાઈઓ (ચાલુ)

અહમદશાહના અમલની લડાઈઓનો હજી અંત આવ્યો નહોતો. અનેક બળવાઓ અને લડાઈઓને લીધે એને પૂર્વની સરહદ ઉપર રક્ષણના કિલ્લાઓની જરૂર જણાઈ હતી. જે જે બાજૂથી એને અશાંતિ અને બળવાની શંકા હતી તે બાજૂએ કિલ્લા બાંધી રાજધાની અમદાવાદને સુરક્ષિત કરવું એ એને મુખ્ય કર્તવ્ય લાગ્યું હતું. માળવા સાથેના વિચિત્ર સંબંધને લીધે અને મેવાસી ભીલ લોકોનાં તોફાનોને લીધે પૂર્વ તરફનાં ભાગોમાં આવા કિલ્લાઓની વધારે જરૂર લાગી હતી, એટલે હિ. સં. ૮૨૩ થી ૮૨૫ સુધીનાં અઢી ત્રણ વર્ષ એણે દેશમાં બંદોબસ્ત માટે કિલ્લાઓ બંધાવવામાં કાઢ્યાં. આ કાર્ય પોતાના જ દેશમાં બંદોબસ્ત માટેનું હોવા છતાં લશ્કરની હિલચાલને લીધે કોઈ કોઈ જગ્યાએ લોકોને ત્રાસ વેઠવો પડ્યો.[1]

કિલ્લાઓ બંધાવ્યા

પહેલો કિલ્લો મહી નદીને કિનારે જિતૂરનો બંધાવ્યો.[2] તે પછી ડુંગરી પ્રદેશમાં ધામોદ[3] ગામ વસાવી ત્યાં કિલ્લો બંધાવ્યો! કારઠા[4] ગામમાં અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં અલપખાન સંજરે બંધાવેલો કિલ્લો જીર્ણ થઈ ગયો હતો તેની મરામત કરાવી મજબૂત કર્યો અને તેનું નામ સુલતાના-

---

૧. આ ત્રાસની બાબત તબકાતમાં નથી લખી સિકંદરીમાં બન્ને ભાષાંતરોમાં લખ્યું છે કે જ્યાં જ્યાં લોકો સામા થયા ત્યાં તેમને દબાવી દીધા અને મૂર્તિનાં મંદિરો તોડીને ત્યાં મસ્જિદો બંધાવી. સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૩૪. અ. ભા. બેલી પૃ. ૧૦૫.

૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૩ સિકંદરીના ગુ. ભા.માં મહી નદીને બદલે સિનોર પરગણામાં ચિતોરમાં કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે. અ. ભા.માં બાર સનવાલ પરગણામાં જતૂરનો કિલ્લો બાંધ્યો એમ લખે છે રાસમાળામાં બારિયા પરગણામાં જિતૂર એમ લખે છે, અને એક શિવપુરનું નામ પણ લખે છે.

૩. તબકાત અને સિકંદરીના અ. ભા.માં ધામોદ લખ્યું છે. ગુ. ભા.માં ધામોધ લખીને કૌંસમાં દાહોદ લખ્યું છે. પરંતુ દાહોદ વસાવ્યું હોય એમ બને નહિ. દાહોદમાં કિલ્લો બંધાવે તે શક્ય છે. દાહોદ સરહદ ઉપર પણ છે. છતાં નવું વસાવ્યું હોય તો ધમોદ કોઈ બીજું સ્થળ હોવું જોઈએ.

૪. તબકાત 'કારીઠ' Kāritha લખે છે. સિકંદરી અ. ભા. Kareth લખે છે. ગુ. ભા. કારઠા લખે છે. રાસમાળા Karieh લખીને ખેડા કે કડી હોવાનો તર્ક કૌંસમાં કરે છે. આ સ્થળ નક્કી થઈ નથી.

બાદ રાખ્યું.[૫] આ બધા કિલ્લાઓમાં થાણાં મૂકીને સુલતાન રાજધાની તરફ ઊપડ્યો. રસ્તામાં ચાંપાનેર પાસે આવીને હિ. સ. ૮૨૪ ની આખરે (૧૪૨૧) માં ત્યાંના રાજા પાસેથી ખંડણી વસૂલ કરીને હિ. સ. ૮૨૫ ના સફર માસની ૧૯ મી તારીખે સખેડા આવ્યો અને ત્યાં બીજી જુમામસ્જિદનો પાયો નાખ્યો.[૬]

માળવાની મોટી લડાઈની શરૂઆત

આ વખતે માળવાથી એવા સમાચાર આવ્યા કે સુલતાન હોશંગ રાજધાનીમાં કે દેશમાં નથી, અને એ ક્યાં ગયો છે તેની પણ કોઈને ખબર નથી. આમ માળવા નધણિયાતુ છે એવા સમાચારથી લલચાઈને સુલતાન અહમદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાનો સારો લાગ છે[૭] એમ જાણી હિ. સ ૮૨૫ ના રબી ઉલ અવલ માસમાં (ઈ. સ. ૧૪૨૨) કૂચ કરીને ચોળ મહેશ્વર પાસે આવીને પડાવ નાખ્યો અને એ કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ કિલ્લો માળવાની રાજધાની માંડુગઢ જવાના રસ્તામાં આવતો હતો એટલે એને વહેલો લેવા નિશ્ચય કર્યો[૮] આ કિલ્લાનો થાણદાર રક્ષણ કરી શકે તેમ ન હોવાથી એણે અહમદશાહને શરણે જઈને કિલ્લાની ચાવી સોંપી દીધી અહમદશાહે કિલ્લાના રક્ષણ માટે થોડું લશ્કર રાખીને રબીઉલ

---

૫. તબકાત અને સિકંદરીમા આ બાબત એકમત છે.

૬. તબકાતે અકબરી પૃ ૨૦૪ સિકંદરીમા અમદાવાદ આવ્યા પછી માળવા ઉપર ફરી ચડાઇ કરતી વખતે ચાંપાનેર ગયો એમ લખે છે

૭. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૪-૫. તારીખે અલફીમા આ ચડાઇ પહેલા ઝાલાવાડના રાજા ઉપર અહમદશાહે ચડાઈ કરી એમ લખેલુ છે, પરંતુ તેને સિકંદરી કે બીજા ગ્રંથોનો ટેકો નથી ઝાલાવાડના રાજાએ મોટી ખંડણી આપી સલાહ કરી એમ લખ્યુ છે. તબકાતે અકબરીમાં માળવાની ચડાઈનુ કારણ સુલતાન હોશંગનું શું થયુ હતુ તેની કોઈને ખબર નહોતી અને માળવાના અમીરોએ પ્રદેશ વહેંચી લીધો હતો એમ લખ્યુ છે. સર કલાઇવ બેલી સિકંદરીના ભાષાતરની નોંધમા (પૃ. ૧૦૬) લખે છે કે અહમદશાહની ચડાઇનુ કારણુ સ્પષ્ટ નથી. કારણુ કે વિનાકારણુ એક મુસલમાન દેશ ઉપર અહમદશાહ લડાઈ કરે નહિ. પરંતુ બેલી ભૂલી જાય છે કે સુલતાન હોશંગે અહમદશાહને હેરાન કરવામાં બાકી રાખી નહોતી. અને એ વેર અહમદશાહ ભૂલે એમ નહોતું અહમદશાહની દક્ષિણની લડાઇ વખતે ગૂજરાતમા તેની ગેરહાજરીનો લાભ હોશંગે લીધો હતો તો હોશંગની ગેરહાજરીનો લાભ અહમદશાહ શા માટે ચૂકે ?

૮. સિકંદરીમાં ચોલી મહેશ્વર લખ્યુ છે. તબકાતમા મહિસ Mahisra એમ લખ્યુ છે.

આખર માસની ૧૨ મી તારીખે માંડુગઢની તળેટીમાં પડાવ નાંખ્યો, અને લશ્કરની ટુકડીઓ ચારે તરફ મોકલીને દેશને તારાજ કરવા માંડ્યો અને કેટલોક ભાગ કબજે પણ કર્યો. વર્ષાઋતુ આવી પહોંચતાં માળવાના મોટા મથક ઉજ્જન તરફ જઈને અહમદશાહે એ તરફનો ભાગ પણ કબજે કર્યો. અહમદશાહે દીપાલપુરનો વિભાગ મલીક મુખલીસ ઉલ્મુલ્કને, કાંથ તરફનો ભાગ મલીક ઇમાદુલ્મુલ્ક ફરીદને, અને મહીદપુર જેનું બીજું નામ મુહમ્મદપુર હતું તે વિભાગ મલીક ઈફ્તીખાર ઉલ્મુલ્કને એમ માળવાના વિભાગો પોતાના અમીરોને વહેંચી આપ્યા.[૯] ખરીફ પાકનું મહેસૂલ પણ વસૂલ કર્યું. માંડુ ગઢનો ઘેરો ચાલુ હતો તે એક મહિનો અને અઢાર દિવસ ચાલ્યો.[૧૦]

સુલતાન હોશંગની ગેરહાજરી

આ બધો વખત સુલતાન હોશંગ માળવામાં નહોતો, એ ઓરીસામાં –જાજનગરમાં–હાથી પકડવા માટે ગયો હતો.[૧૧] એને ખાતરી હતી કે માંડુગઢનો કિલ્લો કોઈ હુમલો કરનારથી લેવાય એવો નથી. સુલતાન હોશંગ જાજનગરથી હાથીઓ લઇને એકાએક આવ્યો અને તારાપુર દરવાજેથી

---

૯. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૫ તબકાત અને સિકંદરી માળવાનો ઘણો ભાગ અહમદશાહે કબજે કર્યાનું લખે છે, પરંતુ ઉપરના વિભાગો અમુક અમીરોને વહેંચી આપ્યા તે વિગત માત્ર તબકાતમાં જ છે, સિકંદરીમાં તે બાબત કાંઇ ઉલ્લેખ નથી. વળી જે વિભાગનાં નામો આપ્યાં છે તેના સ્થળનિર્ણય થયા નથી. કાંઠા Kāntha એ કયો ભાગ તે સમજાતું નથી.

૧૦. ખરીફનું મહેસૂલ વસૂલ કર્યાનું તબકાત લખે છે, સિકંદરીમા નથી. પરંતુ માંડુના ઘેરાની મુદત સિકંદરીમા છે તે તબકાતમા નથી.

૧૧. આ બાબતમાં તવારીખકારોમાં મતભેદ છે. તબકાતે અકબરી જાજનગર હાથી ખરીદવા ગયો હતો એમ લખે છે, સિકંદરી માત્ર હાથી લઈને જાજનગરથી આવ્યો એમ લખે છે. પરંતુ ફિરિશ્તા લખે છે કે ઘેરો ચાલુ હતો તે વખતે જ હોશંગશાહ નાગોરી દરવાજેથી છ હજાર સવારો સાથે નીકળી ગયો અને અહમદશાહ એ વખતે સારંગપુર દરવાજા સામે હતો. આ રીતે અહમદશાહની આંખ આગળથી નાસી જવામાં એણે પોતાની બહાદુરી બતાવવા ધાર્યું હતું. તારીખે અલફી હોશંગ સોદાગરનો વેશ લઇ જાજનગરથી હાથી લઇ લાવ્યો એમ કહે છે. ફિરિશ્તા કહે છે કે હોશંગ ગયો અને આવ્યો તેની અહમદશાહને ખબર પણ ન પડી; આવ્યો

ખબર પડી.

માંડુગઢમાં પેસી પણ ગયો. સુલતાન અહમદશાહ તે વખતે દિલ્હી દરવાજાની સામે હતો.[12] આમ ગુજરાતી લશ્કરનો ઘેરો છતાં પણ હોશંગશાહ પોતાના કિલ્લામાં પેસી ગયો. એટલું તો નક્કી છે કે અહમદશાહથી માંડુનો કિલ્લો લઈ શકાયો નહિ; અને એણે અમદાવાદ મલીક અહમદ અયાઝ ઉપર ફરમાન મોકલીને નાણાં અને સામગ્રી લઈ આવવા કહેવડાવ્યું આ બધા પ્રયત્ન છતાં માંડુનો કિલ્લો લઈ શકાયો નહિ અને અહમદશાહે સારંગપુર કે જે માળવાની મધ્યમાં હતું ત્યાં જઈ પડાવ નાખી લડાઈ કરવાનો વિચાર કર્યો આ વખતે માળવાનો ઘણો ભાગ અહમદશાહના અમીરોના હાથમાં તો હતો જ એટલે સુલતાન હોશંગને પણ લાગ્યું કે કિલ્લામાં ભરાઈ રહેવા કરતાં લડાઈ કરવી એ જ ઠીક છે, તેથી એ પણ સારંગપુર આગળ લશ્કર લઈને બીજે રસ્તે આવ્યો.[13]

હોશંગનું કપટ અને રાતની લડાઈ

હવે હોશંગે કપટની જાળ પાથરવા માંડી એણે અહમદશાહ પાસે એલચીઓ મોકલીને નમ્રતાથી સંદેશા મોકલ્યા, અને તાબે થઈ ખંડણી આપવા પણ કબૂલ કર્યું.[14] અહમદશાહના સલાહકારો પણ આથી છેતરાયાં અને હોશંગને માફી આપવા સલાહ આપી આથી છેતરાઈને અહમદશાહે પાછા જવાના ઇરાદાથી પોતાના લશ્કરના રક્ષણ માટે ખાઈઓ વગેરે કાંઈ ગોઠવણ કરી નહિ[15] લશ્કરને ગુજરાત પાછા ફરવાનો હુકમ કર્યો.[16]

જાજનગર મહાનદીને કિનારે છે એમ લખે છે પણ ઓરીસામાં એક જાજપુર છે તે મહાનદીને કિનારે નથી જાજનગર આજે નથી ઉત્તર ઓરીસાને જાજનગર કહેતા હતા.

૧૨. આ દરવાજાઓના નામ માંડુગઢના દરવાજાઓનાં છે અને તેમાં પણ તવારીખો એકમત નથી.

૧૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૬ તારીખે અલફી કહે છે કે ગુજરાતી લશ્કર સારંગપુર આવી પહોંચે તે અગાઉ હોશંગનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું હતું

૧૪. એજ. પૃ. ૨૦૬ સિકંદરીમાં આ વર્ણન જરા લંબાણથી આપ્યું છે. ગુ. બા. પૃ. ૩૫–૩૬ અ. બા. ૧૦૭

૧૫. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૬ છાવણીની આસપાસ ઝરીબં બનાવી નહિ એમ પણ લખે છે. સિકંદરીમાં એ લખાણ નથી.

૧૬. તબકાતમાં પાછા ફરવા માટે કાંઈ લખાણ નથી સિકંદરીના બન્ને તર

પરંતુ આ સુલેહ થઈ તે જ રાત્રે હોશંગશાહે કપટથી ગૂજરાતના લશ્કર ઉપર હુમલો કર્યો. ગૂજરાતી લશ્કર ગાફેલ હતું. રાત્રે ભયંકર કતલ ચાલી. ગૂજરાતના સૈન્યમાં હાહાકાર થઈ રહ્યો. ગાંડો હાથી છૂટ્યો છે એમ પણ કેટલાકે ધાર્યું. અહમદશાહના લશ્કરનાં ઘણાં માણસો મરાયાં. દંડવાણના રાજા ગરાસિયા સામંતરાયની સૌથી ભારે ખુવારી થઈ અને એ પોતે પાંચસો રજપૂતો સહિત માર્યો ગયો.[17] સુલતાન અહમદ ઊંઘમાંથી જાગ્યો ત્યારે એના તંબૂમાં કોઈ માણસ નહોતાં, માત્ર બે ઘોડા બહાર બાંધેલા હતા. એણે પોતાના રિકાબદાર (પેંગડાં ઝાલનાર) મલીક જુના[18] ને એક ઘોડો આપી પોતે બીજા ઉપર સવાર થયો. મલીક મુકર્ંબ અહમદ અયાઝ અને મલીક ફરીદની તપાસ કરવાનો એનો ઇરાદો હતો, પણ એટલામાં એ બન્ને અમીરો પોતાની ટુકડીઓ સાથે સજ્જ થઈને આવતા દેખાયા. સુલતાને પુરતાં કપડાં પણ પહેર્યાં નહોતાં. મલીક મુકર્ંબે પોતાનાં બખ્તર વગેરે આપી સુલતાનને સજ્જ કર્યો.[19] હવે ગૂજરાતના થોડા રહેલા પણ વીર સૈનિકો લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા, આ બનાવ તા. ૧૨મી મોહરમ ૮૨૬. ૨૬ ડિસેંબર ૧૪૨૨ ને રોજ બન્યો.

અહમદશાહનો વિજય

હવે પરોઢ થવાને થોડી જ વાર હતી તેથી સુલતાને થોડો સમય રાહ જોવા કહ્યું અને મલીક જુનાને હોશંગની તપાસ કરવા મોકલ્યો. એની તપાસમાં એવી ખબર આવી કે હોશંગ અહમદશાહના તંબૂ નજીક આવ્યો છે અને હાથીઓ તથા ઘોડા સાથે તૈયાર થયેલો છે. એનું લશ્કર અહમદશાહની છાવણી લૂંટવામાં મશગૂલ બનેલું છે. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહે માળવાના સુલતાન ઉપર હુમલો કરવાનો હુકમ આપ્યો અને

૧૭. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૦૬. સિકંદરી ગૂ. ભા. મા દડારેનો સામત લખે છે. અ. ભા. માં દડાનો સામત લખે છે. તબકાત સામત રાય નામ લખે છે.

૧૮. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૦૭. સિકંદરીમા ગૂ. ભા. માં આ નામ મલીક-ખુશાન લખ્યું છે. જમાતે અ. ભા.માં નૈનાન નામ લખ્યું છે. વધારામા સુલતાનને ઊંઘમાંથી મલીક મુનીરે જગાડ્યો એમ લખ્યુ છે એ નામ તબકાતમા નથી.

૧૯. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૭. આ વાત સિકંદરીમાં નથી. પરંતુ સિકંદરીમાં સુલતાન આ બન્ને અમીરો ઉપર જરા ગુસ્સે થયો અને બોલ્યો કે "તમારી હોશિયારી ઉપર આધાર રાખીને હું ગાફેલ રહ્યો, પણ તમે તો મારા કરતાં પણ વધારે ગાફેલ છો." તબકાતમાં [illegible]

મલીક મુકર્ર્બ અને ફરીદના ખાસ માણસો સાથે પોતે હોશંગશાહની સામે લડવા ઊતર્યો. બન્ને બાદશાહો સામસામા આવીને બહાદૂરીથી લડયા. અહમદશાહે પણ ખૂબ શૌર્ય બતાવ્યું, અને પોતે જરા ઘાયલ પણ થયો, અને હોશંગને ઘાયલ કર્યો. આ વખતે સવાર થતાં અહમદશાહના માવતોએ પોતાના સુલતાનને ઓળખ્યો અને તેઓ માળવાના સુલતાન ઉપર ધસી ગયા. આ બધો સામટો ધસારો જોઈ માળવાનું લશ્કર લૂંટનો માલ રહેવા દઈને નાઠું અને હોશંગશાહ પોતે સારંગપુર તરફ નાઠો. માળવાના લૂંટ કરતા લશ્કરનો ઘણો ભાગ માર્યો ગયો, અને ઊલટો તેમનો ઘણો સરંજામ ગૂજરાતીઓના હાથમાં આવ્યો. હોશંગે જાજનગરથી આણેલા સાત મોટા હાથીઓ પણ અહમદશાહના હાથમાં આવ્યા.[૨૦] આમ અહમદશાહનો વિજય થયો. બીજે દિવસે ઘાસ લેવા એક ગૂજરાતી ટુકડી ઇફતીખાર ઉલ્મુલ્ક અને સફદરખાન સુલતાનની સાથે ગયેલી તેને હોશંગની ટુકડી સાથે લડાઈ થઈ ગઈ તેમાં પણ ગૂજરાતની ટુકડી વિજય કરીને પાછી ફરી.[૨૧] હિ. સ. ૮૨૬ ના (૧૪૨૩) રબી ઉલ આખરની ૨૪ મી તારીખે ગૂજરાતની સેના માળવામાંથી સ્વદેશ જવા ઊપડી, પરતુ હોશંગે સારંગપુર તરફથી પાછા આવી પાછી વળતી આ સેના ઉપર ફરી હુમલો કર્યો. આ વખતે પણ જાજનગરથી આણેલા કેટલાક હાથીઓ ગૂજરાતની સેનાના હાથમાં આવ્યા.[૨૨] જમાદી ઉલ આખર માસની ૪ થી તારીખે વિજયી લશ્કર અમદાવાદ શહેરમાં આવી પહોંચ્યું અને શહેરમાં ઉત્સવ થઈ રહ્યો. આ માળવાના લાંબા યુદ્ધની વિગતો ઉપરથી લાગે છે કે આ વિજય હમેશનો વિજય નહોતો. હોશંગનું લશ્કર ફરી ઊભું થાય નહિ

૨૦. આ બધું વર્ણન જરા શબ્દોના ઓછા વધતા પ્રમાણમાં પણ બરોબર રીતે તબકાત અને સિકંદરીમાં આપ્યું છે. તબકાત પૃ. ૨૦૭-૨૦૮. સિકંદરી ગૂ. ભા. ૩૬-૩૮. અં. ભા. ૧૦૮-૧૦.

૨૧. આ નાની લડાઈનું વર્ણન માત્ર તબકાતમાં જ છે, સિકંદરીમાં નથી.

૨૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૮. પાછા જતાં લશ્કર ઉપર હોશંગનો આ હલ્લો સિકંદરીમાં નથી લખ્યો. પણ સિકંદરી બન્ને તરજૂમા (ગૂ. ભા. પૃ. ૩૮ અને અં. ભા. પૃ. ૧૧૦) માં વધારામાં એમ લખ્યું છે કે આ વિજય પહેલાં બે મહિના અગાઉ અહમદશાહે શેખ અહમદ ખટ્ટુને અમદાવાદ પત્ર લખીને પુછાવ્યું કે આ લડાઈ માટે અહીં હજી ક્યાંસુધી રોકાવું પડશે? ત્યારે એ સંત પુરુષે જવાબ આપ્યો કે હિ. સ. ૮૨૬ માં વિજય કરી પાછા ફરશો. અને તેમ જ બન્યું. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે અહમદશાહ આ લડાઈની ખુવારીથી કંટાળી ગયો હતો.

એવું હાર્યું' નહોતું, અને યુદ્ધનું પરિણામ ટૂંક વખત માટે જ હતું, અહમદશાહના લશ્કરની ખુવારી પણ આ યુદ્ધમાં ભારે થઈ હતી. અમદાવાદ આવ્યા પછી બાદશાહે ત્રણ વર્ષ સુધી બીજી લડાઈ કરી નહિ, અને ન્યાય, રાજ્યવહીવટ, તથા ખેતીના સુધારામાં ધ્યાન આપ્યું.[૨૩]

ફરી ઈડર સાથે યુદ્ધ અને અહમદનગર વસાવવું

અહમદશાહે ત્રણ વર્ષ પોતાના લશ્કરને આરામ આપ્યો, પણ લાંબો વખત શાંતિમાં રહેવાનું એના નસીબમાં હતું નહિ. ઈડરના રાવ રણમલના પુત્ર રાવ પૂંજાએ ખંડણી ભરવામાં ઢીલ કરી હતી, અને સુલતાન માળવા સાથે યુદ્ધમાં હતો ત્યારે હોશંગ સાથે એણે છૂપી ખટપટ પણ કરી હતી એવું એના જાણવામાં આવ્યું હતું,[૨૪] એટલે ઈડર ઉપર એક વાર આખરનું યુદ્ધ કરી હમેશની ખટપટ અને ઉપાધિનો અંત લાવવા અહમદશાહે આ વખત નિશ્ચય કર્યો. હિ. સ. ૮૨૯ (૧૪૨૬) માં સુલતાને ઈડર તરફ સુસજ્જ લશ્કર મોકલ્યું, અને લશ્કરે ઈડરની આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડયો. રાવ પૂંજો પણ પોતાના પિતા રણમલની અમદાવાદના સુલતાનો સાથેની લડાઈઓ અને કેટલીક વાર મળેલા વિજયો ભૂલી ગયો નહોતો, એટલે પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ શકે તેમ નહોતું. ઈડરના લશ્કરે અમદાવાદના લશ્કરનો સારી રીતે સામનો કર્યો, અને લડાઈ જરા ધારવા કરતાં લાંબી ચાલી એટલે અહમદશાહે પોતે ઈડર તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ઈડર તરફથી અહમદશાહને અને એના પિતામહ મુજફ્ફરશાહને ઘણી વાર તકલીફ નડી હતી, એટલે એ દિશાએથી અમદાવાદ શહેરનું રક્ષણ કરવા અને ઈડરના રાજાને હમેશ દબાયેલો રાખવા હાથમતી નદીને કિનારે અહમદશાહે પોતાના નામ ઉપરથી અહમદનગર[૨૫] ગામ વસાવી

---

૨૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૮–૨૧૯. સિકંદરી આ બાબત ટૂંકામાં જ બતાવે છે કે અમદાવાદ આવીને સુખચેનમાં વખત ગાળ્યો. વહીવટ વગેરે બાબત તેમાં કાંઈ લખ્યું નથી.

૨૪. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૦૯. સિકંદરીમાં આ ખટપટનું કારણ આપ્યું નથી. તેમાં માત્ર ઈડર તરફ ચડાઈ કરી રાજાને ડુંગરોમાં કાઢી મૂક્યો એટલું જ લખ્યું છે. ઈડરની આ લડાઈનું વર્ણન સિકંદરીએ બહુ જ ટૂંકામાં પતાવ્યું છે. તબકાતમાં તે બરોબર રીતે આપેલું છે.

૨૫ હાથમતીને કિનારે અહમદનગર વસેલું છે, તે આજે હિંમતનગર નામે પ્રસિદ્ધ છે તે અગાઉ લોકો એને અમનગર કહેતા. આજે તે ઈડર રાજ્યનું બીજું

ત્યાં મજબૂત પથ્થરનો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો. ગુજરાતમાં લશ્કરી મહત્ત્વનાં સ્થળે કિલ્લાઓ બાંધવાની અહમદશાહની નીતિ જાણીતી હતી તે આગળ જોઈ ગયા છીએ, અને અહમદનગરનો કિલ્લો પણ તે નીતિનો જ એક ભાગ હતો. હિ. સ. ૮૩૦ માં આ કિલ્લાનો પાયો નંખાયો, અને સુલતાને પોતે ત્યાં નિવાસ કરીને બાંધકામ ઝડપથી પૂરું કરવા ખાસ ધ્યાન રાખ્યું. અહમદનગરમાં નિવાસ કરી સુલતાને ઈડર તરફ ટુકડીઓ મોકલીને આસપાસનાં ગામો અને ખેતરના પાકનો નાશ કરવા માંડ્યો.[૨૪અ] રાવપૂંજાએ[૨૬] પણ આ બધો ત્રાસ જોઈને લડાઈ જોરમાં ચાલુ જ રાખી અને ઘાસ વગેરે લેવા આવનારી સુલતાનની ટુકડીઓ ઉપર ઓચિંતો તૂટી પડી બદલો વાળવો પણ ચાલુ રાખ્યો.

રાવ પૂંજાનું મરણ

આમ લડાઈ લંબાવાથી કંટાળીને ઈડરના રાજાએ મોટી ખંડણી આપવાની કબૂલ કરીને સુલેહ કરવા કહેવડાવ્યું, પરંતુ ઈડર તરફથી આવી રીતે ઘણી વાર સુલેહ થયા છતાં સુલેહનો ભંગ થવાથી અહમદશાહને વિશ્વાસ પડ્યો નહિ અને એણે છેવટ સુધી લડીને ઇડરને તાબે કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વખત સુલતાન પોતે ઈડરગઢ ઉપર ચડાઈ લઈ ગયો અને આસપાસના ત્રણ કિલ્લા લીધા. ઈડરનો રાજા આ વખતે નજીકના

મુખ્ય નગર છે. સિકંદરી અને તબકાતની પ્રતોમાં હાથમતી સ્પષ્ટ છતાં તબકાતની એક પ્રતમાં સાબરમતી નામ ભૂલથી હોવાને લીધે તબકાતના અંગ્રેજી ભાષાંતરકાર બ્રજેન્દ્રનાથ દે પૃ. ૨૦૯ ની નોંધમાં આ માટે ચર્ચા કરે છે અને લખે છે કે અહમદનગર નકશામાં સાબરમતીને મળતા એક વહેળા ઉપર આવેલું છે. જે વહેળો Cairab (ખેડા ?) આગળ સાબરમતીને મળે છે. પરપ્રાંતીને ગુજરાતની ભૂગોળનાં નાનાં સ્થળોમાં ભૂલ થવા સંભવ છે એનો આ દાખલો છે.

૨૪અ તબકાત, પૃ. ૨૧૦ Tar-o-khushk–લીલું ને સૂકું–પાક અને ઘરને બાળી કતલ કરવાનો હુકમ આપ્યો.

૨૬. પરપ્રાંતીની બીજી ભૂલનો દાખલો આ રહ્યો તે જોવા જેવો છે: રાવ પૂંજા ઉપર એ જ પૃષ્ઠ ઉપર નોંધમાં બ્રજેન્દ્રનાથ લખે છે કે પૂંજો 'Poonja' એ કયા સંસ્કૃત શબ્દ ઉપરથી નીકળ્યો હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. કદાચ ખરું સંસ્કૃત નામ 'પૂજ્ય' 'Pujya' હોય. પૂંજાના બાપ રણમલ માટે શ્રીયુત દે લખે છે કે Ranmal નું ખરું નામ Rāṇā Malla (રાણા મલ્લ) એટલે an athlete in war એવું હોવું જોઈએ. આમ અર્થ ખરો કરવા જતાં અંગ્રેજીમાં લખ્યું છે તે પ્રમાણે રાણા મલ્લ કરવાની શી જરૂર ? પૂંજો શબ્દ તો ચોખ્ખો ગુજરાતી જ છે.

ટેકરાઓમાં[૨૭] સંતાઈ ગયો. સુલતાન ઈડર શહેર લૂંટીને અહમદનગર પાછો આવ્યો. આ વખતે હિ. સ. ૮૩૦ માં અહમદનગરના કિલ્લાનું બાંધકામ સંપૂર્ણ થયું. સુલતાને હજી ઈડરના મુલકને હેરાન કરવાનું ચાલુ જ રાખ્યુ હતું. રાવ પૂંજાએ ફરી પોતાના વકીલો મોકલીને સુલેહ માટે વિનંતિ કરી પણ સુલતાને તેના ઉપર ધ્યાન ન આપતાં ઈડરની સત્તાનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા નક્કી કર્યું હતું, એટલે પૂંજાને નાસભાગ કરતાં કરતાં અને સંતાતાં સંતાતાં પણ લડાઈ ચાલુ રાખ્યા વગર છૂટકો નહોતો. એક વખત ટેકરાઓમાં સુલતાનની એક ટુકડી ઘાસ લેવા ગઈ હતી તેની સાથે પૂંજાને અથડામણ થઈ ગઈ. પૂંજાએ બહાદુરીથી સામનો કર્યો. એ ટુકડીનો એક હાથી છૂટો પડેલો તેને પૂંજાએ ઘાયલ કર્યો અને ભગાડયો. આ વખતે પૂંજાની પાછળ અહમદશાહના સિપાઇઓ પણ પડેલા હતા. પૂંજો નાસતાં નાસતાં એક કરાડ ઉપર આવી ચડયો તે જ વખતે એનો ઘોડો હાથીને જોઈને ભડક્યો અને કરાડ ઉપરથી બાજુની ઊંડી ખોમાં પડી ગયો, આમ થવાથી પૂંજાનું તત્કાળ મરણ થયું. અહમદશાહના સિપાઈઓએ હાથીને પકડી લીધો, પણ પૂંજાની બાબતમાં કાંઈ ખબર તેમને પડી નહિ. છેવટે એક કઠિયારાને પૂંજાનું શરીર હાથ લાગતાં તેનું માથું કાપી લઈને સુલતાનની પાસે જઈને ધર્યું. સુલતાને તેની ઓળખાણ માગી ત્યારે પૂંજાના લશ્કરમાંથી સુલતાનના લશ્કરમાં જોડાયેલો એક માણસ આવ્યો અને એ માથું 'રાવજી'નું છે એવી ઓળખાણ આપી રાવ પૂંજાને આ માનવાચક શબ્દ લગાડવાથી કેટલાક અમીરો ગુસ્સે થયા, પણ એ માણસ પ્રથમ ઈડરનો સેવક હતો તેથી એનું કાર્ય યોગ્ય હતું

રાણા ને "રણુ" સમજીને લડાઇ અર્થ કર્યો. 'રણુ'ને રાણા સમજવા એ વિચિત્રતા! આમ દેશી તળપદી બાબતોમાં પરપ્રાંતીઓ ઘણીવાર ભૂલો કરે છે તેનો આ દાખલો નોંધવાલાયક છે. બીજી રીતે તબકાતનું એમનું ભાષાંતર ઉત્તમ છે.

૨૭. તબકાતે અકબરીમાં પૃ. ૨૧૦-૨૧૧માં આ વર્ણન આપેલું છે. સિકંદરીમાં કાંઇ જ આપ્યું નથી. તબકાતમાં લખે છે કે સુલતાન ઈડર તરફ ચડયો ત્યારે રાવ પૂંજા બીજાનગરની ટેકરીઓમાં ભરાઈ ગયો મહેન્દ્રનાથ દે આ બીજાનગરને ભૂલ સમજી વિસલનગર પાઠ કબૂલ રાખે છે. સિકંદરીમાં પણ બીજાનગર છે એમ એ લખે છે. પરંતુ સિકંદરીમાં કોઇ નામ જોવામાં આવતું નથી. વિસલનગરની પેઠે વિજાપુર પણ ઈડરથી પાસે પડે, પણ આ ગામ કયું તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે. ટેકગનો પ્રદેશ ઈડરની ઉત્તર તરફ છે. વિસલનગર અને વિજાપુર પશ્ચિમ-દક્ષિણે આવે. એ બાજૂ તો સાબરમતીનાં કોતરો હોવાનો સંભવ હોય.

એમ કહીને અહમદશાહે એની પ્રશંસા કરી.[૨૮] આ રીતે ઇડરના વીર રાજાને અહમદશાહ વશ કરી શક્યો નહિ, પણ એનું અકાળ મૃત્યુ થયું અને માત્ર ઇડરના મુલકને હેરાન કર્યો અહમદશાહના લશ્કરે આ વખતે ઇડર થોડા વખત માટે તાબે કર્યું, હતું રાવ પૂંજાના પુત્ર હરરાયે છેવટે ખાનજહાન સુલતાનીને વચ્ચે નાંખીને ત્રણ લાખ રૂપેરી ટંકા ખંડણી તરીકે દર વર્ષે આપવાના કબૂલ કરીને સલાહ કરી.[૨૯]

ઇડર સાથે સલાહ કરીને પાછા ફરતાં પહેલાં મલીક હસનને સફદર-ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ આપીને એક લશ્કર સાથે અહમદનગરના કિલ્લામાં મૂક્યો અને અમદાવાદ આવતા પહેલાં ગુડવાડાનો[૩૦] મુલક લૂંટયો. થોડા વખત પછી મલીક મુકર્બને ઇડરના હરરાય સાથે નોકરોના પગારની બાબતમાં તકરાર પડી અને હરરાયે પૈસા ચૂકવવામા આનાકાની કરી એવા સમાચાર મળતાં સુલતાને ઇડર તરફ જવા તૈયારી કરી હરરાય કોઈ જગ્યાએ નાસી ગયો છે એની ખબર પણ મળી હિ સ. ૮૩૨ ના સફર માસની ૪ થી તારીખે સુલતાને ઇડર ઉપર ઝડપી કૂચ કરી અને ફરી સફરે કિલ્લામાં પહોંચી ગયો.[૩૧]

દક્ષિણના બહ્મની રાજ્ય સામે લડાઈ અને ઝાલાવાડના રાજાનું દક્ષિણમાં જવુ

હિ. સ ૮૩૩. (ઈ. સ. ૧૪૩૦), ઝાલાવાડના રાજા કાન્હાને લાગ્યુ કે હવે ઇડરની લડાઈ પત્યા પછી એનો પોતાનો વારો આવશે અને અહમદશાહ વેર લીધા વગર રહેશે નહિ આ ઉપરથી એ રાજા દક્ષિણ

---

૨૮. આ વર્ણન તબકાત અને સિકંદરીના બન્ને ભાષાતરોમા વિગતવાર આપ્યુ છે, તબકાત, પૃ ૨૧૧. સિકંદરી. ગૂ ભા પૃ ૩૯. અ. ભા ૧૧૧. લોકોને દેશા ભિમાન કેટલુ ઓછું છે તેનો પણ આ દાખલો છે.

૨૯. તબકાતે અકબરીમા રાવ પૂંજાના પુત્ર હરરાય સાથેની સલાહનુ આ વર્ણન આપ્યુ છે સિકંદરીમા એ માટે એક અક્ષરે લખ્યો નથી બેલી પોતાની નોંધમા તબકાતનો ઉતારો આપે છે તેમા હરરાયને બદલે બીરરાય નામ લખે છે, પણ શ્રી દેતું હરરાય કે હરિરાય નામ ખરુ લાગે છે.

૩૦. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૨. એમા કીલવારા નામ છે બીજી તવારીખોમા કકવાર, અને ઝીલવારા નામ લખે છે ઉપરનો પાઠ રાસમાળામા આપેલો છે આ નામનો પત્તો લાગ્યો નથી.

૩૧. એજ પૃ. ૨૧૨.

તરફ નાસી ગયો.[૩૨] અહમદશાહે એની પાછળ લશ્કર મોકલ્યું એટલે એ આસીરના સુલતાન નસીરખાનને શરણે ગયો. નસીરખાનને કાન્હા રાજાએ બે વૃદ્ધ હાથીઓ ભેટ આપેલા એટલા ખાતર અહમદશાહનો સંબંધ એ ભૂલી ગયો અને રાજાને આશરો આપ્યો. આસીરગઢમાં થોડો વખત રહીને રાજા ગુલબર્ગ જઈને સુલતાન અહમદ બહમની પાસેથી પોતાને મદદ કરવાને લશ્કર મેળવ્યું અને ખાનદેશનો નંદરબાર પાસેનો મુલક લૂંટવા માંડ્યો. આ સમાચાર અહમદશાહને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના શાહજાદા મુહમ્મદખાનને, સૈયદ અબુલખૈર[૩૩], સૈયદ આલમનો પુત્ર સૈયદ કાસીમ, મલીક મુકર્રબ અહમદ અયાઝ, અને મલીક ઈફ્તીખાર-ઉલ્મુલ્ક વગેરે મોટા અમીરોને પણ શાહજાદાની સાથે મોકલ્યા. આ ગૂજરાતી લશ્કરે બહમની લશ્કરને હરાવ્યું અને ઘણા દક્ષિણીઓ માર્યા ગયા. જે બચ્યા તે દોલતાબાદ તરફ નાસી ગયા.

જ્યારે આ સમાચાર બહમની સુલતાનને મળ્યા ત્યારે એણે પોતાના વડા શાહજાદા સુલતાન અલાઉદ્દીન અને બીજા શાહજાદા ખાનજહાનને કાદરખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીર સાથે ગૂજરાતના શાહજાદાની સામે લડવા મોકલ્યા, અને એ બધા દોલતાબાદ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આસીરનો નસીરખાન અને ઝાલાવાડનો કાન્હો રાજા પણ એ લોકોને આવીને મળ્યા. ગૂજરાતનો શાહજાદો મુહમ્મદખાન પોતાના લશ્કરને લઈ દોલતાબાદ તરફ ગયો અને મોટી લડાઈ શરૂ થઈ. તેમાં ગૂજરાતનો સેનાપતિ મલીક મુકર્રબ અહમદ અયાઝ અને કાદરખાન વચ્ચે હાથોહાથની ઝપાઝપી થઈ અને કાદરખાન માર્યો ગયો, અને ઈફ્તીખાર-ઉલ્મુલ્કના હાથમાં પણ દુશ્મનના હાથી વગેરે આવ્યા. આમ થવાથી સુલતાન અલાઉદ્દીન નાસી ગયો અને દોલતાબાદના કિલ્લામાં ભરાયો.[૩૪] નસીરખાન પણ ખાનદેશ

---

૩૨. એજ પૃ. ૨૧૨-૨૧૩ આ બધું વર્ણન માત્ર તબકાતમાં છે. સિકંદરીમાં અહમદશાહનાં પાછલાં વર્ષોનો અહેવાલ આટલેથી ટૂંકમાં પતાવેલો છે. ઝાલાવાડના રાજાનું નામ કાન્હો તબકાતમાં આપેલું છે. સિકંદરી પહેલાંની લડાઈમાં એને છત્રસાલ કહે છે. એટલે કાન્હો જુદો રાજા કે છત્રસાલ પછીનો રાજા તે નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.

૩૩. એજ પૃ. ૨૧૩. સિકંદરીના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં બેલી આ બધો ભાગ તબકાતમાંથી ઉતારે છે. પણ બેલીની તબકાતની નકલમાં અબુલખાન છે જ્યારે પ્રો.દે અબુલ ખૈર લખે છે. નંદરબારનો ભાગ ગૂજરાતનો હતો એ જાણવું.

૩૪. એજ. પૃ. ૨૧૩.

તરફ નાસી ગયો. આ તરફ શાહજાદા મુહમ્મદખાનને દોલતાબાદનો કિલ્લો લેવો અશક્ય લાગ્યો એટલે એ પણ આસીર બુરહાનપુરના મુલકને લૂંટતો નંદરબારમાં આવીને રહ્યો, અને બધી હકીકત પોતાના પિતા અહમદશાહને લખી જણાવી. જવાબમાં અહમદશાહે એને બંદોબસ્ત માટે થોડો વખત નંદરબારમાં વધારે રોકાવા ફરમાવ્યું.[૩૫]

માહીમ ઉપર બહમની અમીરની ચડાઈ અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું ત્યાં જવું

હિ. સ. ૮૩૪ માં માહીમના અધિકારી કુતુબખાન[૩૬] અને બીજા રહેવાસીઓ તરફથી અહમદશાહ ઉપર એવી અરજી આવી કે અહમદશાહ બહમની તરફથી મલીક હસન ઉર્ફે મલીક ઉત્તુજારે આવીને માહીમનો કબજો લીધો છે અને લોકોને કેદ[૩૭] કરીને લઈ ગયો છે. આ સમાચાર મળતાં અહમદશાહે શાહજાદા ઝફરખાનને બીજા મોટા અમીરો સાથે મલીક ઉત્તુજારને સજા કરવા મોકલ્યો. બીજી તરફ દીવ બંદરના કોટવાળ મુખલીસ-ઉલ્મુલ્ક ઉપર હુકમ મોકલ્યો કે એણે દરેક બંદરમાંથી વહાણો ભેગાં કરીને નૌકાસૈન્ય લઈ શાહજાદા ઝફરખાનની મદદે ઊપડવું. આ હુકમને અનુસરીને મલીક મુખલીસ-ઉલ્મુલ્ક પાટણ સોમનાથ, દીવબંદર, ઘોઘા અને ખંભાત તાબેનાં બંદરોમાં થઈને નાનાં મોટાં સાતસો[૩૮] વહાણો તૈયાર કરી મોટા

---

૩૫. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૧૪.

૩૬. એજ પૃ. ૨૧૪. ફિરિશ્તામા આ હકીકત જુદી રીતે આપેલી છે. એમાં કુતુબખાનના મરણ પછી મલીક ઉત્તુજારને બહમની સુલતાને મોકલ્યો એમ લખે છે. તારીખે અલફીનો ઉતારો વ્રજેન્દ્રનાથ દેએ આપ્યો છે તેમાં આ કુતુબને રાય કહ્યો છે. બેલી એમ ધારે છે કે શાહજાદા ફતેહખાનને પોતાની પુત્રી પરણાવી તે આ માહીમનો રાય. રાસમાળામાં એને હિંદુ રાજા કહ્યો છે અને એણે અહમદશાહના પુત્રને પોતાની પુત્રી આપી એમ લખે છે. કદાચ કોઈ નાનો હિંદુ રાજા મુસલમાન થઈ ગયો હોય અને કુતુબખાન નામ રાખ્યું હોય એમ બને.

૩૭. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૧૫. એમાં મુસલમાનોને પકડીને લઈ ગયો એમ લખે છે પણ સામાન્ય વેપારીઓને લઈ ગયો હશે એમાં મુસલમાનો પણ હશે એવો અર્થ છે માહીમ ગૂજરાતને તાબે હતું એ મહત્ત્વની વાત છે.

૩૮ ફિરિશ્તા અને રાસમાળા 'સત્તર વહાણો' કહે છે, પણ સત્તર વહાણોમાં કેટલું લશ્કર જઈ શકે ? તે સમયનાં વહાણો પચાસ ટનનાં મોટામાં મોટાં થતાં હતાં. સાતસો હોય એ કાંઈ અસંભવિત નથી. ગૂજરાતનાં બધાં બંદરોએ થઈને સાતસો મળી શકે. સાતસોનો આંકડો તબકાત (પૃ. ૨૧૫) નો છે અને તે બરોબર લાગે છે.

કાફલા સાથે દરિયાઈ રસ્તે માહીમની નજીકમાં જઈ શાહજાદાના લશ્કરને મળ્યો. આ વહાણોના કાફલાને થાણા તરફ મોકલી પોતે શાહજાદા સાથે રહ્યો. હવે શાહજાદા ઝફરખાને ઇફતીખાર–ઉલ્મુલ્કને અને મલીક સુહરાબ સુલતાનીને એક બાજુથી થાણા ઉપર લશ્કર લઈને આગળ મોકલ્યા. તે જ વખતે દરિયાઇ માર્ગે ગૂજરાતનો કાફલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો અને થાણાની ચારે બાજૂ ઘેરા જેવી સ્થિતિ થઈ. થાણાનો અધિકારી કિલ્લામાંથી બહાર આવીને બહાદૂરીથી લડયો પણ ગૂજરાતના તરી અને ખુશ્કીના હુમલા આગળ ફાવ્યો નહિ અને નાસી ગયો. શાહજાદાએ થોડું લશ્કર ત્યાં મૂકયુ અને માહીમ ઉપર ચડાઈ કરી. મલીક ઉતુજારે મોટાં ઝાડન ચડની વાડ કરી માહીમને ફરતો કોટ કરી લીધો હતો. મલીક ઉતુજાર બહાર આવીને ગૂજરાતના લશ્કર સાથે લડયો પણ ફાવ્યો નહિ અને લાકડાના કોટમાં ભરાયો બીજી બાજૂથી ગૂજરાતનો કાફલો પણ આવી પહોંચ્યો અને જમીન તથા દરિયામાર્ગે ગૂજરાતનો હુમલો સહન ન કરી શકવાથી મલીક બહમની સુલતાનને મદદ માટે અરજી કરી, અને એ સુલતાન તરફથી દશ હજાર સવાર અને સાડ મોટા હાથી સાથે પોતાના બે શાહ-

જમીન અને દરિયાઇ લડાઈમાં દક્ષિણના સુલતાનની હાર

જાદા અને ખાનજહાન વઝીરને મોકલ્યા. એ બધાને આવેલા જોઈ હિંમત આવવાથી મલીક ઉતુજાર માહીમની બહાર નીકળીને મળ્યો અને મંત્રણા કરી પહેલું થાણા પાછુ લેવા નક્કી કર્યું. આ બાજૂ ગૂજરાતના શાહજાદાને આ ખબર પડવાથી એ થાણા તરફ ગયો અને દક્ષિણી તથા ગૂજરાતી લશ્કરોની લડાઈ થઈ તેમાં દક્ષિણી લશ્કર હાર્યું, અને મલીક ઉતુજાર નાસી ગયો, અને એનું લશ્કર પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયું. કેટલાક વહાણોમાં નાઠા તેમને ગૂજરાતના દરિયાઈ કાફલાએ પકડયા. શાહજાદો ઝફરખાન માહીમમાં આવ્યો અને આખો મુલક કબજે કર્યો. એણે કેટલુક કીમતી કાપડ અને નાણાંનો ખજાનો વહાણોમા ભરીને પોતાના પિતા અહમદશાહને ભેટ તરીકે મોકલાવ્યો.[૩૯]

બહમની સુલતાનની ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ પાછી હઠાવી

આ હારની ખબર બહમની સુલતાનને પડી એટલે એણે વેર વાળવાને મોટી તૈયારી કરવા માંડી અને મોટુ લશ્કર તૈયાર કરી ખાનદેશના

૩૯. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૧૧૯–૧૩.

મુલક ખાગળાણની તરફ આવી ગૂજરાતની સરહદ સુધી આવી પહોચ્યો. આ બાજૂ નંદરબારથી શાહજાદા મુહમ્મદખાને અહમદશાહને અરજ કરી કે ચાર ચાર વર્ષથી પોતે દૂર દેશાવરમાં રહ્યો છે અને અમીરોની ટુકડીઓ પણ પોતપોતાના સ્થાને જવાથી લશ્કર ઓછુ થઈ ગયુ છે અને બહમની સુલતાન નંદરબાર તરફ આવવા નીકળ્યો છે આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાન અહમદશાહ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર કરતો હતો તે મુલતવી રાખીને નંદરબાર તરફ ઊપડ્યો અને રસ્તામાં નાદોલનો મુલક લૂટતો[૪૦] હિ સ ૮૩૫ માં ખાનદેશની હદ નજીક આવી પહોંચ્યો મહમદ બહમનીના ગુપ્તચરોએ આ સમાચાર એને પહોંચાડયા એટલે એક લશ્કરી ટુકડી મૂકીને પોતે ગુલબર્ગ પાછો ગયો. આ સમાચાર સાંભળીને અહમદશાહ ગૂજરાત તરફ પાછો વળ્યો.[૪૧]

પણ ગૂજરાતી લશ્કર પાછુ જાય છે એવુ સાંભળીને બહમની સુલતાને ખાનદેશમાં ગૂજરાતને તાબેના તંબોલના[૪૨] કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરી એ કિલ્લો મલીક સઆદત સુલતાનીના હાથમા હતો બહમની સુલતાને મોટી મદદ આવે છે એવુ કહીને નાયકા[૪૩] લોકોને કિલ્લો ગમે તેમ કરીને લેવા કહ્યુ અને ભારે ઇનામો આપવા પણ કહ્યુ અને એ લોકો કિલ્લા ઉપર રાતોરાત ચડી ગયા, પણ મલીક સઆદત તૈયાર હોવાથી એણે ઘણા હુમલો કરનાર નાયકાઓને મારી નાખ્યા અને બહાર આવી બાકીના લશ્કર ઉપર તૂટી પડયો અને તેમને હરાવ્યા માઇઓમાં ઊંઘતા ઘણા માણસો ઘવાયા અને માર્યા ગયા

---

૪૦ એજ, પૃ ૨૧૭ આ ઉપરથી લાગે છે કે હિંદુ રાજાઓને જંપીને બેસવા દેવાનો અહમદશાહનો વિચાર હતો જ નહિ અને ધીમે ધીમે બધાને ખાલસા કરવાનો ઇરાદો પણ હોવો જોઈએ લૂટવાનુ તો જાણે સામાન્ય નિયમ જ હોય એમ લાગે છે હિંદુ રાજાઓ પણ લાગ મળતા ખંડણી ભરવાનુ કે ખટપટ ઊભી કરવાનુ ચૂકતા નહોતા

૪૧ એજ, પૃ ૨૧૭

૪૨ એજ, પૃ ૨૧૮ કેમ્બ્રિજના ઇતિહાસમા બતનોલનો કિલ્લો લખે છે

૪૩ એજ, પૃ ૨૧૮ તબકાતના શ્રી દેના તરજૂમામા અને બ્રીગ્ઝે ફિરિશ્તાના તરજુમામા (પૃ ૧૧૯) 'પાઇક' જાતના લોક (Paiks) લખ્યા છે શ્રી દેના તરજૂમામા નીચે નોધમા ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી તેનો તરજૂમો કરનાર કર્નલ બ્રીગ્ઝ 'નઇગ Naigs લખે છે આ કઈ જાત તે સમજાતુ નથી નાયકા નામના ભીલની જાત હોય, તેથી અહીં 'નાયકા' પાઠ સ્વીકાર્યો છે

અહમની સુલતાનની છેવટની હાર

હવે ગૂજરાતનું લશ્કર નજીક આવી પહોંચ્યું હતું અને અહમદશાહ પોતે તેમાં હતો. સુલતાન અહમદ બહમનીને પોતાના લશ્કરની વારંવાર હાર થવાથી ઘણી શરમ આવી હતી અને એ પોતાના અમીરોને આ વખતે કહેવા લાગ્યો કે 'ગૂજરાતી લશ્કરે દક્ષિણી લશ્કરને વારંવાર હરાવ્યું છે. આમ જો ચાલ્યા કરે તો આખું દક્ષિણ ખોઈ બેસીએ.' આમ કહીને એ પોતે પણ અહમદશાહ ગૂજરાતી સામે લડાઈમાં ઊતર્યો, અને ભારે લડાઈ શરૂ થઈ. દાઉદખાન નામના મોટા દક્ષિણી અમીરે ગૂજરાતી અમીરોને પડકાર દીધો, પણ તે અઝદ-ઉલ્મુલ્કને હાથે કેદ પકડાયો. બન્ને લશ્કર બહાદુરીથી લડ્યાં, પણ આખરે દક્ષિણના લશ્કરની ભારે ખુવારી થવાથી અહમદ બહમની પાછો નાઠો. અહમદશાહ ગૂજરાતીએ તંબોલના કિલ્લામાં જઈ સઆદત સુલતાની ઉપર તેની બહાદુરી માટે ઘણી મહેરબાની બતાવી. ત્યાંથી એ તાલનેરના કિલ્લા તરફ, આસપાસનો મુલક લૂંટતો, ગયો અને કિલ્લાની મરામત કરાવી મલીક તાજઉદ્દીનને મુઈન-ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ આપીને તેને તાલનેર બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો, અને નંદરબારને રસ્તે અમદાવાદ પાછો આવ્યો.[૪૪] અમદાવાદ આવ્યા પછી માહીમના રાજાની પુત્રીનો વિવાહ એણે શાહજાદા ફતહખાન સાથે કર્યો [૪૫]

તબકાતે અકબરીનો લેખક ખરા ઇતિહાસ-લેખકની દૃષ્ટિએ આ લડાઈ જુએ છે

દક્ષિણના બહમની સુલતાન સાથે ગૂજરાતના અહમદશાહની આ લડાઈ માટે તબકાતે અકબરીનો કર્તા નિઝામુદ્દીન અહમદ એક સાચા ઇતિહાસકારને શોભે એવી ટીકા કરે છે એ લખે છે કે તારીખે બહમનીમાં તંબોલના કિલ્લાની આ લડાઈની હકીકત જુદી રીતે આપી છે. પરંતુ ખરી વાત એ છે કે આ લડાઈ બે વર્ષ ચાલી અને અહમદશાહે એ

૪૪. તબકાતે અકબરી બી. દેનો તરજૂમો પૃ. ૨૧૮-૧૯. બ્રીગ્ઝે પોતાના ફિરિશ્તાના તરજૂમામાં તબકાતના આ ભાગનો તરજૂમો ઉમેરેલો છે. (પૃ. ૧૧૯-૨૦) ફિરિશ્તા લખે છે કે અમદાવાદ પાછા ફરતાં સુલતાન નાંદોદ આવ્યો અને ત્યાં ઐન ઉલ્મુલ્કને બંદોબસ્ત માટે મૂક્યો. નાંદોદનો રાજા તો હતો જ એટલે આ નિમણૂકનો અર્થ સમજાતો નથી. તબકાત આ વાતને ટેકો નથી આપતી

૪૫. આ લગ્નની તારીખ તબકાતમાં નથી આપી, પણ ફિરિશ્તા હિ. સ. ૮૩૧ લખે છે.

કિલ્લો પોતાને તાબે રહેવા દેવા માટે બહમની સુલતાનને સમજાવવા માટે એલચી મોકલ્યો હતો, પણ જ્યારે બહમની સુલતાને ન માન્યું ત્યારે અહમદશાહ ગુજરાતીએ લડાઈ ચાલુ રાખી અને પ્રદેશને લૂટવા પણ માંડયો. આખરે બહમની સુલતાનનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને હાર્યો હતો લખે છે કે તારીખે બહમનીના કર્તાએ સત્ય હકીકત પોતાના ઇતિહાસમાં લખી નથી, પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં પોતે આ જે હકીકત લખી છે તે લગભગ સત્ય છે તારીખે ફિરિશ્તાએ તારીખે બહમનીનું નામ 'સિરાજુત્તવારીખે દખ્ખણ' એવું આપેલું છે અને એના લખાણ પ્રમાણે આમાં કોઈ જૂઠ્યું નથી એમ કહે છે તબકાતના લેખકને પક્ષપાતનું કારણ નથી જ્યારે બહમની તવારીખ-લેખકને તેના સુલતાનની શરમ પડે.[46]

સુલતાન અહમદ બહમની સાથેની આ લડાઈઓ પહેલાં એના બાપ ફિરોઝ બહમનીના વખતમાં દક્ષિણનાં મુસલમાન રાજ્યોએ 'વિજયનગરના' હિંદુ સામ્રાજ્ય ઉપર ચડાઈ કરીને તેનો નાશ કર્યો તે વખતે ગુજરાતથી અહમદશાહે પણ લશ્કર મદદ માટે મોકલેલું, પરંતુ આ વાત 'સિકંદરીમાં લખેલી છે છતાં તબકાતે અકબરીમાં તેને ટેકો મળતો નથી 'સિકંદરી કહે છે કે અહમદ બહમનીએ લશ્કરને પાછું મોકલી આપ્યું હતું

કારણ વિનાની લડાઈઓ

દક્ષિણની લડાઈમાંથી પરવાર્યા પછી અહમદશાહ મેવાડ બાજૂ નાગોર તરફ ગયો[47] હિ સ ૮૩૬ ના રજબ માસમાં (ઈ સ ૧૪૩૨) આ લશ્કરી હિલચાલનું કાંઈ ખાસ કારણ જણાતું નથી રસ્તામાં શહેરો અને ગામડાં લૂટતો અને મૂર્તિના મંદિરો તોડતો સિદ્ધપુર ગામ આગળ ગયો,

---

૪૬ તબકાતે અકબરી નરેન્દ્રનાથ દેનો તરજૂમો પૃ ૨૧૯–૨૦ બેલીએ પોતાના સિકંદરીના તરજૂમામાં ઉમેરેલો તરજૂમો પૃ ૧૨૦

૪૭ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૨૦–૨૨૧ (શ્રી દેનું ભાષાંતર) પરંતુ બેલીએ (પૃ ૧૨૦) તબકાતનું જે ભાષાંતર આપેલું છે તેમાં મેવાડ નાગોર ઉપરાંત ડેલીવાય એવું ત્રીજું સ્થળ પણ આપેલું છે શ્રી દેએ અહમદશાહ હરપુર આવ્યો એમ લખ્યું છે અને બાપુર સબ્બપુર એવા પાઠાંતરો આપ્યા છે પરંતુ બેલી તબકાતના જ ભાષાંતરમાં સિદ્ધપુર આપે છે અને તે શકાવાળું લાગે છે છતાં એ પાઠ અમે સ્વીકાર્યો છે તબકાતના આ આખા વર્ણનમાં કાંઇ ગોટાળો લાગે છે નાગોરમાં પોતાનો સૂબો જ હતો તો ફરી તેના ઉપર ચડાઇ કરવાનું કારણ સ્પષ્ટ નથી વળી તેમજ મેવાડ અને પાછળથી મેવાસ બન્ને લખવાથી ગૂંચવણ ઊભી કરી છે

અને થોડે દહાડે ડુંગરપુર પાસે પડાવ નાખ્યો. ત્યાંનો રાજા ગણેશ પહેલાં તો નાસી ગયો, પણ પાછળથી સુલતાનને આવીને નમ્યો અને ખંડણી આપી. ત્યાંથી અહમદશાહે કોલીવાડા[૪૮] અને મેવાડના રાજા મોકલના તાબાનું દેલવાડા લૂંટીને ત્યાંના મહેલો તોડી પાડ્યા અને મૂર્તિઓનો નાશ કર્યો, પણ મેવાડમાં એ ફાવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.[૪૯] જે જે લોક સામાં થયા તેમને હાથીના પગ તળે કચરી નાખ્યા. આ વિભાગમાં ખંડણી વસૂલ કરવા મલીક સુલતાનીને નીમીને પોતે રાઠોડ રાજાઓને[૫૦] વશ કરવા ગયો, પણ રાઠોડો શરણે થયા અને ખંડણી આપી. શમ્સખાન દંદાણીનો પુત્ર ફિરોઝખાન પણ લાખો ટંકાની ખંડણી લઈ સુલતાનને ચરણે ધરવા આવ્યો, પણ સુલતાને એની ખંડણી લીધી નહિ.[૫૧] આમ ગુજરાતના ઈશાન વિભાગમાં ખાસ કારણ વગર લશ્કર ફેરવી લોકને ત્રાસ આપી, સુલતાન મેવાસના મહાલોમાં[૫૨] બંદોબસ્ત માટે લશ્કરની ગોઠવણ કરીને અમદાવાદ આવ્યો. જ્યારે જ્યારે વિજય કરી અહમદશાહ અમદાવાદ પાછો ફરતો ત્યારે મોટો ઉત્સવ થઈ રહેતો. ઘણા લોકોને ઇનામો અને ખુશાલીના પોશાકો મળતા, ઘણાના પગારોમાં વધારા થતા, ઘણાની

---

૪૮. તારીખે અલફી દેલવાડા લખે છે: મેવાડ તાબેનું દેવકુળપાટક હશે. મંદિરો તોડ્યાની વાત ઉપરથી તે જ હોવું જોઈએ.

૪૯. ગૌરીશંકર ઓઝાજીના ઉદયપુરના ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૪માં રાણા મોકલના વખતના શૃંગી ઋષિના લેખમાં ફિરોઝશાહ નાઠો તે સાથે બાદશાહ અહમદ રણખેત છોડીને નાઠો એમ લખે છે. એટલે મેવાડની આ લડાઈ થઈ તો હોવી જોઈએ. ઓઝાજી પણ આ બાબત સ્પષ્ટ લખાણ નથી કરતા. પરંતુ આ અને ઓઝાજીના ઉલ્લેખને સરખાવતા એટલું લાગે છે કે મેવાડમાં અહમદશાહ ફાવ્યો નથી, અને તેથી મેવાડની હદ ઉપર જરા તોફાન કરી દેવકુળપાટક-દેલવાડા-ને નુકસાન કરી ડુંગરપુર તરફ ગયો લાગે છે.

૫૦. આ મારવાડના કોઈ રાઠોડ રાજાઓ કે રતલામ બાજુના રાજાઓ હોય એમ લાગે છે. ફિરિશ્તા અને રાસમાળામાં બુંદી અને કોટાના રાજા ઉપર ચડાઈ કરી એમ લખે છે તે સંભવિત નથી. મેવાડને વટાવ્યા વગર ત્યાં જવું શક્ય નથી.

૫૧. આ કથનથી એમ લાગે છે કે નાગોર સાથે સુલતાનને કેવી તકરાર પડેલી કે જેથી ચડાઈ કરી તે સ્પષ્ટ નથી. ખંડણી ન લીધી તેથી બીજા કારણસર નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી હોવી જોઈએ.

૫૨. પૂર્વ ગુજરાતના કોળીઓની વસ્તીવાળા ભાગ સંખેડા પણ મેવાસમાં જ ગણાય છે, પાંડુ પણ ગણાય છે.

પદવીઓ ચડતી, અને વિદ્વાન[૫૩] લોકોને પણ ઈનામો મળતાં[૫૪]

માળવામાં ખટપટ અને લશ્કરમાં રોગ

હિ સ. ૮૩૯ માં માળવાના વઝીર મલીક મઘીથનો પુત્ર મહમૂદ ખાન સુલતાન હોશંગના પુત્ર ગઝનીખાનને મારી નાંખી, પોતે મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરી માળવાની ગાદીએ બેઠો બીજો શાહજાદો મસઉદખાન નાસીને ગૂજરાતમાં સુલતાન અહમદશાહને શરણે આવ્યો અહમદશાહ શાહજાદાને મદદ કરીને લશ્કર લઇ માળવા ગયો અને માળવાનો ઘણો ભાગ તાબે કરીને મસઉદખાનને પોતાના બાપની ગાદીએ બેસાડયો મહમૂદશાહ પણ સામે બરોબર લડયો આ વખતે ગૂજરાતના લશ્કરની ઘણી ખરાબી થઇ દુકાળ નડયો અને લશ્કરમાં ભારે રોગ ફાટી નીકળવાથી અસખ્ય માણસો મરી ગયાં કહે છે કે સુલતાન પોતે પણ મદિ પડયો હતો[૫૫]

અહમદશાહના અમલમા શત્રુ કદી પાટનગર સુધી આવ્યો નથી

આમ સુલતાન અહમદશાહની આખી જિંદગી લડાઈઓ લડવામાં પૂરી થઈ કેટલીક લડાઈઓ કારણ વગર માત્ર વિજયના શોખને લઈને પણ લડવામાં આવી છે એમ લાગે છે કેટલીકમાં વિજય માત્ર નામનો જ મળ્યો છે, પરતુ ગૂજરાતની વ્યવસ્થા માટે અને રાજ્યને મજબૂત કરવા માટે પણ આ લડાઈઓ કરવામા આવી છે અને મહત્ત્વની વાત એ છે કે અહમદશાહના લાંબા અમલ દરમ્યાન આસપાસ હિંદુ રાજાઓની ખટપટ, પોતાનાં જ સગાંઓની ખટપટ, પાડોશી મોટાં રાજ્યો સાથેના ઝગડા, અને આ બધાએ ભેગા મળીને અહમદશાહને ઉથલાવી નાંખવાના કરેલા પ્રયત્નો છતાં પણ, તળ ગૂજરાત ઉપર બહારની એક પણ ચડાઈ

---

૫૩ શેખ લોકોને આપ્યાનું લખે છે આમા અમદાવાદના રહેવાસીઓને ઈનામો આપ્યાની વાત ભેદભાવ વગર લખે છે તે નવાઈ જેવુ છે પૈસા ઉછાળવાની જૂની રીતને લીધે આ પ્રમાણે કહ્યુ હશે.

૫૪ તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૨૧ ઍલીનો તરજૂમો પૃ ૨૨૧

૫૫ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૨૧ ૨૨૨ તારીખે ફિરિશ્તા કહે છે કે અહમદ શાહને આ વખતે બહુ સહન કરવુ પ ડયુ તબકાત આ વિજયનુ જે વર્ણન કરે છે તેવુ ફિરિશ્તાનો લેખક નથી કરતો હોશગના પુત્રનુ નામ એમા ઉમરખાન આપેલુ છે ફિરિશ્તાના લખાણ ઉપરથી આ રોગ પ્લેગ હતો એમ સમજાય છે, જોકે સ્પષ્ટ થતુ નથી

આવી શકી નથી; જૂનું પાટનગર પાટણ અને નવું પાટનગર અમદાવાદ, એ બન્નેના દરવાજા સુધી એક પણ શત્રુ આવી શક્યો નથી. અહમદશાહના વિજયો એની લશ્કરી વ્યવસ્થાને આભારી છે.

ઈડરગઢ

ગૂજરાતના સુલતાનોએ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન રાજવંશોને હરાવી એમનાં રાજ્યો ખાલસા કરવા પ્રયત્નો કર્યા છે. મુસલમાન તવારીખોએ એને ધર્મયુદ્ધોનું નામ પણ આપ્યું છે. જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર જેવાં બળવાન રાજ્યોનાં નામ નાશ પામ્યાં છે જ્યારે કેટલાંક રાજ્યો આજ સુધી ઊભા છે. એવાં રાજ્યોએ સમય વિચારી બળવાન વિધર્મી રાજ્યને ખંડણી વગેરેથી સતુષ્ટ રાખ્યાં એમ જ માનવું પડે. વખતોવખત એની નબળાઈના સમયમાં લડાઈઓ કરી બનતો લાભ પણ લીધો છે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં ઈડર એવું એક રાજ્ય છે એના રાજાઓએ ગૂજરાતના સુલતાનોની સાથે ખૂબ વીરતાથી લડાઈઓ કરી છે એ પાછળ જોઈ ગયા. ઈડરના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ યથાસ્થાને કર્યો છે. ઈડરનો કિલ્લો નાનો છતાં જિતાવો મુશ્કેલ હતો અને એ કારણથી કોઈ મુશ્કેલ કામ પાર પડે તો ગૂજરાતીમાં "ઇડરિયો ગઢ જીત્યો" એમ કહેવાય છે અને ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદનો ઉત્તરનો દરવાજો મોગલાઈમાં 'દિલ્હી દરવાજો' કહેવાતો તે સાથે 'ઇડરિયો દરવાજો' પણ કહેવાતો હતો, અને સામાન્ય લોકો એને ગઈ કાલ સુધી 'ઇડરિયો દરવાજો' જ કહેતા હતા એટલે ઇડરનું મહત્ત્વ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સારું ગણી શકાય, અને એનું ટૂંકું વર્ણન અસ્થાને નહિ ગણાય.

ઈડર પ્રાચીન નગરી છે અને એની સ્થાપના ક્યારે થઈ તે ચોક્કસ કહી શકાય એવું નથી એનાં ઇલ્વદુર્ગ ઇલાદુર્ગ, ઇલ્વપદ એવાં નામો મળે છે. એમાં સંપ્રતિ રાજાનું બંધાવેલું જૈન મંદિર છે એમ કહેવાય છે. એ ઉપરથી એની પ્રાચીનતાનો કાંઈક ખ્યાલ આવી શકે [૫૬] રજપૂતોની પહેલાં ભીલ ઠાકોરોએ એનો કિલ્લો પ્રથમ બંધાવ્યો હશે એમ મનાય છે.

૫૬. જૈનોમાં કોઈ પ્રાચીન મંદિરની સ્થાપના કોણે કરી તે નક્કી ન થાય ત્યારે સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવ્યું એમ કહે છે બ્રાહ્મણોમાં અજાણી શકાને પાડવોનું કે ભરથરી-ભર્તૃહરિનું નામ અપાય છે. મંદિરના ખંડેરની ખબર ન હોય ત્યારે એના રંગમંડપને સીતાજીની ચોરી કહે છે. ગૂજરાતમાં આ પ્રમાણે લોકમત છે.

ઉત્તર ગુજરાતના ડુંગર વગરના પ્રદેશમાં અહીંથી જ કાંઈક નાના ડુંગરા શરૂ થાય છે, અને એ નાની ટેકરીઓની માળામાં ઇડરનો પાંચસો ફૂટ ઊંચો ડુંગર પણ ઊંચામાં ઊંચો કહેવાય છે અને એના ઉપરથી આસપાસનાં મેદાનોનો સારો દેખાવ નજરે પડે છે. ડુંગરનો ખડક એવો સીધો અને ઊંચો છે કે એના ઉપર ચડવાના રસ્તાનું બરોબર રક્ષણ કરવાથી બીજી કોઈ બાજુએથી શત્રુ ચડી શકે એવું નથી. આ કારણથી પણ ગુજરાતના સુલતાનો અને મોગલ સૂબાઓની સામે ઈડરે લડાઈઓ કરી છે અને શત્રુઓને હંફાવ્યા છે. કિલ્લાને પહેલાં પાંચ દરવાજા હતા, પણ હાલ તે પડી ગયેલા છે. ડુંગરને બે શિખર છે. એમાં એકના ઉપર રણમલચોકી નામે કહેવાતું એક પ્રાચીન જૈન મંદિર છે અને બીજા ઉપર ઈડરના રાવ ભાણજીએ બંધાવેલું 'રૂઠી રાણીનો મહેલ' કહેવાતું એક મકાન છે.[૫૭] એ વિ. સં. ૧૪૯૧ (ઈ. સ ૧૪૪૮) માં બંધાવ્યું એમ કહેવાય છે. એના ઉપર જવાનો રસ્તો વિકટ છે, અને ત્યાં ગિરનારના ભેરવજપની યાદ આપે એવી સીધી ઊંડી ખીણ છે. પર્વત ઉપર ચડતાં એક રાજમહેલ આવે છે.

ઈડર, પ્રાચીન જૈનતીર્થ

ઇડર એક પ્રાચીન જૈન તીર્થ છે. ઉપર જતાં સંપ્રતિ રાજાએ મૂળ બંધાવેલું કહેવાતું એવું વિશાળ અને સુંદર બાવન જિનાલયોવાળું મંદિર છે. જગ્યા ખૂબ સુંદર લાગે છે. મંદિરમાં મૂલનાયક શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનની પ્રાચીન પ્રતિમા છે. જૈનોમાં મનાય છે કે મૂળ સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવ્યાં પછી વત્સરાજે જીર્ણોદ્ધાર કરેલો તે પછી મહારાજા કુમારપાલે જીર્ણોદ્ધાર કરાવીને બાજુમાં પોતે આદીશ્વર ભગવાનનું બીજું મંદિર બંધાવ્યું, એવા ઉલ્લેખ જૈન સાહિત્યમાં મળે છે. કુમારપાલ પછી એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ઈડરના શેઠ ગોવિંદ સંઘવીએ કરાવ્યો અને તે પછી ચંપકશાહે કરાવ્યો.[૫૮] હાલ સંઘ તરફથી ફરી જીર્ણોદ્ધારનું કાર્ય ચાલી રહ્યું છે. અહીંથી ઉપર જતાં શિખર ઉપર રણમલ ચોકી નામે કહેવાતું જૈન મંદિર આવે છે. જૈનોમાં મનાય છે કે એ સ્થળ ઈડરમાં ગિરનારના રૂપક તરીકે થયેલું, અને શ્રી. વિજયદેવસૂરિના ઉપદેશથી રાણા કલ્યાણમલે એ મંદિર બંધાવેલું. મંદિર નાનું છે છતાં ભવ્ય છે અને એમાં આજે મૂર્તિઓ નથી. અહીંથી પહાડ

૫૭ પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૪-૮૭.

૫૮. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, ઈડર તીર્થ.

'અને નીચે ઈડર શહેરનો દેખાવ રળિયામણો લાગે છે ઈડરમાં પાંચ જૈન મંદિરો છે.

ઈડરમાં પ્રસિદ્ધ જૈન સંઘપતિઓ અને આચાર્યોના વાસ થયા હોય એમ સાહિત્ય ઉપરથી જણાય છે. એમાં ઓસવાળ વંશના ગોવિંદ સંઘપતિનું નામ મુખ્ય છે. એણે શત્રુંજય અને સોપારક આદિ તીર્થોના સંઘ કાઢયા હતા અને તારંગાના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી શ્રીસોમસુંદરસૂરિને હાથે પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી એમ સોમસૌભાગ્ય નામના કાવ્ય ઉપરથી સમજાય છે. વિ. સં ૧૪૬૬ માં શ્રીગુણરત્નસૂરિએ ઈડરમાં ક્રિયારત્નસમુચ્ચય નામે ગ્રંથ રચ્યો છે. પંદરમી સદીમાં સુમતિસાધુસૂરિને ઈડરમાં આચાર્યપદ મળ્યું હતું, અને શ્રી આનંદવિમલસૂરિનો જન્મ ઈડરમાં વિ. સં. ૧૪૪૭ માં થયો હતો. સોમવિમલસૂરિને પણ આચાર્યપદ અહીં જ મળેલું. ઈડરના રાણા નારાયણરાવના સમયમાં શ્વેતાંબર દિગંબરનો વાદવિવાદ થયો હતો અને એમાં શ્વેતાંબર સંપ્રદાયના શ્રીશાંતિચંદ્રે જય મેળવ્યો હતો. આ ઉપરથી દિગંબર સંપ્રદાયનું સ્થાન પણ ઈડરમાં હતું એમ લાગે છે. આજે ઈડરના પ્રદેશમાં દિગંબર જૈનોની પણ વસ્તી છે. મેવાડના દેલવાડા (દેવકુલપાટક) અને ચિતોડમાં મંદિરો બંધાવનાર વિશલ શેઠ પણ ઈડરના વતની હતા. વિ. સં. ૧૬૫૬ માં મહાપ્રભાવક આચાર્ય વિજયદેવસૂરિનો જન્મ ઈડરમાં થયો હતો અને આચાર્યે ત્રણ પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી હતી. રણમલ ચોરી નામના મંદિર માટે ઉલ્લેખ કર્યો તે જ આ વિજયદેવસૂરિ. એમના સમયમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણોના વાદવિવાદ પણ થયા હતા એમ ઉલ્લેખ છે. વિ. સં. ૧૬૮૧માં એ સૂરિએ શ્રીકનકવિજયજીને આચાર્યપદ આપી વિજયસિંહસૂરિ નામ આપી પોતાની પાટ ઉપર બેસાડ્યા હતા. આ બધુ જોતાં ઈડર જૈનોનું મોટું ધામ હોય લાગે છે.[૫૯] ઈડરમાં જૈન ભંડાર પણ છે. એટલે બધો વિચાર કરતાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ઈડરનું મહત્ત્વ ઓછું નથી.

વજ્રમાતા અને બીજાં સ્થળો

ઈડરના ડુંગર ઉપર પશ્ચિમ તરફ વજ્રમાતાનું પ્રાચીન સ્થળ છે અને લોકોની દંતકથા એને ઈ. સ. પૂર્વેનું વેણીવચ્છરાજના સમયનું માને છે. ત્યાં પ્રાચીન કુંડ પણ છે અને બધી જાતના હિંદુઓ માતાજીને

૫૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ. જૈનસંસ્કૃતિનું સારું ધામ હોય ત્યાં આચાર્યપદ મળે એમ કહેવાય છે.

માને છે. ઈડરથી ત્રણ માઇલ દૂર લિંભોઈ ગામ પાસે એક સારી વાવ છે, પણ એની દરકાર બરોબર લેવાતી નથી એટલે સારી સ્થિતિમાં નથી. વાવની પાસે ટેકરી ઉપર કામનાથ મહાદેવનું મંદિર છે. ઈડર શહેરની ઈશાને રાણી તળાવ નામનું મોટું તળાવ છે, એનો વિસ્તાર ૯૪ એકરનો છે, અને ઈ. સ. ૧૪૮૮ માં ઈડરના રાવ ભાણજીની રાણીએ બંધાવ્યું છે.[૬૦]

અહમદનગર-હિંમતનગર

ઈડરથી અમદાવાદ તરફ આવતાં હિંમતનગર શહેર આવે છે જેની સ્થાપના અહમદશાહે કરેલી તેથી અહમદનગર કહેવાતું હતું એનો ઉલ્લેખ કર્યો અને એના કિલ્લાનો ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. ઈડરના પાછળના રાજાઓએ રાજધાની ઈડરથી ખસેડી અને હિંમતસિંહના નામ ઉપરથી એ સ્થાનને નામ આપી એ હિંમતનગરમાં સ્થાપી કિલ્લાને પથ્થરનો કોટ હતો તેના પથ્થર મહેલો બાંધવામાં વપરાયા છે. હાથમતી નદીને કાંઠે આ સ્થળ પણ સારું ગણાય એવું છે. એમાં એક પથ્થરની બાંધેલી વાવ છે અને તેની બાંધણી અમદાવાદની વાવો કરતાં જુદી છે. એ વાવમાં એક અરબીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૪૧૭ નો લેખ અને દેવનાગરીમાં લખેલો ઈ. સ. ૧૫૨૨ નો લેખ છે. હાથમતીને કિનારે એક મોટો ૫૦૦ ફૂટ લાંબો અને ૧૦૦ ફૂટ પહોળો કુંડ ભોંયરામાં આવેલો છે એમ કહેવાય છે કે કિલ્લાના મહેલમાંથી બેગમો એ કુંડમાં ભોંયરાને રસ્તે નાહવા આવતી. ગરમીના વખતમાં એ સ્થાન સારી ઠંડકવાળું ગણી શકાય. નદી ઉપર અહમદશાહના ભાઈ કે છોકરાએ બંધાવેલી નાની પણ સારી મસ્જિદ છે.[૬૧]

વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા

ઈડરથી ઉત્તર તરફ જતાં વડાલી નામે પ્રાચીન ગામ છે. એનું નામ વટપલ્લી છે અને ત્યાં જૈન મંદિર છે. આ વડાલી ગામની આસપાસ વિસ્તૃત શહેરનાં ખંડેરો દટાઈ ગયેલાં હોય એમ જણાય છે. શેઠ ગોવિંદ મૂળ વડાલીના હોય અને ઈડર આવી વસ્યા હોય એવો ઉલ્લેખ મળે છે.[૬૨] ત્યાંથી આગળ જતાં પ્રાંતીજ રેલ્વેનું છેલ્લું સ્ટેશન ખેડબ્રહ્મા આવે

---

૬૦. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ. પૃ. ૮૬-૮૭.

૬૧. એજ પૃ. ૮૩-૮૪.

૬૨. વડાલીનાં નામો વટપદ્રી, વટવલ્લી, વડાવલી એવા મળે છે. ઈડરના વડાલીને રાયખંડી વડાલી કહે છે એમ તપાગચ્છની જિનવિજયજી સંપાદિત આવૃત્તિ ઉપરથી જણાય છે. એજ પટ્ટાવલીની બીજી આવૃત્તિમાં વડાવલીના ઉલ્લેખો આવે

છે એની આસપાસ પણ વિસ્તૃત ખંડેરોની ભૂમિ જેવું દેખાય છે. ખેડબ્રહ્મામાં પ્રાચીન બ્રહ્માજીનું મંદિર છે, અને હિંદમાં 'બ્રહ્માની મૂર્તિ' જે બે સ્થળે પૂજાય છે તેમાંની એક અહીં છે. બ્રહ્માની પૂજા શાથી અને કેવા સંજોગોમાં બંધ થઈ, અને ગૂજરાતમાં એનો પ્રચાર હતો અને હજી પણ થોડો રહ્યો છે, એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ રસમય વિષય છે. આ દૃષ્ટિએ ખેડબ્રહ્માના સ્થળનું મહત્ત્વ ખૂબ જ છે. ખેડબ્રહ્મામાં એક શ્રી અંબાજી માતાનું મંદિર છે. એમનાં દર્શને બ્રહ્માજી કરતાં વધારે લોકો આવે છે.[૬૩]*

છે તે પાટણ પાસે બીજુ વડાવલી હોય એમ લાગે છે. જિનવિજયજી-સંપાદિત પટ્ટાવલીમાં સંઘપતિ ગોવિંદ શેઠને વડાલીનો વતની કહ્યો છે, જ્યારે બીજા બધા ઉલ્લેખો એને ઈડરનો વતની રહે છે. વડાલી ઈડરની પાસે જ છે, એટલે વડાલી ગામનો મૂળ રહેવાસી હોય અને ઈડર નજીકમાં જ મોટું શહેર હોવાથી પછી ઈડરમાં વસી ગોવિંદ સંઘપતિ ત્યાં જ પ્રસિદ્ધ થયો હોય એમ જણાય છે. એ ગોવિંદ શેઠને શ્રીવત્સ નામે ભાઈ હતો અને એની વિનંતિથી શ્રીસોમસુંદરસૂરિએ જયસુંદર અથવા શ્રીજયચંદ્રસૂરિ નામના વિદ્વાન સાધુને આચાર્યપદ આપ્યું હતું. આ જયચંદ્રસૂરિએ કેટલાક વિદ્વત્તા ભરેલા ગ્રંથો રચ્યા છે અને જ્ઞાનકોશ-ભંડારો લખાવ્યા છે એ ઉપરથી એમને કૃષ્ણસરસ્વતી અથવા કૃષ્ણવાગ્દેવતા એવું બિરુદ પ્રાપ્ત થયેલું. વિગત માટે શ્રી કલ્યાણવિજયજી-સંપાદિત ગુજરાતી ટીકાવાળી તપાગચ્છ પટ્ટાવલી પૃ. ૧૯૩ જુઓ.

૬૩. વડાલી અને ખેડબ્રહ્મા ઉપરાંત બીજાં ઐતિહાસિક સ્થળો ઈડરની હદમાં છે, પરંતુ વિસ્તારના ભયથી અહીં વર્ણન કર્યું નથી. શામળાજીનું સુંદર મંદિર પણ પ્રાચીન છે. રોડા ગામ પાસે કોઈ મોટું ધામ હોય એવું એનાં વેરાયેલાં મંદિરોનાં ખંડેરો ઉપરથી લાગે છે.

* પાછળની પાદટીપમાં 'બીજાનગર' માટે જે સંદિગ્ધ લખ્યું છે તે સ્થળ ઇડરની ઈશાને 'વિજયનગર' નામનું સ્થળ છે અને એને 'પોળો' નામથી પણ ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રકરણ બાવીસમું

અહમદશાહનો સમય (ચાલુ)

રાજ્યવહીવટ

અહમદશાહના અમલમાં ઘણો વખત લડાઈઓ આવ્યા કરી છે તે જોયું. હવે એ વહીવટની બીજી બાજૂ જોઈએ. પરંતુ તે પહેલાં અહમદશાહની ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તા તરીકેની જ્વલંત કીર્તિને જરા ઝાંખી પાડે એવી એક વાતની ચર્ચા કરવી જોઈએ. અહમદશાહની સામે ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓ, હિંદુઓમાં સ્વાભાવિક નહિ એવો સંપ રાખીને, અને કેટલીક વાર પરપ્રાંતના મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓની મદદ પણ લઈને, અહમદશાહ સામે અનેક વાર લડયા છે તે જોયું. મોટું રાજકીય સંગઠન કરીને, એકસાથે ચારે બાજૂ બળવો કરીને ગુજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીને ઊગતી જ કાપી નાખવાનો જે પ્રયત્ન થયો તે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. પરંતુ આ સંગઠન અને બળવો કોઈ ધાર્મિક વૃત્તિથી પ્રેરાયલાં હોય એમ માનવાને સબળ આધાર મળતા નથી; એનાં કારણો કેવળ રાજકીય જ લાગે છે.

અહમદશાહની ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા

અહમદશાહ જેવો રાજ્યનો મુખ્ય સ્થાપક પોતાની પ્રજાની ધાર્મિક લાગણીને ઉશ્કેરીને શરૂઆતથી જ અસંતોષનાં બીજ વાવે એ વાત એના ચારિત્ર્યની બીજી બાબતો જોતાં શક્ય લાગતી નથી મહારાજ્યની જમાવટ થયા પછી કોઈ અવિચારી રાજ્યકર્તા એવાં કાર્યો કરે એવા દાખલા મળે છે, પરંતુ રાજ્યની પહેલી જ જમાવટ કરી, રીતસરના વહીવટનો પાયો નાંખવાની ઇચ્છા રાખનાર કુશળ રાજ્યકર્તા શરૂઆતમાં પ્રજાને દુશ્મન બનાવે એવા દાખલા અપવાદરૂપ જ છે. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યવહીવટની જે વ્યવસ્થા કરી તે જોતાં અહમદશાહે પોતાની પ્રજાની ધર્મની લાગણી ઉશ્કેરવાનું પોતાનું ધાર્મિક કર્તવ્ય માન્યું હોય એમ માનવાને સબળ આધારની જરૂર છે.

આમ છતાં મુસ્લિમ તવારીખ-ગ્રંથો કોઈ કોઈ વાર એવા ઉલ્લેખો કરે છે કે સુલતાન અલાઉદ્દીન ખલજીએ દિલ્હીથી ભરૂચ સુધી ધર્મનો ફેલાવો કર્યો અને તેજ ગુજરાતની આસપાસના સૌરાષ્ટ્ર જેવા પ્રાંતોમાં

ધર્મનું અંધારું હતું[1] તેમાં અહમદશાહે ઈસ્લામી ધર્મનો પ્રકાશ ફેલાવ્યો. હિ. સ. ૮૧૮ જમાદલ અવલ માસ (ઈ. સ. ૧૪૧૫) માં એણે સિદ્ધપુરના મંદિરનો નાશ કર્યો અને એમાંની સોનારૂપાની મૂર્તિઓ તોડી અને ત્યાં મસ્જિદ બનાવી.[2] એ વર્ષમાં અહમદશાહે મલીક તુહ્ફ નામના અમલદારને તાજઉલ્મુલ્કનો 'ઈલ્કાબ' આપીને આ કાર્ય માટે નિમણૂક કરી. એણે જિજ્યા અને ખરાજનો વેરો બિનમુસલમાન પ્રજામાં જે જે સામા થયા તેમના ઉપર નાંખ્યો, અને કેટલાકે ઇસ્લામ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો. એણે એવી સખતાઈ વાપરી કે ગુજરાતમાં ગ્રાસ[3] અને મેંવાસનું[4] નામ ન

૧. મિરાતે સિકંદરીઃ– ગૂ. ભા. પૃ. ૨૯. રાજકીય લડાઈઓને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવાનું ઘણા મુસલમાન તવારીખકારોને પસંદ હતું એવા ઘણા દાખલા મળે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં તો એવા દાખલા ઘણા જ છે અહમદશાહના રાજ્યમાં ધાર્મિક બાબતોના ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીમાં નહિ જેવા જ છે એ સૂચક છે. કેટલીક વાતો તો તારીખે ફિરિસ્તા સિવાય બીજા ગ્રંથોમાં મળતી નથી, અને ફિરિસ્તાનું કથન બીજા આધારો ન મળે તો માનવા યોગ્ય મને લાગતું નથી.

૨. આ સિદ્ધપુરનું મંદિર તે રુદ્રમહાલયનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર હોવું જોઇએ. આ ઉલ્લેખ સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૨૯ અને બેલીના ઈ ૯૮ માં છે, પણ તબકાતમાં નથી. દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં તૂટ્યા પછી રુદ્રમહાલયમાં ફરી પૂજા ક્યારે શરૂ થઇ અને અહમદશાહે ફરી તોડ્યું એવું મંદિર ક્યારે થયું એ એક પ્રશ્ન છે.

૩. ગ્રાસ શબ્દનો શબ્દાર્થ કોળિયો અગર તો એક સાથે ખાઈ શકાય તેટલો ખોરાકનો ભાગ એવો થાય છે. પરંતુ રજપૂતોમાં ભાયાતો ને જમીનનો જે ભાગ મળતો તેને ગ્રાસ કહેવાનો પરાપૂર્વથી રિવાજ હતો. એવા જમીનના ગ્રાસ મળવાથી રજપૂતોને સામાન્ય રીતે ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં ગરાસિયા કહે છે "ગામ ગરાસ" એ શબ્દ ગુજરાતમાં સામાન્ય રીતે સાથે પણ વપરાય છે આ પ્રમાણે ગરાસિયાના ગ્રાસ વંશપરંપરાથી પણ હોય છે. મોગલાઈ નબળી પડ્યા પછી મરાઠાઓના વખતમાં લૂંટારા સરદારો ગામને લૂંટે નહિ અને બીજાથી તે ગામનું રક્ષણ કરે તે માટે રકમ ભરાવીને ગામ પાસે પૈસા પડાવે તેને "તોડાગ્રાસ" કહેતા. રાસમાળામાં ફાર્બસ સાહેબ લખે છે કે એક વખત આ શબ્દ માનવાચક હતો તે કાળે કરીને ચોર લૂંટારાઓને માટે વપરાતો થઈ ગયો. ગરાસિયા એક વખત લૂંટવાનો ધંધો કરતા એ વાત ખરી છે. પરંતુ ફાર્બસ સાહેબનું આ માનવું તદ્દન બરાબર નથી. તળ ગુજરાતમાં તો આબરૂદાર રજપૂતો પણ પોતાને ગરાસિયા કહે છે અને તેમાં નાનમ ગણતા નથી, પરંતુ ઈડર બાજૂ રજપૂતને ગરાસિયો કહીએ તો અપમાન લાગે છે. ગરાસિયા શબ્દ ગુજરાતના જુદાજુદા ભાગમાં માન અને અપમાનવાચક ગણાય છે.

૪. મેવાસ અગર મ્હેવાસ શબ્દને માટે કેટલીક ચર્ચા થયેલી છે. પણ તેમાં

રહ્યું. આગળ લખેલો સિદ્ધપુરના મંદિરનો ઉલ્લેખ મિરાતે સિકંદરીમાં છે, પણ તેને બીજા ગ્રંથોનો આધાર નથી અને તાજઉલ્મુલ્કની નિમણૂકનો ઉલ્લેખ માત્ર ફિરિસ્તામાં જ છે. સિકંદરી માત્ર ઇસ્લામનો પ્રચાર આખા ગૂજરાતમાં કર્યો એટલું જ કહે છે. તબકાતે અકબરીમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના ઉલ્લેખ નહિ જેવા જ છે. એટલે પૂરતા સબળ આધારો વગર એટલું જ માનવું શક્ય છે કે અહમદશાહે પોતે કરેલી લડાઈઓમાં રસ્તામાં વચ્ચે આવતાં કોઈ મંદિરો તોડ્યાં હશે. જિજયા વેરો દિલ્હીના સુલતાનોના સમયથી ચાલુ હતો તેને વસૂલ કરવા માટે કોઈ અમલદાર નીમ્યો હોય તે બનવાજોગ છે, અને એ વેરામાંથી બચવા ઇચ્છતી ગરીબ પ્રજાના કોઈ ભાગે ઇસ્લામ ધર્મ સ્વીકાર્યો પણ હોય. પરંતુ કેટલાક મુસ્લિમ રાજ્યકર્તાઓની પેઠે મંદિરો તોડવાં અને વિધર્મીઓને વટલાવવા એ એક ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે સ્વીકારી આખા દેશમાં કડક રીતે તેનો અમલ થયો હોય એવું અહમદશાહના રાજ્યમાં બન્યું હોય એમ આટલા થોડા આધાર ઉપરથી ચોક્કસ કહી શકાય નહિ.[5]

ઉતારવાનું આ સ્થળ નથી. મ્હેવાસ ગૂજરાતના પૂર્વ તરફના જિલ્લાઓના કેટલાક ભાગને કહે છે અને હાલ તે શબ્દ વપરાતો બંધ થયો છે, પણ વીસમી સદીની શરૂઆતમાં પાંડુ મેંવાસ, સંખેડા મેંવાસ વગેરે શબ્દો જાણીતા હતા. પૂર્વ તરફના ભીલ લોકોને ઘણે ભાગે ગઈ સદીના અંત સુધી મ્હેવાસી લોકો કહેવામાં આવતા. છેક મરાઠા સમય સુધી આ ભીલ લોકો અર્ધ સ્વતંત્ર જેવા અને લૂંટ કરીને નિર્વાહ કરનારા હતા. એક વખત પૂર્વ ગૂજરાતના આવા ભીલ લોકોથી વસાયેલા બધા ભાગને 'મ્હેવાસ' કહેવાનો રિવાજ પણ હતો. આ શબ્દ મહી નદીના કિનારાની આસપાસના પ્રદેશમાં વસનારા એટલે 'મ્હેવાસી' ઉપરથી મ્હેવાસ, અને મ્હેવાસી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે, એમ વૉટસન સાહેબ ઇન્ડિયન ઍન્ટિક્વેરીમાં એક લેખમાં લખે છે તે ખરું છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ અર્થ સ્વીકાર્યો છે. અને મ્હેવાસી શબ્દની આ વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે. બૃહત્સંહિતા વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આપેલી ભૂગોળમાં મહીતટનિવાસિન. એવો મહી નદીના તટપ્રદેશમાં વસનારા લોકો માટે જુદો શબ્દપ્રયોગ વાપરેલો છે તે ઉપરથી મહી નદીની આસપાસના લોકો પ્રાચીન સમયથી કોઈ રીતે બીજાથી જુદા પડી જાય તેવા હોવા જોઈએ અને 'મ્હેવાસી' તરીકે તેમને જુદા ગણવાનો રિવાજ પણ પ્રાચીન હોવો જોઈએ. આ ઉપરથી પણ વૉટસન સાહેબની વ્યુત્પત્તિ ખરી લાગે છે.

૫. બનતાં સુધી લડાઇઓને ધર્મયુદ્ધ કહેવું એવી મુસલમાન તવારીખકારોની ઘણે ભાગે ટેવ છે. પણ દરેક સુલતાનના સમયમાં એવી લડાઈઓ થઈ નથી, મોટે ભાગે રાજકીય લડાઈઓ થઈ છે. એટલે સુલતાનના ચારિત્ર્ય ઉપરથી આ વાત નક્કી કરવી પડે છે.

હિંદુઓને વહીવટી હોદ્દાઓ

ગૂજરાતમાં મુસલમાન રાજ્યકાળમાં કેવો વહીવટ હતો તે જાણવાનાં સંપૂર્ણ સાધનો નથી. જે થોડા ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં આપખુદી સત્તાઓમાં બને છે તેથી વધારે જાણવા જેવું મળતું નથી. સામાન્ય કાયદા હોવા છતાં તેનો અમલ સુલતાન અને એના મોટા અમલદારોના અંગત ચારિત્ર્ય ઉપર આધાર રાખતો. મુખ્ય ધાર્મિક નીતિ અને મોટા હોદ્દાઓની બાબતમાં મુસલમાન અમલમાં ફેરફાર થયો છે, પણ સામાન્ય વહીવટી બાબતોમાં ગૂજરાત સલ્તનતના સમયમાં હિંદુ સત્તાના વખતના કેટલાક રિવાજો ચાલુ રહ્યા છે એમ સમજાય છે.[૬] એની વિગતમાં અહીં ન ઊતરતાં અહમદશાહે ખાસ કરેલા ફેરફારો જોઈએ.

મુખ્ય પ્રધાન જેવા છેક ટોચ ઉપરના હોદ્દાઓ સિવાય બીજી પંક્તિના મોટા હોદ્દાઓ હિંદુઓને આપવામાં આવતા હતા, અને મહેસૂલખાતું હિસાબીખાતું વગેરેમાં મોટે ભાગે હિંદુઓ જ હતા. અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો મળે છે, પણ તેમનાં નામ તવારીખોમાં મળતાં નથી.[૭] લશ્કરમાં પણ હિંદુ મુસલમાન બન્ને લડતા તેના દાખલા આગળ જોયા છે.[૮]

લશ્કરના પગારની ઉત્તમ યોજના

લશ્કરના પગાર માટે અહમદશાહે ખાસ યોજના ઘડી. ઈ. સ. ૧૪૨૮ માં ઈડર સાથેની લડાઈથી પરવાર્યા પછી બે ત્રણ વર્ષ એણે વહીવટી સુધારાઓ કરવામાં ગાળ્યાં તેમાં લશ્કર અને નાણાંને લગતા સુધારા મુખ્ય હતા. લશ્કરના સિપાઈઓને પગાર પેટે અરધી રોકડ રકમ મળતી અને અરધા પગાર પેટે જમીન મળતી. આનું કારણ એમ હતું કે જો પગારની આખીયે રકમ રોકડી આપી દેવામાં આવે તો લશ્કરીઓ તેને ગમે તેમ વાપરી નાંખે અને વખત આવ્યે સાધન સરંજામની પૂરેપૂરી તૈયારી ન

૬. આ બાબત છૂટક ઉલ્લેખો સિવાય કાંઈ વિગત મળતી નથી. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું.

૭. અહમદશાહના મુખ્ય વઝીરના હાથ નીચે હિંદુ પ્રધાનો હતા એવા ઉલ્લેખો સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબને મળેલા છે, પણ તેવા અમલદારોનાં નામ મળ્યાં નથી. જૈન સાહિત્યમાં અહમદશાહના દરબારમાં ગુણરાજ સંઘવી, ગદા મંત્રી, કર્મણ મંત્રી એવાં નામો મળી આવે છે.

૮. અહમદશાહની સાથે રહી લડેલા રજપૂત સરદારનો ઉલ્લેખ આગળ આવી ગયો છે.

રાખે, અને તેથી દેશનો બચાવ તેમનાંથી વર્ખતસર થઈ શકે નહિ. અરધો પગાર જમીનજાગીરના રૂપમાં મળવાથી એ લોકો નવરાશના વખતમાં ખેતી કરે, ઘર બાંધે અને ઢોર ઉછેરે જેથી, તેમને દૂધ દહીં વગેરે પણ મળી શકે, અને જમીન સાથે સંબંધ થવાથી દેશના રક્ષણમાં અંતઃકરણ-પૂર્વક રસ લઈ શકે. પગારનો રોકડ રકમનો ભાગ દર મહિને સરકારી તિજોરીમાંથી નિયમિત આપવામાં આવતો અને તે લેવા માટે તેમને પગાર-કચેરીના સ્થાને જવું પડતું. પરંતુ દૂર દેશાવરમાં લડાઈ ચાલતી હોય તો તેમને ત્યાં પગાર પહોંચાડવામાં આવતો જેથી એ લોકો દેવું કરે નહિ અને જરૂરિયાતની ચીજો મેળવી શકે. તે સાથે એમને જાગીરની કાયમની આવક હોવાથી ઘર અને કુટુંબના પોષણની ચિંતા પણ રહેતી નહિ.[૯]

મહેસૂલ અને નાણાંખાતું

નાણાં અને મહેસૂલી ખાતા ઉપર બરાબર કાબૂ રહી શકે તે માટે એમાં પણ સુધારો કરવામાં આવ્યો. નાણાંખાતાના અમલદારો બે જુદા જુદા વર્ગોમાંથી લેવામાં આવતા : એક અમલદાર સુલતાનના આશ્રિતોમાંથી રહેતો અને બીજો કોઈ સારા ખાનદાન[૧૦] કુટુંબમાંથી નિમાતો. બન્ને સારા કુટુંબના અમલદારો હોય તો વખતે એકબીજા સાથે ભળી જઈ ખટપટ કરે અને ખાઈ જાય, તેમજ બન્ને સુલતાનના આશ્રિત હોય તો વળી વધારે ભયના પ્રસંગો આવે; આ કારણોથી આમ બે જુદા જ

૯. મિરાતે સિકંદરી. બેલીકૃત ઇ. તરજૂમો પૃ. ૧૧૨–૧૧૩. હિંદની હિંદુ સમયની કે મુસ્લિમ સમયની કોઈ પણ લશ્કરી નીતિમાં દેશના રક્ષણ માટે લડનારને અભિમાન રહે એવું તો ખાસ જોવામાં આવતું નથી. ગમે તે માણસ ગમે તેની સાથે માત્ર પૈસાની ખાતર જ લડેલો છે એવા જ દાખલા મળે છે. દેશાભિમાન માત્ર અપવાદ જ છે. અહમદશાહે આ ઉદ્દેશથી અરધો પગાર જમીનરૂપે આપવા ઠરાવ્યું હોય તો એના ચારિત્ર્યની ઉત્તમતા ઉપર વધુ પ્રકાશ નાખે છે.

૧૦. મિરાતે સિકંદરી. ગૂ. ભા. પૃ. ૪૦. બેલીકૃત. ઇં. ભા. પૃ. ૧૧૩. સિકંદરીના બન્ને તરજૂમાઓમાં સારા ખાનદાનમાંથી આ નિમણૂક થતી એમ લખ્યું છે; અને તેમાં હિંદુ મુસલમાનનો ભેદ હોય એવો કાંઈ પણ અર્થ નીકળતો નથી અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં પણ 'a man of good family' એવા શબ્દો છે. પ્રો. કૅામિસેરિયેટ પૃ. ૧૨૫ માં 'from the local nobility' એવા શબ્દો એ જ ઇ. ભાષાંતરને આધારે લખે છે તે સમજાય તેવું નથી. 'લોકલ નોબિલિટી' શબ્દમાંથી કદાચ મુસલમાન અમલદાર હોવાનો અર્થ નીકળવાનો સંભવ છે, કારણ કે નોબિલિટીમાં કોઈ અપવાદ સિવાય મોટે ભાગે મુસલમાન જ ગણાતા હતા.

વર્ગોમાંથી આ અમલદારો લેવામાં આવતા. પરગણાંના મહેસૂલી અધિકારીઓ પણ આ જ ધોરણને અનુસરીને નીમવામાં આવતા. આ રિવાજ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફર બીજાના અમલ સુધી ચાલુ રહ્યો, પરંતુ સુલતાન બહાદુરશાહના અમલના ભારે લશ્કરી ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે અનેક ફેરફારો થયા અને આ ગોઠવણ કાઢી નાંખવામાં આવી. એ ફેરફારો પછી દેશમાં ફાટફૂટ અને બખેડા પણ બહુ ઊભા થયા.[11]

અહમદશાહનો ન્યાય

સુલતાન અહમદશાહનો ન્યાય એના ચારિત્ર્યને શોભાવે એવો શુદ્ધ હતો. તેના બે દાખલા મિરાતે સિકંદરીમાં આપ્યા છે. એક વખત સુલતાનના જમાઈએ જુવાનીના તોરથી અને સુલતાન સાથેના પોતાના સગપણના અભિમાનથી પ્રેરાઈને એક નિર્દોષ માણસનું ખૂન કર્યું. સુલતાને તેને પકડીને કાજી પાસે ન્યાય માટે મોકલાવ્યો. કાજીએ મરનારના વારસને ચાલીસ ઊંટ[12] બદલામાં આપવાનું ઠરાવી પતાવટ કરવા માટે કબૂલાવ્યું અને બાદશાહ પાસે બન્ને પક્ષને હાજર કર્યા. અહમદશાહે કહ્યું કે મરનારના વારસને બદલો તો મળે છે, પણ આ ન્યાય બરોબર નથી. આવો દાખલો મળવાથી મારી કૃપા ધરાવતો કોઈ પણ માણસ ગમે તેવું ખરાબ કાર્ય કરતાં રોકાશે નહિ, માટે ખૂનનો બદલો ખૂનથી લેવાવો જોઈએ. એમ કહી એણે પોતાના જમાઈને બજાર વચ્ચે શૂળી ઉપર ચડાવી એક દિવસ ત્યાં રાખી પછી જ તેને દફન કરવાનો હુકમ કર્યો. આ દાખલો બન્યા પછી કોઈ અમીરે કે કોઈ લશ્કરીએ કોઈ નિરપરાધીનું અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં કદી ખૂન કર્યું નથી.

એક વખત સુલતાન ભદ્રમાં બાદશાહી મહેલના ઝરૂખામાં બેઠો હતો ત્યારે સાબરમતી નદીમાં પૂર આવ્યું હતું અને એમાં એક કાળી વસ્તુ એણે તણાતી જોઈ એટલે એણે એ ચીજને બહાર લાવવા હુકમ કર્યો. તે ઉપરથી માલૂમ પડ્યું કે તે એક કોઠી હતી અને તેમાં એક મડદું મૂકીને તેનું મોં બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. આ જોઈને બાદશાહે અમદાવાદ શહેરના કુંભારોને એકઠા કરીને હુકમ કર્યો કે આ કોઠી કોની છે

૧૧. બેલ. પૃ. ૪૦-૮૧. ઉ બા. પૃ. ૧૧૩-૧૧૪.

૧૨. બેલ. પૃ. ૪૧-૪૩ ઈ. બા. પૃ. ૧૨૧. ગ. ભાષાંતરમાં બસો ઊંટ આપવા બાબત લખ્યું છે જ્યારે બેલીકૃત અને જી તરજૂમામાં ૪૦ ઊંટ લખ્યાં છે. ૪૦ની સંખ્યા બરાબર લાગે છે.

તે શોધી કાઢો. જેણે કોઠી બનાવી હતી તે કુંભારે આવીને કહ્યું કે કોઠી મેં બનાવી હતી અને ફલાણા પુરુષને વેચી હતી. તે ઉપરથી તે પુરુષને પકડાવી મંગાવી તેના ઉપર કામ ચલાવતાં માલૂમ પડ્યું કે એણે એક વાણિયાને મારી નાંખીને કોઠીમાં મૂકીને કોઠી નદીમાં વહેતી મૂકી દીધી હતી. સુલતાને એ પુરુષને મારી નાંખવા હુકમ કર્યો તવારીખકાર લખે છે કે અહમદશાહના અમલમાં આ બે જ નિરપરાધી માણસોનાં ખૂન થયાં છે. સુલતાનના ભયથી પછી કોઈએ એવું ખૂન કર્યું નથી.[13] આ વાતમાં થોડી અતિશયોક્તિ હોય તોપણ અહમદશાહે લડાઈઓ લડ્યા કરી તેમ ન્યાય અને વહીવટ ઉપર પણ પૂરતું ધ્યાન આપ્યું છે એટલું તો માન્યા વગર છૂટકો નથી. મહારાજ્યનો પાયો નાંખનાર પુરુષ ન્યાયમાં બેદરકાર રહે તે તે મહારાજ્યનો પાયો જ કાચો રહે.

વાંટા

વાંટાની[14] જમીન એ અહમદશાહના વખતમાં શરૂ થયેલી જમીનની વહેંચણીની આપણા પ્રાંતની એક વિશેષતા છે. એની થોડી ચર્ચા કરવાની અહીં જરૂર છે. જમીનનો માલિક રાજા ગણાય એ તો ભારતવર્ષના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રાચીન નિયમ છે, અને ગૂજરાતમાં પણ ઘણે અંશે એ જ રીત ચાલુ હતી. આમ નાના મોટા રાજાઓ અને જમીનદારો વંશપરંપરાથી પોતાની જમીન ભોગવતા હતા.[15] જ્યારે ગૂજરાતમાં સ્વતંત્ર બાદશાહી સ્થપાઈ ત્યારે નાના મોટા રાજાઓ પોતાની સ્વતંત્રતા માટે બને તેટલું લડ્યા તે આગળ જોઈ ગયા, પરંતુ નાના નાના કોળી અને રજપૂત જમીનદારો પણ ઘણા હતા અને એમણે પણ નવી સત્તા સામે બંડ ઉઠાવ્યાં.[16] સુલતાન અહમદશાહે આવા નાના જાગીરદારો

---

૧૩. મિરાતે સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૨૬.

૧૪. તવારીખકારો 'વાંટો' શબ્દ ગૂજરાતી છે એમ લખે છે. વાંટો શબ્દ વાટવું અગર બાંટવું એટલે વહેંચણી કરવી એ ઉપરથી નીકળ્યો છે

૧૫. પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષમા બીજા પ્રાંતોની પેઠે ગૂજરાતમાં પણ સ્મૃતિ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે જમીન મહેસૂલના રિવાજ હતા માલિક તો રાજા જ કહેવાતો. પરંતુ આ બાબતમાં હાલના કાયદાશાસ્ત્ર પરિભાષામા કાંઈ પણ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે, અને આ એક રસિક ચર્ચાનો વિષય છે.

૧૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણી. (ગૂ ભા. પૃ. ૨૩૦; નવાબઅલીકૃત અં. ભા. પૃ. ૨૨૦)મા કોળી અને રજપૂત જમીનદારો એમ લખે છે. પ્રો કોમિસેરિયેટ

સાથે પણ લડવામાં પોતાના અમલનો ઘણો ભાગ ગાળ્યો છે; અને બધ-વરિયત લશ્કર સામે ન ટકી શકવાથી અને પોતાની જાગીર જમીનો બાદશાહે તાબે કર્યાથી, આવા જમીનદારોએ બહારવટાં લઈને ખાલસા ગામોને કનડવાનું ચાલુ રાખ્યું આમ થવાથી લોકોની શાંતિનો ભંગ થયો અને ખેતીવાડી ઓછી થવા લાગી, અને રૈયત દુઃખી થવા લાગી. સુલતાન અહમદશાહની ખાસ ઇચ્છા દેશમાં શાંતિ અને વ્યવસ્થા જાળવીને આબાદી લાવવાની હતી, તેથી તેણે આ બાબતમાં ડાહ્યા માણસોની સલાહ લઈ ગૂજરાતમાં જમીનમહેસૂલના રિવાજમાં વાંટાની રીત દાખલ કરી. એમાં એવો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો કે દરેક ગામની જમીનમાં ચાર ભાગ કરી તેમાંના ત્રણ ભાગ બાદશાહના ગણાય અને તેને 'તળપદ' કહેવામાં આવ્યું, અને ચોથો ભાગ જમીનદારનો ગણાયો તેનું નામ 'વાંટો' પડ્યું. બાદશાહને તાબે થયા વગર છેવટે છૂટકો નથી એમ લાગવાથી આ ગોઠવણ જમીન-દારોએ કબુલ રાખી; અને એમણે પોતપોતાનાં ગામનું રક્ષણ કરવું એવો

ઠરાવ થયો. વળી જ્યારે બાદશાહને નોકરીની જરૂર જણાય ત્યારે તેમણે તૈયાર રહેવું પડતું. ગામની જમીનદારી એમની ગણાતી અને તે બદલ તેમને સલામીની રકમ બાદશાહને ભરવી પડતી. જમીનદારીના બદલામાં નોકરીના ધારામાંથી જ્યારે તેઓ છૂટા થયા ત્યારે પણ સલામીની રકમ

'નાના રજપૂત જમીનદારો' એમ લખે છે. આ ઉપરથી જૂના રિવાજની વિરુદ્ધ અહમદશાહે જમીનદારોનાં ગામો ખાલસા કરવા માંડ્યાં હશે અને તે સામે ચારે તરફ બંડ અને બહારવટાં ઊઠયાં હશે એમ સમજાય છે. મુંબઈ સરકારના રેકર્ડમાં સેલેક્શન નં. ૨૯માં. ગ. બા.માં મિરાતે અહમદીના વાંટા વિશેના ભાગનો ગ્રીનકુડે તરજૂમો કરેલો તે આપ્યો છે આ તરજૂમામાં લખ્યું છે કે 'કોળીની જાતોના મુખી આસાએ બીજા જમીનદારો સાથે મળીને બંડ ઉઠાવ્યું. પ્રો. નવાબઅલી અને નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબના તરજૂમામાંથી આ બાબતમાં ગ્રીનકુડનો તરજૂમો જુદો પડે છે અને અહમદીની આ ત્રણે તરજૂમાની પ્રતો જુદી જુદી હશે એમ સમજાય છે. કર્ણદેવે આશાભીલને હરાવ્યો. અહમદશાહે પણ એને હરાવ્યો. એ બધી દંતકથામાં કાંઈક ઐતિહાસિક સૂચન છે અને ઉપરના કથનથી સમજાય છે કે ખાંટ જાતના કોળીઓ ભીલકોળીઓની જાતોમાં મુખ્ય હતા અને આશાભીલનું નામ એ જાતના મુખ્ય પુરુષને વંશપરંપરા મળ્યું હોય એમ માની શકાય. આશાપલ્લી અગર આશાવલનો સંબંધ આ [illegible]

પેશકશી તરીકે ચાલુ રહી.[17] ગૂજરાત સલ્તનત પછી મોગલાઈમાં આ પેશકશીની રકમો સૂબાઓ ફોજ લઈને ફરીને વસૂલ કરતા. હિંદુ જમીનદારોનો વાંટાનો હક ઈ. સ. ૧૫૪૫ સુધી કાયમ રહ્યો અને તે પછી સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં બળજબરીથી વાંટા લઈ લેવામાં આવ્યા તેમજ હિંદુઓ તરફ બીજી રીતે ક્રૂર વર્તાવ શરૂ થયો, તેથી દેશમાં ભારે અસંતોષ ફેલાયો ઈ. સ. ૧૫૮૭માં અકબર બાદશાહે વાંટાનો ચોથો ભાગ ફરી ચાલુ કર્યો અને તે આજ સુધી થોડા ફેરફાર સાથે ચાલુ છે. આ પ્રમાણે જમીનના બદલામાં લશ્કરી કે બીજી નોકરી લેવાનું આ જમાનામાં વિચિત્ર લાગે; પરંતુ મધ્યકાલીન જમાનામાં કેન્દ્રસ્થ સરકારને નોકરીની મદદ મળે અને જમીનદારોને પોતાના પ્રદેશનું રક્ષણ કરવાનું મન કાયમ રહે તેવી રીતનો વિચાર કરતાં અહમદશાહે દાખલ કરેલો આ રિવાજ વખતને અનુસરીને ઉત્તમ હતો એમ માનવું પડે. આ રિવાજ દાખલ થયા પછી હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો લડાઈઓ અને બહારવટાં છોડીને ઠરીઠામ થયા, અને છેક બહાદુરશાહના અંત સમય સુધી ગૂજરાતના સુલતાનોને વફાદાર રહ્યા.[18]

ટંકશાળ

મુસલમાન સમય પહેલાંના રજપૂત સમયમાં ગૂજરાતમાં ટંકશાળનો રીતસરનો ઇતિહાસ મળતો નથી. સોલંકી સમયના સિક્કા માટે તો લગભગ અંધકાર જ છે એમ કહીએ તો ચાલે. એટલે અહમદશાહના અમલમાં અમદાવાદમાં ગૂજરાતની પહેલી પદ્ધતિસરની ટંકશાળ થઈ એ એક મહત્વનું

૧૭. મિરાતે અહમદી. ગૂ૦ ભા. પૃ. ૨૩૦. ઇ. ભા. પૃ. ૨૨૦. અને મુંબાઈ સરકારના રેકર્ડનો તરજૂમો પૃ. ૪૯૨. મિરાતે અહમદીમાં દરેક ગામના વાંટા પેશકશીની રકમ તથા રૈયત તરફથી હકની રકમ તથા કેફિયત તરીકે બળદ ઘોડા લેવામાં આવતા તે બધાની વિગતવાર યાદી લંબાણથી આપેલી છે, તે વિગતની અહીં જરૂર નથી, પરંતુ વાંટાની જમીન અને પેશકશી તથા સલામીને પૂરો ખ્યાલ આપવાને જોવા જેવી છે વાટાની જમીન મારીની જમીન ગણાતી ગૂજરાત સલ્તનતના વખતમાં જમીનદારો પાસેથી ઘણે ભાગે લશ્કરી નોકરી લેવામાં આવતી, પણ મોગલાઈમાં પેશકશી ઠરાવવા બાદશાહના સૂબાનું લશ્કર નીકળતું

૧૮. બહાદુરશાહને હુમાયૂ બાદશાહના લશ્કરને અમદાવાદમાંથી હાંકી કાઢવા મોટું લશ્કર મળ્યું તેનું કારણ પણ આ જ હોઇ શકે. મહમૂદ ત્રીજાના સમયમાં અસફખાને આવક વધારવા બાદશાહને અવળી સલાહ આપી આ રીતનો અંત આણ્યો.

ઐતિહાસિક બીના ગણી શકાય. આમ છતાં અમદાવાદનું નામ ધારણ કરનારા બહુ જ થોડા સિક્કાઓ એ સમયના મળ્યા છે. આ બાબતમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા ડૉ. ટેલરનો મત એવો છે કે જે સિક્કાઓ કોઈ પણ ટંકશાળના નામ વિનાના મળેલા છે તે બહુ મોટા પ્રમાણમાં છે, અને બીજાં શહેરોની ટંકશાળના નામવાળા મળેલા સિક્કાઓ પ્રમાણમાં થોડા છે, તેથી નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના જ હોવા જોઈએ, કારણ કે અમદાવાદમાં મુખ્ય અને પહેલી ટંકશાળ હોવાથી તેનું નામ આપવાનું યોગ્ય ન જણાયું હોય, આ અનુમાન કેવળ યથાર્થ જ લાગે છે. અહમદશાહના સમયના બીજા સિક્કા એણે ઇડર જીત્યા પછી વસાવેલા અહમદનગરના નામના મળ્યા છે. અહમદશાહના વખતમાં ગૂજરાતમાં બે ટંકશાળ માત્ર હોય એમ સમજાય છે. અને અહમદનગરના સિક્કા ઉપર એ સ્થળનું નામ હોવાથી નામ વગરના સિક્કા અમદાવાદના જ છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. અહમદશાહના સિક્કા ઉપર આગલી બાજૂ "અહમદશાહ અસ્સુલતાન" એવા શબ્દો છે અને પાછળની બાજૂ "નાસીરુદ્દુનિયાવુદ્દીન અબુલફતહ" એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ "દુનિયા તથા દીનનો પાલક, ફતેહનો પિતા, તે સુલતાન અહમદશાહ" એવો થાય છે.[૧૯]

અહમદશાહ અને હિંદુ ઠાકોરો

અહમદશાહે હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો હતો એમ જે કેટલાક ગ્રંથકારો કહે છે તેની ચર્ચા આગળ કરી. હવે કેટલીક લોકકથાઓ એવી પણ છે કે અહમદશાહે હિંદુઓને વટલાવ્યા પણ હતા અને જોરજુલમથી તેમની પુત્રીઓને જનાનખાનામાં દાખલ કરી હતી. આવા દાખલાઓ ચારણોની વાતો ઉપરથી રાસમાળામાં આપવામાં આવ્યા છે અને હિંદુઓ ઉપર જુલમ કર્યાના દાખલા તરીકે કેટલાક લેખકો એ દાખલાનો ઉપયોગ કરે છે, એની ચર્ચા કરવી જરૂરની છે.[૨૦]

---

૧૯. જુઓ ગુ. પાટનગર અમદાવાદમાં સિક્કાનું પ્રકરણ. વાઘેલા અને સોલંકી સમયના સિક્કાઓની બાબતમાં લગભગ શૂન્ય જેવું જ છે એટલે તે પછી મુસલમાન સમયના નિયમિત સિક્કાઓથી ગૂજરાતના સિક્કાના ઇતિહાસમાં એક નવું પાનું ઉઘડે છે. એટલે ગૂજરાતની રીતસરની પહેલી ટંકશાળ અમદાવાદમાં થઈ એમ માનવામાં વાંધો નથી.

૨૦. વરદા અને જેતાની દીકરી લાલાંની વાત અહમદશાહને લાગુ પડે છે તે ભૂલ છે. તે મહમૂદ બેગડાના વખતની છે. જુઓ. અમદાવાદ. પૃ. ૭૨.

એમ કહેવાય છે કે બેહોલ[૨૧] (બ્હેયલ?)ના ઠાકોરને સુંદર કન્યા હતી અને અહમદશાહની ઇચ્છા એને પરણવાની હતી. ઠાકોરે બાદશાહની માગણીથી ખુશી થવાનો ડોળ કરીને એને પોતાના ગામમા નોતર્યો, અને છેતરીને એની સાથે લડાઈ શરૂ કરી. અહમદશાને લાંબો સમય આ માટે લડાઈ કરવી પડી અને ઠાકોરની કન્યા ઇડરના રાવ સાથે પરણી ગઈ. બીજો દાખલો એવો કહેવાય છે કે માતરના ઠાકોરને રાણીઆ નામની સુંદર કન્યા હતી. અહમદશાહે એની માગણી કરી તેનો સ્વીકાર ન થવાથી ઠાકોરને પકડીને એણે કેદ કર્યો, પરંતુ ઠાકોરની સ્ત્રીએ પોતાના પતિને છોડાવવાના હેતુથી કન્યાને બાદશાહ સાથે પરણાવી અને ઠાકોરને છોડાવ્યો. પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પુત્રીને મુસલમાન સાથે પરણાવવાથી ઠાકોરને બહુ લાગી આવ્યું અને એણે અન્નજળનો ત્યાગ કર્યો. ઠાકોરની સ્ત્રીએ એને ઘણો સમજાવ્યો અને પતિના છુટકારા માટે એણે આ કૃત્ય કર્યું હતું એમ કહી ઘણું સાંત્વન કર્યું, પરતુ એનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ અને એણે પેટમાં કટાર ખોસીને પોતાના જીવનનો અંત આણ્યો.[૨૨]

અકબરના પેંડે રાજનીતિનું એક પગલું

આ દાખલાઓને ચારણોની કથા સિવાય બીજો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી, છતાં હિંદુ ઠાકોરોની કન્યાઓ મુસલમાન બાદશાહો ન પરણ્યા હોય એમ માનવાને પણ કારણ નથી. એટલે આ વાતોને અસત્ય માનવાની પણ જરૂર નથી. પરંતુ આ કાર્યોને હિંદુઓ સામે જુલમ તરીકે

૨૧. આ બીનાઓ ખરી હોય તો અમદાવાદની આસપાસના નાના ઠાકોરોમાં બની હોય એમ લાગે છે. રાસમાળામાં Behol બેહોલ લખ્યું છે. અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ એની આગળ પ્રશ્નાર્થ મૂકે છે. માતર જેમ અમદાવાદ નજીક છે તેમ આ બેહોલ પણ હોવું જોઇએ અને તે દસક્રોઈ તાલુકાનું બ્હેયલ કે બહિયલ ગામ હોય એમ મને લાગે છે.

૨૨. રાસમાળા, ઓક્સફર્ડ, પ્રેસ, ભા. ૧, પૃ. ૩૨૦–૩૨૫. અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૨. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૬–૧૨૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ આ બનાવોની ચર્ચા હિંદુઓ ઉપરના ધાર્મિક જુલમ તરીકે કરી છે, પરતુ વિચાર કરતાં આ બાબતને જુલમને બદલે રાજનીતિ policy તરીકે માનવું એ જ યોગ્ય લાગે છે. સર કમાઈ બેલીએ policy તરીકે ગણવાનો પોતાનો મત દર્શાવ્યો છે, તે વાજબી લાગે છે. જૂ. પાટનગર-અમદાવાદમાં પૃ. ૬૯૯થી ૭૦૩માં અહમદશાહના ચારિત્ર્યનું વર્ણન કરતાં એના ઉપર મુકાયેલા આક્ષેપોની મે ચર્ચા કરી છે તે જોવા વિનંતિ છે

ગણવાં એ યોગ્ય નથી. એને બદલે જે પ્રજા ઉપર વિજેતાઓને રાજ્ય કરવું છે તેમની સાથે લોહીનો સબંધ બંધાય તો રાજનીતિનું એ એક સારું પગલું છે એમ કેમ ન ગણવું? એ જમાનામાં અને રૂઢિચુસ્ત લોકોને એમાં જુલમ દેખાય તે વાજબી છે. તેમજ રજપૂત અને કોળી ઠાકોરોમાં જ્ઞાતિભેદ તીવ્ર ન હોવાથી આવે પ્રસંગે કુટુંબમાં જ મતભેદ થયા હોય, અને પુરુષ કે સ્ત્રી બેમાંથી એકની ઇચ્છા આવાં લગ્ન કરવાની હોય અને બીજાની ઇચ્છા ન હોય એ પણ બનવા જોગ છે. આવે પ્રસંગે લડાઈઓ પણ થઈ હોય. અકબરે હિંદુ રાજકુમારીઓ સાથે લગ્ન કર્યાં એને જો આપણે રાજનીતિનું ડહાપણ માનીએ તો અહમદશાહના કૃત્યને જુલમ માનવાની શી જરૂર? આવાં લગ્નોથી ગૂજરાતમાં મુસ્લિમ અને હિંદુ રિવાજના મિશ્રણવાળી મોલેસલામ ગરાસિયાની એક નવી જ્ઞાતિ થઈ એ આપણા સામાજિક ઇતિહાસની એક વિચિત્ર ઘટના છે. એ લોકોએ પોતાના મૃતદેહને દાહ દેવાને બદલે દફન કરે છે એવી કેટલીક મુસ્લિમ રીતો ગ્રહણ કરીને બાકીની રીતો હિંદુની રાખી. ચુસ્ત હિંદુ સમાજે એમને ન સંઘર્યા એ વાત આ ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ રાજ્યકર્તાઓના જુલમને બદલે એમની સાથે સામાજિક સબંધની ઇચ્છા થઈ હોય એ પણ એક કારણ માની શકાય. એમાં પહેલ રાજ્યકર્તાઓએ કરી એટલી વાતને જુલમ ગણવો હોય તો ગણી શકાય.[૨૩]

'બાની અહમદાબાદ' અહમદશાહ અને એનું ચરિત્ર

અહમદશાહનો જન્મ હિ. સ. ૭૯૩ ના જીલકાદ માસની ૧૯ તારીખે ઇ. સ. ૧૩૯૧ ના નવેંબર માસની ૧૮ મી તારીખે દિલ્હીમાં એના પિતા તાતારખાનને (મુહમ્મદશાહ પહેલો) ઘેર થયો. એનું જીવન એનાં સગાં અને પછીથી દેશના હિંદુ રાજાઓ અને આસપાસના મુસલમાન સુલતાનો સાથે લડાઈઓ લડવામાં ગયું એ બધી ચર્ચા વિગતવાર આગળ કરી ગયા છીએ. ગૂજરાતમાં જૂના હિંદુ રાજાઓ સાથે જે લડાઈઓ થઈ તે નવી રાજ્યવ્યવસ્થા સ્થાપવાને અંગે થઈ અને જેમણે નવા રાજ્યકર્તાનું ઉપરીપણું સ્વીકાર્યું તે ટક્યા. એટલે એ લડાઈઓને ધાર્મિક યુદ્ધોનું

૨૩. મોલેસલામ ગરાસિયાઓ આજે પણ ગૂજરાતમાં છે. તેઓ હિંદુ અને મુસલમાન બન્નેના રિવાજો પાળે છે અને બન્ને નામ રાખે છે. ગૂજરાત સલ્તનતમાં રાજ્યકર્તાઓ સાથેના સામાજિક સબંધથી આ જ્ઞાતિ ઊભી થઈ છે એમ લાગે છે. શરૂઆતમાં એમાં અંદર અંદર વિરોધ પણ થયો હોય.

સ્વરૂપ આપવાનો જે પ્રયત્ન કેટલાક લેખકોએ કર્યો છે તે યોગ્ય નથી એ પણ આગળ જોયુ. અહમદશાહે પોતાના રાજ્યની મજબૂતી અને સલામતી માટે હિંદુ રાજાઓની પેઠે સરહદ ઉપરના મુસલમાન રાજાઓ સાથે પણ યુદ્ધો કર્યા છે તે ભૂલવા જેવુ નથી અહમદશાહે ગૂજરાત સલ્તનતનો પાયો નાંખ્યો અને તેને મજબૂત કરવા માટે હિંદુ ઠાકોરો અને જમીનદારો, પોતાના સગાં, અને પાડોશના મુસલમાન રાજ્યો એ બધાંની સાથે એને યુદ્ધો કરવાં પડ્યાં છે આ માટેની લડાઈઓમાં—જેમ બધી લડાઈઓમાં નાશ થાય છે તેમ—જાનમાલનો નાશ પણ કેટલીક જગ્યાએ થયો છે, પરંતુ તે મહારાજ્યનો પાયો નાખી તેને મજબૂત કરી વ્યવસ્થા સ્થાપના માટેના પ્રયત્નમાં થયો છે એને ધાર્મિક સ્વરૂપ આપવુ એમાં ઐતિહાસિક સત્ય ઓછુ છે[૨૪]

અહમદશાહ દયાળુ હતો એણે એના બળવાખોર સગાં તેમજ બીજા બળવાખોરોને અનેક વાર માફી આપેલી છે વિદ્વાનો અને સંતોનો એ પૂજક હતો વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબ અને સરખેજના હજરત અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબની સલાહને એ હમેશ માન આપતો એણે ઘણી લડાઈઓ કર્યાં છતાં એને સ્વભાવથી શાંતિ અને સુલેહ જ પસંદ હતાં મુહમ્મદ તઘલખથી ઊલટુ, વેર લેવાને બદલે ક્ષમા કરવી એને વધારે પસંદ હતી એની ન્યાયપ્રિયતાનાં દાખલા આગળ જોયા હિંદુઓ તરફ એ જુલમી હતો એ વાતને શુદ્ધ ઐતિહાસિક આધાર નથી એ પણ આગળ જોયુ તેથી ઊલટુ હિંદુઓને એના રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા મળેલા છે[૨૫] એવા ઉલ્લેખો મળે છે હિંદુઓને લશ્કરમાં લેવાની પહેલી વ્યવસ્થિત યોજના એણે કરી લશ્કરી અને વહીવટી સુધારા એણે કર્યા તે પણ આ પૂર્વે જોયું ધર્માદાઓ એ ઘણુ ખર્ચ કરતો એણે મુસાફરખાનાં અને મદ્રાસા બંધાવ્યા છે બાગબગીચા એણે ઘણાં બંધાવ્યા હતા, અને અમદાવાદમાં

---

૨૪. હિંદુઓને ત્રાસ આપવા માટે અહમદશાહે ખાસ અધિકારી નીમેલો એ વાત ખોટી રીતે સમજીને હિંદુઓ ઉપરના જુલમની વાત ઘણા લેખકો કહે છે, પરંતુ હિંદુ જમીનદારો પાસે પેશકશી ઉઘરાવી કડક વસૂલ એણે કર્યું હોય તેમાં જુલમ થવાનો સંભવ ખરો જુલમને માટે એની નિમણૂક થયેલી એમ કહેવાય નહિ

૨૫ આ ઉલ્લેખ સૈયદ અબુ ઝફર નદવી સાહેબને મળેલો છે એનો ઉલ્લેખ આગળ પણ આવી ગયો છે એમા મુખ્ય વજીર સિવાય બીજા મોટા હોદ્દા હિંદુઓને મળતાં પણ કોઇના નામ આપેલા જડ્યા નથી. જૈન સાહિત્યના નામો આગળ જોયા છે.

નો અગીઆ બનાવે પણ ખંભાતમાં અગીઆ બનાવ્યાનો ઉલ્લેખ પણ મળે છે.[૨૬]

અહમદશાહ પીરબાદશાહ

અહમદશાહનું જીવન પવિત્ર હતું. એણે એના પિતામહ મુઝફ્ફરશાહને ઝેર આપ્યું તેથી એને મૂળરાજની પેઠે પશ્ચાત્તાપ થયો અને એનું જીવન એ કારણથી પવિત્ર બની ગયું એમ કેટલાક લેખકો માને છે, પરંતુ આ વાત સત્ય નથી એની ચર્ચા આગળ કરી છે. મુઝફ્ફરશાહે પોતે અહમદ-શાહને ગાદી આપી હતી અને એ કુદરતી મરણથી ગુજરી ગયો હતો એ વાત આગળ જોઈ ગયા છીએ. એના મરણ પછી અહમદશાહને "ખુદાય ગાને મધફુર" એવું ઉપનામ આપેલું છે. એનો અર્થ "જેના પાપ માફ થયાં છે એવો મોટો બાદશાહ" એવો થાય છે. આ ઉપરથી કેટલાક લેખકો એણે પાપ કરેલું અને તે પાપ માફ કરેલું એમ માને છે, પરંતુ એ વાતને કોઈ આધાર નથી. એની જિંદગી પવિત્ર થઈ હતી તે પાપના પશ્ચાત્તાપને લીધે એમ પણ ઉપરના કારણથી મનાય છે તે ભૂલભરેલું છે. સામાન્ય રીતે 'ખુદાય ગાને મધફુર" અગર "ખુદાયે ગાને કરીમ" એવાં ઉપનામ મરણ પછી ગૂજ-રાતના બાદશાહોને લગાડાયાં છે. એના પવિત્ર જીવનને લીધે એનાં પાપ ખુદાએ માફ કર્યાં—જેમ દરેક સંસારી પાપી હોય એમ ગણાય છે અને તેનાં પાપ માફ થાય છે તેમ—એ જ અર્થ યોગ્ય છે.[૨૭]

અહમદશાહનું અવસાન તા. ૪થી રબીઉલ આખર હિ. સ. ૮૪૬માં થયું એમ તબકાતે અકબરી લખે છે. તારીખે અલ્ફી પણ એ જ વર્ષ કહે છે. ફિરિસ્તા તા. ૪થી રબીઉલ અવલ ૮૪૭ કહે છે, જ્યારે મિરાતે સિકંદરી હિ. સ. ૮૪૫ લખે છે. અહમદશાહના સિક્કા હિ. સ. ૮૪૬ સુધીના જડેલા છે, એટલે હિ. સ. ૮૪૬ નું વર્ષ ખરું માનીએ તો વાંધો નથી.[૨૮]

અહમદશાહનું સ્થાન હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ બાદશાહોમાં અનેરું છે. અમદાવાદ શહેરની સ્થાપનાને લીધે એનું નામ ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં

---

૨૬ આ બધી હકીકત પણ અબુઝફર નદવી સાહેબે આપેલી છે. તેઓ પોતે એક ફારસી તવારીખનું સંપાદન કરી રહ્યા છે તેમાં આ વિગત વિસ્તારથી આવશે.

૨૭. ગુ. પાટનગર. પૃ. ૭૨૦ એમાં આ ચર્ચા વિસ્તારથી કરેલી છે.

૨૮. એજ. પૃ. ૭૦૩.

સદાકાળ અમર છે. અમદાવાદના સ્થાપનાર તરીકે એને 'બાની અહમદાબાદ' કહેવામાં આવે છે. થોડા મોગલ શહેનશાહો બાદ કરતાં, હિંદના કે હિંદના કોઈ પ્રાંતના, કોઈ પણ મુસલમાન બાદશાહનું નામ અહમદશાહ જેટલું ચિરંજીવ નથી, અને એટલું માન પણ એક બે અપવાદ સિવાય કોઈને આજે મળતું નથી. અહમદશાહ એના જીવનની પવિત્રતાને લીધે આજે પણ પીર બાદશાહ ગણાય છે અને એનો ઉરસ આજે પણ દર વર્ષે ઊજવાય છે. અહમદશાહની દરગાહને આજે પણ જે બાદશાહી માન મળે છે તેવું મોગલ સમ્રાટોના થોડાક જ અપવાદો બાદ કરતાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહને આજે મળતું જોવામાં આવતું નથી. ગૂજરાત સલ્તનત પછી ત્રણ ત્રણ સરકારો બદલાઈ ગઈ છતાં એ માન આજ સુધી હજી ચાલુ છે. આજે બ્રિટિશ સરકારથી માંડી બાર મહિને રૂા. ૨૬૦૧) આપવામાં આવે છે,[૨૯] અને તે રકમ ગૂજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અને ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીના વંશકર્તાના નામથી ગરીબોને અન્ન આપવામાં ખર્ચવામાં આવે છે. બાદશાહીના ચિહ્ન તરીકે અહમદશાહની દરગાહ આગળ આજે પણ દિવસના ચાર પહોર વખતે નોબત ગડગડે છે. અમદાવાદ શહેર—ગૂજરાતનું પાટનગર—જ્યાંસુધી આબાદ રહેશે ત્યાંસુધી એના સ્થાપક બાદશાહનું નામ પણ અમર રહેશે. એમ કહેવાય છે કે અહમદશાહ કવિતા પણ બનાવી જાણતો. વટવાવાળા કુતુબે આલમ સાહેબ માટે એણે નીચે મુજબ કવિતા બનાવી હતી :—

કુતુબે ઝમાન એમા બુરહા બસસ્ત મારા
બુરહાન ઓ હમેશા ચુનામશ આશકારા.

આ કવિતામાં બુરહાન શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. "અમારા સમયના ધ્રુવ તરીકે બુરહાન અમને જોઈએ તેવા છે. એમનું નામ છે તે પ્રમાણે એ હમેશાં અમને બુરહાન (સિદ્ધ કરનારા) રહે" એવો એનો અર્થ થાય છે. કુતુબે આલમ સાહેબનું નામ બુરહાનુદ્દીન હતું[૩૦]

અહમદશાહના સમયના સંત પુરુષો

કોઈ પણ દેશના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એના સંતપુરુષો અને સાહિત્યકારોનું સ્થાન એક રીતે તો એના રાજપુરુષો કરતાં પણ ઊંચું છે.

૨૯. એજ. પૃ. ૭૦૩.

૩૦. ગૂ. પાટનગર-અમદાવાદ, પૃ. ૭૦૪.

અને એમની કીર્તિ રાજપુરુષો કરતાં વધારે ચિરંજીવ છે. રાજપુરુષોને એમની તાત્કાલિક સત્તાને લીધે માન મળે છે, પણ એમના જમાના પછી ભાગ્યેજ કોઈ સંભારે છે; જ્યારે સંતોને એમના તપ અને શુદ્ધ જીવનને લીધે પ્રસરેલી સનાતન શાંતિને લીધે, અને સાહિત્યકારોને એમણે સર્જેલાં વિદ્યાસંસ્કારનાં સાધનોને લીધે એમના જમાના પછી પણ અનંત કાળ સુધી લોકો સંભારે છે. છતાં દરેક જમાનો ચાલતો હોય ત્યારે તો રાજપુરુષો પૂજાય છે અને સંતોને ગાંડા તરીકે તેમજ સાહિત્યકારોને ભાટ તરીકે અવગણવામાં આવે છે એ મનુષ્યસ્વભાવની એક વિચિત્રતા છે. એટલે અહમદશાહના સમયના સંતપુરુષોની નોંધ લીધા વગર સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ અધૂરો જ ગણાય.

સંતપુરુષો બે જાતના હોય છે: એક જાતના સંતો દુનિયાથી તદ્દન વિરક્ત અને અલગ રહીને પોતાનું ધ્યેય સાધે છે; બીજા દુનિયામાં રહીને વ્યવહારમાં રહેવા છતાં અંતરથી વિરક્ત રહીને પોતાનું અને બીજાનું કલ્યાણ સાધવાનો યત્ન કરે છે, અને મોટે ભાગે કર્મયોગી જેવા હોય છે, એ બધી ઝીણી ચર્ચામાં ઊતરવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ આ બીજી જાતના સંતપુરુષો દરેક ધર્મમાં અને દરેક દેશમાં દરેક જમાનામાં થયા છે. આવા સંતપુરુષોએ દેશના રાજપુરુષો ઉપર પણ અસર કરી છે અને રાજનીતિને આડી જતી અટકાવવા અને ધર્મને માર્ગે દોરવા પણ પ્રયત્ન કરેલા છે. આ કાર્ય પૂરતો એમને રાજકારણમાં પણ રસ લેવો પડ્યો છે. એવા દાખલા ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં ઘણા મળે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય અને વિદ્યારણ્ય સ્વામીના દાખલા ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ગૂજરાતના મુસલમાન મહારાજ્યના ઇતિહાસમાં પણ એવો જ ભાગ ભજવનાર સુપ્રસિદ્ધ સંત હઝરત કુતુબુલ એકતાબ બુખારી સાહેબ અને તેમના કુટુંબીજનો, જેમાં હઝરત શાહઆલમ સાહેબ મુખ્ય છે, અને સરખેજના શેખઅહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબનું નામ સૌથી અગ્ર પંક્તિમાં આવે છે. એ બન્ને સંતોએ ગૂજરાત સલ્તનતનો પાયો નાખવામાં ભાગ લીધો છે અને એમાં આધ્યાત્મિક બળ રેડ્યું છે.

સરખેજના સંત અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબ

ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદની સ્થાપનામાં એક અહમદ તરીકે મુખ્ય ભાગ લેનાર, અને આજે પણ હિંદના સૌથી વિખ્યાત ૭ મોટા સંત પુરુષોની પંક્તિમાં ગણાનાર, અમદાવાદની નૈઋત્યે ૭ માઇલ

ઉપર સાબરમતી નદીને કિનારે નિવાસ કરી રહેલા, શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબનું ચરિત્ર અહીં ટૂંકામાં જોઈએ એમને કોઈ નાગોર પાસેના ખટ્ટુ ગામના કહે છે અને કોઈ પાટણના કહે છે એમનું મૂળ વતન કયું તે નક્કી થતું નથી, પરંતુ આપણે એમને દરેક રીતે 'ગૂજરાતી' કહીએ તો હરકત નથી એમનો જન્મ તો દિલ્હીમાં થયો હતો એમ મનાય છે. એમના પિતા મલીક ઇખ્તીયારુદ્દીન સુલતાન ફિરોઝશાહના દૂરના સગા થતા હતા એમનો જન્મ ઈ સ ૧૩૩૮ માં થયો હતો, અને એમનું નામ વજીહુદ્દીન હતુ. પિતાના મરણ પછી મોટી મિલકત એમના હાથમાં આવી અને તે એમણે મોજશોખમાં ઉડાવી, પરંતુ એમ કરતાં એમને સાચો વિરાગ ઉત્પન્ન થયો અને ખટ્ટુ ગામમાં શેખ બાવા ઇશાક મઘરબી પાસે આવીને એમના શિષ્ય બન્યા. ધીમે ધીમે એમનામાં એવી સિદ્ધિ આવી કે બધા એમને 'પ્રકાશ' અગર 'દીપક' તરીકે ઓળખવા લાગ્યા. એમના ગુરુ મઘરબી સીલસીલહ-પંથ-ના હતા તેથી એ પણ મઘરબી પંથના કહેવાયા.

મનતુખબુત્તવારીખમાં કહે છે કે અમીર તૈમૂરે જ્યારે દિલ્હી લીધું ત્યારે ત્યાંના લોકો સામા થવાથી એણે મોટી કતલ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો અને ઘણાને કેદ કરી સાથે લીધા. શેખસાહેબને આ ખબર પડવાથી એક સાધુપુરુષ તરીકે તૈમૂરના દરબારના વિદ્વાનો સાથે ચર્ચા કરીને એમણે કેદીઓને મુક્તિ અપાવી હતી તૈમૂરની એમના ઉપર શ્રદ્ધા થઈ હતી બદૌની લખે છે કે એમણે હિંદુસ્તાનની આ એક સાચી સેવા બજાવી હતી ઈ. સ ૧૩૭૪ માં એમના ગુરુના મરણ પછી મક્કાની યાત્રા કરવા એ ખંભાત આવ્યા એ વખતે ગૂજરાતના સૂબા ફરહત ઉલ્મુલ્ક રાસ્તીખાને એમની ઘણી સેવા કરી મક્કાથી પાછા આવ્યા પછી નગરઠઠ્ઠા થઈ, ગૂજરાત ઉપર એમનો મૂળથી સદ્ભાવ હોવાથી એ પાટણ આવ્યા; અને આશાવલથી ત્રણ કોશ નદીની સામે પાર આવેલા સરખેજ ગામમાં નિવાસ કર્યો. એ વખતે એમની ઉમર ૬૦ વર્ષની હતી એ વખતે અમદાવાદ ન સ્થપાયું હોવાથી મુઝફ્ફરશાહ અને એનો પુત્ર મુહમ્મદશાહ ઘણો વખત પાટણથી આવી આશાવલમાં રહેતા, તેથી એમને આ સંતપુરુષ સાથે ગુરુશિષ્યનો સંબંધ થઈ ગયો એમ કહેવાય છે કે પિતા સાથે તકરાર થવાથી વિરુદ્ધ પડી, સંતના આશીર્વાદ માટે, મુહમ્મદશાહે શેખઅહમદને નાણાંની મોટી રકમ ભેટ ધરી, પણ 'એ રકમ ઉપરનો તારા પિતાનો હક છે' એમ કહી એમણે એ રકમ મુહમ્મદશાહને પાછી મોકલી દીધી. આ

કારણથી અગર તો એમના જીવનની મૂળભૂત ઉદારતાથી એ ગંજબક્ષ કહેવાય છે. ગૂજરાતી સુલતાનો સાથે એમનો સંબંધ વધતો ગયો, અને અહમદશાહે જ્યારે અમદાવાદ શહેરનો પાયો નાંખ્યો ત્યારે એમણે મુખ્ય ભાગ લીધો. અમદાવાદ શહેર વસાવવા માટે એમણે ખાસ સલાહ આપી હતી એમ પણ કહેવાય છે. રાજ્ય તરફથી એમને ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકા એટલે આશરે સાડાસાત લાખ રૂપિયા નજર થતા. એમના ચમત્કારો ઘણા છે. માળવાની લડાઈમાં છતની તારીખ એમણે અગાઉથી અહમદશાહને કહેલી તે ઉલ્લેખ આગળ જોયો છે. ઘણા લોકો એમના સાંનિધ્યમાં દટાવાનું પસંદ કરતા. આજે ગૂજરાતના ત્રણ બાદશાહો એમની છાયામાં સૂતેલા છે. ગૂજરાતનો સૌથી મોટો સુલતાન મહમૂદશાહ બેગડો, અને એનો પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ એ બન્નેની કબરો શેખ અહમદની સામે જ છે. ઘણા અમીરોની કબરો પણ ત્યાં છે શેખ સાહેબ ઈ. સ. ૧૪૪૬–હિ. સ. ૮૪૯ માં ગુરુવાર તા. ૧૪ માહે સવ્વાલને રોજ બપોર પહેલાં મરણ પામ્યા. એ વખતે એમની ઉમર ૧૧૧ ચાંદ્ર વર્ષની હતી. એટલે ૧૦૮ સૌર વર્ષો થાય એ જીવનભર બ્રહ્મચારી રહ્યા છે. હિંદના મુસલમાનોમાં એમનું માન ઘણું છે. દર ગુરુવારે એમની દરગાહના દર્શનાર્થે ઘણા લોકો જાય છે. દસક્રોઈ તાલુકાનું મકબરા ગામ આજે એમના તાબાનું ગણાય છે. એમનો રોજો અને એની આસપાસનાં મકાનો સ્થાપત્યકળાના ઉત્તમ નમૂના તરીકે મનાય છે અને એ મકાનોનો સમૂહ એક રમણીય સ્થળ છે. એનું વર્ણન આગળ જુદા પ્રકરણમાં કરીશું.[31]

કુતુબેઆલમ સાહેબ અને બુખારી સૈયદો

શેખ અહમદખટ્ટુનું વ્યક્તિ તરીકે સ્થાન ગૂજરાતના મુસ્લિમ ઇતિહાસમાં ઘણું ઊંચું છે છતાં એક કુટુંબ તરીકે ગૂજરાતના મુસ્લિમ યુગના ઇતિહાસમાં બુખારી સૈયદોનું નામ ઘણું મશહૂર છે અને ગૂજરાત સલ્તનતના ઘણા બાદશાહોમાં એ કુટુંબનું માન કાયમ રહ્યું હતું જાહેર

૩૧. ગુ. પાટનગર. અમદાવાદ. પૃ. ૬૭૪–૬૭૬, એમાં આ વર્ણન વિસ્તારથી આધારો સાથે આપેલું છે. રો ટેલર, ઉપર જણાવ્યા મુજબ, સુલતાન મુહમ્મદને રકમ પાછી આપી તેથી ગંજબક્ષ કહેવાય છે એમ માને છે. પરન્તુ એઓ પોતાની સાદડી નીચેથી અમે તે રકમ કાઢી આપતા એની ચમત્કારિક વાત પણ કહે છે. એમની સ્વાભાવિક ઉદારતાને લીધે ગંજબક્ષ કહેવાતા એ વધારે સુસંગત છે.

પ્રજામાં કુતુબેઆલમ સાહેબ તરીકે મશહૂર છતાં એમનું આખું નામ સૈયદ બુરહાનુદ્દીન અબુમુહમ્મદ અબ્દલ્લા બુખારી છે. એમના પિતા નસીરુદ્દીન મુહમ્મદ ઉચ્ચના સુપ્રસિદ્ધ સંત શિરોમણિ સૈયદ જલાલુદ્દીન મખદુમ જહાંનિયાં બુખારીના પુત્ર થાય. ગૂજરાતની સ્વતંત્ર ગાદી ગૂજરાતના સુલતાનોના મૂળ પુરુષને મખદુમ જહાંનિયાં સાહેબના આશીર્વાદથી પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવાય છે.[૩૨] એ કારણથી ગૂજરાતના સુલતાનો એ સાહેબના વંશ તરફ હમેશાં પૂજ્ય બુદ્ધિ રાખતા આવ્યા છે. હજરત કુતુબેઆલમ સાહેબનો જન્મ હિ સ. ૭૯૦ ના રજબ માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો અને એમના પિતા એ દશ વર્ષના હતા ત્યારે જ સ્વર્ગવાસી થવાથી એમના કાકાઓએ એમને ઉછેરીને જ્ઞાન આપ્યું અને ગૂજરાતમાં વસવા કહ્યું તેથી તેઓ પાટણ આવ્યા, અને ત્યાંથી આશાવલમાં આવીને વસ્યા. સુલતાન અહમદશાહે એમને માટે બનાવેલી કવિતાનો ઉલ્લેખ આ પૂર્વે જોયો. સુલતાને એમની પાસે આશીર્વાદની યાચના કરી ત્યારે કુતુબે આલમ સાહેબે કહ્યું કે મારા દાદાએ (મખદુમ જહાંનિયાંએ) તમારા કુટુંબને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપ્યો છે. અહમદશાહે કહ્યું કે "એ તો કુટુંબને માટે આશીર્વાદ થયો. આપ અમદાવાદ શહેર સુખી થાય એવો આશીર્વાદ આપો." એટલે કુતુબેઆલમ સાહેબે કહ્યું કે "અહમદાબાદ અબ્દુલ આબાદ"—પરમેશ્વરની કૃપાથી અમદાવાદ હમેશ આબાદ રહેશે.

એક વખત આ સાહેબ મધરાતે નિમાજ માટે ઊઠ્યા હતા એવામાં અંધારામાં એક ઢેફું એમના પગમાં વાગવાથી એમને લોહી નીકળ્યું. એ બોલી ઊઠ્યા: "ક્યા હૈ, લોહા હૈ, કે લકડ હૈ, કે પથ્થર હૈ." સવારમાં સર્વેને ખબર પડી કે એ ઢેફામાં લોખંડ, લાકડું અને પથ્થર એ ત્રણે વસ્તુઓનો સમાવેશ થઈ ગયો હતો. કુતુબેઆલમ સાહેબે આ જાણીને હુકમ કર્યો કે 'એ ઢેફું દાટી દો. કોઈએ એને કાઢવું નહિ. અને જે કાઢશે તેનો વંશ રહેશે નહિ." છેવટે એક સેવકે વંશ વિનાના રહેવાનું પસંદ કરીને પણ એ ઢેફું કાઢ્યું, ત્યારે લોકોને એ ચમત્કારની જાણ થઈ. આ ઢેફું શહેનશાહ અકબરે પણ નવાઈ સાથે જોયેલું અને નવાઈની ચીજ તરીકે તેને અરધુ કરીને આગ્રા લઈ જવા હુકમ કરેલો. બાકીનું

---

૩૨. કહે છે કે મખદુમ જહાનિયાં સાહેબે જફરખાને મૂઠી ભરીને ખારેક આપી અને અને એની સખ્યા મુજબ એના વંશમાં ગૂજરાતના સુલતાનો થશે એમ કહ્યુ. આ સખ્યામાં શંકા હતી તેથી સુલતાનોની સખ્યામાં પણ શંકા છે એમ તવારીખકારોનું માનવું છે.

આજે પણ વટવામાં એમની દરગાહમાં છે અને લોકો એને નવાઈથી જુએ છે. કુતુબેઆલમ સાહેબ હિ. સ. ૮૫૦ ના જીલહજ માસની ૮ મી તારીખે ૬૮ વર્ષની ઉમરે ગુજરી ગયા. જીવનના પાછલા ભાગમાં એ વટવામાં રહેતા હતા એટલે ત્યાં એમનો રોજો છે. અને આજે પણ એમના ઉરસ વખતે ત્યાં હજારો લોકો જાય છે.[૩૩] રોજાનું વર્ણન આગળ કરીશું.

કુતુબેઆલમ સાહેબને બાર પુત્રો હતા. એમાં શાહઆલમ સાહેબ બહુ પ્રસિદ્ધ હતા. પહેલા પુત્ર નાસીરુદ્દીન અબુલ મહમૂદ ઉર્ફે શાહ બડા કહેવાતા હતા તે પણ મશહૂર હતા. એમણે સુલતાન બહાદુરને ગૂજરાતની ગાદી મળવા માટેનો આશીર્વાદ આપેલો. બુખારી સૈયદોમાં બે ખાનદાન ચાલે છે. એમાં કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના કુતુબી સૈયદો કહેવાય છે અને એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબના વંશના શાહી સૈયદો કહેવાય છે.[૩૪] શાહઆલમ સાહેબ ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં સુપ્રસિદ્ધ છે અને એમનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું.

સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાની

કુતુબેઆલમ સાહેબના પહેલા શિષ્ય સૈયદ ઉસમાન શમેબુરહાનીનો ટૂંકો અહેવાલ અહીં આપવો જરૂરનો છે. એમની ઘણી કરામતો કહેવાય છે. એ ખરા ત્યાગી પુરુષ હતા. કુતુબેઆલમ સાહેબના હુકમથી એઓ બહાવદીનપુરમાં બોધ આપતા હતા. પરંતુ સંતોને હમેશાં જેમ બને છે તેમ, એમની પાસે ઘણાં માણસો ભેગાં થવા લાગ્યાં તેથી તેમને ફાવ્યું નહિ. અને માલમિલકતનો ત્યાગ કરીને સાબરમતીને સામે પાર તંબૂ નાખીને રહ્યા. એ જગ્યાએ ઉસમાનપુર નામે પરું વસ્યું જે આજ સુધી કાયમ છે. બાદશાહી વખતમાં એ પરું અમદાવાદના સૌથી સમૃદ્ધ પરાંઓમાંનું એક હતું. આજે ગૂજરાત રાષ્ટ્રિય વિદ્યાપીઠ ઉસમાનપુરમાં છે. સૈયદ ઉસમાનને 'શમે બુરહાની'—'દીવાનો પ્રકાશ' કહેતા. ઉસમાનપુરમાં

૩૩. ગુ. પાટનગર અમદાવાદ; પૃ. ૬૭૬-૭૭ કુતુબેઆલમ સાહેબના રોજામાં અમદાવાદની પાસેના વટવા ગામમાં, આજે પણ આ મિશ્રણવાળો પથ્થર બતાવવામાં આવે છે. અને અજબરની પેઠે કેટલાક મુસાફરોએ પણ એની નોંધ લીધેલી છે.

૩૪. આજે એ બન્ને વંશનાં ખાનદાન આબાદ છે અને હજારો લોકો એમને માને છે. શાહઆલમ સાહેબનું વર્ણન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં કહીશું.

એ સાહેબનો રોજો અને ભવ્ય મસ્જિદ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવી તે આજે પણ અમદાવાદનાં જોવાલાયક મકાનોમાં ગણાય છે. સૈયદ સાહેબનો ઉરસ, તા. ૧૫ મી જમાદી ઉલ અવ્વલે થાય છે. એમણે કેટલાક સૂફી ગ્રંથો લખ્યા છે, એમાં 'મદારીજ ઉલ મઆરીજ' પ્રસિદ્ધ છે. એમની એક પ્રસિદ્ધ ગઝલમાં કહ્યું છે કે "રાજ્યાસન દરવીશોના આંગણાંનું પાથરણું છે. દુઃખ એ ફકીરોનું દ્રવ્ય છે. ફકીરોની કફનીમાંથી ચિરસ્થાયી દ્રવ્ય (આત્મજ્ઞાન) મળે છે. દરવીશોને કનડવાથી દુઃખ આવે છે. એમના આશીર્વાદ તિરસ્કારને ફેરવીને એમાંથી પ્રેમ ઉત્પન્ન કરે છે."[૩૫]

આ પ્રમાણે જૂના પાટનગર પાટણમાં અને નવી રાજધાની અમદાવાદમાં આ સમયમાં ઘણા સંતો થઈ ગયા છે. વિસ્તારના ભયથી બધાનાં વર્ણન અહીં થઈ શકે તેમ નથી. ભરૂચના સૈયદ સરફુદ્દીન સહારદી જે મખદુમ જહાનિયાંના સગા થતા હતા તે પણ આ સમયમાં થઈ ગયા, એમની કબર ભરૂચથી એક ગાઉ ઉપર છે. એમના વંશજો આજે ભરૂચ તેમજ અમદાવાદમાં પણ છે. એ બધા સંતોનાં વર્ણનો મિરાતે અહમદીમાં આપેલાં છે. અહીં તો જેમણે પોતે અગર જેમના વંશજોએ ગૂજરાતના મુસલમાન ઇતિહાસમાં નામ રહે એવો ભાગ લીધો છે અગર તો જેમનું સ્મરણચિહ્ન આજ સુધી પણ ઐતિહાસિક સ્મારક તરીકે ઊભું છે તેમનું જ ટૂંકામાં વર્ણન કરેલું છે.[૩૬]

---

૩૫. ગૂ પાટનગર: અમદાવાદ; પૃ. ૬૮૩.

૩૬. જેને આ બધા સંતોની વિગત જાણવાની જિજ્ઞાસા હોય એમણે કાજી નિઝામુદ્દીન ચિસ્તી સાહેબકૃત મિરાતે અહમદીની પુરવણીના ગૂ. ભાષાંતરમાં અગર નવાબઅલી અને સીડનકૃત અંગ્રેજી તરજૂમામાંથી જોઈ લેવું. ગૂ પાટનગર અમદાવાદમાં પણ કેટલાક સંતોનું ટૂંકું વર્ણન આપેલું છે, પણ અમદાવાદની બહારના સંતોના વર્ણન માટે અહમદીમાં જ જોવું.

પ્રકરણ ત્રેવીસમું

"Architecture is the printing press of all ages, and gives a history of the state of society in which it was erected in."—Morgan.

ગૂજરાતનું મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય*

સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ જીત મેળવી શક્યા નહિ

મુસ્લિમ સમયના ગૂજરાતના સ્થાપત્યનું ખરું વ્યક્તિત્વ અહમદશાહના સમયથી શરૂ થાય છે, અને એનું વર્ણન કરતાં પહેલાં મુસ્લિમ સ્થાપત્ય માટે સામાન્ય રીતે કેટલાક વિચાર કરવાની જરૂર છે. મુસલમાનોએ ભારતવર્ષ જીત્યું. અનેક ધર્મો અને સંસ્કૃતિઓ ઉપર નૈતિક જીત મેળવીને હિંદુઓએ પોતાની સંસ્કૃતિમાં સમાવી લીધાં, પણ મુસલમાનોની બાબતમાં મોટે ભાગે એમ ન બન્યું, એ આ પૂર્વે જોઈ ગયા. પરંતુ કેટલાક ક્ષેત્રોમાં મુસલમાનો પૂરેપૂરી જીત મેળવી શક્યા નહિ એવા દાખલા પણ મળે છે. સ્થાપત્યમાં એ લોકો સંપૂર્ણ જીત મેળવી શક્યા નહિ. એમાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રતિમા એ જીતનું પ્રમાણ ઓછું વધતું છે. ગૂજરાતમાં એ જીતનું પ્રમાણ એટલું તો ઓછું છે કે એને વિજય ન કહીએ તોપણ ચાલે. જે ક્ષેત્રમાં જિતાયેલી પ્રજા જીતનારા કરતાં વધારે સંસ્કારવાળી અને આગળ પડતી હોય છે તે ક્ષેત્રમાં વિજેતાઓ સહેલાઈથી વિજય મેળવી શકતા નથી. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં ગૂજરાત એ સમયના સૌથી આગળ વધેલા દેશોમાંનો એક હતો, એટલે એમાં તો વિજેતાઓ જીતવા જતાં પોતે જિતાઈ ગયા.

હિંદુ—મુસલમાન સંસ્કૃતિઓના મૌલિક ભેદ

આ વિજય ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમું એક યશસ્વી પ્રકરણ છે. જીતનાર મુસલમાનો અને જિતાયેલા હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાં કેટલાક મૌલિક ભેદ અને વિરોધો હતા. સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં આવા વિરુદ્ધ ગુણવાળી બે સંસ્કૃતિઓ એકત્ર થઈ એ મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસમાં ભાગ્યેજ બને

* આ પ્રકરણ સામાન્ય વાચનારને સાહિત્યની પેઠે સ્થાપત્યમાં રસ પડે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતની વિશિષ્ટ સંસ્કારિતાનું ઘડતર સ્થાપત્યમાં પણ દેખાઈ આવે એવી વિશેષતાઓ તરફ ધ્યાન ખેંચીને બતાવવાના ઇરાદાથી લખ્યું છે તેથી તેમાં સ્થાપત્યની પરિભાષા વાપરી નથી

એવો બનાવ છે. આ એકતાથી ઉત્પન્ન થયેલું સ્થાપત્ય અદ્ભુત છે અને એનો ઇતિહાસ રસમય છે. તીવ્ર મૌલિક વિરોધોને લીધે જ આ બન્ને સંસ્કૃતિઓ એકત્ર ન થઈ શકી. પણ સ્થાપત્યમાં શું થયું ! એક પ્રમાણમાં નવીન સંસ્કૃતિએ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું હતું. એક પાર્થિવ હતી, બીજી અપાર્થિવ હતી. એક માત્ર વિરાટ જ હતી, બીજી વિરાટ પાયા ઉપર પણ સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ હતી. એક સીધીને સાદી હતી, બીજી કર્મકાંડની અનેક ગૂંચવણવાળી અને વિધિનિષેધથી ભરપૂર હતી. એક આધિભૌતિક હતી, બીજી આધ્યાત્મિક હતી, એક જગતને વાસ્તવિક દૃષ્ટિએ જોતી; બીજી ઉચ્ચ આદર્શની દૃષ્ટિએ જોતી. એક આ દુનિયાને જ પરમેશ્વરની સૃષ્ટિનો આદિ અને અંત માનતી, બીજી પુનર્જન્મ અને કર્મની અનંતતામાં માની તેવો અંત લાવવાના આદર્શમાં માનતી.

એ બેઉ ગૂજરાતમાં એક થયા

આવા તીવ્ર વિરોધોવાળી સંસ્કૃતિઓ ગૂજરાતમાં બહુ થોડા ફેરફારથી એક બની એ તો જગતના દેશોના સ્થાપત્યના ઈતિહાસમાં એક ચમત્કાર જ[1] કહી શકાય. એનો યશ વિજેતા રાજકર્તાને આપવો કે જિતાયેલી પ્રજાના પ્રબળ સંસ્કારને આપવો એ વિચારવાનું છે. ગૂજરાતના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ એનો યશ પ્રજાની સંસ્કારિતાના મૂળમાં રહેલા ઉચ્ચ સંસ્કારના ઓજસને આપે છે.

સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ

મુસલમાનો પાસે પોતાનું સ્થાપત્ય તો હતું, માણસના હૃદયમાં ગાંભીર્યની ભાવના પેદા કરે એટલું વિશાળ હતું, પણ એમાં લાલિત્ય અને કોમલતા નહોતાં. સર્વ પ્રકારના રસનું દર્શન કરાવે એવું સ્થાપત્ય ભાગ્યેજ હોય છે. દુનિયાની ઘણી પ્રજાઓએ સારાં સ્થાપત્ય ઊભાં કર્યાં છે. કોઈમાં એક બે રસ ઉત્તમ વિકસ્યા છે તો બીજાની ઊણપ રહેલી છે. ભારતવર્ષના બીજા પ્રાંતોના સ્થાપત્યમાં રસની જમાવટ કાંઈક વધારે છૂટથી થઈ છે એ ખરું છે, પરંતુ ગૂજરાતના સ્થાપત્યમાં મનુષ્યહૃદયની કોમળતાના પ્રેરક રસો કાંઈક વધારે દેખાય છે. મુસલમાનોના આવતા પહેલાંના ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યમાં એવા રસોની વિપુલતા છે. મુસલમાનો આવ્યા પછી એમના સ્થાપત્યમાં રહેલાં સુંદરપણું અને ગંભીર વિશાળતા ગૂજરાતના હિંદુ સ્થાપત્યની સર્વદેશીય કોમળતા સાથે મળતાં એક સર્વાંગ-

1. Cam. His Ind. III. સર જૈન માર્શલ પૃ. ૫૧૮

સુંદર, સર્વ રસથી ભરપૂર સ્થાપત્ય ઊભું થયું. ભારતવર્ષના મુસ્લિમ સમયના સ્થાપત્યમાં દિલ્હી જેવા કેન્દ્રસ્થાનમાં કે પ્રાંતિનાં સ્થાપત્યોમાં ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યનું સ્થાન આજે પણ અનેરું છે તેનું આ કારણ છે. જીવનના અન્ય વ્યવસાયોમાં બે ભિન્ન સંસ્કૃતિઓનો મેળ ન ખાવા છતાં સ્થાપત્યમાં એ મેળ અદ્ભુત રીતે સધાયો છે.[2] એથી જ આ સમયના સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું છે.

મુસલમાનો સૂકા દેશમાંથી ઉચ્ચ સ્થાપત્ય ને સંસ્કાર ધરાવતા દેશોમાં આવ્યા હતા

મુસલમાનો હિંદની પશ્ચિમોત્તરના પ્રદેશોમાંથી હિંદમાં આવ્યા હતા; અને દિલ્હીમાં કાયમનું થાણું નાંખ્યા પછી હિંદના પ્રાંતો જીતી ગૂજરાતને પણ ચૌદમી સદીની શરૂઆતથી જીતી, સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ અનેક ક્ષેત્રોમાં ભારતની પ્રાચીન પરંપરાથી કેવળ ભિન્ન અને નવીન સંસ્કૃતિના પાયો દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. એમાં એમને સફળતા મળતાં લાંબો સમય વીત્યો અને પૂરી સફળતા તો ન જ સાંપડી. દરેક પ્રાંતમાં ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રોમાં પણ સફળતાનું પ્રમાણ વધતું ઓછું જ રહ્યું. મુસલમાનોએ લશ્કરી દૃષ્ટિએ બળવાન જમાવટ કરી હતી, પરંતુ એમના દૃષ્ટિબિંદુનું કેન્દ્ર તો અરબસ્તાનમાં જ હતું, અને સ્થાપત્યના ક્ષેત્રમાં એમને એ દેશમાંથી ખાસ કાંઈ આકર્ષક મળે તેમ નહોતું[3] એ લોકો વિજેતા થઈ

---

૨. Cambridge History of India III. P. 570-71 આમાં સ્થાપત્યનું પ્રકરણ સર જોન માર્શલે લખ્યું છે. હિંદુ અને જૈન મંદિરો ને મસ્જિદોમાં ફેરવવાની રીતને Remarkable in History of Architecture કહે છે ને લખે છે કે: "To create a successful building out of such alien materials, to reconsile two styles so characteristically opposed, without transgressing the standard formulas of Islamic Art might well have been deemed an impossible task." Sir T. C. Hope આ સ્થાપત્યોની મેળવણીને "The varied offspring of this strange union કહે છે." કર્નલ ટોડ Travels in Western India પૃ. ૩૩૮, કહે છે કે:—"We must admire the perseverance and skill which have surmounted the difficulties of rearing saracenic superstructures over a Hindu stylobate, without shocking the eye. A more powerful contrast could scarsely be furnished than exists between Muslim Architecture."

૩. સર જોન માર્શલ Cam, His Ind, III. P. 669. "The Arabs

એવા દેશમાં આવ્યા હતા કે જ્યાં કલામય સ્થાપત્યની પરંપરા ખૂબ જ પ્રાચીન હતી, અને એમાં પણ ગુજરાત પ્રાંતમાં તો સર્વશ્રેષ્ઠ હતી.

હિંદુ અને મુસલમાન ધાર્મિકસ્થાનોના ભેદ અને સામ્ય

હિંદુ મંદિરો એક અગર બહુ જ થોડાં માણસો એક સાથે પૂજા કરી શકે એ રીતે બંધાતાં હતાં જ્યારે ઇસ્લામની મસ્જિદો મોટા સમૂહમાં કોઈ પ્રકારના ભેદ વગર લોકો પ્રાર્થના કરી શકે એ રીતે બંધાતી હતી. ઇસ્લામમાં ખરી રીતે તો પ્રાર્થના કરનાર અને પરમેશ્વર વચ્ચે કોઈ જ ન જોઈએ એવો સિદ્ધાંત હોવાથી ખુલ્લા મેદાનમાં કે ગમે ત્યાં પ્રાર્થના થઈ શકતી. પરંતુ પ્રાર્થનાને માટે પવિત્ર વાતાવરણવાળું સ્થળ નિશ્ચિત થવું જોઈએ એ મનુષ્યસ્વભાવની પ્રકૃતિ હોવાથી આરબના સામાન્ય ધરની રૂઢી મુજબ વચ્ચે ખુલ્લો ચોક રાખી ઓરડા અને પડાળીઓવાળા પ્રાર્થના સ્થળનો પ્રચાર થયો અને એ સિદ્ધાંત ઉપર મસ્જિદોની બાંધણીની પ્રગતિ ઉત્તરોત્તર થતી ગઈ.[૪] મુસ્લિમો હિંદમાં આવ્યા ત્યારે આરબો એમના પોતાનાથી વધારે સુધરેલા તુર્કો અને અફઘાનોના સંસર્ગમાં આવ્યાથી મુસલમાન સ્થાપત્ય તે સમયે ઠીક ઠીક વૃદ્ધિ પામ્યું હતું. હિંદમાં મંદિરોના સ્થાપત્યમાં મૂળભૂત ભેદ હતો છતાં કોઈ કોઈ પ્રતિમાં ચોક ઓરડા અને પડાળીઓવાળા ઘરોની બાંધણી કાંઈક અંશે આરબોના નિવાસસ્થાનોને મળતી આવતી હતી, અને એ રીત મંદિરોમાં પણ કેટલેક અંશે જણાતી હતી.[૫] મુસલમાનો હિંદમાં પગભર થયા ત્યારે

---

themselves possessed little or no genius for art of building." આરબોના પ્રમાણમાં અફઘાનો અને તુર્ક લોકોને બાંધકામનો શોખ હતો એમ સર જોન માને છે. સર જોન એમ પણ માને છે કે કેટલાક લેખકોએ ઇસ્લામીઓને બિનકેળવાયેલા, જંગલી અને પશુ જેવા ચીતર્યા છે, અને એવા લોકો બહુ જ પ્રાચીન અને બહુ જ ઊંચી જાતની સંસ્કૃતિ ધરાવતા લોકો ઉપર ચઢી આવ્યા એ વાત સાચ નથી. એ લોકો ક્રૂર લડવૈયા હતા અને રજપૂતો જેવી chivalry (=ઉદાર-શૌર્ય) એમનામાં નહોતી એટલું કબૂલ કરે છે.

૪. Percy Brown; Indian Architecture : (Islamic) P. 3.

૫. પર્સી બ્રાઉન-ઇન્ડિયન આર્કિટેક્ચર ઇસ્લામિક, પૃ. ૧-માં આ પ્રમાણે લખે છે: આપણામાં દક્ષિણનાં મંદિરોમાં વચ્ચે મુખ્ય મંદિર અને વચ્ચે ચોક રાખી પડાળીઓનો રિવાજ દેખાય છે. જૈનોએ એ રીતે પડાળીઓમાં તીર્થંકરોનાં જિનાલયોની યોજના કરી. દક્ષિણના મંદિરોમાં ખાસ કરીને શિવમંદિરમાં શિવનાં પૌરાણિક સ્વરૂપોના નાના આલયો પડાળીમાં રહે છે.

ભારતની શિલ્પસ્થાપત્યની કળા તો ટોચ ઉપર હતી એ આ પૂર્વે જોઈ ગયા. અહીં મંદિરો પણ ખૂબ સંખ્યામાં અને ખૂબ સમૃદ્ધ હતાં, એટલે આવનાર વિધર્મી વિજેતાને પોતાના ઉપયોગ માટે પુષ્કળ તૈયાર સામગ્રી પણ મળી શકે તેમ હતું. તે સાથે દેશના કારીગરો અને સ્થપતિઓ વિશ્વના કોઈ પણ દેશના કારીગરોમાં પ્રથમ પંક્તિમાં બેસે એવા હતા,[૬] એટલે આ નવા વિજેતા એમના ઉપર કોઈ જાતનો મોટો પ્રભાવ પાડી શક્યા નહિ; અને ઇસ્લામના મૂળ સિદ્ધાંતોને ખાસ વિરોધ વગર દેશી સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતો સાથે કેવી રીતે ઘટાવવા એ કાર્ય એ કારીગરોને સરળ થઈ પડ્યું. સ્થાપત્યમાં અલંકારોનો શોખ હિંદુઓ જેવો મુસલમાનોને પણ હતો, એટલે એ ક્ષેત્રમાં આ કારીગરોને માત્ર સ્વરૂપો જ બદલવાનાં હતાં. એ કારણથી પણ ખાસ વિરોધ નરમ પડી ગયો હતો.

મુસલમાન સત્તા દિલ્હીમાં કાયમ થઇ

અગિયારમી સદીની શરૂઆતમાં મહમૂદ ગઝનવી તો માત્ર લૂંટ અને થોડી તોડફોડ કરીને જતો રહ્યો હતો. તે પછી બે સદીઓ પછી દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સલ્તનત પગભર થઇ હતી અને ઇસ્લામના સિદ્ધાંત પ્રમાણે એમને બાંધકામ કર્યા વગર ચાલે તેમ નહોતું. એ રીતે અજમેર અને દિલ્હીમાં મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કળા વૃદ્ધિ પામતી ગઈ તે ખીલજી સુલતાનોના સમયમાં સારી રીતે ખીલી હતી, અને પ્રાંતોમાં એનાં અનુકરણો થવા માંડ્યાં હતાં.[૭] ગૂજરાતમાં એ સમયે ભરૂચ, ધોળકા, ખંભાત વગેરે સ્થળોએ

૬. Percy Brown. Islamic Architecture : P. 45. "The Muslim rulers...were fortunate in finding in the country of Gujarat some of the most accomplished artizans in the whole of India". આગળ લખે છે કે આ કારીગરોના મહાજનો હતા અને બ્રાહ્મણ તથા જૈનો મંદિરો બાંધતા હતા; અને એવાં ઘણાં દેશના અલંકારરૂપ મંદિરો હતાં કે :—"So that architecture and the arts associated with it had become part of their racial consciousness". આમ સુંદર બાંધકામ એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ થઈ પડ્યો હતો. હિંદુ રીતો મુસ્લિમોએ કેમ ગ્રહણ કરી તે માટે ફર્ગ્યુસન કહે છે કે :—"The truth of the matter is, that the Mahomedans had forced themselves upon the most civilized and most essentially building race at that time in India" (His. of Ind. & Eastern Architecture, P. 527.)

૭. દિલ્હીમા શરૂ થયેલું મુસલમાન સ્થાપત્ય ખીલજીઓના સમયમાં ઉત્તમ કક્ષાએ પહોંચ્યું એમ કલાવિવેચકોનો માને છે. સર જોન માર્શલ અલ્લાઉદ્દીનની કુવ્વત

મસ્જિદો બંધાઈ હતી તે આ પૂર્વે જોઈ ગયા, પરંતુ ઇસ્લામના સિદ્ધાંતોને નવા સ્વરૂપમાં ઘટાવી એક પ્રાંતિક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ ધરાવતું સ્થાપત્ય પાટણથી ગૂજરાતનું પાટનગર બદલાયા પછી અમદાવાદમાં શરૂ થયું એમ કહી શકાય.

ગૂજરાતના સ્થાપત્ય માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકોનાં પ્રમાણપત્રો

અહીં એક બીજી વાત કરી દેવી જરૂરની છે. આપણાં સ્થાપત્યના શાસ્ત્રીય ગ્રંથો છે અને વંશપરંપરાથી એના જાણકાર પણ દેશમાં છે, પરંતુ આ બાબતનો તુલનાત્મક શાસ્ત્રીય અભ્યાસ તો અંગ્રેજોએ કર્યો એટલું કબૂલ કરતાં આપણે સ્વાભિમાન ઓછું કરવું જોઈએ. કોઈ દેશી સિદ્ધાંત ન સમજ્યા હોય તોપણ આ વિદેશીઓએ આપણા સ્થાપત્યનો સહૃદય અભ્યાસ કર્યો છે અને એમની ટીકાઓ તથા એમની અંજલિઓની આપણે અવગણના કરી શકીએ નહિ એવી મારી નમ્ર માન્યતા છે, એટલે ફર્ગ્યુસન, હેવલ, બર્જેસ, કઝિન્સ, માર્શલ અને બ્રાઉનનાં મંતવ્યો આપણે વિવેકબુદ્ધિથી જોવાં જોઈએ. એ કારણે જ્યાં ઠીક જણાય ત્યાં એમના પોતાના શબ્દોમાં ઉતારા આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે અને જ્યાં મતભેદ જણાય ત્યાં તે બતાવવા પણ પ્રયત્ન કર્યો છે.

હિંદુ અને મુસલમાન સિદ્ધાંતોમાં મળેલું સ્થાપત્ય વધારે આકર્ષક બન્યું

ગૂજરાની કારીગરોએ ઇસ્લામના ધાર્મિક નેતાઓનાં સૂચનોને મસ્જિદની રચનામાં અગત્યનું અને મુખ્ય સ્થાન આપી પોતાની પ્રાચીન પરંપરા પ્રમાણે બાંધકામના બીજા સિદ્ધાંતો અને અલંકારો પોતાના રિવાજ પ્રમાણે જ ચાલુ રાખ્યા. શરૂઆતની મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ફેરફાર વિના પણ વાપરેલી દેખાઈ આવે છે. તે યથાસ્થાને જોઈશું, પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પછી દેશી કારીગરોને ઇસ્લામના સિદ્ધાંતો નજર આગળ રાખીને પોતાની રીતે બાંધકામ કરવાની જરા વધારે છૂટ મળી, અને હિંદભરમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતા ગૂજરાતી કારીગરની કુશળતાથી બાંધકામમાં જે મજબૂતાઈ સાથે મનોહરતા આવવા માંડી તેથી વિધર્મી વિજેતાઓને ફરિયાદ કરવાનું કાંઈ પણ કારણ મળ્યું નહિ.[૮] આ કારણથી

માટે જાણે બચાવ કરતા હોય તેમ ઉત્તમ જાતનો એણે બાંધ્યો એ માટે લખે છે અને એ ક્રૂર તેમજ બાંધકામનો શોખીન બન્ને હતો એમ કહી મન વાળે છે, અને અને એને Imaginative કહે છે। Cam His. III P, 567.

૮. Sir T. C. Hope : Ahmedabad Architecture, P. 21 : As to style, it was the singular fortune of the Mahomedans to

ગુજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય નજીવા ફેરફાર સાથે જાણે પ્રાચીન દેશી સ્થાપત્ય જેવું જ દેખાવા લાગ્યું, અને જે મિશ્રણ થયું તે ઊલટું એની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે તેવું નીપજ્યું.[૯] હિંદુ મંદિરોના સ્થાપત્યમાં જે અંધારાનો આભાસ, જે ઢિંગણાપણું હતું તે ઇસ્લામની પ્રકૃતિ પ્રમાણે હવા અને અજવાળાથી ભરપૂર અને ખુસંદ બન્યું. આ રીતે ગૂજરાતનું મુસ્લિમ સ્થાપત્ય કેવળ વિરોધી તત્ત્વોના મિશ્રણથી ઊલટું વધારે આકર્ષક અને મનોહર બન્યું, અને એ સિદ્ધિ જગતના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં એક ચમત્કાર ગણી શકાય એવી થઈ. બુલંદ કોમળતાનો, લાલિત્યથી પૂર્ણ મહાકાવ્યનો, ભરપૂર અલંકાર સાથે જ સ્વચ્છ સાદાઈનો, મજબૂતાઈ સાથે લાવણ્યનો જે સુમેળ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં સધાયો છે એવો હિંદના અન્ય પ્રાંતના કે હિંદ બહારના દેશોના સ્થાપત્યમાં જડવો મુશ્કેલ છે.[૧૦] ભારતમાં એક ખૂણે પડી જવાથી અને ગૂજરાતીઓને વેપાર સિવાય બીજી કોઈ જાહેરાત કરવાની ટેવ ન હોવાથી રોમ, ગ્રીસ કે દિલ્હીના સ્થાપત્ય જેટલો રસ આપણા આ સ્થાપત્યમાં કોઈ બતાવતું નથી.

થાંભલા—પાટડા અને કમાનો

સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ન ઊતરીએ તો હિંદુ સ્થાપત્ય થાંભલા અને પાટડા ઉપર ઊભેલું અને તે કારણથી નીચું હતું એમ કહી શકાય. થાંભલાને ઊંચા કરવા માટે પણ હિંદુ સ્થપતિ એક થાંભલા ઉપર કલાની ક્ષતિ ન થાય એવી રીતે એક બીજો નાનો થાંભલો ગોઠવીને ઊંચાઈ લાવવા પ્રયત્ન કરતો. કમાનોની રચના હિંદુઓ જાણતા હતા ખરા, પરંતુ એની બાંધણીથી

---

find themselves among a people, their equals in conception, their superiors in execution, and whose tastes had been refined by centuries of cultivation. While moulding them, they were moulded by them; and, though insisting on their own bold features of minarets and pointed arch, they were fain to borrow the pillared hall, the delicate traceries, and rich surface ornaments of their despised and prostate foe."

૯. આ માટે લગભગ બધા જ કલાવિવેચકો એકમત છે તે તેમના અભિપ્રાયોના આ પૂર્વે અને પછી ઉતારા આપ્યા છે તે ઉપરથી સમજાશે.

૧૦. આ માટે સ્થાપત્યકલાના વિવેચકોના અભિપ્રાયો આ પ્રકરણને છેડે એક સાથે જ આપ્યા છે.

એઓ ટેવાયેલા નહોતા મુસ્લિમોના બાંધકામમાં કમાન મુખ્ય હતી અને તેથી એ ઇસ્લામી બાંધકામના સિદ્ધાંત જેવી ગણાઈ હતી. મુસલમાનોએ હિંદમાં કમાનોનો છૂટથી ઉપયોગ શરૂ કર્યો, એથી એમના મકાનો ઊંચાં બુલંદ અને વધારે મોટાં થવાથી વધારે હવા અજવાળાવાળાં થયાં. ગુજરાતી મસ્જિદોની બાંધણીમાં કમાનોનો વિકાસ ધીમે ધીમે પણ ઉત્તમ રીતે થયો છે[11] ગુજરાતના ઘણા રોજાઓમાં અને મસ્જિદોમાં જૂની હિંદુ થાંભના પાટડાની રીત કાયમ પણ રહી છે, અને કારીગરોની કુશળતાને લીધે એ રીતમાં પણ લલિત મનોહરતા આવી છે, એનાં ઉદાહરણો યથાસ્થાને જોઈશું. કમાનોની રચનામાં પણ ભારતવર્ષના દરેક પ્રાંતમાં કાંઈક કાંઈક ફેર છે. ગુજરાતની કમાનોનું સ્થાન એમાં જુદુ તરી આવે તેવું છે. કઈ કમાનની રચના સુંદર અને મનોહર લાગે એ મતભેદનો વિષય છે, છતાં ગુજરાતની કમાનોમાં બીજી કમાનો કરતાં લાલિત્ય વધારે હોય એમ દેખાઈ આવે છે. મોગલાઈ કમાનો કરતાં એ કાંઈ વધારે આકર્ષક લાગે છે[12].

મસ્જિદની રચના અને નકશો (Plan)

મક્કા શરીફ હિંદથી પશ્ચિમ દિશામાં છે એટલે મુસલમાન હમેશ પશ્ચિમ તરફ મુખ રાખીને પ્રાર્થના કરે છે. એ કારણે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી જ હોય છે. ઉપર જોયુ તેમ એની સામાન્ય રચના, એક પૂર્વાભિમુખી મોટો પ્રાર્થનાનો આચ્છાદિત ઓરડો, વચ્ચે ચોક અને

૧૧. જુદી જુદી કમાનોની રચનાના ચિત્રો માટે પરસી બ્રાઉનના ઇંડિયન આર્કિટેક્ચર-ઇસ્લામિક—એ ગ્રંથની પ્લેટ-૪ થી જુઓ. એમા સરખામણી માટે આખી દુનિયાભરની કમાનોના ચિત્રો છે. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની કમાનનું ચિત્ર એમા છે ગુજરાતી મસ્જિદોની કમાનો દિલ્હીના ખીલજી સમયના સ્થાપત્ય માંથી આવી લાગે છે અને એમાં સુધારા થયેલા છે. ગુજરાતની શરૂઆતની મસ્જિદો કરતા સોળમી સદીની મસ્જિદોની કમાનો વધારે સારી છે. ગુજરાતની કમાનોની ચર્ચા માટે જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૩-૪.

૧૨. ગુજરાતમા મોગલોના આવ્યા પછી મોગલ સમયની કમાનો બંધાતી થઈ આ કમાનો કેવળ જુદી પડી જાય છે. બાંધણીની દૃષ્ટિએ પશ્ચિમના દેશોની અને અમદાવાદની કમાનો એક મધ્યબિંદુમાંથી થયેલા વર્તુલ જેવી છે ગોળ કમાન ઉપર ગુજરાતી કમાનને અણી કરેલી છે જ્યારે મોગલ સમયની કમાનો બે મધ્યબિંદુઓથી કરેલા વર્તુલોના ભાગ ઉપર અણી કરેલી છે. અમદાવાદમા ભદ્રના કિલ્લાના મુખ્ય દરવાજામા ભદ્રકાળીના મંદિરની જોડેના દરવાજાની કમાન મોગલાઇ છે જ્યારે તેની અંદરના બે દરવાજાઓની કમાનો ગુજરાતી છે, તે સાથે જોવાથી ભેદ સમજાશે.

આસપાસ પડાળીઓ, એ જાતની હોય છે પ્રાર્થનાના ઓરડાને લિવાન કહે છે હિંદુ મંદિરમાં આથી જુદી રચના છે એમાં સૌથી આગળ થાંભલા ઉપર નાના ઘૂમટવાળો મંડપ હોય છે એની પછી મંડપ હોય છે, અને એ પછી ગર્ભગૃહ હોય છે આ બધું થોડા ભક્તો એકી સાથે ભેગા થઈ શકે એટલું નાનું હોય છે, અને દેવની પ્રતિમાવાળું ગર્ભગૃહ તો પ્રમાણમાં ઘણું જ નાનું હોય છે મસ્જિદમાં એક સાથે મોટો સામાન્ય જનસમુદાય ભાગ લઈ શકે એવો રિવાજ હોવાથી લિવાન, ખુલ્લો ચોક, વગેરે મંદિરના પ્રમાણમાં મોટા હોય છે લિવાનમાં ન માઈ શકે તે ખુલ્લા ચોકમાં પણ નિમાઝ પઢી શકે છે એટલે પૂર્વાભિમુખી મસ્જિદોના લિવાનની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ વધારે રાખવી પડે છે, એ મંદિર અને મસ્જિદની રચનાનો મુખ્ય ભેદ છે ગુજરાતના કારીગરો મંદિરના મંડપોની રચનામાં નિષ્ણાત હતા એટલે મસ્જિદોની રચનામાં એ જ રીત એમણે અજબ ખૂબીથી વાપરી કમાનોની સારી આવડત ન હોવાથી મંડપોની થાંભલા પાટડાની રચના મસ્જિદોમાં એમણે કાયમ રાખી, અને મંદિરની પૂર્વ-પશ્ચિમની લંબાઈને મસ્જિદના લિવાનની ઉત્તર-દક્ષિણ લંબાઈમાં ફેરવી નાખી, અને એમ કરવામાં એમણે ઉત્તર-દક્ષિણ મંડપોની હાર ઊભી કરી લિવાન પૂર્વ-પશ્ચિમ પહોળું કરવું પડ્યું ત્યાં એવી મંડપોની હાર એમણે બેવડાવી આનાં ઉદાહરણો આગળ જોઈશું [13] મંડપ એ હિંદુ સ્થાપત્યના સિદ્ધાંતનો મૂળ તત્ત્વરૂપ પાયો છે

મસ્જિદની બાંધણીમાં પ્રગતિ

આ પ્રમાણે મુખ્ય બાંધણી યોજ્યા પછી ગૂજરાતી કલાકારોએ એને આકર્ષક બનાવવા માટે પોતાની પરંપરાગત રીતો અજમાવવા માંડી, અને ઇસ્લામી રાજ્યની ગૂજરાતમાં સ્થાપના થયા પછી એકથી દોઢ સદીમાં આ મિશ્રણમાં એ લોકોએ સંપૂર્ણ સફળતા અને ખ્યાતિ મેળવી ઉચ્ચ શિખરે પહોંચેલી ગૂજરાતી કળાથી મુગ્ધ થયેલા મુસલમાન-બાંધકામ ઉપર દેખરેખ રાખનારા-અમલદારોને પણ ઇસ્લામના મૂળભૂત

---

[13] જુમા મસ્જિદ જેવી મોટી મસ્જિદોમાં મંડપોની હાર બેવડાવી છે જ્યારે નાની મસ્જિદોમાં એક હાર છે મંડપોના થાંભલાની રચનાથી આખાયે લિવાનની થાંભલાની રચના જોનારને કંટાળો નથી આપતી જ્યારે એક હારમાં થાંભલા હોય તેમાં વૈવિધ્ય નથી લાગતું એટલે એક કલાવિવેચકે અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના લિવાનના થાંભલાની રચનાને મદુરાના મીનાક્ષીના મંદિરના મોટા હજાર થાંભલાના સભામંડપના થાંભલાની રચના કરતાં ઉત્તમ પ્રકારની ગણી છે મદુરાના થાંભલાની રચના જોનારની આંખને કંટાળો આપે તેવી છે

સિદ્ધાંતોનો ભંગ ન થાય ત્યાં દેશી કલાકારોને છૂટે હાથે કામ કરવા દેવામાં કાંઈ વાંધો નહોતો. એટલે ઉપર જોયું તેમ મંદિરોના મંડપની ગોઠવણી માત્રમાં ફેરફાર કરી એની અંદરના અલંકારો તથા બહારના મહોરાના શણગાર માટે આ કલાકારોએ હિંદુ મંદિરોની રીતોને એમ ને એમ જ કાયમ રાખી, જોનારની આંખને ખરાબ ન લાગે, અને આકર્ષણમાં ઊલટો વધારો કરે એવી રીતે ગોઠવી દીધી. આ કાર્ય એ લોકોએ કેવી કુશળતાથી કર્યું તેની પ્રગતિ ટૂંકામાં જોઈ એની ઉત્તમતાનું વર્ણન તે તે ઉદાહરણોના વર્ણનમાં કરીશું. ભરૂચ ધોળકા અને ખંભાતની મસ્જિદો બંધાયા પછી અમદાવાદમાં સર્વથી પહેલાં ભદ્રમાં આવેલી રાજગઢની મસ્જિદ પહેલી બંધાઈ, અને એમાં પ્રગતિ પામેલા બાંધણીના સુધારા બહુ ઓછા દેખાવા છતાં એ સાથે જ શરૂ થયેલી જુમા મસ્જિદની બાંધણીમાં હિંદુ કલાકારોની કલાને ખૂબ જ વેગ મળ્યો. જુમા મસ્જિદ પછી તો ગૂજરાત સલ્તનતનાં ધાર્મિક મકાનોમાં પુષ્કળ પ્રગતિ સધાઈ એ ઉદાહરણોમાં જોઈશું.[14]

હિંદુ સ્થાપત્યની મેઘનાદ-મંડપની વિશેષતા મસ્જિદોના સ્થાપત્યમાં ઘટાવી

મસ્જિદના દેખાવ અને બાંધણીમાં આકર્ષણ અને વિવિધતા લાવવા માટે ગૂજરાતી કારીગરોએ જે જે રીતો કુશળતાથી વાપરી તેમાં સર્વથી પહેલું અને મહત્ત્વનું સ્થાન લિવાનના મધ્ય ભાગને ઊંચો બનાવી એમાં એક કે વધારે માળ બનાવ્યા એ રીતને આપી શકાય. મંદિરોમાં માળ બનાવવાની રીત હિંદુ કારીગરોને પ્રાચીન પરંપરાથી જાણીતી હતી. અને એને મેઘનાદ મંડપ કહેતા હતા. આ મંડપની રચના ગૂજરાતી સ્થપતિઓની ખાસ વિશેષતા હતી. મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણીના મૌલિક ભેદ પાછળ ચર્ચ્યા છે તે જોતાં આ મંડપની બાંધણી મસ્જિદના લિવાનની સાદી ને સીધી રચનામાં શી રીતે ગોઠવવી એ એક મોટી ગૂંચવણનો પ્રશ્ન કહી શકાય. મસ્જિદમાં આ મેઘનાદ-મંડપની રચના ગોઠવવામાં આપણા સ્થપતિઓને જે સફળતા મળી છે તે એક મહત્ત્વની સિદ્ધિ તરીકે ગણાવી શકાય. દિલ્હીમાં સુલતાનોના સમયમાં બંધાયેલા મુસલમાન સ્થાપત્યનું અનુકરણ કરી માત્ર વચલી કમાન કે વચલો ઘૂમટ બીજા ભાગ કરતાં સહેજ ઊંચો લઈ દેખાવમાં આકર્ષણ લાવવાની સાદી રીતથી આ ગૂજરાતી

૧૪. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યની બાંધણીનો ઇતિહાસ. અહમદશાહ અને હૈબતખાનની મસ્જિદની બાંધણીથી જુમા મસ્જિદ અને છેક છેલ્લી બંધાયેલી સીદીસઈદની મસ્જિદ સુધીની બાંધણીની પ્રગતિ આ વાત સિદ્ધ કરે છે.

સ્થપતિઓને સંતોષ ન થયો, એટલે પ્રમાણમાં મોટા કદની મસ્જિદોમાં લિવાનના કદને અનુરૂપ ઊંચાઈના મેઘનાદ-મંડપ એમણે લિવાનના વચલા ભાગમાં દાખલ કર્યા. પંદરમી સદીમાં મારવાડમાં સાદડી અને રાણકપુરનાં જૈન મંદિરોમાં આ મંડપો ઘણા આકર્ષક બનાવેલા છે. એ જ સમયની લગભગમાં અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદ બંધાઈ અને એમાં આ રીતનું કુશળ અનુકરણ થયું. અગિયારમી અને તેરમી સદીમાં મેઘનાદ મંડપના દાખલા મળે છે, એટલે આ કારીગરોને આમાં કાંઈ નવું નહોતું. બીજા નાના મોટા અલંકારોને બાજુએ મૂકીએ તોપણ આ મંડપ ઘટાવવાની કુશળતાને લીધે પણ ગૂજરાતનું મુસલમાન સ્થાપત્ય તદ્દન હિંદુ સ્થાપત્ય છે અને ગૂજરાતી જ છે એમ કહેવામાં વાંધો નથી. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદમાં યોજેલી આ રીત ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદમાં સંપૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચી તે યથાસ્થાને જોઈશું. યુરોપિયન લેખકો આ વાત સમજ્યા નથી તે આગળ જોઈશું.[૧૫]

મસ્જિદમાં માળ કરી તેજ લાવવાની કદેવાની કલાની ચર્ચા

મસ્જિદોની બાંધણીમાં આ રીતે વચલો ઘૂમટ ઊંચો કરી વચ્ચેથી ઉજાશ લાવવાની રીતને યુરોપીય નિષ્ણાતો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે અને સ્થાપત્યના ઘણા લેખકોએ એ રીતનું વર્ણન કર્યું છે. આખા પૂર્વના દેશોના સ્થાપત્યના સર્વશ્રેષ્ઠ અભ્યાસી શ્રી ફર્ગ્યુસન આ વાતની નોંધ લે છે અને સાદડીના જૈન મંદિરનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. પરંતુ એમને એક શંકા ઊઠે છે કે મસ્જિદો હમેશાં પૂર્વાભિમુખી હોવાથી સવારથી બપોર સુધીનો સૂર્યનો તાપ તો સીધો અંદર આવી શકે છે,

૧૫ યુરોપિયન લેખકોએ હવા અજવાળું લાવવાની આ રીત છે એમ કહી એની ખૂબ ચર્ચા કરી છે. મેઘનાદ-મંડપના અનુકરણની વાત એ લેખકો સમજ્યા હોય એમ લાગતું નથી. આ મંડપની રચના આપણા ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા હોય એમ મને લાગે છે. કલકત્તામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા "એન્સાઇક્લોપિડિયા ઑફ આર્કિટેક્ચર" નામના મોટા ગ્રંથમાં મેઘનાદ-મંડપનું નામ દેખાતું નથી એ જરા નવાઈ જેવું છે. ભીમદેવ બીજાએ સોમનાથના મંદિરને મેઘનાદ-મંડપ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. રાણકપુરના જૈન મંદિરનો પૂર્વ મેઘનાદ-મંડપ અમદાવાદના ઉસમાનપુરના એક જૈન ગૃહસ્થે કરાવ્યાનો અકબરના સમયનો લેખ છે. એ કદાચ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો હશે. પ્રાચીન કાળથી આ રચના આપણા સ્થપતિઓને સિદ્ધ હતી. યુરોપિયન લેખકોના મત માટે અમદાવાદના ઇતિહાસ પૃ. ૨૬૮ થી ૨૭૩ માં ચર્ચા કરી છે. ફર્ગ્યુસન Architecture of Ahmedabad માં પૃ. ૭ ૮૦ અને હેવલ Indian Architecture પૃ. ૭૨ જોવું.

અને સાંજના સૂર્યનું તેજ તો આ રચનાથી કોઈ રીતે આવતું જ નથી. જો મસ્જિદો ઉત્તર કે દક્ષિણાભિમુખી બંધાતી હોત તો આ રચના અજવાળા માટે હોય એમ મનાત. ફર્ગ્યુસને આ રચના સાદડીના મંદિરમાં અવલોકી છે એટલે એમને એમ લાગે છે કે આનો અજવાળા સિવાય કોઈ બીજો હેતુ હોવો જોઈએ, અને પ્રથમ મહેલોની કોઈ પ્રકારની રચનામાંથી આનું અનુકરણ થયેલું હોવું જોઈએ.' આ મંતવ્ય કાંઈક યથાર્થ છે. ફર્ગ્યુસનના આ મતની કૈંક ટીકા હેવલે કરી છે અને એમાં આ રીત મૂળ હિંદુ હતી એવું ફર્ગ્યુસને ઉમેરવું જોઈએ એટલી માત્ર નિર્બળ ટીકા કરી ફર્ગ્યુસનના જ શબ્દોમાં હેવલે એનાં વખાણ કર્યાં છે, અને પોતે કાંઈ નવો પ્રકાશ પાડ્યો નથી. બન્નેએ જુદા જુદા કોણથી સાદડીના જ મંદિરના આધાર સચિત્ર આપ્યા છે, એટલે ફર્ગ્યુસનની માન્યતામાં હેવલ કાંઈ નવું ઉમેરી શકતા નથી.[૧૬]

મસ્જિદમાં માળ કરવાનું કારણ અને હેવલના મતની ચર્ચા

આમાં એક જ અનુમાન શક્ય છે કે સામાન્ય રીતે મસ્જિદનું લિવાન અને એના મહોરામાં વૈવિધ્ય આવી શકે એવું કાંઈ બનવું શક્ય નહોતું. કમાન ઉપરાંત મિનારા એ મુસ્લિમ ધાર્મિક સ્થાપત્યનું બીજું ચિહ્ન છે. અને એકલા મિનારાથી મકાનનો ઉઠાવ બરાબર લાગતો નથી, એટલે ગુજરાતના કારીગરોએ દેખાવના ઉઠાવની વિવિધતામાં સંગીન ઉમેરો કરવા અને મહોરાને ખૂબ જ આકર્ષક બનાવવા હિંદુ અને જૈન મંદિરોની આ રીત મસ્જિદોમાં અજમાવેલી હોવી જોઈએ, અને એમ કરવામાં એમને ઇસ્લામના કોઈ સિદ્ધાંતનો ભંગ કરવો પડે એમ હતું નહિ, અને આકર્ષણ ખૂબ વધવાથી બંધાવનારાઓનો તો ઊલટો ટેકો મળે તેમ હતું. હિંદુ મંદિરની મંડપો સાથેની લંબાઈ પૂર્વ-પશ્ચિમ હતી જ્યારે લિવાનની લંબાઈ ઉત્તર-દક્ષિણ હતી તે ઉપર જોઈ ગયા, તો આ લંબાઈમાં વૈવિધ્ય શી રીતે લાવવું એ એક પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હોવો જોઈએ. મંદિરમાં આગલા મંડપના ઘૂમટ કરતાં વચલા મંડપનો ઘૂમટ જરા ઊંચો અને ગર્ભગૃહ ઉપરનું શિખર એનાથી પણ વધારે ઊંચું કરી ઉત્તરોત્તર ઊંચાં દેખાતાં ગિરિશૃંગોનો દેખાવ આપ્યો.[૧૭] એ જ રીતે મસ્જિદમાં આ કુશળ

૧૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ : પૃ. ૨૭૦.

૧૭. Havel : Himalayas in Indian Art : Plates : VII અને VIII. ઈ. બી. હેવલ આપણી કલા અને સ્થાપત્યના એક સહૃદય વિવેચક છે. પરંતુ બાઇન,

કલાકારોએ લિવાનનો વચલો ભાગ ઘૂમટ ઊંચો કરીને એક અગર બે માળ ઉમેરીને કર્યો અને તેથી આખા યે સીધા લિવાન કરતાં આ કોણુબંધથી દેખાવમાં ગિરિ-શૃંગો જેવું વૈવિધ્ય લાવવામાં સફળ થયા. આમ કરવાથી હવા અજવાળું અને દેખાવ બન્ને આપોઆપ સચવાયાં હોય એમ બને. પરંતુ દેખાવનું જ કારણ મુખ્ય હોય તો નવાઈ જેવું નથી. હેવલ પોતે હિમાલય પર્વત ઉપરના પોતાના પ્રેમના આવેશમાં હિંદુ મંદિરોનાં શિખરોની ગોઠવણ અને ઉત્તરોત્તર વધતો ગિરિશૃંગો જેવો દેખાવ હિમાલયનાં શૃંગો અને કૈલાસ શિખર ઉપરથી સ્થપતિઓએ કલ્પ્યાં હોય એમ માને છે. કલ્પના ઘણી જ સુંદર અને ભવ્ય છે, અને એ ખાતર એને માનીએ તોપણ વાંધો નથી. આ રચના ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદમાં ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચી. મોટી મસ્જિદોમાં જ આ શક્ય બને તેવું છે. એમાં ઉપરાઉપરી માળ લઈ વચ્ચેનો ભાગ ખૂબ ઊંચો કર્યો છે, અને દરેક માળ ઉપર મિનારાની સીડીમાંથી જઈ નીચે મસ્જિદમાં નજર કરી શકાય છે. મહેરાબ પાસેનો મુખ્ય ઘૂમટ વાવના અષ્ટકોણ કૂવાની પેઠે સુંદર બનાવેલો હોય એમ દેખાય છે અને છેક ઉપરથી નીચે જોઈ શકાય છે. આગળની મુખ્ય કમાન ઉપર-મિનારાની વચ્ચેના ભાગમાંથી આ રચના તરફ નજર કરતાં વાવના આગલા ભાગમાંથી પાછલા ભાગ તરફ જોતાં જે મનોહરતા જણાય છે તેવી જ અહીં દેખાય છે. વાવ પણ ગુજરાતી સ્થપતિઓની જ એક નવાઈ છે. એટલે એમ માની શકાય કે મસ્જિદના સાદા સીધા લિવાનના મહોરામાં વૈવિધ્ય લાવવા અને એક સરખી બાંધણીથી ઉત્પન્ન થતી નીરસતા (monotony of outline) કાઢી નાંખવા ગુજરાતી કલાકારે યોજેલી આ એક અનેરી અને અપૂર્વ કુશળતાવાળી રચના છે. હિંદના કોઈપણ ભાગમાં બનેલી જૂની કે નવી મસ્જિદોનો દેખાવ જુઓ. જુવાનપુરની મસ્જિદોમાં ત્યાંના સ્થાનિક સ્થાપત્યના અનુકરણમાં મસ્જિદનો મુખ્ય દરવાજો ખૂબ ઊંચો-ખૂરજના ઘાટનો ઊંચો લઈ કાંઈક વૈવિધ્ય લાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.[૧૮] બીજા ઘણા ભાગોમાં માત્ર મુખ્ય કમાન અને

માર્શલ, ફર્ગ્યુસન, બર્જેસ વગેરે પણ પ્રશંસકો છે. પરંતુ એ લોકો ભૂલો લેવા પણ પ્રેરાયા છે. જ્યારે હેવલને ખાસ ભૂલો જણાઈ નથી, અને પ્રશંસાનો વેગ એ વિવેકપુરઃસર ખાળી શકતા નથ. એમની માન્યતા ગમે તેમ હોય પણ મંદિરોની રચનાનું મૂળ એ હિમાલયના ગિરિશૃંગોમાંથી આવ્યું છે એમ માને છે એ કલ્પના તો સુંદર છે, અને મંદિરોની એ રચના મસ્જિદોમાં આવી એમાં પણ એમની એ કલ્પના છે.

૧૮. Ferguson : Architecture of Ahmedabad : "A most

વચ્ચેનો ઘૂમટ માત્ર સહેજ ઊંચાઈમાં વધારી વિવિધતાના આકર્ષક પ્રયત્ન માત્ર કર્યો છે. મોગલાઈની સારી ગણાતી મસ્જિદોમાં પથ્થરોની સામગ્રી ઊંચી જાતની છે અને પ્રમાણમાં ઓછી જૂની હોવાથી દેખાવ ઠીક લાગે છે. બાકી વૈવિધ્ય લાવવાની રીતમાં કાંઈ પણ નવીનતા નથી,[૧૯] જ્યારે અમદાવાદની મસ્જિદોમાં આ રચનાએ અપૂર્વ સ્વરૂપ લીધું છે એ અમદાવાદની જુમામસ્જિદ અને ચાંપાનેરની જુમામસ્જિદ જોવાથી સહજ સમજાય તેવું છે.

મિનારા

હિંદુ સ્થાપત્યની આ અગત્યની મેળવણીથી ઉત્પન્ન થતી આ મુખ્ય મનોહરતા જોયા પછી હવે બીજાં નાનાં વૈવિધ્ય અને મિશ્રણો જોઈએ. મિનારા એ મસ્જિદનું બીજું આકર્ષણ છે અને મુસલમાનોની માન્યતા પ્રમાણે મસ્જિદોનું એ એક મુખ્ય ચિહ્ન છે. નિમાજનો સમય બાંગ પોકારીને એના ઉપર ચઢીને જાહેર કરવામાં આવે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક સમય એવો પણ આવી ગયો કે જેમાં હિંદુ મંદિર ભ્રષ્ટ કરી એમાં બીજો કાંઈ ફેરફાર કરાવ્યો હોય કે નહિ, અગર એ મંદિરનો ઉપયોગ મસ્જિદ તરીકે થયો હોય કે નહિ, પરંતુ માત્ર એના આગલા ભાગ ઉપર બે નાના મિનારા ચોંટાડી દે એટલે એ મંદિર

---

pleasing variety of design is obtained without any undue effort."........"One of the most pleasing peculiarities of these mosques, and so far as is known, it is found only at Ahmedabad."........"Is borrowed probably from some Jain form of which no examples have yet been found,"—આ છેલ્લી માન્યતામાં ફર્ગ્યુસનની ભૂલ જણાય છે. જૈન મંદિરમાંથી રચના તો આવી છે, પરંતુ તે સાદડીમાં આજે પણ છે. વળી જુઓ : Havel : Indian Architecture P. 72 ; "He (=ફર્ગ્યુસન) might have added that the arrangement was not a Saracenic invention but a long standing tradition in India. Temple building in that part of India."

૧૯. Encyclopaedia Britanica, 13th Edition, Vol. 14, P. 433. "The elevations of the mosques have usually been studiously arranged with a view to express at once the structural arrangements, and to avoid monotony of outline by varied elevation of each devision". એન્સાઇક્લોપીડિયાના લેખકની આ માન્યતા ખરી છે.

મસ્જિદમાં ફેરવાઈ ગયું ગણાય.[૨૦] ગૂજરાતની શરૂઆતની મસ્જિદોમાં[૨૧] મિનારા નાના ઘાટોળ અને જાણે જુદા ચોટાડ્યા હોય એવા ધુમાડિયાંનાં ભૂંગળાં જેવા લાગી આવે છે, પરંતુ જેમ જેમ મસ્જિદનું સ્થાપત્ય આગળ વધ્યું તેમ તેમ એમાં ગૂજરાતી સ્થપતિએ પોતાની વિશિષ્ટ કુશળતા દેખાડી, અને વખત જતાં મિનારા મસ્જિદના એક અંગ જેવા જ થઈ ગયા, પરંતુ આ પ્રગતિમાં યુરોપીય કલાવિવેચકોમાં ખૂબ જ મતભેદ છે તેની ચર્ચા અહીં કરીશું.

મિનારાની બાંધણીનો ઇતિહાસ

મિનારાની બાંધણીની વૃદ્ધિનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. ઇજિપ્તથી હિંદ સુધીના બધા મુસ્લિમ દેશોમાં મિનારાની બાંધણીમાં ફેરફાર દેખાય છે. કોઈ કોઈ સ્થળની મસ્જિદોમાં તો મિનારા બિલકુલ નથી.[૨૨] ખુદ અમદાવાદની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા કરવામાં આવ્યા નથી. ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારાની બાંધણીનો જ અભ્યાસ કરવામાં આવે તો સમજાય કે મુસલમાન સમયના સ્થાપત્યની રચનામાં વિકાસ કેટલો બુદ્ધિપૂર્વક અને પદ્ધતિસર થયો છે ઇજિપ્તથી શરૂ કરીને આખાયે પૂર્વના સ્થાપત્યનો શ્રેષ્ઠ અભ્યાસી ફર્ગ્યુસન લખે છે કે કેરોથી શરૂ કરીને આખાયે પૂર્વના દેશોની મસ્જિદોના મિનારાઓની બાંધણી સરખાવતાં ગૂજરાતની મસ્જિદોના મિનારા શ્રેષ્ઠ અને મનોહર બાંધણીના કહી શકાય.[૨૪] ઇજિપ્તની મસ્જિદો અમદાવાદની મસ્જિદો કરતાં અઢીસો વર્ષ પ્રાચીન છે, અને એ સમયે ત્યાં મિનારા

---

૨૦. એવા ઘણા દાખલા છે ખંડેર થયેલા, અને હવે કાઢી નાખેલા પ્રાચીન સોમનાથના મંદિર ઉપર એવા મિનારા હતા ઉપર જોયું તેમ મસ્જિદ અને મંદિરની પ્રાર્થનાની દિશાના ભેદને લીધે બાંધણીમાં જે ભેદ છે તે જોતાં મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવીને ઉપયોગમાં લેવા એ મને તો માનવા જેવું લાગતું નથી. પણ મંદિર ભ્રષ્ટ કરી ઉપર માત્ર ફેરવ્યાના ચિહ્નરૂપ મિનારા કરી પછી તેને ગમે તે ઉપયોગમાં લેતા હશે તે શક્ય છે.

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૭૮-૨૭૯.

૨૨. એજ પૃ. ૨૮૦ માં ફર્ગ્યુસનનો મત. એમાં હિંદના કેટલાક સ્થળોની મસ્જિદોના મિનારાની વાત આપી છે.

૨૩. એજ. ૨૭૯.

૨૪. અમદાવાદ ગેઝેટિયરમાં આપેલો ફર્ગ્યુસનનો ઉતારો · "Their minarets, the only minarets that in beauty of outline and richness of detail surpass those of Cairo are the chief glory

સારા થતા હતા, પરંતુ મસ્જિદના લિવાનના એક ભાગ તરીકે નહોતા. ગઝનીની સત્તામાં અને દિલ્હીની પઠાણસત્તા (ઈ. સ. ૯૭૫–૧૧૯૯ અને ઈ. સ. ૧૧૯૨–૧૫૫૮)માં પણ મિનારા કીર્તિસ્તંભ પેઠે જુદા થતા, પણ મસ્જિદના ભાગ તરીકે નહિ. જુવાનપુર (જોનપુર)ના (૧૩૯૭–૧૪૭૮) સ્થાપત્યમાં મિનારા ભાગ્યેજ થતા હતા. બંગાળ-ગૌડના સ્થાપત્યમાં (૧૨૦૭–૧૫૭૩) અને માળવાના માંડુગઢમાં (૧૪૦૧–૧૫૬૮), અને ગુલબર્ગ (દક્ષિણ હિંદમાં)માં (૧૩૪૭–૧૬૦૯) મસ્જિદોમાં મિનારા નહોતા. આ ઉપરથી ફર્ગ્યુસન એમ માને છે કે મિનારાનું સૂચન અમદાવાદના બાદશાહોને પશ્ચિમના દેશોમાંથી મળ્યું હોય.[૨૫] દિલ્હીનો કુતુબમિનાર પણ જુદો અને અલગ છે. આ બધુ જોતાં એમ સમજાય છે કે મસ્જિદના જ એક ભાગ તરીકે મિનારા ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ જ પહેલવહેલા યોજ્યા; અને એની બાંધણી હિંદુ મંદિરની બાંધણીને અનુસરીને કરી.[૨૬]

મિનારા માટે પ્રેરણા ક્યાંથી મળી?

હિંદના સ્થાપત્યના આ બધા યુરોપીય વિવેચકો એમ માને છે કે ગૂજરાતમા આ મિનારાની રચનામાં પણ સ્થપતિઓને ખૂબ મનોમંથન થયેલું હોવુ જોઈએ.[૨૭] અમદાવાદનું જ ઉદાહરણ લઈએ. શરૂની કેટલીક મસ્જિદોમાં મિનારા નથી. પહેલી મસ્જિદ ભદ્રમાં થઈ તેમાં જુદા ચોટાળા હોય એવા છે.[૨૮] તે પછી ઉત્તરોત્તર એની વૃદ્ધિ થઈ એ દરેક ઉદાહરણોમાં જોઈશુ. ગૂજરાતના મિનારા કોઈ મસ્જિદમાં વચલી કમાનની બન્ને બાજૂએ અને કોઈમાં લિવાનને બન્ને છેડે યોજ્યા છે. હિંદના બીજા ભાગોના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જ્યાં જ્યાં મિનારા દેખાય છે તે જુદા જ બાંધેલા

of the Abmedabad mosques." વળી જુઓ : Douglas : Western India; P. 309 : Had he wandered to Cairo he would have seen no more graceful minarets."

૨૫. જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલો ફર્ગ્યુસનનો મત. પૃ. ૨૮૦.

૨૬. એજ. પૃ. ૨૮૦.

૨૭. Sir John Marshall · Cambridge His. of India III, I 610, 612 615.

૨૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ : અહમદશાહની ભદ્રની મસ્જિદનું વર્ણન. એમાં એ જાતના મિનારાવાળી બીજી મસ્જિદોનાં પણ વર્ણન આપેલા છે.

છે.[૨૯] ગુજરાતી સ્થપતિની કલાની ખરી ખૂબી એ મિનારાને લિવાનના એક ભાગ તરીકે યોજી મસ્જિદના મહોરામાં વૈવિધ્ય અને આકર્ષણ લાવવામાં સહાય કરવાની અપૂર્વ યોજનામાં જ છે.[૩૦] મિનારા મસ્જિદની અગાશી ઉપર ઘુમાડિયાંની પેઠે ન ગોઠવતા એને ભોંયતળિયેથી લિવાનને અડોઅડ જ ઉઠાવ્યા. ભોંયતળિયેથી મસ્જિદની પહેલા માળની અગાશી સુધી એની બાંધણી હિંદુ મંદિરોના ગર્ભગૃહોની બાજૂઓ અને પછીતની બાંધણીની પેઠે ખૂણા પાડીને કરવામા આવી, અને એ રીતે થયેલા ભાગતી ભીંતના ખૂણાઓથી આખા મહોરાનું આકર્ષણ ખૂબ જ વધી ગયું.[૩૧] મંદિરમાં ગર્ભગૃહની બહારના આ જાતના આકારમાં વચ્ચે ગોખ કરીને પ્રધાન દેવની મૂર્તિ મૂકવાનો રિવાજ છે. એને બદલે આ કુશળ કલાકારોએ એવા જ ગોખ મિનારની મંદિરાકાર રચનામાં બનાવી તેમાં મૂર્તિને બદલે સુંદર કારીગરીવાળી ફૂલવેલની નકશી કરી. અગાશીની ઉપર જતાં આ મિનારાનો ઘાટ બદલી નખાયો અને ભાંગતી ખૂણાવાળી બાંધણીને બદલે એને ગોળ બનાવી ત્રણ ચાર માળ ઊંચા લઈ જઈ વચ્ચે વચ્ચે દરેક માળે ગોળ કઠેરાવાળાં બહાર નીકળતે જોવાનાં છજાં બનાવીને છેક ટોચે શંકુ જેવો આકાર કર્યો અમદાવાદની જુમામસ્જિદ, મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ, રૂપમતીની મસ્જિદ વગેરે ઘણી મસ્જિદોમાં આ જાતના મિનારા વચલી કમાનની આસપાસ કર્યા છે અને ચાંપાનેરમા પણ એ જ રીત રાખી છે, જ્યારે રાણી સીપરીની, શાહ આલમની, સૈયદ ઉસમાનની, હસન મુહમ્મદ ચિશ્તીની અને સીદી સૈયદ વગેરેની મસ્જિદોમાં એને લિવાનની છેડે રાખવામાં આવ્યા છે, પછી બધી યે રીતે એ મસ્જિદના જ ભાગ તરીકે શોભે છે.

મિનારાના બાંધણી ઉપર યુરોપીય વિવેચકો

બાંધણીના આ ફેરફારને યુરોપીય વિવેચકો સ્થપતિઓનું મનોમંથન અને કર્યા મૂકવાથી મિનારા સારા લાગશે તેનું ભાન ઓછું હોવાથી

૨૯. એજ. પૃ. ૨૮૧-૮૧.

૩૦. એજ. પૃ. ૨૭૭-૭૮.

૩૧. એજ. પૃ. ૨૭૮ વળી જુઓ : Havel · Indian architecture · P 70. The beautiful minarets which are so characteristic of this and other mosques in Gujarat, have none of the saracenic feeling of the Qutub Minar, at Delhi, but are entirely Hindu in style, being only adaptations of the seplandid Rajput Towers of Victory at Chitor

કલાની ખામી તરીકે ગણાવે છે, અને સર જૉન માર્શલ આ ટીકામાં સર્વથી વધારે કડક છે.[32] ગુજરાતી કારીગર છેવટ સુધી મિનારાની રચનામાં બરાબર સફળ નથી થયો એમ એઓ માને છે. વચલી કમાનની આસપાસ કરેલા મિનારા કરતાં લિવાનને છેડે કરેલા મિનારા કાંઈક ઠીક લાગે છે એમ માને છે, અને બહુ ઊંચા મિનારા મસ્જિદની આખીયે શોભાને લઘુતામાં લાવી દે છે એમ પણ માને છે; આમ છતાંયે હિંદના બીજા ભાગોની મસ્જિદોના બેડા મિનારા કરતાં ગૂજરાતી મિનારા વધુ આકર્ષક છે એમ તો લગભગ બધા વિવેચકો એકમત છે.[33] આ બધી માન્યતાઓ ધ્યાનમાં લેતાં છતાં આપણે મતભેદ પણ દર્શાવવો જોઈએ. મિનારાની બાંધણીનું સૂચન પશ્ચિમના દેશોમાંથી થયું હતું એમ પણ માની શકાય નહિ. એ સૂચન એટલા પૂરતું માની શકાય કે મસ્જિદને મિનારાની જરૂર છે એ સિદ્ધાંત પોતે જ પશ્ચિમથી આવ્યો. પરંતુ બાંધણીનું સૂચન ખાસ કરીને ગૂજરાતી કલાકારને તો બહારથી લેવાની જરૂર જ નહોતી, કારણ કે ગૂજરાતમાં કીર્તિસ્તંભોની પ્રણાલિકા પ્રાચીન સમયથી હતી. નાના નાના કીર્તિસ્તંભો તો હિંદુ સમયના આજે પણ કેટલાંક સ્થળોએ જોવા મળે છે.[34] મોટો કીર્તિસ્તંભ—મિનારાને મળતો—ચિતોડમાં ઊભો છે, અને મેવાડ જે સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગૂજરાતના જ વર્તુળમાં આવે છે તેનાં હિંદુ અને જૈન મકાનોમાંથી મુસ્લિમ સ્થાપત્યને ઘણી પ્રેરણા મળેલી છે એ તો જાણીતી વાત છે

૩૨ ઉપર નોંધ ૨૭માં સર જૉન માર્શલનો મત. એમણે ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં મિનારાની ગોઠવણીમાં સ્થપતિ પૂરેપૂરો સફળ થયો નથી એ બાબત વિસ્તારથી લખ્યું છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારાની ટીકા કરતાં એટલે સુધી માને છે કે ભૂકંપમાં પડી જતાં પહેલાં અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા પણ સારા દેખાતા હશે તે માટે શંકા બતાવે છે, માત્ર રાણી સીપરીની મસ્જિદના મિનારાને સારા કહે છે

૩૩. Henry Cousins Architecture of Western India. કેવલ ફર્ગ્યુસન વગેરે બધા પણ એ મત ધરાવે છે. આલ્ડસ હક્સલીની તાજના મિનારાની ટીકા પણ જોવા જેવી છે.

૩૪. આવા કીર્તિસ્તંભો વડનગર કપડવંજ મોઢેરા વગેરે સ્થળોએ છે. ચિતોડનો કીર્તિસ્તંભ તો ખાસ જુદો જ તરી આવે એવો છે અને મિનારો હિંદ સ્થળ માટે કર્યો હોય તો કેવો હોય તેનો દાખલો પૂરો પાડે છે. કીર્તિસ્તંભ, ચિતોડનો મિનારો, મંદિરના ગર્ભગૃહની બાજૂઓ વગેરેના મિશ્રણમાંથી મસ્જિદના મિનારા ગૂજરાતી કારીગરોએ યોજ્યા.

એ માટે સર જોન માર્શલનો મત અંગત જ કહી શકાય

મિનારાની ગોઠવણીમાં ગુજરાતી કારીગર ગૂંચવાયેલો જ રહ્યો છે એવી માર્શલની માન્યતા પણ બરોબર લાગતી નથી. વિવેચકો અંગત અભિપ્રાય ધરાવી શકે છે. અમદાવાદમાં અહમદશાહની બાદમાં આવેલી પહેલી મસ્જિદના મિનારા અને તે પછી માત્ર દસકામાં જ બંધાયેલી જુમા મસ્જિદના સંપૂર્ણ કલામય મિનારાના બાંધનાર સ્થપતિઓ આ બાંધણીમાં ગૂંચવાયા હતા એવું માની શકાય નહિ. મિનારાને મસ્જિદોનો એક ભાગ બનાવવાની કલાનો સ્વીકાર કર્યા પછી એને કેટલા ઊંચા કરવા કે મસ્જિદના ક્યા ભાગ સાથે જોડવા એ બંધાવનારાઓની વ્યક્તિગત ઇચ્છાની અને પસંદગીની વાત હતી. મસ્જિદના કદને પણ એમાં લક્ષ્યમાં લેવાતું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદના મિનારા ઊભા હશે ત્યારે સારા નહિ લાગતા હોય અને ચાંપાનેરના આજે સારા ન ગણી શકાય એવી માર્શલની માન્યતા એમની અંગત જ ગણી શકાય. એ બે મસ્જિદોનાં કદ અને એના વચલા ભાગને જે રીતે ઊંચા લેવાયા છે તે જોતાં એ મિનારા ખરાબ ન લાગે એવો મત પણ ઘણા જોનારાને લાગે છે.[૩૫]

મિનારા : ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યની ખાસ વિશેષતા

આ ઉપરથી જણાશે કે મિનારા એ ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની એક ખાસ વિશેષતા છે, અને એનાં રચના કલા અને મસ્જિદ સાથેનો એનો સંબંધ જોતાં દુનિયાની કોઈ પણ મસ્જિદના મિનારા કરતાં એ ચડે તેવા છે અને મસ્જિદને વધારે આકર્ષક બનાવે છે, અને તેની સમગ્રતામાં જોતાં કોઈ પણ કીર્તિસ્તંભ કે ઘડિયાળના ટાવર કરતાં વધારે મનોહર છે. હેન્રી કઝિન્સ લખે છે કે "સાધારણ રીતે લોકમાન્યતાની વિરુદ્ધ

૩૫. માર્શલની કડક ટીકા છતાં બીજાના મત આ પ્રમાણે છે :—અમદાવાદ ગેઝેટિયર પૃ. ૨૬૬ અને નોંધ ૧ મા ફર્ગ્યુસન અને ફોર્બ્સમાંથી આ પ્રમાણે ઉતારા લીધા છે :—The bases of the Anmedabad minarets are, except for the change from images to tracery, elongated copies of the perpendicular parts of the basements of Hindu Temples". આ તદ્દન સત્ય છે. વળી Forbes લખે છે કે, "The minarates of Ahmedabad mosques, if, for their arched foliated panels, idol-sculptured alto-reliefs are substituted on a small scale, perfect representatives of the two stories of a shrine tower to which the imagination can easily add a curvilinear spire."

હિંમત કરવા જેવું લાગે, પણ મને તો તાજમહાલના ખોટા મિનારા કરતાં અમદાવાદના મિનારા વધારે સુંદર લાગે છે, અને ઘણું કરીને આખા હિંદમાં એ સર્વથી સુંદર છે ૩૬

હાલતા મિનારા

હવે આ મિનારાઓની એક ચમત્કારિક વિશેષતા જોઈએ. મિનારાની છતાં એને ગુજરાતના સ્થાપત્યની એક અપૂર્વ અને અલગ નવાઈ તરીકે પણ ગણાવી શકાય. આ નવાઈ તે અમદાવાદની મસ્જિદોના હાલતા મિનારા. ઘણાખરા કલાવિવેચકોએ આ આશ્ચર્યકારક ઘટના ઉપર કોઈજ પ્રકાશ પાડયો નથી. બર્જેસ જેવા સ્થાપત્યના ગ્રંથોના લેખકે પણ કાંઈ કહ્યું નથી, કોઈએ માત્ર નોંધ જ લીધી છે. આ હાલતા મિનારાની હકીકત આજથી પોણાબસો વર્ષ પહેલાં મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધી છે૩૭ અને બેત્રણ મસ્જિદોના દાખલા આપી હાલવાના ચમત્કારનું કાંઈ કારણ આપ્યુ નથી તે પછી આજથી આશરે ૧૪૦ વર્ષ પહેલાં હિંદના સર્વેયર જનરલ કર્નલ મોનિયર વિલિયમ્સે બીજી નોંધ લીધી છે. એ ઈ. સ. ૧૮૦૯ ના મે માસની ૩૧મી તારીખની પોતાની રોજનીશીમાં આ નોંધ લે છે. એનો ઉતારો ગ્રીન્ડલેએ૩૮ પશ્ચિમહિંદનાં સ્થાપત્ય પહેરવેશ અને સૃષ્ટિ-સૌંદર્યના ગ્રંથમાં લીધો છે અને બીજા કેટલાકોએ પણ એ ઉતારાની નોંધ લીધી છે. અમદાવાદની લગભગ બધી પથ્થરની મસ્જિદોના મિનારા એ સમયે ઊભા હતા અને મોનિયર વિલિયમ્સ કહે છે કે એ બધા હાલતા હતા એ પછી આર્કિયોલોજિકલ સર્વેવાળા હેન્રી કઝિન્સે આ ઉતારો લઈ પોતાનો મત તેમાં ઉમેર્યો છે. મોનિયર વિલિયમ્સ આ પ્રમાણે પોતાનો અનુભવ લખે છે :—

૩૬. H. Cousins., Arch. Antiquities of Wes. Ind. P. 67. વળી હિંદના બધા ભાગોના મસ્જિદોના અને બીજા મિનારાઓની સરખામણી માટે Percy Brown ના Islamic Architecture ના ગ્રંથમા પૃ. ૫૬ ની સામે પ્લેટ XXXVI ના ચિત્રો જુઓ.

૩૭. મિરાતે અહમદી, અંગ્રેજી : નવાબઅલી અને સીડન. પૃ. ૧૦-૧૧. ગૂજરાતી નિઝામુદ્દીન ચીસ્તી સાહેબ

૩૮. Grindlay. Scenery costume and Architecture of Western India વળી આ માટે માસ અમદાવાદના ઇતિહાસમા પૃ. ૨૮૬ થી ૨૮૭ મા સવિસ્તર ચર્ચા કરી છે.

૧૪૦ વર્ષ પહેલાં મોનિયર વિલિયમ્સે નોંધેલી ઘટના

"પરંતુ આ મકાનમાં (જુમા મસ્જિદમાં) ખાસ નવાઈની બીના એ છે કે મકાનની વચમાં ઊભેલા મિનારાના ઉપલા છજામાં જરા હલાવતાં ગતિ પેદા થાય છે. સ્થાપત્યની આ ચમત્કારિક બીના (architectural phenomenon) સમજાવવા માટે અનેક સિદ્ધાંતો કહેવામાં આવે છે, પરંતુ એકેથી મનનું સમાધાન થતું નથી, અને એક મિનારાને હલાવતાં બીજો એની મેળે ગતિવાળો થાય છે અને એની કાંઈ પણ અસર બન્નેની વચ્ચે આવેલી અગાશી ઉપર જણાતી નથી તેથી શકામાં વધારે ઉમેરો થાય છે." સર્વેયર જનરલ આગળ લખે છે કે "જુમા મસ્જિદના મિનારા હલાવતાં અમને લાગ્યું કે એના મિનારા બીજી મસ્જિદોના મિનારા કરતાં પણ વધારે હાલે છે અને બીબીજીની (રાજપુરની) મસ્જિદની પેઠે એક મિનારામાંથી ગતિ બીજામાં જાય છે. ખરેખર અમે શહેરમાં અને બહારે આખાં મિનારાની જોડીઓમાં આ અખતરો કર્યો અને એ જ પરિણામ આવ્યું. એકના હલાવવાથી ગતિ બીજા મિનારામાં જાય છે, તે વચ્ચેની અગાશીમાંથી જતી હશે એમ ધારીને હું બન્ને મિનારાની વચ્ચે સૂઈ રહ્યો અને બીજા માણસોએ મિનારા હલાવવા માંડયા, પણ મને કાંઈ પણ ગતિ માલુમ પડી નહિ, અને મારી નીચેનો અગાશીનો ભાગ ગતિ વગરનો જ રહ્યો."

આ ઉતારો ટાંકીને હેન્રી કઝિન્સ પોતાનો અનુભવ આ પ્રમાણે લખે છે: "હું જ્યારે ગઈ તા. ૩૧ મી મે ને દિવસે (ઈ સ ૧૯૦૪-૫) અમદાવાદમાં હતો ત્યારે મોનિયર વિલિયમ્સની ઉપરની નોંધને આધારે એક ફેરો થઈ ગયો હતો. એ વખતે મને કહેવામાં આવ્યું કે સ્ટેશન પાસે સીદી બશીરની મસ્જિદમાં પણ એજ વિશેષતા છે હુ એક મિનારાના છેક ઉપલા માળ ઉપર ચડયો, અને બીજા બેત્રણ માણસો બીજા મિનારા ઉપર ચડ્યા. એ લોકે બીજા મિનારા ઉપર પોતાનું વજન નાંખીને હલાવવા માંડયો. થોડી ક્ષણ સુધી મને કાંઈ લાગ્યું નહિ. હું આ બધી કેવળ કલ્પના છે એમ માનવા જતો હતો એવામા મારાવાળો મિનારો ધીમી, નરમ (resilient) ગતિથી હાલતો લાગ્યો, અને એ ગતિ ધીરે ધીરે વધતી ગઈ. છેવટે મારે ગતિ બંધ પાડી મિનાર ન ડોલાવવા કહેવું પડયું."[૩૪]

---

૩૪. 4. Cousins : Arch. Antiquities of Western India. P. 63–64.

આ આશ્ચર્યકારક ઘટનાના ખુલાસાની ચર્ચા

હેન્રી કઝિન્સ આ બીનાના છેલ્લા પ્રમાણભૂત નોંધનારા ગણી શકાય. એ પછી કોઈ કોઈ એની નોંધ લે છે, પરંતુ હજી આ ચમત્કારમય બીનાની જોઈએ તેવી જાહેરાત થઈ નથી. પથ્થરનો મિનારો હાલે અને એક હલાવતાં ગતિ આપોઆપ બીજામાં જાય એ આશ્ચર્યકારક ઘટના તો જગતના સ્થાપત્યમાં નવાઈ તરીકે સ્થાન પામે તેવી છે, પરંતુ ખુદ ગુજરાતીઓને જ પોતાની પ્રસિદ્ધિની ન પડી હોય તો બીજાને શું? આટલી નોંધ પણ મિરાતે અહમદીના લેખકે લીધેલી તે કોઈએ પછીથી નોંધી નથી[40] અને આ પશ્ચિમના કલાકારોને ભાગે એની આટલી તપાસ કરવાનું માન પણ જાય છે. ઈ. સ. ૧૯૨૯ ના જાન્યુઆરીમાં મદ્રાસના જાણીતા કલાવિવેચક એસ. વી. રામસ્વામી મુદલિયાર અમદાવાદમાં આવ્યા હતા ત્યારે હું એમને આ ઘટના બતાવવા ઘીકાંટે આવેલી મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ જોવા લઈ ગયો અને ત્યાં પણ આ નવાઈ જોઈ એઓ આશ્ચર્યથી મુગ્ધ થઈ ગયા, અને મદ્રાસના સુપ્રસિદ્ધ દૈનિક હિંદુપત્રનાં સચિત્ર અઠવાડિકમાં એમણે આ વિશે એક લેખ લખેલો.

પરંતુ સ્થાપત્ય કે વિજ્ઞાન કે બીજી કોઈ દૃષ્ટિએ પણ આ ચમત્કારિક ઘટનાની સમજૂતી હજી સુધી કોઈ આપી શક્યું નથી. કોઈ કહે છે કે મિનારા જૂના થવાથી હાલે છે. પરંતુ આજથી બસો વર્ષ પહેલાં પણ હાલતા હતા, અને એકલા હાલવાની વાત બાજૂએ રાખતાં પણ એકમાંથી ગતિ આપોઆપ બીજામાં જાય છે તેની શી સમજૂતી આપવી? ગૂજરાતમાં પહેલાં ખૂબ ભૂકંપ થતા હતા અને એ કારણે અહીંના સ્થપતિઓએ ભૂકંપમાં ન પડે માટે એવી કોઈ રચના શોધી હોય અને આપણા લોકોની રીત પ્રમાણે એ જ્ઞાન છાનું રખાયું હોય ને વખત જતાં લુપ્ત થયું હોય એવું પણ એક અનુમાન છે.[41] આમ છતાં પણ ૧૮૧૯ ના મોટા ભૂકંપ

---

૪૦. મિરાતે અહમદીની નોંધ બીજે જોવામાં આવી નથી. મેં અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૩ નોંધ ૧૬ માં એ નોંધ લીધી છે.

૪૧. આ બધી ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સવિસ્તર ઉપર લખ્યા તે પૃ. માં કરી છે. એમાં ભૂકંપ અને આબોહવાને લગતા હોપ અને ફર્ગ્યુસનના Architecture of Ahmedabad માંથી અને બીગ્સ સિરીઝ ઑફ ગુજરાતમાંથી અભિપ્રાયોના ઉતારા નોંધ ૧૮ માં આપ્યા છે. તે રસ હોય તેમણે જોવા. આ માટે મેં ઘણા ઇજનેરો સાથે ચર્ચા પણ કરી છે, પરંતુ કોઈએ ખુલાસો કર્યો નથી. રાજપુરનાં ખંડેરોમાંથી હાલતી ઈંટો મળી હતી એવી વાત એક જણે કરેલી, પણ

વખતે ઘણી ખરી મસ્જિદોના મિનારા–જુમા મસ્જિદના પણ–પડી ગયા એટલે એ કારણથી કાંઈ સમાધાન થતું નથી. એ ભૂકંપ બહુ ભારે હતો એમ ધારી મન વાળિયે ત્યારે. એટલે અમદાવાદનું આ એક આશ્ચર્ય હજી સુધી આશ્ચર્ય જ રહ્યું છે. આ સાથે એક વાત કહેવી જોઈએ કે ગૂજરાતનાં બીજાં સ્થળોની મસ્જિદો માટે આ જાતની કાંઈ નોંધ મળતી નથી. બીજે મસ્જિદો અમદાવાદથી પહેલી બંધાઈ હોય અને મિનારાની પ્રગતિ ન થઈ હોય એમ માની શકાય, અને તે સાથે અમદાવાદની સ્થાપના પછીનાં બાંધકામોમાં મોટી અને સારા મિનારાવાળી મસ્જિદો ચાંપાનેર સિવાય મળતી નથી. ચાંપાનેરની મોટી જુમા મસ્જિદના મિનારા હાલતા હોય એવી કોઈએ નોંધ કરી નથી. તેથી અમદાવાદની ભૂમિની કોઈ ખાસ ખાસિયતને લીધે ભૂકંપની સામે થવાની કોઈ કલા તે સમયના સ્થપતિઓના જાણવામાં હોય એવા અનુમાનને જરા ટેકો તો મળે છે. પરંતુ આ માટે હજી વધારે આધાર અને સંશોધનની જરૂર છે.[૪૨]

ગોખ

હવે ગૂજરાતના સ્થાપત્યની બીજી વિશેષતાઓ જોઈએ. ગૂજરાતનાં મંદિરોમાં દેવમૂર્તિઓ માટે સુંદર કલામય ગોખ કરવાનો જૂનો રિવાજ હતો. જીવવાળી કોઈ પણ આકૃતિ કરવાનો ઇસ્લામમાં નિષેધ હોવાથી ગુજરાતી કલાકારોએ એ જ મૂર્તિઓના ગોખની એવી જ કારીગિરી કાયમ રાખી અંદર મૂર્તિને બદલે મનોહર ફૂલવેલની આકૃતિઓ કરી. આ આકૃતિઓનું કોતરકામ એટલું તો ઝીણવટથી કર્યું કે પથ્થરની અંદરની કોતરણી કાગળ ઉપર કલાકારની પીંછી જેવું કરી શકે એવું આકર્ષક થયું. યથાસ્થાને ઉદાહરણોમાં એનું વધારે વર્ણન કરીશું.[૪૩]

તે માટે આધાર મળ્યો નથી. આ બાબતનું સંશોધન થવાની જરૂર છે. આગ્રામાં હાલતા પથ્થર મળે છે અને તે બનાવટી છે. એક એવો ટુકડો મને બતાવવામાં આવેલો, પણ એવું કાંઈ મિનારાના પથ્થરમાં જણાતું નથી. રાજપુરની મસ્જિદનો એક મિનારો ઉતરાવી તપાસ થયેલી એમ કહેવાય છે, પણ આ ઘટનાનો ખુલાસો થયો નથી. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૨૮૫–૮૬ માં નોંધ ૧૯, ૨૦, અને ૨૧ પણ જુઓ.

૪૨. આ ઘટનાનો ખુલાસો મળતો નથી એ ઉપરથી સ્વ. સાક્ષર નવલરામભાઈની લીટી જ યાદ કરવી પડે કે 'અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઇજનેરી લજવાય, રમિયે ગુજરાતે.'

૪૩. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૭૫–૨૭૭.

જાળીઓ

એ જ પ્રમાણે આરપાર કોતરણીવાળી જાળીઓ ગૂજરાત, મારવાડ, મેવાડ, અને મથુરા આગ્રા સુધીના પ્રાંતોની વિશેષતા હતી. મંદિર અને મહેલો બન્નેમાં આવી જાળીઓ છૂટથી વપરાતી અને એને લીધે સૂર્યના તાપ અને અજવાળું સીધા આવવાને બદલે ગળાઈને આવવાથી ગરમ દેશમાં ખાસ ઠંડક લાવવાની ગોઠવણ સહેલાઈથી થઈ શકતી. મુસલમાન સમયમાં મૂર્તિવિધાન ઓછું થવાથી શિલ્પીઓની કલા આવી જાળીઓમાં કેન્દ્રિત થઈ, અને એથી ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં જે જાળીઓ થઈ છે તે આજે એકલા હિંદનું નહિ પણ આખી દુનિયાનું આકર્ષણ ગણી શકાય એવી બની.[૪૪] આવી જાળીઓમાં ફૂલવેલ તથા ભૌમિતિક આકૃતિઓનો છૂટથી ઉપયોગ થયો છે, અને આ કારીગીરીની પ્રગતિ ગૂજરાતના પાટનગરમાં એટલી હદ સુધી વધી કે અમદાવાદની જાળીઓ જેવા નમૂના આજે કોઈ સ્થળે જડતા નથી અને એના જેવી બારીક નકશી પણ બીજે જડતી નથી. ભૂમિતિની જાળીઓની અનેકવિધ વિવિધતા જોઈ એક અંગ્રેજ લેખક લખે છે કે અમદાવાદમાં ભૂમિતિ ઉલ્લાસમાં આવીને ઉન્માદથી નૃત્ય કરે છે.[૪૫] ફૂલવેલની જાળીઓમાં અમદાવાદમાં લાલ દરવાજે આવેલી સીદી સઈદની મસ્જિદની જાળીઓ તો આખી દુનિયાની જાળીઓમાં શ્રેષ્ઠ ગણાય એવી છે અને જગતના બધાયે કલાવિવેચકોએ એની મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે.[૪૬] ગૂજરાતના મુસ્લિમ સ્થાપત્યની કેટલીક વિશેષતાઓ આપણે જોઈ અને બીજી જોઈશું, પરંતુ યુરોપ અમેરિકા આદિ દેશોના કલારસિકો જો અમદાવાદ આવે તો આ જાળીઓના આકર્ષણથી જ આવે છે.

ઝરૂખા

મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મંદિરની પેઠે મૂર્તિઓની વિપુલતા બંધ થવાથી

---

૪૪. એજ, પૃ. ૨૭૩-૨૭૬. આગળ ટાંકેલા અવતરણોથી એ સિદ્ધ થશે.

૪૫. એજ, પૃ. ૨૭૬. સર જોન માર્શલ Cam. His. Ind. III, P. 581, સર જોન દિલ્હીની કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના પડદાની કોતરણી માટે લખતા કહે છે કે Mathematically it was correct to the minuetest detail, but mathematical precision is not architecture and no amount of accuracy with compass and ruler can make up for lack of natural artistry."

૪૬. સર જોનના ઉપરના મત વિરુદ્ધ એની અમદાવાદની જાળીઓની પ્રશંસા તેમજ બીજાના મતો આ પ્રકરણના છેડે જુદા ઉતારીશું તે જોવા વિનંતિ છે

ગોખ અને જાળીઓની કારીગીરીની પેઠે બીજા અલંકારો પણ હિંદુ સ્થાપત્યમાંથી લેવા પડયા. મહેલોમાં ઝરૂખા એક સુંદર અંગ ગણાતું હતું. ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મસ્જિદોમાં લિવાનના મહોરાના આકર્ષણમાં વધારો કરવા જાળીઓ ગોખ વગેરે સાથે ઝરૂખાની પણ યોજના કરવામાં આવી. ગૂજરાતની મસ્જિદોમાં જે જાતના મનોહર ઝરૂખા કર્યા છે એવા હિંદની બીજી મસ્જિદોમાં દેખાતા નથી.[૪૭]

થાંભલા

થાંભલા અને તોરણો હિંદુ મંદિરોની ખાસ વિશેષતા હતી. થાંભલામાં મૂર્તિઓ પુષ્કળ થતી હતી, તેને બદલે બીજી કારીગીરી કરીને હિંદુ મંદિરોના થાંભલા થોડા ફેરફાર સાથે મસ્જિદોમાં દાખલ થયા. ઘણી મસ્જિદોમાં હિંદુ મંદિરોના જ થાંભલા આખા ને આખા ઉપાડીને વપરાયેલા દેખાય છે. કેટલાકમાં તો મૂર્તિઓ સફાઈથી કાઢી નાખેલી પણ દેખાય છે.[૪૬] પરંતુ જુમા મસ્જિદો અને એવી બીજી ઉત્તમ મસ્જિદોમાં નવા થાંભલા પણ થયેલા છે. એવા થાંભલામાં ખાસ ફેરફાર કર્યો હોય એમ દેખાય છે. મુસલમાન સ્થાપત્યની સાદાઈની ભાવના મસ્જિદની ભીંતો અને નવા કરાયેલા થાંભલાઓમાં ખાસ દેખાઈ આવે છે. કલાવિવેચકોનું માનવું છે કે અલંકારોની વિપુલતા હિંદુ મંદિરોમાં એટલી હદ સુધી વધી ગઈ હતી કે કેટલીક વાર આખુયે મકાન કે થાંભલો જાણે આખા અંગે ફોલ્લા થયા હોય એવું લાગતું.[૪૮]

અલંકારોમાં સંયમ

મુસલમાનોની સાદાઈ જાળીઓ અને મિનારા જેવામાં પ્રતિબંધ મૂકવામાં સફળ ન થઈ, પણ ભીંતો અને થાંભલામાં સફળ થઈ, અને એથી ભરચક નકશીની ગાંડપણની હદ સુધી વધી ગયેલી હિંદુ રીત ઉપર ઠીક ઠીક સંયમ આવ્યો. હિંદુઓના જે જે અલંકારો મસ્જિદોમાં અપ-

---

૪૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ ૨૭૬ અને પૃ. ૨૯૩ ઉપરનું ચિત્ર.

૪૮. આ માટે અહમદશાહની મસ્જિદના વર્ણનમાં જોઈશું. અમદાવાદની જુમા મસ્જિદની દક્ષિણ બાજૂએ શાહબજાર તરફથી પ્રવેશવાનો આખો મંડપ એ જાતનો છે.

૪૯. હિંદુ મંદિરોના થાંભલા ઘણા સુંદર અને કારીગીરીવાળા છતાં એવા લાગે છે. કેટલાક તો ચાંદીસોનાના પગના કે હાથના કલ્લા-સાંકળાં જેવા કોતરણીથી ભરચક લાગે છે. દક્ષિણના ગોપુરો પણ એવાં જ લાગે છે. જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૦૫.

નાખવામાં આવ્યા તે જોતાં આંખને કંટાળો ન આવે અને ભવ્ય તથા બુલંદ વાતાવરણની સાથે જ લાવણ્ય અને કોમળતાના ભાવો ઉત્પન્ન કરે. મીઠાઈ ખૂબ ભાવે એવી હોય છે છતાં એકલી મીઠાઈનો ટોપલો મૂકે તો ખાતાં કંટાળો આવે, પરંતુ સાથે મોળાને ખારા ખાટા રસ હોય તો બધું બેશું ખૂબ જ ભાવે. એવી રીતે જ હિંદુ શિલ્પ નકશીથી તસુએ તસુ ભરપુર હતું. મુસ્લિમ સ્થાપત્યમાં નકશી સંયમથી વપરાઈ તેથી જગ્યા સાથે બીજા રસ મળે તેવુ થવાથી એ શિલ્પ મનને વધારે આનંદ આપે તેવું થયું. છેક આપણી સદીની શરૂઆત સુધી નાગરજ્ઞાતિમાં સીમંત સંસ્કારવખતે યુવતીને એટલા તો ભરચક અલંકારો પહેરાવવામાં આવતા કે નાજુક છોકરી કદાચ એનો ભાર પણ સહન ન કરી શકે ને એને ગૂંગળામણ થાય. એ રિવાજને નાગરો ' વાઘ ' કહે છે. પરંતુ એ જ નાગરયુવતીઓના સાદા અલંકાર અને સાદા પોશાકમાં એ 'વાઘ' કરતાં વધારે રમ્ય લાગે છે. તેમ એક જ મૂલભૂત સિદ્ધાંતો ઉપર ઊપજેલા ' ગુજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન સ્થાપત્ય' માટે પણ સમજવાનું છે. અલંકારોના બાહુલ્ય કરતાં સંયમયુક્ત અલંકારની સાદાઈ વધારે ઉત્તમ લાગે છે. આ માટે પશ્ચિમના બધા જ કલાવિવેચકો એકમત છે.[૫૦]

કંદોરા વગેરે અલંકારો

હિંદુ મંદિરોમાં બહારના ભાગમાં અશ્વથર, ગજથર, નરથર વગેરે કરવામાં આવતા. તેને બદલે ખૂબ સંયમપૂર્વક ફૂલવેલના કંદોરા મસ્જિદની બહારની ભીંતોમાં દાખલ થયા. છજાંના ટેકા વગેરે મંદિરો જેવા પણ મૂર્તિઓને બદલે બીજી નકશીવાળા થયા. મસ્જિદમાં પ્રાર્થના માટે પશ્ચિમ તરફ મહેરાબ કરવાનો રિવાજ હતો. આ મહેરાબને માત્ર મૂર્તિ સિવાય હિંદુ મંદિરોના દ્વાર જેવા જ લગભગ કાયમ રાખ્યા. કોઈ જગ્યાએ એવાં દ્વાર એમ ને એમ જ લાવીને ગોઠવ્યાં હોય એવું લાગે છે. આ મહેરાબ મસ્જિદની પશ્ચિમની ભીંતમાં માત્ર દેખાવ પૂરતા જ હોય છે. એમાં વચ્ચે સાંકળોથી લટકતા ગૂજરાતના દીવા–ચિરાગ–ની ખૂબ સુંદર આકૃતિ કોતરેલી હોય છે. મહેરાબની જોડે મીંબર (વ્યાસપીઠ) કરેલો હોય છે એના ઉપરથી ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો આપવામાં આવે છે. દીવા મૂકવા માટે પથ્થરની સુંદર દીવીઓ પણ કેટલીક મસ્જિદોમાં કરેલી છે આ દીવી મીંબર અને ચિરાગ ગૂજરાતની મસ્જિદોની ખાસ વિશેષતા છે,[૫૧] અને એમાં

૫૦. પ્રકરણને છેડે આપેલા અવતરણોમાંથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.
૫૧. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૩૦૫ અને ચિત્ર.

અલંકાર કોતર્યા છે. આમ હિંદુ મંદિરોના નાના શણગારોને પણ કુશળતાથી ફેરવીને મસ્જિદોમાં લીધા છે.

ઘૂમટ

અહીં ઘૂમટની બાંધણી માટે કાંઈક લખવું જોઈએ. હિંદુ મંદિરોમાં શિખર કરવાની રીત પ્રાચીન હતી અને સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં 'નાગર' આદિ શિખરોનું વર્ણન કરેલું છે તેને અહીં સ્થાન નથી. મંદિરોના મંડપોમાં ઉપર આચ્છાદન માટે થાંભલા ઉપર શિખર કે ઘૂમટ કરવાની રીત અજાણી નથી. થાંભલા ઉપર સમચોરસ પાટડા ગોઠવી દરેક ચોરસના મધ્યબિંદુથી બીજું ચોરસ, ત્રીજું ચોરસ એમ બનાવતા જઈ છેવટે શંકુ જેવો આકાર કરાતો અને એ જ પ્રમાણે ચોરસને બદલે અષ્ટકોણ ઉપર પણ એવો આકાર યોજાતો. આમ કરવાથી અંદરના ભાગમાં મંદિરોના રિવાજ મુજબ ટેકા, મૂર્તિઓ, અને થાંભલાની વચ્ચે તોરણોથી એ શિખરો કે ઘૂમટના અંદરના ભાગને ખૂબ જ અલંકૃત કરતા.[૫૨] ઉપરથી તો આવા ઘૂમટો સાદા જ થતા અને માત્ર ગર્ભગૃહ ઉપરના મુખ્ય ઊંચા શિખરને શણગાર કરવામાં આવતા આવા શણગાર દક્ષિણનાં મંદિરોમાં ગોપુરોને ખૂબ જ જોવામાં આવે છે. કેટલાંક મંદિરોના મંડપો ઉપરના ઘૂમટો ઘણે ભાગે સાદા, વરસાદથી રક્ષણ થાય એ માટે થતા. એટલે ઉપરથી માત્ર ગોળાકાર કરી તેના ઉપર કમલની આકૃતિ કરી કલશ મૂકવાની યોજના થતી. ઘણીવાર તો આવા ઘૂમટો તગારું ઊંધું પાડયું હોય એવા સાદા અને જોવા ન ગમે તેવા થયા છે. હિંદના બીજા ભાગોની મસ્જિદોના ઘૂમટમાં કાંઈક વિવિધતા દેખાય છે, પરંતુ ગૂજરાતના ઘૂમટ ખાસ આકર્ષક લાગતા નથી.[૫૩]

---

૫૨. એજ, પૃ. ૩૦૬ થી ૩૦૭.

૫૩. ઘૂમટની રચનામાં પણ હેવલ અમદાવાદ ગૂજરાતની પ્રશંસા કરે છે. Havel: Indian Architecture: P. 107-8. " The germ of the idea of Bijapur dome can be seen in two Muhamadan buildings in Gujarat, which Fergusson has left unnoticed in his history-though structurally they are very important-the tombs of Darya Khan and the mosque of Alif Khan, belonging to the middle of the fifteenth century......" "even Fergusson does not deny the originality of Gujarat architecture." અલીફની મસ્જિદ તે ધોળકાની ખાનની મસ્જિદ છે. ઘૂમટ અને શિખર માટે વધુમાં જુઓ આનંદ કે. કુમાર

ગુજરાતના અને બીજા પ્રાંતોના ઘૂમટોની સરખામણી

સ્થાપત્યના વિવેચકોમાં ઘૂમટોની રચના માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે, અને કેટલાક માને છે કે હિંદુ સ્થપતિઓને ઘૂમટોની રચનાની આવડત નહોતી. બીજો મત એથી વિરુદ્ધ છે, પરંતુ અમદાવાદમાં દરિયાખાનનો ઘૂમટ અને ધોળકાની અલફખાનની મસ્જિદના ઘૂમટો એ રચનામાં ગુજરાતી સ્થપતિઓ અજ્ઞાન નહોતા એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ઘૂમટો ઈંટોના બનાવેલા છે અને સુંદર છે. એનું વિગતવાર વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. પરંતુ બીજાપુરનો પ્રસિદ્ધ ઘૂમટ સંપૂર્ણ કારીગરીવાળો ગણાય છે એનું મૂળ દરિયાખાનના ઘૂમટમાં છે એમ હેવલ માને છે એ કદાચ ખરું હોય. અમદાવાદના આ ઘૂમટની બાંધણીમાં સુધારા કરી બીજાપુરમાં ગોળગુંબજનો ઘૂમટ કર્યો એમ મનાય છે. એક વિવેચકને તાજમહાલનો ઘૂમટ ગમતો નથી. એના કરતાં બીજા ઘૂમટો સ્થાપત્ય અને આકર્ષણની દૃષ્ટિએ વધારે સારા છે એમ આલ્ડસ હક્સ્લી જેવો વિવેચક માને છે. એ તાજમહાલના ઘૂમટને ધોળી ડુંગળી ઊંધી પાડી હોય એવો લાગે છે એમ કહે છે અને તાજના મિનારાને બેડોળ કહે છે. તાજમાંથી આરસ બાદ કરો તો એની બાંધણીમાં કાંઈ નવું નથી એમ એનો મત છે.[૫૪]

રોજા

મસ્જિદોની પેઠે દરગાહ અગર રોજા ધાર્મિક મુસલમાન સ્થાપત્યનું અંગ ગણી શકાય. એવા રોજા ગુજરાતમાં ઘણા છે અને એનું વૈવિધ્ય

સ્વામીનું His of Indian and Indonesian Art, P. 107 અને 116. નાગર શિખર માટે એ જ ગ્રંથનું પૃ. ૮૩ જુઓ.

૫૪. સર જોન માર્શલ : Cam. His. Ind III, P. 573 માં લખે છે કે કમાન અને ઘૂમટ હિંદુ કારીગરને આવડતા છતાં બરોબર કરી શક્યા નથી, અને મુસલમાન સ્થાપત્યમાં એ *key notes* જેવા છે. '*It was the Arch and Dome that* they always regarded as pecularly their own and as symbolic of their faith." વધારામાં જુઓ Percy Brown : Indian Architecture : Islamic. P. 51. આમાં મિ. બ્રાઉન ગુજરાતના આ બે ઘૂમટો માટે ચર્ચા કરે છે તે જોવા જેવી છે. આ બન્ને મકાનોના ઘૂમટો ઈંટોના છે અને એક જ હાથે બંધાયા માને છે, અને એમાં ગુજરાતની બહારની અસર હોય એમ પણ માને છે મિ. બ્રાઉન એમ પણ માને છે કે કમાન ને ઘૂમટ ગુજરાતી કારીગરોએ બાંધ્યા છતાં એમનું મન એમની જૂની પાટડા થાંભલાની બાંધણીમાંથી જતું નથી. એ માટે ગુજરાતી સ્થપતિઓને એ કહે છે, કે "were too conservative and too closely attached *to their own trabeate system to make any* rapid change"

અમદાવાદમાં મળી આવે છે. આ રોજા થાંભલા અને પાટડાની હિંદુ બાંધણીથી જ ઘણે ભાગે બાંધવામાં આવ્યા છે. થાંભલાની રચનામાં પણ વૈવિધ્ય કર્યું છે. અહમદશાહનો રોજો એ રીતે બાંધી ઉપર ઘૂમટ કરી ફરતી સુંદર જાળીઓ કરેલી છે. એની જ સામે એની રાણીઓનો રોજો ઘૂમટ વગરનો પણ ઊંચી ઉેસણી ઉપર સુંદર કારીગરીથી ભરેલો કરેલો છે. ઉસમાનપુરમાં સૈયદ ઉસમાનનો રોજો થાંભલા પાટડાની રચનામાં ઉત્તમ પ્રકારનો કહી શકાય. સરખેજનો રોજો બાંધણીમાં મોટામાં મોટો કહી શકાય. એની અને પ્રસિદ્ધ શાહઆલમના રોજાની બાંધણી અને જાળીઓ ખૂબ આકર્ષક છે એનું વર્ણન જુદું કરીશું. રોજાઓની આ પાટડા થાંભલાની બાંધણીમાં સલ્તનતના અંતભાગ સમયે ફેર પડયો અને એની શરૂઆત હાલોલમાં સુલતાન સિકંદરના રોજાની ઘુલદ બાંધણીથી થઈ અને મીર અબુતુરાબ વગેરેના રોજાઓમાં કમાનો વપરાઈ. એ બાંધણી વટવાના નવા રોજામાં થઈ અને મહેમદાવાદ પાસે સૈયદ મુબારકના રોજામાં ખૂબ ખીલી. એનુ વર્ણન યથાસ્થાને કરીશુ. મોગલાઈની શરૂઆતમાં બંધાયેલો શાહ વજિઉદ્દીનનો રોજો અમદાવાદમાં ખાનપુરમાં છે. એમાં બાંધણી જરા જુદી પડી દેખાઈ આવે છે. (જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૨૯૭.)

વાવ—ગૂજરાતની ખાસ વિશેષતા

આ તો મુસલમાન સ્થાપત્યના ધાર્મિક બાંધકામનું માત્ર વર્ણન થયું. બીજાં વ્યવહારમાં બાંધકામમાં મહેલો અને ઘરોમાં મુસલમાન સમયમાં કોઈક ફેરફાર થયો હોય એમ લાગતું નથી. એવા સ્થાપત્યમાં ગુજરાતની ખાસ વિશેષતા એ એનાં વાવ કૂવા અને તળાવો ઉપર ગૂજરાતની બીજે ક્યાંય ન જડે એવી કેટલીક વિશિષ્ટ વિશેષતાઓ ગણાવી એવી જે વિશેષતા એ ગૂજરાતની વાવ છે. વાવ એટલે પગથિયાંવાળો કૂવો. દક્ષિણ હિંદમાં ઉપરથી પહોળા અને નીચે ઊતરતાં સાંકડા થતા, પગથિયાંવાળા કુંડ જેવા કૂવાને કલ્યાણવાપી કહે છે[૫૫] વાવની પેઠે એમાં પણ ઘડા દોરડાં વગર નીચે ઊતરીને પાણી લઈ શકાય છે; પરંતુ એને કિનારે એકાદ નાનો મંડપ હોય છે, તે સિવાય અંદર કે બહાર તાપથી કોઈ જાતનું રક્ષણ મળતું નથી; વાવમાં એથી ઊલટું જ છે. આપણા જેવા ગરમ દેશમાં વાવની યોજના એક અપૂર્વ યોજના કહી શકાય. આજના રેલવે ને મોટરોના જમાનામાં એની કીમત ન સમજાય, પરંતુ પહેલાંના જમાનામાં

૫૫. જુઓ 'કુમાર' માસિકમાં મારો વાવ ઉપરનો લેખ.

પગરસ્તે જનાર પ્રચંડ સૂર્યના તાપમાં વાવમાં ઊતરી ઠંડું પાણી કોઈપણ સાધન વગર પણ પી શકે અને ઠંડકમાં આરામ પણ લઈ શકે અને વાવના બંધાવનારને હૃદયથી આશીર્વાદ દે. એટલે જ વાવ બંધાવવી એ ગૂજરાતી શ્રીમંતોમાં મોટા પુણ્યનું કાર્ય ગણાતું અને ખાસ કરીને સ્ત્રીઓ પોતાનું નામ અમર રાખવા વાવો બંધાવતી એમ જણાય છે. મુસલમાન સમયમાં મુસલમાન સ્ત્રીઓ કે વટલેલી સ્ત્રીઓએ વાવ બંધાવી હોય એવો દાખલો છે તે ઉપરથી આવા પુણ્યકર્મમાં ધાર્મિક બાધ ન આવતો હોય એમ જણાય છે.

કૂવો એ લોકોને પાણી પીવા માટેનું એક સ્થાન છે અને એને મજબૂતી સિવાય બીજા અલંકારો કે આકર્ષણની શી જરૂર એમ પ્રશ્ન ઊઠશે. લોકની વધારે સગવડ માટે એમાં પગથિયાં થાય, પણ એમાં શણગારની શી જરૂર? પરંતુ અલંકારો અને વસ્તુઓને આકર્ષક બનાવવી એ ગૂજરાતીઓનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો, એટલે વાવની બાંધણીમાં એ સ્વભાવ ઉપરાંત, લોકની જરૂરિયાત સચવાય અને પુણ્યકાર્ય થાય, અને સાથે સાથે વાવના છેડે આવેલા કૂવામાંથી બગીચા કે ખેતરને પાણી પાઈ સૌંદર્ય કે જરૂરિયાત બન્ને સચવાય એટલું ગૂજરાતી સ્વભાવની વ્યવહારકુશળતાએ વાવની બાંધણીથી સિદ્ધ કર્યું. વાવ જોતાં એક સાત માળનો મહેલ ભૂગર્ભમાં ઊતરતો હોય એવું જણાઈ આવે છે. એના સ્થાપત્યની વધારે વિગતો ઉદાહરણોમાં જોઈશું.[૫૬] વાવની બાંધણી ઉપર મુગ્ધ થતાં હેવલ લખે છે કે: "રોજ પાણી ભરવા આવનારને માટે સંસ્કારોનો આ કેવો ખજાનો કરેલો છે! આવા કારીગરો અને બાંધનારાઓને યુરોપીય બાંધણીનું હલકાપણું શીખવવું એ મૂર્ખાઈ નથી? બીજા દેશ જ્યાં સાદી મજબૂતાઈ જ ધ્યાનમાં રાખી કલા અને કારીગરી બિલકુલ નથી વાપરતા, એવી જગ્યાઓ પણ અલંકારોથી ભરી દેનાર અમદાવાદ-ગૂજરાતની પ્રજામાં કલા નહોતી એમ કહેવું એ આપણી જાતને સારા કહેવાની અતિશયોક્તિ કરતાં વધારે ખરાબ છે, અસત્ય છે."

આવી વાવો ગૂજરાતભરમાં ખૂબ હતી. પાટણની રાણીવાવનો ઉલ્લેખ આગળ કર્યો છે. ઘણી વાવો નાશ પામી છે. આજે ગૂજરાતમાં સારામાં સારી ગણાતી બે વાવો–દાદા હરીની વાવ અને અડાલજની વાવ–બન્ને મુસલમાન સમયમાં બંધાયેલી છે.

૫૬. એ જ લેખ.

રાજવલ્લભ નામના સ્થાપત્યના ગ્રંથના ચોથા અધ્યાયમાં લખ્યું છે કે એક મુખની ત્રણ કૂટની વાવને "નંદા" કહે છે, બે મુખની ૭ કૂટની વાવને "ભદ્રા" કહે છે, અને ત્રણ મુખની નવ કૂટવાળા વાવને "જયા" કહે છે; ચાર મુખની વાવને 'વિજયા' કહે છે. પાટણની રાણીવાવ કઈ જાતની હતી તે જાણી શકાતું નથી. અમદાવાદમાં માતર ભવાનીની વાવ "નંદા" જાતની છે. સાધારણ જાતની વાવો એવી હોય છે. દાદા હરીની વાવ "ભદ્રા" જાતની છે, અને અડાલજની વાવ "જયા" જાતની છે છતાં તેને નવ કૂટ નથી વાવના ખંડ ઉપરના થાંભલા ઉપરની દહેરીને કૂટ કહે છે. ચોથી "વિજયા" જાતની વાવ હાલ જોવામાં આવતી નથી, પણ કોઈ કાળે થતી હશે (અમદાવાદના ઇતિહાસમા ઉપર્યુક્ત ગ્રંથમાંથી ઉતારો).

તળાવ

એ જ પ્રમાણે તળાવો પણ ગૂજરાતનું એક આકર્ષણ છે; જો કે સારાં મોટા તળાવો બીજા પ્રાંતોમા પણ દેખાય છે. ગૂજરાતમાં પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ અને વિરમગામ તથા ધોળકાનાં તળાવો છે. અમદાવાદમાં હોજે કુતુબ અથવા કાંકરિયુ તળાવ ગૂજરાતી તળાવનો ઉત્તમ નમૂનો છે. તળાવોમા મધ્યમાં બેટ કરી એના ઉપર કાંઈ બાંધકામ કરવું એવી પ્રાચીન પ્રથા હતી અને એને "બકસ્થલ" કહેતા. દરેક મોટા તળાવમાં બકસ્થળ હોય છે. જ્યા કોતરણીની જરૂર ન હોય ત્યાં પણ ગૂજરાતમાં કલા ભરી છે. એટલે તળાવમાં પાણી લાવવાનું ગરનાળુ અને ગરણી પણ ગૂજરાતી શિલ્પીઓએ ખૂબ કારીગરીથી ભરેલાં બનાવ્યા છે.[૫૭] કાંકરિયા તળાવના વર્ણનમાં એનુ વર્ણન કરીશુ કાંકરિયુ તળાવ એ અમદાવાદની એક ખૂબ મનોહર જગ્યા છે. બાંધણીમા હિંદભરમાં એનો જોટો નથી.

૫૭. His. of Ind. & Eastern Arch. P. 537. Nowhere did the inhabitents of Ahmedabad (એટલે ગૂજરાત) show how essentially they were an architectural people as in these utilitarian works. It was a necessity of their nature that every object should be made ornamental, and their success was as great in these as in their mosques or places. હેવલ Ind. Arch. P. 144મા આ પ્રમાણે લખે છે: " What a profenity and impertinence for Europeans to transform their modern secular vulgarity to India under the pretence of teaching principles or design to a school of craftmanship inheriting such traditions !" વ્યુ પ્રકરણને છેડે જુઓ

વિચિત્ર કૂવા

વાવ અને તળાવની પેઠે પહોળા મોટા ગોળ કૂવા, એની આસપાસની ભીંતમાં પગથિયાં બનાવી અંદર બેસવાના મંડપ સાથે ગરમીની મોસમમાં આરામ મળે એ હેતુથી બનેલા છે એ પણ વાવની પેઠે ગૂજરાતની એક વિશેષતા છે અને એવા કૂવા બીજે જોવામાં આવતા નથી. મહેમદાવાદ પાસે એવો કૂવો 'ભમરિયો કૂવો" કહેવાય છે એમાં ભીંતોમાં ચળકતી લાદી (ગ્લેઝ્ડ ટાઈલ્સ) એ જમાનામાં વાપરી હોય એવાં ચિહ્ન દેખાય છે, ચાંપાનેરના એક વખતના બગીચા અને પરા જેવા ગણાતા હાલોલ ગામ પાસે "સાત કૂવા-નવ દેવડા" નામે એક અપૂર્વ બાંધણીનો કૂવો છે ભમરિયા કૂવામાં વચ્ચે કૂવો અને આસપાસ મંડપો છે, જ્યારે હાલોલના કૂવામાં આસપાસ કૂવા છે સાત મોટા કૂવા અને નવ ત્રિકોણાકાર કૂવા –દેવડા–કરેલા છે અને વચ્ચે એક મોટો મંડપ છે તેનો ઘૂમટ પડી ગયેલો છે, અમદાવાદમાં પણ આવા કૂવા હતા એમ જણાય છે આ કૂવા અને વાવમાં એટલો ફેર છે કે વાવમાં એક છેડે કૂવા ને બીજે છેડેથી પગથિયામાં થઈ ઊતરવાનું દ્વાર હોય છે, એટલે વાવની બાંધણી લાંબી છે, જ્યારે આ કૂવા ગોળ છે.[૫૮]

ગૂજરાતની પરબડી

હવે ગૂજરાતી ઘરોની બાંધણીનું વર્ણન કરતાં પહેલાં ગૂજરાતની એક બીજી નાની વિશેષતા–પરબડી ઉપર નજર ન નાંખીએ તો સ્થાપત્યનું વર્ણન તથા ગૂજરાતી સ્વભાવના એક ખાસ લક્ષણનું વર્ણન અપૂર્ણ કહેવાય ગૂજરાત જીવદયાને પ્રાધાન્ય આપતો દેશ છે. મહારાજા કુમારપાળના સમયથી ગૂજરાતી સ્વભાવ ઉપર આ વિશિષ્ટ લક્ષણની મહોરછાપ લાગેલી છે. માણસ ખાય અને પશુપક્ષી ન ખાય એ ગૂજરાતી સહન જ ન કરી શકે, એટલે પંખીઓને માટે ગામ અને શહેરોમાં ઠેરઠેર પરબડીઓ કરેલી છે એના ઉપર બેસી પક્ષીઓ ભય વગર દાણા ચરી શકે છે અને લોકો તથા મહાજનો તરફથી આ બાબતની વ્યવસ્થા થયેલી હોય છે[૫૯] ગૂજ-

---

૫૮ આ જાતના કૂવા ગૂજરાતની એક નવાઇ છે. જે અવશેષો છે તેની આજે બરાબર સંભાળ લેવાતી નથી

૫૯. હિંદના કોઈ પણ ભાગમાં પક્ષીઓ માટે આવી કલામય સગવડ જોઈ નથી કોઈ જગ્યાએ ભાગ્યે દાણા નાખે છે, પણ આવું ધાર્મિક કામ નથી કરતા. દક્ષિણ હિંદમાં તો કોઈ જગ્યાએ આવું નથી ગુજરાતીઓની જીવદયા સાથે બાંધણીની કલા મળવાનો આ એક સુંદર નમૂનો છે.

રાતની સાંસ્કારિતાનું આ એક ઉત્તમ દૃષ્ટાંત છે. દાણા સાથે પાણીની સગવડ પણ કરવામાં આવે છે. આવી પરબડીઓ પણ સારી કોતરણી કરીને આકર્ષક બનાવવામાં આવે છે. અને પરબડી જેવું કાંઈ હિંદના બીજા ભાગોમાં જોવામાં આવતું નથી. આ પ્રમાણે કૂવા આગળ ઢોર માટે સારી બાંધણીના હવાડાનો પણ રિવાજ છે. દરેક પોળમાં પંચના કૂવા પાસે ગાય અને કૂતરાં માટે પથ્થરની ચાટ બનાવેલી હોય છે એમાં બધા લોકો ગાયકૂતરાંને માટે કાઢેલો અન્નનો ભાગ નાંખી જાય છે.

ગૂજરાતી ઘર

ગૂજરાતનાં ઘરમાં વ્યાવહારિક સગવડ ઉપરાંત ઉપર જોયેલા બધાં બાંધકામમાં જોઈ એવી સુંદર નકશી પણ કરેલી હોય છે આ નકશી લાકડામાં કરેલી હોય છે અને બારણાં, પાટડા, ટેકા, છાજલી વગેરેમાં અપૂર્વ લાકડકામની કોતરણી કરવાનો રિવાજ હતો. પાટણ અને અમદાવાદમાં એવા જૂના નમૂના હજી પણ મળે છે અને લાકડકામની ગૂજરાતી કારીગરી એટલી તો પ્રસિદ્ધ છે કે એનો આખા ઘરના આગલા ભાગનો એક નમૂનો લંડનના મ્યુઝિયમમાં મુકાયેલો છે. મસ્જિદોની કોતરણીના લાકડાના નમૂના પણ પશ્ચિમના દેશોના સંગ્રહસ્થાનમાં ગયેલા છે.[૬૦] પરંતુ હવે લાકડકામની કોતરણી અદૃશ્ય થતી જાય છે અને ઘરોની બાંધણીમાં લોખંડ અને સિમેંટ પેઠેલાં છે તેથી જૂની બાંધણી નવી રીતે થાય છે. ગૂજરાતનાં ઘરની પ્રાચીન રીત પાટણથી અમદાવાદ આવી છે. ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાટણથી વડોદરા સુધી બાંધણીમાં સામ્ય દેખાય છે. સુરત બાજૂ એમાં થોડો ફેર થયેલો જણાય છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ ફેર છે. સામાન્ય ગૂજરાતી ઘર આગળ ઓસરી, તે પછી ચોક, ચોકની આસપાસ પડાળીમાં એક બાજૂ રસોડું પાણિયારું અને ઘરનું નાનું મંદિર હોય છે. વચ્ચેનો ચોક ઉપરથી ખુલ્લો હોય છે તે હવા અજવાળું પૂરું પાડે છે અને હોમહવન માટે કામ લાગે છે. પાછલા ભાગમાં પડસાળ હોય છે અને એની પાછળ જોખમ મૂકવા માટે ઓરડા હોય છે કોઈ ઘરોમાં ઓરડાની પાછળ ગજાર હોય છે, જેમાં અનેક કામની અને નકામી વસ્તુઓ ભરી મૂકવાની રીત છે. આમ જૂના જમાનાના રિવાજ પ્રમાણે મલાજો સચવાય એ રીતની ગૂજરાતી ઘરની બાંધણી છે. મદ્રાસમાં ઘરોમાં વચ્ચે ચોકની રચના કરેલી હોય છે. પણ તે ચોકની આસપાસ થાંભલાવાળી પડાળીઓ અને એક સરખી ઓરડીઓ માત્ર જ બનાવે

૬૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૦૮.

છે. મદ્રાસનાં ઘરોમાં પાળિયારાને સ્થાન જ નથી. ઓરડો પડસાળ એક પાળ એક કરવામાં જે વિશિષ્ટ સગવડ રહેલી છે તે ગુજરાતનાં ઘરોમાં જ છે. આમાં ઉપર કહ્યું તેમ લાકડકામના અલંકાર શોભામાં વૃદ્ધિ કરે છે.[૬૧] મસ્જિદો ને મંદિરોમાં કદોરા પેઠે ઘરોમાં પણ ભીંતોમાં લાકડાના નકશીવાળા કદોરાનો રિવાજ છે. હવે એ જાતનાં ઘર બંધાતાં નથી એટલે ગૂજરાતના પ્રાચીન કલાના શોખીનોએ એવાં ઘરના નમૂના સચવાઈ રહે એવું કાંઈ કરવું જોઈએ.

વરંડિકા-વરંડા

ગૂજરાતી ઘરના સ્થાપત્યનો વિચાર કરતી વખતે વરંડિકા શબ્દનો વિચાર ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એક રસમય સૂચન કરે છે. આજે અંગ્રેજી ઇજનેરોના જમાનામાં "વરંડા" શબ્દ ઘેર ઘેર જાણીતો થયો છે, અને ઓટલો શબ્દ હવે ભણેલા તો વાપરતા જ નથી. સંસ્કૃત કોશોમાં વરંડ, વરંડક, અને વરંડા શબ્દ મળે છે અને એના ભિન્ન ભિન્ન અર્થો આપેલા છે. એમાં એક અર્થ આંગણાની દીવાલ એવો પણ થાય છે, પરંતુ પંદરમી સદીમાં સંગ્રહાયેલા લેખો-દસ્તાવેજોમાં ઘર ઘરેણે મૂકવાનો લેખ છે. એવાં ઘરના વર્ણનમાં चतुर्दिक्षु वरंडिकायुक्तं એવા શબ્દો છે. એનો અર્થ એ લેખસંગ્રહના વિદ્વાન સંપાદક સ્વ. શ્રી ચિમનલાલ દલાલ "Surrounded by a verndah" ચારે બાજુ વરંડા-ઓટલાવાળું એવો કરે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એનો અર્થ ચારે બાજુ આંગણાની દીવાલ Compound wall એવો પણ કરે છે. પ્રાકૃત કોશ અને હેમચંદ્રાચાર્ય પણ આ શબ્દ આપે છે. અને સંસ્કૃત કોશોમાં દાખલ થયેલા છતાં એ દેશ્ય શબ્દ છે એમ માને છે. એવા ઘણા દેશ્ય શબ્દો સંસ્કૃતમાં દાખલ થયા છે. અંગ્રેજી શબ્દકોશો વરંડા-Verandeh અગર Verandah શબ્દને સ્પેનમાંથી અંગ્રેજીમાં આવ્યો એમ ગણીને મૂળ બહારથી, કદાચ હિંદથી આવ્યો હોય એમ ગણે છે. આપણામાં પ્રાચીન સમયમાં ઓટલાના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો હોય એવો સ્પષ્ટ આધાર જો કે મળતો નથી, પરંતુ લેખોમાં વરંડિકા શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ શ્રી. દલાલ કરે છે

૬૧. ગૂજરાતનું લાકડકામ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. પાટણ વગેરે જગ્યાઓમાં મંદિરોના મોટા ઘૂમટો પણ લાકડાના મળી આવે છે. એમાં મૂર્તિવિધાન ઉત્તમ છે. પાટણ અને અમદાવાદના લાકડકામના નમૂના માટે અમદાવાદનો ઇતિહાસ અને જૈનચિત્રકલ્પદ્રુમનાં ચિત્રો જુઓ.

તેવો ઓટલાના અર્થમાં લઈ શકાય. એ જ લેખમાં ઘરની ચારે બાજૂની દિશાઓનાં સ્થળોનું વર્ણન રિવાજ મુજબ આપે છે તેમાં પૂર્વમાં એક "દેવમંદિરની વરંડિકામાં સીમા" એમ લખે છે, જ્યારે પશ્ચિમદિશામાં રાજભવનની "કોટડી"ની મર્યાદા એમ "કોટડી" શબ્દથી રાજભવનના કોટનો સ્પષ્ટ જુદો ઉલ્લેખ છે. એટલે વરંડિકાનો અર્થ ઓટલો કરવો કે મોટા કોટને માટે કોટડી અને નાનાને માટે વરંડિકા એવો કરવો તે સ્પષ્ટ થતું નથી. આજે ગુજરાતીમાં વંડો શબ્દ કોટ વાળી લીધેલા આંગણામાં આવેલા મકાનોના સમૂહ માટે વપરાય છે કોટ કરી લેવાય તો વંડો વાળી લીધો એમ પણ કહે છે. વંડો એટલે ઘરની બાજૂમાં કે આગળ ખુલ્લું પણ ઉપર છાપાવાળું નાનું મકાન એવો અર્થ પણ રૂઢ ભાષામાં ફલિત થાય છે. આ શબ્દ દેશ્ય છે અને તે લેખમાં જે રીતે વપરાયો છે તે જોતાં કદાચ મૂળ ગૂજરાતી હોય અને ફિરંગીઓની મારફતે યુરોપમાં ગયો હોય એમ લાગે છે અને છેવટે ઢાંકેલા ઓટલાના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો હોય એમ સંભવે. આ ભાષાશાસ્ત્રનો વિષય છે અને જો વરંડિકા મૂળ આપણો શબ્દ ઠરે અને તે અંગ્રેજી મારફતે પાછો આપણે વાપરતા થયા હોઈએ તે ગૂજરાતી સ્થાપત્યને માટે એક મહત્ત્વની વાત ગણાય

ગૂજરાતનાં ટાંકાં

ગૂજરાતના ઘરની એક બીજે કયાંય ન જડતી વિશેષતા એ ટાંકા છે. કૂવા તળાવની શોખીન પ્રજા ટાંકામાં પણ સગવડ અને સૌંદર્ય મેળવવામાં ચૂકી નથી. પરંતુ ઘરનાં ટાંકા ઘરની નીચે પોલાણમાં હોવાથી એમાં કાંઈ નકશીને સ્થાન નથી. માત્ર ઘરના આભૂષણરૂપ પાણિયાગમાં એક ખૂણે સુંદર ગોળ કે અષ્ટકોણ 'ટાંકાનું' મુખ કાંઈક નકશીવાળું બનાવવામાં આવે છે. મોટાં ઘરમાં ભોંયરાં હોય છે. તે સંકટ સમયે જોખમ મૂકવા માટે બનાવે છે, પરંતુ એમાં હવા અજવાળું લાવીને ગરમીની મોસમમાં ઠંડક મેળવવાનો ઉપયોગ પણ કરાય છે. આવાં ભોંયરાં ને ટાંકા એક સાથે પણ બહુ મોટાં મકાનોમાં જૂના વખતમાં થતાં હતાં મસ્જિદ, મંદિર, કે રોજા જેવી જાહેર જગ્યાઓમાં તો આવાં વિશાળ ટાંકા હોય છે.[૬૨] એમાં અંદર અજવાળું આવે અને આસપાસ બેઠકો હોય એવી સગવડ પણ કરાય છે. અમદાવાદમાં આવાં મોટાં ટાંકા ઘણી જગ્યાઓએ છે એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. મોટા કિલ્લાઓના કોઠારોમાં પણ

૬૨. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૩૦૯.

ટાંકા થયેલા હોય છે. પાવાગઢ ઉપરના મકાઇ અને નવલખા કોઠારમાં એવા ટાંકા છે. ટાંકાનો ઉપયોગ ભોયરા સાથે હોય તો ઠંડક મેળવવા ઉપરાંત ચોમાસાનું મીઠું પાણી ભરી લઈ આખું વર્ષ ઉપયોગમાં લેવાય તે માટે કરાય છે. ઘરનાં ટાંકા તો ખાસ પાણી પૂરું પાડવા માટે જ હોય છે. પહેલાંના સમયમાં કોઈ જગ્યાઓમાં પાણી મોળું કે ખારું હોય ત્યાં ટાંકા મીઠું પાણી આખું વર્ષ પૂરું પાડે છે મોટા શહેરોમાં પાળકૂવાના રિવાજને લીધે મીઠું પાણી પણ ખારું થઈ જાય છે ત્યાં ટાંકા એ જ મીઠા પાણીનું સાધન બની રહે છે. આમ ટાંકું પણ ગુજરાતી સ્વભાવની એક વિશેષતા છે અને ઘરના સ્થાપત્યની એક વિશિષ્ટતા છે. દુષ્કાળ યુદ્ધ કે સંકટ સમયે આકાશ સામું ન જોવું પડે અને દરેક ઘર પાણીની સગવડથી તે ગમ્મતથી પૂર્ણ રહે એ ગુજરાતીની પ્રકૃતિનું એક ઉદાહરણ ગણી શકાય, અને એ સ્વભાવના આવાં નાનાં મોટાં લક્ષણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં અગત્યનું સ્થાન લઈ શકે.

ગુજરાતના કિલ્લા–દુર્ગ

કિલ્લાનું વર્ણન સ્થાપત્યના વર્ણનમાં આવવું જોઈએ. ગુજરાતમાં કિલ્લાની ખાસ કંઈ વિશેષતા હોય–ઉપર જોઈ એવી વિશેષતાઓ જેવી–એવુ જણાયુ નથી. ગુજરાતમાં મોટા ડુંગરો નથી અને પથ્થરો ઘણે દૂરથી લાવવા પડે છે, એટલે બહુ મોટાં શહેરો ને રાજગઢ પૂરતા કિલ્લા બાંધવામાં આવતા અને શહેરના વસ્તીના બીજા ભાગોને સાદા કોટથી રક્ષણ કરાતું. રાજધાનીઓમાં નાનાં મોટાં શહેરોમાં નાના કિલ્લા થતા અને રાજ્યમાં જ્યાં જ્યાં મોટાં થાણાં લશ્કરને માટે યોજાતાં ત્યાં પણ કિલ્લા થતા હતા પાટણ અમદાવાદ વગેરે મોટાં શહેરોને ઉપર કહ્યું તેમ રાજગઢનો મજબૂત કિલ્લો ને શહેરનો સાદો કોટ હતો. ચાંપાનેરને પણ એ જ પ્રમાણે હતું પરંતુ એ શહેરને પાવાગઢનો મજબૂત કિલ્લો બાજૂમાં જ હતો. ગુજરાતમાં આબુ ઉપર અચલગઢનો ડુંગરી કિલ્લો અને પાવાગઢ ઉપર ડુંગરી કિલ્લો હતો સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરનારનો ઉપરકોટ નામનો કિલ્લો પણ ડુંગરી કિલ્લો હતો. આપણા સ્થાપત્યમાં કિલ્લાની રચના માટે ત્રણ પ્રકાર કહેલા છે: જલદુર્ગ સ્થલદુર્ગ અને ગિરિદુર્ગ. ગિરનાર, અચલગઢ અને પાવાગઢ એ ગિરિદુર્ગનાં ઉદાહરણો છે[૬૩] ઇડરનો ગઢ નાના ડુંગરા

૬૩. રાજવલ્લભ આદિ સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં આ ભેદ આપેલા છે. આજે મળતા દુર્ગોના અવશેષોમાં હિંદુમુસલમાન સ્થાપત્યનું મિશ્રણ જોવાય છે

ઉપર છે. પણ ગૂજરાતીઓ કન્યા પરણી લાવવા જેવા કાર્યને મેદાન (!!) કાર્ય સમજીને "ઈડરિયો ગઢ જીત્યો રે" એવું ગાય છે એમાં કાંઈ મહત્ત્વ જેવું દેખાતું નથી. ઈડરના ગઢ જેવા કિલ્લા કરતાં તો ઉપર કહ્યા તે કિલ્લા વધારે દુર્ગમ છે. શું ગુજરાતીઓ કન્યા પરણવા જેવા કાર્યને ગઢ જીતવા જેવાં કાર્ય સાથે સરખાવે એવા છે? આ પણ ગૂજરાતી સ્વભાવથી એક વિચિત્રતા કેમ ન ગણી શકાય? ગિરિદુર્ગોમાં નામી ડુંગરાઓ ઉપર કેટલાક કિલ્લાઓ રજપુતાનામાં છે તેમાં ચિતોડગઢની ખ્યાતિ મોટી છે, પરંતુ ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્ર અને મારવાડ મેવાડ સાથે લેતાં પાવાગઢ જેવો મજબૂત કિલ્લો એક નથી. પાવાગઢના કિલ્લાનું વર્ણન જુદું કરીશું. એ કિલ્લો હિંદુ રજપૂત સમયમાં હતો તેને મુસલમાનોએ સુધરાવ્યો અને વધારે મજબુત બનાવ્યો. તવારીખકારો કહે છે કે એ કિલ્લા ઉપરથી એક ડોશી પથ્થર ગગડાવે તો સેંકડો માણસોને મારી શકે. ગિરિદુર્ગ તો ગૂજરાતમાં આટલા થોડા પણ છે, પણ જલદુર્ગ ખાસ નથી. દીવનો કિલ્લો મોટો જલદુર્ગ કહેવાતો હતો. સ્થલદુર્ગ ગૂજરાતમાં ઘણા છે. પાટણથી રાજધાની બદલાયા પછી અમદાવાદ અને ચાંપાનેર શહેરના કિલ્લા સારા હતા. અમદાવાદનો ભદ્રનો કિલ્લો સારા કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો. ચાંપાનેરનો રાજગઢ પણ ઉત્તમ બાંધણીનો છે. આ સિવાય ગૂજરાતમાં અહમદશાહે અહમદનગરનો કિલ્લો બાંધેલો એ આજે હિંમતનગર કહેવાય છે. કોટવાલી થાણાં માટે નાના કિલ્લા પણ ગૂજરાતમાં ઘણા છે, પરંતુ કિલ્લાના સ્થાપત્યમાં ઉપરના બે ત્રણ ગિરિદુર્ગો સિવાય ગૂજરાતના કિલ્લાઓ દક્ષિણ હિંદના કિલ્લાઓ જેવા મજબુત નથી અને ગૂજરાતમાં કિલ્લાની દીવાલની આસપાસ પાણીની ખાઈ કરવાનો રિવાજ ખાસ દેખાતો નથી. કિલ્લાઓના દરવાજા સવ્ય અપસવ્ય રીતે બાંધવાનો રિવાજ છે. એટલે પહેલા દરવાજામાં પેસી પછી ડાબા અગર જમણા વળીને બીજા દરવાજામાંથી બહાર નીકળવાનું હોય છે. ગૂજરાતમાં અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાનો દરવાજો એ જાતનો છે. પણ એનો ખરો ખ્યાલ તો ચાંપાનેર અને પાવાગઢના દરવાજાઓને જોઈને જ આવે છે. એ રચનાથી ઘેરાયેલું લશ્કર બચાવ સારી રીતે કરી શકે છે. આમ, કિલ્લાઓના સ્થાપત્યમાં પાવાગઢનો કિલ્લો બાદ કરતાં ગૂજરાતની કોઈ ખાસ વિશેષતા દેખાઈ આવતી નથી.[૧૪] હિંદુ અને મુસલમાન સમયના કિલ્લાના દરવાજામાં

---

૧૪. ભદ્રના કિલ્લાના વખાણ એક મુસાફર લખે છે. પણ આજના કિલ્લામાં એવું કાંઈ દેખાતું નથી.

કમાન અને કોતરણી સિવાય બીજો બાંધણીનો ભેદ નથી.

મુસલમાન સમયના ગુજરાતનું મૂર્તિવિધાન

હવે મૂર્તિવિધાન બાબત ટૂંકામાં જોઈએ. હિંદુ સ્થાપત્ય તો મૂર્તિઓની વિપુલતાવાળું જ હતું. જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિઓને સ્થાન છે, પણ જૈનોની મૂર્તિઓમાં ખાસ વૈવિધ્ય ન હોવાથી જૈન સ્થાપત્યમાં મૂર્તિવિધાનની કલા ઉત્તમ કક્ષાએ ન પહોંચી. હિંદુ પુરાણોમાં અનેક દેવોની અનેક કથાઓ ખૂબ રસમય હોવાથી એ દરેકને મંદિરોમાં મૂર્તિમંત કરવામાં શિલ્પીઓએ પોતાનો હાથ ઉત્તમ રીતે બતાવ્યો. એવી કેટલીક મૂર્તિઓ ગુજરાતમાંથી તો ઘણે ભાગે નાશ પામી છે અને છૂટીછવાઈ મળી આવે છે. મોઢેરા જેવા અવશેષોમાંથી એનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે. એટલે દક્ષિણ હિંદમાં બેલૂર, હલેબીડ, સોમનાથપુર જેવું કે મદુરા રામેશ્વર જેવું મૂર્તિવિધાન ગુજરાતમાં આજે તો દેખાતું નથી. મુસલમાનોએ તો મૂર્તિને બદલે ફૂલવેલને જ અપનાવી એટલે મૂર્તિવિધાનની કલા ગુજરાતમાં એ સમયમાં ફૂલી કે ફાલી નહિ.[૬૫]

આમ ગુજરાતનું હિંદુ અને મુસલમાન સમયનું સ્થાપત્ય ગુજરાતીઓના સ્વભાવનું અને સંસ્કારિતાનું ખરું પ્રતિબિંબ પાડે છે. એનાં અંગ ઉપાંગ માટે કલાવિવેચકોમાં મતભેદ હોય, પણ કેટલીક વિશિષ્ટતાઓમાં એ લોકો એકમત છે એ ઉપર જોયું. પાશ્ચાત્ય વિવેચકોની કેટલીક ટીકાઓ તો એ લોકો હિંદી માનસ બરોબર ન સમજી શકે તેથી પણ થયેલી હોય છે. એ ટીકાઓ કેટલીક તટસ્થ રીતે થયેલી અને સાચી પણ છે, પણ એ લોકો આપણા કેટલાક સૂક્ષ્મભેદ ન સમજી શકે કે કોમળ લાગણી ન સમજી શકે તે બનવા જોગ છે. કાકી, મામી, માશી અને ફોઈને માટે એક જ શબ્દ "આન્ટ" (Aunt) વાપરનારા, અને સાળા તથા બનેવીને માટે એક જ શબ્દ Brother-in-Law (કાયદા પ્રમાણે ભાઈ! દિલની લાગણી પ્રમાણે નહિ!) વાપરનારા લોકો આપણા સામાજિક ભેદની પેઠે સ્થાપત્યના સૂક્ષ્મ ભેદ ન સમજી શકે એ બનવા જોગ છે.

નગરરચના

હવે ગુજરાતની નગરરચના ઉપર થોડો વિચાર કરીએ. આપણાં શિલ્પશાસ્ત્રોમાં નગરરચના માટે ખૂબ વિગતો આપેલી છે, પરંતુ ગુજરાતમાં આજનાં નગરો જોતાં શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર એ કઈ બાંધણીનું

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૩૧૧-૧૨

નગર હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. એમાં ઐતિહાસિક કારણોએ ભાગ ભજવ્યો એમ-માની શકાય. હિંદુ સમયમાં શુદ્ધ નગરરચના શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે થતી હશે. મુસલમાન સમયમાં એવા વસવાટને લગતા કોઈ ફેરફાર થયા હોય એ સિવાય કાંઈ વધુ બદલાયું હોય એમ લાગતું નથી. ગૂજરાતના સ્વતંત્ર સુલતાનોએ તો હિંદુ સમયની લગભગ બધી જ રીતિઓ કાયમ રાખી હોય એમ સમજાય છે વસવાટને લગતા ફેરફારમાં શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે જે જગ્યાએ હિંદુઓના અમુક ઉચ્ચ વર્ણોને વસાવવાનો આદેશ કર્યો હોય ત્યાં એમણે ઉચ્ચ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા હોય એમ બની શકે. પરંતુ મોગલાઈમાં ગૂજરાતમાં તો નવાં શહેરો વસાવાયાં નથી એટલે ખાસ ફેર જૂનાં શહેરોમાં નહિ થયો હોય. તે પછી મરાઠા સમયમાં શહેરોની તોડફોડ અને વસ્તીની વધઘટ થયા કરી છે અને એ સમયમાં મોટાં શહેરોમા કોઈ નિયમો ન રહેવાથી જૂની રચનાની ખૂબ અવગણના કરી ગમે તેમ નવાં બાંધકામો થવાથી જૂનાં શહેરોના દેદાર છેક જ બદલાઈ ગયા છે આજનું પાટણ કે આજનુ અમદાવાદ જોઈ એ જ શહેરો પ્રાચીન કાળમાં કેવાં હશે એમ કોઈ કહી શકે નહિ.[૬૬]

પરંતુ ગૂજરાતના સુલતાનોએ જે જે નવાં શહેરો વસાવ્યાં એમાં પાટણની નકલ કરી હોય એમ માનવાને કારણ છે. અહમદશાહ અને મહમૂદશાહ બેગડો એ બે ગૂજરાતના શહેરો બાંધનાર બાદશાહો કહેવાય છે. એકે અમદાવાદ અને અહમદનગર (ઇડર પાસેનુ) વસાવ્યું અને બીજાએ મહમૂદાબાદ (મહેમદાવાદ) નવું વસાવ્યુ અને પ્રાચીન જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરની નજીક નવા કિલ્લા અને વસવાટ કરીને તેમનાં નામ બદલ્યાં. અહમદશાહે પણ ખરી રીતે તો અમદાવાદ આશાવલની ઉત્તરે અડોઅડ બાંધી નવા વસવાટનું નામ માત્ર બદલ્યુ એમ કહી શકાય.[૬૭]

મુસલમાન સમયના આ બાંધકામમાં નગરરચનાનું સ્વરૂપ ખાસ બદલાયું નહિ, પણ હિંદુની જગ્યાએ મુસલમાન અમીરોને વસાવ્યા. આજે હિંદુ નગરરચના પ્રમાણે ખરાં નગરો તો દક્ષિણમાં દ્રાવિડ દેશમાં જ

૬૬. જુઓ અમદાવાદના ઇતિહાસમાં નગરરચનાનું પ્રકરણ. વળી જુઓ: Havel: History of Aryan Rule in Indira: P. 341. " Ahmed Shah, however, is more entitled to be remembered as a great Rajput City Builder than as a Musalman Sultan."

૬૭. અહેમદાવાદ અને અહમદનગર નવાં શહેરો વસાવ્યાં, જ્યારે અમદાવાદ અને ચાંપાનેર જૂના શહેરો પાસે માત્ર કિલ્લા બાંધી પછી ધીમે ધીમે વધ્યાં.

દેખાય છે ત્યાં મધ્યમાં નગરના પ્રધાન દેવનું મંદિર, મંદિરની ચારે બાજુએ રસ્તાઓ અને બજારો, ચારે દિશાઓમાંથી મંદિર તરફ આવતા રસ્તા, મંદિરની નજીકમાં બ્રાહ્મણોનો અગ્રહાર, બીજા વર્ણો ક્રમવાર છેટે વસે, એ રીતે રચના હતી રાજાનો મહેલ અને પાસે તળાવ કે સરોવર રહેતું, અને મંદિરની એક બાજુના રસ્તાથી મહેલ તરફ જવાતું આ નગરરચના હિંદમાં ઘણુંખરું દેખાતી અને દક્ષિણ હિંદમાં હિંદુ સંસ્કૃતિ ખાસ પ્રહારો ન થવાથી ચાલુ રહી, ઉત્તરમાં એવું ન રહ્યું.[૬૮]

હિંદુ સ્થાપત્યના ગ્રંથોમાં રાજવલ્લભ ગૂજરાતના હિંદુ શિલ્પ-સ્થાપત્ય માટે અગત્યનો ગ્રંથ છે, અને વેપાર એ ગૂજરાતી સંસ્કારિતાનું મુખ્ય લક્ષણ હોવાથી એમાં સ્પષ્ટ આદેશ છે કે વેપારીઓને શહેરની મધ્યમાં વસાવવા બહારની ચડાઈઓને વખતે વેપારનું રક્ષણ થઈ શકે એ ઇરાદાથી આ ગોઠવણ કરાઈ હશે દક્ષિણમાં મંદિરની પાસે-મધ્યમાં રહી શકાય એવી રીતે-બ્રાહ્મણોને વસાવે છે એટલો ભેદ કહી શકાય [૬૯]

શિલ્પશાસ્ત્ર પ્રમાણે નગરરચના

રાજવલ્લભમાં નગરોના માપ અને તેના પ્રકાર વર્ણવ્યા છે એમાં વિગતમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી એ જોતાં અમદાવાદ 'સર્વતોભદ્ર' જાતનું નગર હોય એમ જણાય છે એ પાટણની નકલ હોય તો પાટણ એવું નગર હશે 'સર્વતોભદ્ર' એ લંબચોરસ કોટખૂણાઓવાળું નગર છે જો કે આજનું અમદાવાદ જોતા એ રચનામાં થોડો વાંધો જણાઈ આવે અહમદશાહે પોતે તો માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો જ બાંધેલો અને એની બાંધણી આ જાતની હોઈ શકે શહેરની એક બાજુએ રાજગઢ થાય તે ભદ્રનો કિલ્લો ચાંપાનેરમાં પણ એ જાતની રચના મહમુદ બેગડાએ કરી અને નામ મુહમ્મદાબાદ પાડ્યું. રાજગઢમાં રાજકુટુમ્બ માટે મંદિરની પેઠે મુસલમાન બાદશાહોએ જુદી મસ્જિદ કરી રાજગઢ પછી મોટું મેદાન અને એ પછી શહેરની મધ્યમાં ગણાઈ શકે એવું સાર્વજનિક મંદિર થતું એ મુજબ મુસલમાન અમદાવાદમાં ભદ્રની આગળ મેદાનેશાહનો પછી

---

૬૮ દ્રાવિડ દેશમાં મદ્રાસ અંગ્રેજોએ વસાવેલું છે પણ મદુરા વગેરે શહેરોના આ પ્રાચીન બાંધણી છે

૬૯ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૩૧૮-૩૨૦

વળી જુઓ E B Havel A hand book of Indian Art : P 120 "Ahmedabad was planned after the ancient Indo-Aryan tradition of a Royal Capital

ત્રણ દરવાજા મૂકીને શહેરની મધ્યમાં ગણી શકાય એવી જુમા મસ્જિદ. જુમામસ્જિદની પૂર્વે સ્થાપક અહમદશાહનો પોતાનો રોજો. આ રોજો એ અમદાવાદ શહેરનું મધ્યબિંદુ છે. મસ્જિદ અને રોજાની આસપાસ શહેરના મુખ્ય બજારો આવે. અમદાવાદમાં માણેકચોક એ ચોકું છે, અને નગરરચનાના નિયમ પ્રમાણે ચારે તરફથી રસ્તા મળતા હોય તે ચોવટું કહેવાતું. એવા મધ્ય ભાગમાં બજાર થાય એટલે એ ચૌટું કહેવાતું. ગુજરાતની પ્રાચીન પ્રણાલિકા પ્રમાણે નાણાવટાનો ધંધો મુખ્ય ગણાતો અને એનું બજાર તે ચૌટું કહેવાતું. એટલે નગરના મધ્યમાં ચૌટું હોય. અને માણેકચોક અમદાવાદમાં એવો છે એ સિદ્ધ છે અને નગરરચનાના સિદ્ધાંત પ્રમાણે છે.[70] આ રીત મુજબ જો માણેકચોકમાં આવેલી મહુરત (મુહૂર્ત) પોળ પહેલી પોળ હોય તો વેપારીને અહમદશાહે મધ્યમાં વસાવ્યા

---

૭૦. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. નગરરચનાનું પ્રકરણ. પૃ. ૩૧૩–૨૧. એમાં પૃ. ૩૧૯ માં રાજવલ્લભ પ્રમાણે નગરોની ચર્ચા કરી છે. પૃ. ૩૧૪ માં હેવલનો મત આપ્યો છે કેટલાક વિવેચકો અમદાવાદને સર્વતોભદ્ર જાતનું ગણવા ના પાડે છે. એક વાત સાચી છે કે આજના અમદાવાદ ઉપરથી એને સ્વસ્તિક કે સર્વતોભદ્ર કહેવું તે બરોબર તો નથી જ. એ માટે પ્રાચીન અમદાવાદની કલ્પના માત્ર જ કરવી પડે. ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં એવી કલ્પના પણ કરી છે, અને સારંગપુર જે અમદાવાદનો પૂર્વ તરફનો મુખ્ય દરવાજો છે અને જ્યાંથી મલિક શાબાનના બાગ સુધી ઝાડની ઘટાવાળો મોટો સીધો રસ્તો રૂખિયાલ જતો હતો, એ દરવાજાથી શહેરના મધ્યભાગ માણેકચોકમાં આવવાનો સીધો મોટો રસ્તો હતો. આજે એ ક્યાં હશે તે પણ જાણી શકાતું નથી. એ રસ્તાનો નિર્ણય કરવાની ચર્ચા પણ ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં કરી છે. અહીં એક બીજી વાત પણ ધ્યાનમાં લેવાની છે; તે એ કે અહમદશાહે શહેર વસાવી કિલ્લો અને જુમા મસ્જિદ બાંધ્યા. એ પછી એના પૌત્ર મહમૂદ બેગડાએ ચોરીનો ઉપદ્રવ વધવાથી આજનો શહેરકોટ બાંધ્યો અને દરવાજાઓને પોતાના અમીરોનાં નામો આપ્યાં. એટલે પહેલેથી યોજના પ્રમાણે તો બહારનું શહેર નહિ કલ્પ્યું હોય, પરંતુ ચાર દિશાના ચાર મુખ્ય રસ્તાઓ થયા હશે અને પછી દરેક દરવાજાના ચકલાને મધ્યમાં રાખીને એક નાના ગામની પેઠે રસ્તાઓ બંધાયા હશે. એ રીતે દરેક ચકલું નાની નગરરચનાના સિદ્ધાંત મુજબ રચ્યું હશે અને પછી શહેર સાથે જોડાઈ ગયું હશે. શહેરનો કોટ નિયમથી બંધાયો નથી એ પણ સૂચક છે. એટલે મહમૂદ બેગડાના સમયનું અમદાવાદ—હિંદુ બાંધણીનાં નાનાં નાનાં ગામોના સમૂહ જેવું મુખ્ય કેન્દ્ર માણેકચોકની સાથે જોડાઈને હિંદુ સિદ્ધાંતને ધ્યાનમાં રાખી આખું શહેર થયું લાગે છે. એને સ્થાપત્ય પ્રમાણે એક ખાસ નામ આપવું તે યોગ્ય લાગતું નથી.

એમ કહી શકાય.[૭૧] આ રીતે અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે પાટણના કિલ્લાને ભદ્ર કહેતા હતા એ મુજબ અહમદનગર, અમદાવાદ અને ચાંપાનેરના મુસલમાન કિલ્લાને પણ ભદ્ર જ કહે છે. એટલે આ બધાં નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાય છે.[૭૨]

આમ અમદાવાદ "સર્વતોભદ્ર" જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ "સ્વસ્તિક" જાતનું નગર હોય એમ સમજાય છે. હેવલે પોતે હિંદુ નગરોના પ્રકારો કહ્યા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ બાંધણીનું છે એટલું માત્ર કહી તેનો પ્રકાર કયો ને કેવો ગણવો તે લખ્યું નથી.[૭૩] અમદાવાદ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વધ્યું તે જોતાં એને મિશ્ર બાંધણીનું કહેવું તે ઠીક છે

૨

સુલતાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ

'સ્થાપત્ય એ પ્રજાની' પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની પેઠે મુસલમાન સમયનું 'ગૂજરાતનું' સ્થાપત્ય 'પણ' ગૂજરાતની 'સંસ્કારિતા' અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિભાષિક રીતે પાછળ ચર્ચા કરી. હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમાં જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ટૂંકામાં જોઈએ

ભદ્રનો કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ અગર કર્ણાવતી શહેરને અડોઅડ સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને કાંઠે એક ઊંચી અને સપાટ ભૂમિ પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના ભદ્રની એ નકલ છે એમ કબૂલ

૭૧. માણેકચોકમાં મુહૂર્ત-મહુરત-પોળ પહેલી સ્થાપી હશે એ સયુક્તિક લાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વખતચંદના ઇતિહાસ ઉપરથી શંકાને સ્થાન છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ બાબત ઉલ્લેખ

૭૨. મિરાતે અકબરી ગ્રં

ફરે છે. એ કિલ્લાનો પાયો ઈસ્લામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને હાથે નંખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક બુરજમાં પહેલી ઈંટ મુકાઈ. એ ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક બાદશાહ પોતે જ હતો.[૧]

આ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો ત્યારે એનાં રૂપરંગ કેવાં હશે એની કલ્પના થવી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજના ભદ્રની સામે ઊભા રહીએ ત્યારે જે બે મોટા બુરજો અને એની વચ્ચે ઘડિયાળનો ટાવર દેખાય છે એટલું જ માત્ર પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે. અંદરનાં મકાનોમાં રાજકુટુંબની મસ્જિદ સિવાય આજે તો કાંઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સમયે મોગલ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારે પણ અંદરનું ઘણુંખરું બાંધકામ જીર્ણ થઈ પડી ભાંગ્યું હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[૨] મોગલાઈમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો, ઓગીલ્બી, મેન્ડેલ્સ્લો અને થેવેનોટ એનાં જે વખાણ કરે છે એમાંનું આજે કાંઈ કલ્પી પણ શકાતું નથી. ઓગીલ્બી (૧૬૮૦) ભદ્રના કિલ્લાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી ઊતરતો કહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેતી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેલ્સ્લો એ કિલ્લો પથ્થરનો હતો એમ લખે છે. થેવેનોટ કહે છે કે કિલ્લો એક નાના શહેર જેવો હતો.[૩] આ બધાં વર્ણન જૂનો બાદશાહી કિલ્લો બંધાવા પછી બસો વર્ષ પછીનાં છે, એટલે એ સમયે મહેલો જ પડી ગયા હતા તો કિલ્લાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા જોઈએ. અને એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. મોગલાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂબાની હવેલીના ઉલ્લેખો મળે છે તેની એક ઈંટ પણ દેખાતી નથી. એકસો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિહ્નો નાશ પામ્યાં ને અદશ્ય થયાં તો બસો વર્ષમાં સુલતાનોનું કેટલું રહ્યું હશે તે કલ્પી શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત થઈ એવો ઉલ્લેખ છે.[૪]

---

૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પ્ર. ૩-પૃ. ૩૦.

૨. એજ પૃ. ૫૦૯–૫૩૧

૩. એજ પૃ. ૫૬૯ અને પ્રો. કામિસેરિયેટનો અંગ્રેજીમાં લખાયેલો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૩-૯૬. ભદ્રના કિલ્લા માટે વિગતવાર માહિતીની જરૂર હોય તેમણે આ બે ગ્રંથો જોવા વિનંતિ છે.

૪. અહમદશાહથી અકબર સુધીના પોણા બસો વર્ષમાં મહેલો જીર્ણ થઈ ગયા હતા. જહાંગીરના સમયમાં ઊભા ખરાબ થયા હોય કે જેથી શાહજહાંએ ખાન-

એમ કહી શકાય.[૭૧] આ રીતે અહમદીનો લેખક સ્પષ્ટ લખે છે કે પાટણના કિલ્લાને ભદ્ર કહેતા હતા એ મુજબ અહમદનગર, અમદાવાદ અને ચાંપાનેરના મુસલમાન કિલ્લાને પણ ભદ્ર જ કહે છે. એટલે આ બધાં નગરો પાટણની નકલ છે એમ સમજાય છે.[૭૨]

આમ અમદાવાદ "સર્વતોભદ્ર" જાતનું શહેર લાગે છે, પરંતુ હેવલ અમદાવાદનું જે વર્ણન કરે છે તે ઉપરથી એ "સ્વસ્તિક" જાતનું નગર હોય એમ સમજાય છે. હેવલે પોતે હિંદુ નગરોના પ્રકારો કહ્યા છે, પણ અમદાવાદ હિંદુ બાંધણીનું છે એટલું માત્ર કહી તેનો પ્રકાર કયો ને કેવો ગણવો તે લખ્યું નથી.[૭૩] અમદાવાદ મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વધ્યું તે જોતાં એને મિશ્ર બાંધણીનું કહેવું તે ઠીક છે

૨

સુલતાન અહમદશાહના સમયનાં બાંધકામ

સ્થાપત્ય એ પ્રજાની પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ છે અને હિંદુની પેઠે મુસલમાન સમયનું ગૂજરાતનું સ્થાપત્ય પણ ગૂજરાતના સંસ્કારિતા અને સ્વભાવનું પ્રતિબિંબ પાડે એવું છે એની સામાન્ય અને અપારિભાષિક રીતે પાછળ ચર્ચા કરી હવે ગૂજરાતના પાટનગર અને ગૂજરાતી સ્થાપત્યના કેન્દ્રરૂપ અમદાવાદ વગેરે સ્થળોમાં એના સ્થાપક અહમદશાહના સમયમાં જે સ્થાપત્યની રચના થઈ તે ટૂંકામાં જોઈએ.

ભદ્રનો કિલ્લો

અહમદશાહે આશાવલ અગર કર્ણાવતી શહેરને અડોઅડ સાબરમતી અગર શ્વભ્રવતી નદીને કાંઠે એક ઊંચી અને સપાટ ભૂમિ પસંદ કરી ત્યાં સર્વથી પહેલો ભદ્રના કિલ્લાનો પાયો નાંખ્યો. મુસલમાન તવારીખો એને અરકનો કિલ્લો કહે છે, અને પાટણના ભદ્રની એ નકલ છે એમ કબૂલ

૭૧. માણેકચોકમાં મુહૂર્ત–મહૂરત–પોળ પહેલી સ્થાપી હશે એ સયુક્તિક લાગે છે, પરંતુ મગનલાલ વખતચંદના ઇતિહાસ ઉપરથી શંકાને સ્થાન છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એ બાબત ઉલ્લેખ કર્યો છે.

૭૨. મિરાતે અહમદી પૃ. ૭૧

૭૩. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉપર્યુક્ત પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે. સર્વતોભદ્ર એ સ્થાપત્યમાં એવી જાતના મકાનો માટે વપરાય છે કે જેને ચારે બાજુથી જોતાં સરખું દેખાય જેનોમાં જેને ચૌમુખજી કહે છે તે કેટલેક અંશે આ જાતનું મંદિર ગણાય છે. (જુઓ એન્સાયક્લોપીડિયા ઑફ આર્કિટેકચર–સર્વતોભદ્ર શબ્દ).

કરે છે. એ કિલ્લાનો પાયો ઇસ્લામની પરંપરા પ્રમાણે જેમનાં જીવન પવિત્ર હોય એવા ચાર અહમદ નામના પુરુષોને હાથે નંખાયો અને કિલ્લાની નૈઋત્યે માણેક બુરજમાં પહેલી ઈંટ મુકાઈ. એ ચાર પવિત્ર અહમદમાં એક બાદશાહ પોતે જ હતો.[૧]

આ કિલ્લો અહમદશાહે બાંધ્યો ત્યારે એનાં રૂપરંગ કેવાં હશે એની કલ્પના થવી પણ આજે તો મુશ્કેલ છે. આજના ભદ્રની સામે ઊભા રહીએ ત્યારે જે બે મોટા બુરજો અને એની વચ્ચે ઘડિયાળનો ટાવર દેખાય છે એટલું જ માત્ર પ્રાચીન હોવાનો સંભવ છે અંદરનાં મકાનોમાં રાજકુટુંબની મસ્જિદ સિવાય આજે તો કાંઈ રહ્યું નથી, પરંતુ ગુજરાત સલ્તનતના અંત સમયે મોગલ રાજ્યની શરૂઆત થઈ ત્યારે પણ અંદરનું ઘણુંખરું બાંધકામ જીર્ણ થઈ પડી ભાંગ્યું હતું એવા ઉલ્લેખો મળે છે.[૨] મોગલાઈમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો, ઓગીલ્બી, મેન્ડેલ્સ્લો અને થેવેનોટ એના જે વખાણ કરે છે એમાંનું આજે કાંઈ કલ્પી પણ શકાતું નથી. ઓગીલ્બી (૧૬૮૦) ભદ્રના કિલ્લાને મોગલ સામ્રાજ્યમાં માત્ર કાબુલ અને કંદહારના કિલ્લાથી ઊતરતો કહે છે, અને એના ઉપર ૧૮ તોપો રહેતી હતી એમ લખે છે. મેન્ડેલ્સ્લો એ કિલ્લો પથ્થરનો હતો એમ લખે છે. થેવેનોટ કહે છે કે કિલ્લો એક નાના શહેર જેવો હતો.[૩] આ બધાં વર્ણન જૂનો બાદશાહી કિલ્લો બંધાયા પછી બસો વર્ષ પછીનાં છે, એટલે એ સમયે મહેલો જ પડી ગયા હતા તો કિલ્લાની રચનામાં પણ ફેરફાર થયા હોવા જોઈએ. અને એવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે. મોગલાઈ પછી પેશ્વાઈમાં મરાઠા સૂબાની હવેલીના ઉલ્લેખો મળે છે તેની એક ઈંટ પણ દેખાતી નથી. એકસો વર્ષમાં પેશ્વાઈનાં ચિહ્નો નાશ પામ્યાં ને અદૃશ્ય થયાં તો બસો વર્ષમાં સુલતાનોનું કેટલું રહ્યું હશે તે કલ્પી શકાય. અને જહાંગીરના સમયમાં જ નવો મહેલ કરવો પડ્યો અને જૂનાની મરામત થઈ એવો ઉલ્લેખ છે.[૪]

---

૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પ્ર. ૩-પૃ. ૩૦.

૨. એજ પૃ. ૫૦૯-૫૭૧

૩. એજ પૃ. ૫૬૯ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટનો અંગ્રેજીમાં લખાયેલો ગુજરાતનો ઇતિહાસ પૃ. ૯૩-૯૬. ભદ્રના કિલ્લા માટે વિગતવાર માહિતીની જરૂર હોય તેમણે આ બે ગ્રંથો જોવા વિનંતિ છે.

૪. અહમદશાહથી અકબર સુધીના પોણા બસો વર્ષમાં મહેલો જીર્ણ થઈ ગયા હતા જહાંગીરના સમયમાં છેક ખરાબ થયા હોય કે જેથી શાહજાદાઓ ખાન-

આજે ભદ્રકાળીના મંદિર આગળ ઊભા રહી કિલ્લા તરફ નજર કરીશું તો ઘીઆ ટાવર સિવાય આગલો દરવાજો તથા એક વાર પોસ્ટ ઑફિસ અને હાલ કચેરી થઈ છે એ ભાગ મોગલાઈમાં આજમખાન સૂબાના સમયમાં કિલ્લાની દીવાલનો એક ભાગ તોડીને થયેલો છે અને એની મોગલાઈ બાંધણી જુદી પડે છે. કિલ્લાને જૂના બુરજો અને દરવાજા હતા તેમાં પણ મોગલાઈમાં ફેરફાર થયેલા છે, એટલે સુલતાન અહમદશાહે બાંધેલા કિલ્લાનું એ સમયનું બાંધકામ તો એનો પૂર્વાભિમુખી મોટો બુરજ જોઈને જ સંતોષ માનવો પડે.

આ કિલ્લાની પૂર્વે મોટું મેદાન છે એ કારંજને નામે ઓળખાય છે. એને પહેલાં "મૈદાને શાહ" કહેતા હતા. આ મેદાનની પણ પહેલાની સ્થિતિ કલ્પવી આજે તો મુશ્કેલ છે. એનું માપ કોઈ ૧૬૦૦×૮૦૦ ફૂટ કહે છે ત્યારે કોઈ ૨૧૦૦×૧૨૦૦ ફૂટ કહે છે. આર્કિયોલૉજિકલ સર્વે વખતે એનું માપ ઉત્તર દક્ષિણ ૬૨૦ વાર અને પૂર્વ પશ્ચિમ ૩૩૦ વાર નક્કી થયુ હતું. એ મેદાનની ચારે બાજૂ દરવાજા હતા એમાં પશ્ચિમનો દરવાજો તો ભદ્રનો મુખ્ય દરવાજો અને પૂર્વનો તે ત્રણ દરવાજાવાળો ગણાતો. ઉત્તર દક્ષિણના દરવાજા ક્યાં હતા તે કલ્પના કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. એટલે આજે કારંજમાં જે જે મકાનો દેખાય છે તે કાંઈ પણ નહિ હોય અને વચ્ચે માત્ર એક ફુવારો હશે એવું માની શકાય. આ મેદાનમાં "મૈદાન" (Polo) નામની રમત રમાતી અને લશ્કર તથા હાથીઓની સલામી લેવાતી એવા ઉલ્લેખો છે એ ઉપરથી એની વિશાળતાનો ખ્યાલ આવશે.[૫]

અમદાવાદમાં અહમદશાહે બાંધેલાં મકાનોનું કલ્પનાચિત્ર

અહીં ગૂજરાતના પાટનગરના રાજગઢથી એના સ્થાપકની દરગાહ, જે શહેરનું મધ્યબિંદુ છે, ત્યાંસુધીની તે સમયની ભવ્યતાની જરા કલ્પના

પુરમાં મહેલ બાંધ્યો, જેના અવશેષ આજે ચાંદા સૂરજના મહેલમાં છે. શાહજહાંએ શાહીબાગમાં બીજો મહેલ પણ બાંધ્યો. પેશ્વાસમયની હવેલી વગેરેના વર્ણન માટે અમદાવાદનો મારો ઇતિહાસ જુઓ.

૫. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૫૭૧-૭૩. કારંજના ફુવારામાં ભદ્રના એક કિલ્લામાંથી પાણી આવતુ. આ મેદાનમાં શુક્રવારે બજાર ભરાતું એ જોવા બાદશાહ બેસતા. મેદાનેશાહમાં પોલો (ચોગાન) ની રમત રમતાં વજીરખાન હબસીને હાથે ચગીસખાનનુ ખૂન થયું હતુ. બન્ને ગુજરાતમાં એક સમયે ખૂબ સત્તાધીશ અને મોટા અમીરો હતા.

કરી લઈએ, કારણ આજે બેચાર હાડકાં ઉપરથી શરીરની કલ્પના કરીએ એવું જ રહ્યું છે. ભદ્રનો ઊંચો બુલંદ બુરજ અને એ સમયે કાંગરાવાળો પથ્થરનો કિલ્લો તથા દીવાલો હશે. ભદ્રકાળીમાતા અને એ જ રેખામાં આવેલો મોગલાઈ દરવાજો તથા મહેલ તથા ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટનું મોગલાઈનું મકાન હતું નહિ એમ કલ્પવાનું એ પછી કિલ્લાના દરવાજા અને ત્રણ દરવાજા વચ્ચે ફુવારો કલ્પવાનો. ત્રણ દરવાજાની પૂર્વમાં અને જુમામસ્જિદની પશ્ચિમે કેવાં બાંધકામ હશે કે ખુલ્લું હશે તે કલ્પવુ મુશ્કેલ છે, પરંતુ હાલ કરતાં વધારે પહોળો રસ્તો અને શોભે એવાં મકાનો હોઈ શકે. એ પછી દિલ્હી દરવાજાથી જમાલપુર જતો રસ્તો વટાવી તુરત જ જુમામસ્જિદનું ભવ્ય મકાન શરૂ થાય છે અને એની ચારે બાજૂ મોટા પહોળા રસ્તા અને બજારો હોય એમ સમજાય છે. આજનો ગાંધીરોડ (રીચીરોડ) તો અંગ્રેજોના સમયનો છે, પરંતુ એ પ્રાચીન સમયે બીજા દરવાજાઓથી માણેકચોકમાં રસ્તાઓ જુમામસ્જિદ આગળ આવીને મળતા હશે જુમામસ્જિદના માણેક-ચોક તરફના દરવાજાની પૂર્વે અહમદશાહનો પોતાનો રોજો અને વચ્ચે રસ્તો વટાવી પૂર્વે એની રાણીઓનો રોજો છે. આ બધું તે સમયના માણેકચોકમાં છે અને આજે પણ ગંદાં ઘરોથી ઘેરાઈ ગયેલા માણેકચોકમાં છે. આ બધાં બાદશાહી મકાનોની આસપાસ ચાર મોટા રસ્તા અને ચાર દિશાઓમાંથી આવતા દરવાજાના રસ્તા કલ્પીને તેમાં મુખ્ય બજારોની દુકાનો કલ્પવાની. આટલું કિલ્લાની બહાર ધારીને તેના અંદરના ભાગમાં ગુજરાત કલબની સામે અહમદશાહની મસ્જિદ અને એની ઉત્તરે નદી કિનારે બાદશાહી મહેલો, હમામખાનાં, બગીચો વગેરે ધારી લેવાનું. આ કલ્પના કરવામાં ચાંપાનેરના હાલના ભગ્નાવશેષ કિલ્લામાં ભદ્રનો મોટો બુરજ અને બહાર ત્રણ દરવાજા ઉમેરીએ તો કેવું લાગે એ વિચાર કરવાથી કાંઈક ખ્યાલ આવશે; જો કે પૂર્વે રાણીના હજીરાથી પશ્ચિમે કિલ્લો અને અંદરના મહેલોને સરખાવતાં અમદાવાદનો આટલો ભાગ ચાંપાનેર કરતાં વધારે વિશાળ અને વધારે આકર્ષક હોવો જોઈએ એવું કોઈ રસિક કલ્પના કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ. મોગલાઈમાં બંધાયેલા શાહજહાંઆબાદ-દિલ્હીને બસો વર્ષના સમયના ભેદ કરીને ન સરખાવીએ તો એ દિલ્હીના પૂર્વાવતાર-તઘલખાબાદ દિલ્હી કરતાં અમદાવાદનો આટલો દેખાવ વધારે આકર્ષક હશે એટલું તો દિલ્હીના પુરાતન અવશેષો જોતાં સહેજ જણાઈ આવે છે, અને એ સમયે કદાચ હિંદના મુસ્લિમ અમલ નીચેનાં પાટનગરોમાં અહમદશાહનું અમદાવાદ વધારે મનોહર કહી શકાય

એવું હશે એમાં શંકા નથી.[૬]

અહમદશાહની મસ્જિદ

હવે મકાનોના આ સમૂહમાં આવેલાં બાંધકામનું વર્ણન ટૂંકામાં કરીએ. અહમદશાહે સર્વથી પહેલો કિલ્લો બાંધવો શરૂ કર્યો અને તે સાથે જ રાજકુટુંબની મસ્જિદ શરૂ કરી. તે પછી ત્રણ દરવાજા અને જુમા-મસ્જિદનું કામ તુરત શરૂ કર્યું. એટલે પહેલી અહમદશાહની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. અમદાવાદ શહેરનો પાયો ઈ. સ. ૧૪૧૧ માં નંખાયો તે સાથે આ મસ્જિદ શરૂ થઈ અને ઇ. સ. ૧૪૧૪ ના ડિસેંબરમાં એનું કામ પૂરું થઈ ગયું. આ મસ્જિદમાં ખાસ મહત્ત્વનું બાંધણીની દૃષ્ટિએ કાંઈ નથી, પરંતુ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનું ખાસ મહત્ત્વ છે. અહમદશાહે ગૂજરાતના પાટનગરમાં સર્વથી પહેલું બાંધેલું આ મકાન એના મિનારા સિવાય લગભગ આજે પણ અણીશુદ્ધ ઊભું છે. ઉપર મસ્જિદની બાંધણીનું જે સામાન્ય વર્ણન કર્યું તેવી જ આની બાંધણી છે. પહેલી મસ્જિદ હોવાથી હિંદુ મંદિરોની સામગ્રી ખાસ સુધરાવ્યા વગર જ કામમાં લીધેલી જણાય છે. થાંભલા એકસરખા નથી પણ જુદી જુદી જાતના છે અને કેટલાક ઉપર હિંદુ દેવોની મૂર્તિઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે. એક ઉપર તો શિવલિંગ પણ દેખાય છે, અને બીજા એક થાંભલા ઉપર વિ. સં. ૧૩૦૭ (ઈ. સ. ૧૨૫૦) નો મહારાજા વિશલદેવના સમયનો એક ખંડિત લેખ પણ છે, અને એ સ્પષ્ટ વંચાય તેવો નથી. લિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં બેગમોને પ્રાર્થના કરવા માટે ખાસ બાંધેલું મુલુખાનું છે. એની નીચેના થાંભલા એકસરખા એક જ સ્થળેથી લીધા હોય તેવા છે. એટલે આ મસ્જિદ આશાવલના જ કોઈ મંદિરની સામગ્રીથી બંધાઈ હોય એમ લાગે છે. એમાં એક સુંદર મહેરાબની પાસે એક સુંદર છત્રીવાળી જરા ઊંચી વેદી જેવી બેઠક

૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ગૂજરાતના ઇતિહાસમા પૃ. ૧૦૧-૧૦૩ માં હફ્ત ઈકલીમ નામના ભૌગોલિક અને ચરિત્રોના ફારસી પુસ્તકમાંથી (ઇ. સ. ૧૫૯૩) અમદાવાદની તારીફનો ઉતારો આપ્યો છે અને અબુલ ફઝલનો અભિપ્રાય પણ આપ્યો છે. આ બન્ને અભિપ્રાયો ગૂજરાત સલ્તનતના સમયના અમદાવાદના છે એટલે ઉપનું વર્ણન યથાર્થ છે એમ એ વાંચીને લાગે તેવું છે. હફ્ત ઈકલીમ અમદાવાદને એ સમયનાં, આખી દુનિયાનાં શહેરોમાં સર્વથી સુંદર કહે છે અને એનાં બજારો ને દુકાનોની બાંધણીનાં વખાણ કરે છે. અબુલ ફઝલના વર્ણનમાં કાંઈક અતિશયોક્તિ દેખાય છે, પરંતુ એ સમયનાં દિલ્હી આગ્રા કરતાં અમદાવાદ ઘણ સુંદર હતું એ ખરી વાત છે. તે સાથે દિલ્હી આગ્રા મોગલાઈમાં વધ્યાં એ પણ ભૂલવું ન જોઈએ.

છે એના ઉપર અહમદશાહ પોતે નિમાઝ પઢવા આવતા એમ કહેવાય છે. છત્રી પાછળથી કોઈએ કાઢી નાખેલી છે. આ મસ્જિદમાં મરાઠા સમયમાં ઘાસ અને લાકડાંની વખાર તરીકે ઉપયોગ થયો હતો. આ મસ્જિદની કમાનો અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની કમાનો કરતાં જરા વધારે અણી વાળી છે, એટલે એમાં દિલ્હીના ખીલજી સ્થાપત્યની તાજી અસર હોય એમ લાગે છે. મસ્જિદમાં આ પ્રમાણે અરબીમાં લેખ છે: "આ મોટું મકાન-વિશાળ મસ્જિદ-અલ્લાહની દયાનું શરણ લેનાર નોકરે-જે અલ્લાહને મસ્જિદમાં ભજવામાં આવે છે-અને કુરાને શરીફ પ્રમાણે "મસ્જિદ અલ્લાહની છે અને એની સાથે બીજા કોઈને ભજશો નહિ"-એ અલ્લાહની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર નોકરે-મુઝફ્ફરશાહના પુત્ર મુહમ્મદશાહના પુત્ર અહમદશાહ-સુલતાને બંધાવી છે. એ પૂરી થયાની તારીખ ૪ શવાલ. હી સં. ૮૧૭ છે." (૧૭-ડિસેંબર ૧૪૧૪)[૭]

હૈબતખાનની મસ્જિદ

અહમદશાહના સમયનું બીજું મકાન જમાલપુર દરવાજે આવેલી હૈબતખાનની મસ્જિદ છે. હૈબતખાન ઉર્ફે મરતીખાન અહમદશાહનો કાકો હતો અને એની દરગાહ કાળુપુર દરવાજા બહાર સરસપુરને રસ્તે એણે વસાવેલા હૈબતપુરમાં છે[૮] ત્યાં પણ એક મસ્જિદ હતી. એટલે આ મસ્જિદ હૈબતખાને કોને માટે અને શા કારણે બાંધેલી તે લેખનો પત્તો ન લાગવાથી નક્કી થઈ શકતું નથી સામાન્ય રીત પ્રમાણે તો મસ્જિદ પાસે જ તેના બાંધનારનો રોઝો હોય છે એવું અહીં નથી. આ મસ્જિદ કોઈ આખાયે હિંદુ મંદિરને ફેરવીને કરી હોય એમ જણાય છે. થાંભલા જુદી જુદી જાતના છે અને કોતરણીવાળો આખોયે ઘુમટ કોઈ જૈન મંદિરમાંથી ઉપાડેલો લાગી આવે છે. બાંધણીના ઇતિહાસના ક્રમમાં આ મકાનનું મહત્ત્વ છે.

ત્રણ દરવાજા

અહમદશાહના સમયનું ત્રીજું બાંધકામ એ ત્રણ દરવાજા છે. આ ધાર્મિક બાંધકામ ન હોવાથી અને મોટા મેદાનની વચ્ચે એક વીંટીમાં

૭. આ મસ્જિદનુ સવિસ્તર વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમા પૃ. ૫૦૪-૦૬ મા આપ્યુ છે.

૮. હૈબતપુર બે છે. બીજુ અમદાવાદથી પાંચેક માઇલ છેટું છે. આ બીજુ કોણે વસાવેલું તે નક્કી થતું નથી.

નંગ હોય એવું હોવાથી એની મનોહરતા ખૂબ જ છે. પાછળ જે કલ્પના ચિત્ર દેયું છે તેમાં એનું સ્થાન કલ્પવાથી આ વાત સમજાશે. ત્રણ દરવાજા એ પહેલાંની પેઠે આજના અમદાવાદની પણ શોભા છે. એની કમાનો ઘાટીલી અને સુંદર છે. ઉપર અગાશીમાં ઝરૂખા કરેલા છે અને વચલા દરવાજાની બન્ને બાજુ મિનારાની બાંધણી જેવા સુંદર ગોખવાળા બુરજો છે. પરસી બ્રાઉન ગૂજરાતની મસ્જિદોની કમાનોની પ્રશંસા કરતાં ત્રણ દરવાજાની કમાનો અને એની બાંધણી સૌથી સારી છે એમ કહીને યુરોપની કોન્સ્ટેન્ટાઈન વગેરેની કમાનોની ઉંચાઈ આગળ ત્રણ દરવાજાની ભૂલ કાઢે છે. એ ટીકા જરા વિચિત્ર લાગે છે. આ કલાવિવેચકને ખબર નથી કે હિંદમાં કમાનો ને દરવાજાની ઉંચાઈનો આધાર મોટામાં મોટા દરબારી હાથી અંબાડી સાથે જઈ શકે એ ઉપર જ છે. એટલે એમની સરખામણી યૂરોપની ૮૦ ફીટ ઊંચી કમાનો સાથે યોગ્ય નથી.[૯]

અહમદશાહના સમયનું ચોથું મકાન તે ખાનપુરમાં આવેલી સૈયદ આલમની મસ્જિદ છે. અહમદશાહની મસ્જિદ કરતાં એની બાંધણી સહેજ સુધારેલી જણાય છે. મસ્જિદમાં હિ. સં. ૮૧૫ ની રજબ માસની પૂર્ણિમાનો લેખ છે.[૧૦]

જુમા મસ્જિદ

હવે ગૂજરાતના પાટનગરની શોભારૂપ અને હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં પ્રથમ પંક્તિમાં બેસી શકે એવી અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું ટૂંકું વર્ણન કરિયે. પાછળ આપેલા કલ્પનાચિત્રમાં આનું સ્થાન સમજી શકાય તેવું છે. આ સુંદર મસ્જિદની આસપાસ આજે ગંદાં નાનાં જેવાં

---

૯. Percy Brown : Indian Architecture ; Islamic. P. 50. "The chief attraction of this structure as a whole are the bold yet graceful shapes of its arches, the skillful arrangement of its parapet relieved by the three elegant oriel windows on brackets, and the form and rich carving of the buttresses...But it owes much of its refined aesthetic appearance to the contours of its arches, there being few pointed arches throughout the whole range or Indian Architecture equal to those in the buildings of Gujarat, and in Tin Darvaza these are seen at their best."

૧૦. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૭-૭૮.

ન ગમે તેવાં ઘરો ને દુકાનો આવી ગઈ છે. એનું મુખ્ય દ્વાર દક્ષિણ તરફ શાકબજારમાં હોય એમ લાગે છે કારણ કે એ પ્રવેશ બીજાં બે પ્રવેશદ્વારો કરતાં વધારે ભવ્ય છે. આ દક્ષિણના પ્રવેશદ્વારમાં પેસવાનો એક સુંદર મંડપ છે અને જુમા મસ્જિદની બધી સામગ્રી નવી બનાવેલી હોવાં છતાં આ મંડપ કોઈ હિંદુ મંદિરમાંથી આખેઆખ ઉઠાવી લાવીને ગોઠવી દીધો છે એ એના થાંભલાઓમાંથી ઘસીને સાફ કરેલી મૂર્તિઓ ઉપરથી જણાઈ આવે છે. એનું ઉત્તર તરફનું દ્વાર આજના અમદાવાદના મુખ્ય મહામાર્ગમાં પડતું હોવાથી આજે મુખ્ય હોય એવું લાગે છે પરંતુ એ ગૌણ છે. બીજું પ્રવેશદ્વાર મસ્જિદના વિશાળ ચોકની પૂર્વે અહમદશાહના રોજાના આંગણામાં પડે છે અને એ પણ સાદું જ છે. રિવાજ પ્રમાણે એને મુખ્ય દ્વાર કહી શકાય.

ગમે તે બાજુથી પ્રવેશતાં મસ્જિદના ભવ્ય અને વિશાળ ચોકમાં આવીએ છીએ એની પશ્ચિમે લિવાનનો ભવ્ય અને સુંદર મ્હોરો આવેલો છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદનો બહારનો દેખાવ સુંદર અને ભવ્ય છે. પણ એ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં બસો વર્ષ પછી બંધાયેલી છે, એટલે એની સરખામણી કરવી યોગ્ય નથી. પરંતુ મુસલમાન સ્થાપત્યની ઐતિહાસિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદનું મહત્ત્વ વધારે છે. બહારથી આજે એને નીહાળી શકવાનું બને તેમ નથી. ગેલા કોથળામાં ઘાલેલા રત્ન જેવી આજે એની સ્થિતિ છે. એના મિનારા ઈ. સ. ૧૮૧૯ ના મોટા ભૂકંપમાં પડી ગયા. એટલે શાકબજાર સિવાય બીજી કોઈ બાજુથી જોતાં મુસ્લિમ હિંદનું એક ભવ્ય અને સુંદર મકાન અહીં છે,[૧૧] એમ પણ ખબર ન પડે. માણેકચોકમાં બાદશાહ અને રાણીના હજીરાના આકર્ષક દૃશ્ય આગળ પણ મસ્જિદ ઢંકાયેલી લાગે છે.

આ મસ્જિદની બાંધણી એટલું તો સિદ્ધ કરે છે કે ગુજરાતીઓ ટૂંકા સમયમાં જ મસ્જિદની બાંધણીના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં નિષ્ણાત બની ગયા હતા, અને અહમદશાહની પછીનાં બાંધકામોમાં એની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ સધાઈ હતી. અમદાવાદની જુમામસ્જિદમાં અંદર અને બહારના

૧૧. 'The Jami Masjid of Ahmedabad...is generally considered the high water mark of mosque in Western India." Percy Brown' Indian Arch. Islamic. P. 48.

દેખાવમાં મુસલમાન બાંધણીના સિદ્ધાંતોને હિંદુ મંદિરની બાંધણીની કલા સાથે એવી તો સુંદર રીતે મેળવી દીધી હતી કે અંદર જાણે મંદિરોના મંડપોની માત્ર પુનરરચના જ કરી હોય અને બહાર કમાનો અને મિનારા માત્ર ગોઠવ્યા હોય એવું લાગે. મ્હોરાની મુખ્ય કમાન પાછળ ચર્ચી એ રીતની કલાથી ઊંચી લઈ ઉપર માળ કરવાથી વૈવિધ્ય ઉપજ્યું છે. તે સાથે થાંભલા બેવડાવીને વચલા કમાનની મધ્યના થાંભલા ઉપર હિંદુ મંદિરનું તોરણ મૂકી શોભામાં ખૂબ જ આકર્ષણ ઉમેર્યું છે. કમાનોનાં વર્તુલો આકર્ષક બનાવ્યાં છે, અને થાંભલાની રચના મદુરાના મંદિરના હજાર થાંભલાના મંડપ કરતાં વધારે રમ્ય અને જોવી ગમે તેવી થઈ છે. સર જોન માર્શલ જેવા કડક ટીકાકાર પણ, મિનારાની રચનાનો અણગમો નોંધવા છતાં કહે છે કે એકંદરે આ મસ્જિદ એ જાતનાં આખી દુનિયાના મકાનોની સરખામણીમાં ઉત્તમ કહી શકાય,[૧૨] અને બંગાળની અદીના મસ્જિદની બાંધણીની પેઠે Dull monotomy નીરસ એક સરખાપણાની ભાવના આને જોઈને ઉત્પન્ન થતી નથી.[૧૩] માળ બાંધીને વૈવિધ્ય લાવવાની, પાછળ ચર્ચેલી રીતને, પણ સર જોન ઉત્તમ કહે છે અને પાછળ જોયું તેમ, પરસી બ્રાઉન પણ આ મસ્જિદમાં મુસલમાન બાંધણીની સુધારેલી સુંદર કમાનો, માળ કરવાની રીતથી આવતું વૈવિધ્ય, વાવ–મંદિર અને મસ્જિદની બાંધણીઓનો સુમેળ થવાથી આ જાતના મકાનોમાં અપૂર્વ રહે છે. દિલ્હીની જુમા મસ્જિદ આપણને સારાં કપડાં પહેરાવેલી પરદેશી સ્ત્રી જેવી લાગે છે, જ્યારે અમદાવાદની જુમા મસ્જીદ, એની આજની સ્થિતિમાં પણ કપડાંની સાદાઈમાં રીતસરના અલંકારથી જેના લાવણ્યમાં ઉમેરો થયો છે એવી સુંદર હિંદી સ્ત્રી જેવી શોભે છે.[૧૪] આખા હિંદભરની જુમા મસ્જિદોમાં આટલું વૈવિધ્ય નથી, અને સાચા હિંદી કલાકારને તો આ સત્ય તરત સમજાય એવું છે. જોતાં એમ લાગે છે કે આ એક પથ્થરોનો ઢગલો માત્ર નથી પણ એ પથ્થરોમાં, એની ગોઠવણીમાં, એની

---

૧૨. Marshall: Cambridge His. India III. P. 610. "As it now stands, it is one of the most superb, as it is also one of the most imposing structures of its class in the World." પ્રકાશ બદલાવવાની રીતને સર જોન ગુજરાતની વિશેષતા છે એમ કહી બીજે એ કેમ નથી એવો પ્રશ્ન પૂછે છે. પરંતુ એનો મેઘનાદ મંડપની નકલ છે તે જોયું છે.

૧૩. એજ પૃ. ૬૧૦.

૧૪. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૭૮.

કોતરણીમાં એને બાંધનાર અને બંધાવનારની સ્વભાવગત રસિકતા, અને જીવતા હૃદયના ધબકારા આજે પણ જણાઈ આવે છે.[૧૫]

આ મસ્જિદ અહમદશાહે અમદાવાદ વસાવ્યું તેના બીજા વર્ષમાં એટલે ૧૪૧૨ માં બંધાવાની શરૂ કરી અને ૧૪૨૪ માં પુરી થઈ. એને બંધાતાં બાર વર્ષ થયાં. એનો લંબાઈ પહોળાઈ વગેરે સ્થાપત્યની વિગતમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. એના મિનારા હાલતા હતા. એનું સવિસ્તર વર્ણન પાછળ કર્યું છે. લિવાનના વાયવ્ય ખૂણામાં સ્ત્રીઓને માટે નાના થાંભલા ઉપર માળ જેવું કરી જાળીવાળું મુલુકખાનું, અહમદશાહની મસ્જિદની પેઠે કરેલું છે. જે મસ્જિદો રાજકુટુંબ બંધાવે તેમાં જ મુલુકખાનું કરવાનો રિવાજ હતો અને ગૂજરાતની મસ્જિદોની એ એક વિશેષતા છે.[૧૬] વચલા મહેરાબ ઉપર અરબીમાં આ પ્રમાણે લેખ છે:

......આ મોટી મસ્જિદ ખુદામાં અને એની મદદમાં વિશ્વાસ રાખનાર સેવક, નસીરઉદુનિયા વઉદ્દીન અબુલફતહ અહમદશાહ, બીન મુહમ્મદશાહ, બીન મુઝફ્ફરશાહ, સુલતાને બંધાવી. બંધાયાની તારીખ પયગંબર સાહેબની (એમના ઉપર અલ્લાહના આશીર્વાદ હો) હીજરી સંવત ૮૨૭ નો સફર માસ (એ મહિનો વિજયી અને સફળ નીવડો)નો પહેલો દિવસ છે. (તા. ૪ જાન્યુઆરી ઈ. સ. ૧૪૨૪) આ લેખમાં પહેલાંનાં વાક્યો અહમદશાહની મસ્જિદના લેખ જેવાં છે એટલે છોડી દીધાં છે. આમાં સુલતાન અહમદશાહનો પૂરો બાદશાહી ઇલ્કાબ આપેલો છે.[૧૭]

---

૧૫. Percy Brown:—*Indian Archt. Islamic*. P. 48-50. "...As proved by this fine monument, the building art takes a decisive step forward, it rises to a higher plain...from experiment to something approaching a complete and perfect realization of the ideal." His (architectural genius)work developed into something more than an orderly pile of moulded masonry, and became a thing of the spirit. For this building speaks of that '*silent flowering* in stone of souls of men, whose ways of life and thought had flowed into things made by their hands'." મ્હોરાને માટે લખે છે કે "As a composition of solids and voids this facade is superb, with its three main openings well balanced and in excellent proportions."

૧૬. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ.

૧૭. એ જ. જુમા મસ્જિદનું વર્ણન. બર્જેસ, મુસલમાન આર્કિટેક્ચર—અમદાવાદ-૧.

બાદશાહ અને રાણીના રોજા

અહમદશાહે બંધાવેલાં મકાનોમાં એનો પોતાનો રોજો અને તેની સામે એની રાણીઓનો રોજો મુખ્ય ગણાવી શકાય. મુસલમાનોની સામાન્ય રીત પ્રમાણે બાદશાહો પોતાની પસંદગી પ્રમાણે મરણ પછી પોતાને સૂવાની જગ્યા પોતાની હયાતી દરમ્યાન બંધાવે છે, જ્યારે સંતો એવી વાતમાં પોતાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતા નથી, પરંતુ એમના શિષ્યો એમના મરણ પછી ભવ્ય દરગાહો બાંધે છે. આ બન્ને રીતોમાં મરણ પછીની ભાવનામાં અને માણસના હૃદયની ઊંચી લાગણીઓ સમાયેલી છે. એક મરણથી ડર્યા વગર મરણ પછીનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આનંદ માને છે, બીજું મરણની કે એના સ્થાનની દરકાર જ કરતું નથી. ગૂજરાતના મુસલમાન અમીરો અને બાદશાહોએ ઘણે ભાગે મસ્જિદોની પાસે જ પોતાની જગ્યા રાખવાનો રિવાજ રાખ્યો છે. અહમદશાહે એ પ્રમાણે શહેરની મુખ્ય મસ્જિદની સામે જ પોતાની જગ્યા નક્કી કરી. જુમામસ્જિદના પૂર્વના દ્વારની બહાર સુલતાનનો રોજો આવેલો છે. એક વિશાળ ઘુમટમાં વચ્ચે આરસની સુંદર કોતરણીવાળી સુલતાનની પોતાની કબર છે. અને બીજી એના પુત્ર મુહમ્મદશાહની અને ત્રીજી એના પૌત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહની કબરો છે. આમ આ રોજામાં ગુજરાતના ત્રણ સુલતાનો સૂતેલા છે. એટલા ઉપર એનાં સગાંની કબરો છે. સુલતાન અહમદ ત્રીજો પણ આ રોજામાં દટાયો છે એવું તવારીખ કહે છે. પણ એની કબર કઈ તે કહેવું મુશ્કેલ છે આ રોજો એની જાળીઓને લીધે સુંદર લાગે છે. પરંતુ અહમદશાહે પોતે બાંધ્યો હશે ત્યારે કેવો હશે એ આજે કહેવું મુશ્કેલ છે કારણ કે એના મુખ્ય દ્વાર ઉપર જે લેખ છે એમાં તા ઈ. સ. ૧૫૮૭-૮૮ માં ફરહત ઉલ્મુલ્કે એ રોજાની મરામત કરાવી અને અહમદ બજ્જુએ લેખ લખ્યો એમ લખેલું છે. લેખની તારીખ "ફરહત ઉલ્મુલ્ક" એ શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે નીકળે છે. એટલે આજે ઊભેલા રોજાની બાંધણી ગુજરાત સલ્તનતના છેવટના ભાગનાં મકાનો જેવી ગણી શકાય. રોજાની બહાર ભવ્ય દરવાજો છે તે માણેકચોકમાં પડે છે. એના ઉપર ચાર પહોરનું ટંકોરખાનું આજ સુધી વાગે છે, અને એની બાજુમાં લંગરખાનું છે એમાં રોજ ગરીબોને ખીચડી અપાય છે. અહમદશાહ એક પવિત્ર–પીર–બાદશાહ ગણાય છે અને એનો ઉરસ ઉજવાય છે. આજ ચાર ચાર રાજ્યસત્તાઓ બદલાયા છતાં ટંકોર માની અને ગરીબોને અપાતું દાન હિંદભરના બાદશાહોમાં માત્ર ગુજરાતના પાટનગરના સ્થાપક અહમદશાહને

મળે છે અને ઔરંગાબાદમાં ઔરંગઝેબને મળે છે. પરંતુ એની દરગાહ નિઝામના રાજ્યમાં હોવાથી એમાં નવાઈ નથી. પણ અહમદશાહને મળતું માન સરકારી તીજોરીમાંથી આજ સુધી અપાય છે તે ચાર ભિન્ન સરકારો બદલાયા છતાં ચાલુ છે એ વાત ખરેખર ગર્વ કરવા જેવી છે.[૧૮]

માણેકચોકમા આ રોજો જે બાદશાહના હજીરાને[૧૯] નામે વિખ્યાત છે તેની સામે સુલતાનના જમાનાની સ્ત્રીઓનો રોજો છે તે રાણીના હજીરાને નામે ઓળખાય છે. આ રોજાની બાંધણી સામાન્ય કરતાં જુદી જાતની છે. દસ ફૂટ ઊંચા એક વિશાળ સમચોરસ ઓટલા ઉપર સુંદર ભીંતો અને મનોહર કોતરણીવાળાં દ્વારોની વચ્ચે ખુલ્લા ચોકમાં આ કબરો કરેલી છે. કબરો ધોળા અને કાળા આરસમાં ખૂબ જ સુંદર કારીગીરીથી બનાવી છે. આ કબરો કોની રાણીઓની છે તે હજી સ્પષ્ટ થયું નથી. ડૉ. બર્જેસ એને મહમૂદ બેગડાની મા મુગલાઈ બીબી અને એની બહેન–શાહઆલમ સાહેબની સ્ત્રી મુરકી બીબીની છે એમ કહે છે. એમની આ માન્યતાને હજી વધારે આધારની જરૂર છે. મિરાતે અહમદી લખે છે કે મુરકી બીબીની કબર એમના પુત્ર શાહ ભીખનની દરગાહમાં જમાલપુર દરવાજા બહાર છે. ડૉ. બર્જેસની માન્યતાની ચર્ચામાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી. પરંતુ રોજાનું સ્થળ, જોતાં રોજો અહમદશાહે બાંધ્યો છે એમ સમજાય છે એટલે એમાં એની રાણીઓની કબરો જ હોવાનો સંભવ છે. જો બર્જેસનો મત ખરો હોય તો એ રોજો અહમદશાહના પૌત્ર કુત્બુદ્દીને કે મહમૂદ બેગડાએ બંધાવ્યો એમ માનવું પડે. એટલું તો ખરું જ કે રાણીઓનો રોજો ગૂજરાતના રોજાઓની બાંધણીમાં એક જુદી જ ભાત પાડે એવો છે અને સુંદર કારીગિરીવાળો હોવાથી ગૂજરાતના પાટનગરનું આકર્ષણ કહી શકાય એવો છે.[૨૦]

---

૧૮. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૮૩-૮૪.

૧૯. ગુજરાતમા કબરને માટેના મકાનને હજીરો કહે છે. ત્યા ગરીબોને ખાવાનુ અપાય છે તેથી હાજરી શબ્દ ઉપરથી એ શબ્દ આવ્યો હશે એમ મનાય છે અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમા (પૃ. ૧૧૧) એ જ અર્થ આપે છે. પરંતુ પરસી બ્રાઉન (પૃ. ૪) મા લખે છે કે કબરના ઓરડાને હુઝરા Huzrah કહે છે તે ઉપરથી કદાચ હજીરો શબ્દ આવ્યો હોય એ મને તો ઠીક જણાય છે. આગળ સાથે આખાયે મકાનને મદીનાના બગીચા સાથેના મકાનને અર્‌રોઝા કહે છે તે ઉપરથી રોજો કહે છે એમ પરસી બ્રાઉન માને છે. (ar-rauza). આ અર્થ ખરો લાગે છે.

૨૦. આ બધું વર્ણન અને કબરોની બર્જેસ અને પ્રો. કોમિસેરિયેટના લખાણની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમા પૃ. ૫૮૪–૮૭ માં વિસ્તારથી કરેલી છે.

આમ સુલતાન અહમદશાહે બંધાવેલાં મકાનોના સમુહનું વર્ણન એના સ્થાપત્યની પરિભાષામાં ઊતર્યા વગર કલાની દૃષ્ટિએ જોયું. ફરી યાદ કરવાનું કે ભદ્રના કિલ્લાથી માણેકચોકમાં આવેલા આ બે સુંદર રોજાઓ' સાથે આખાયે સ્થાપત્યના સમુહનું કલ્પનાચિત્ર અપૂર્વ મનોહરતાવાળું થઈ શકે. આજનાં ગંદાં મકાનો નથી એમ ધારી લઈ વિમાનમાંથી જોઈએ એવી કલ્પના ઘણી જ સુંદર લાગે.

ઉપર જોયાં એટલાં મકાનોનો સમુહ આજે કાંઈક સારી કહી શકાય એવી સ્થિતિમાં ગૂજરાતના પાટનગર અમદાવાદમાં આજે ઊભો છે. એ સિવાય બીજાં હશે એનો પત્તો આજે નથી લાગતો. પરંતુ અમદાવાદ પહેલાંના ગૂજરાતના પાટનગર અણહિલ્લવાડ પાટણ જેને મુસલમાનો નહરવાલા નામથી ઓળખે છે, એ શહેરમાં ઈ. સ. ૧૪૧૯ નો એક લેખ જડ્યો છે. એમાં પાટણના કોટવાલ અબ્દુલ્લા સુલતાનીએ એ શહેરમાં એક કૂવો બંધાવ્યો એવો ઉલ્લેખ મળ્યો છે. એ લેખમાં અહમદશાહને માટે રિવાજ મુજબ વિશેષણો લગાડી પછી લખે છે કે : "એ કચેરીનો નિમકહલાલ ગુલામ અબ્દુલ્લા ઉસ્સુલતાની નહરવાલા શહેરનો કોટવાલ, એણે આ બાંધણી (કુવો)નો પાયો નાખ્યો જેથી પરમેશ્વર કે જેને બલ અને કીર્તિ વરેલી છે, અને કુરાનના વાક્ય પ્રમાણે" પાણી આપવા સાથે જિંદગીનું સર્વસ્વ અપાય છે"–એના (ખુદાના) નોકરો આ જગ્યાનો લાભ લઈ શકે, સુખ મેળવી શકે અને આ બાંધનારને પ્રાર્થના સાથે યાદ કરે, કે જેથી એને માફી (પાપની) મળે, અને એની શ્રદ્ધા દૃઢ રહે. બધી પ્રસંસા આ સૃષ્ટિનાં નાથ અલ્લાહની જ છે. હિજરી ૮૨૧ ના જીલહિજ માસનો બીજો શુક્રવાર (તા. ૬ જાન્યુઆરી ૧૪૪૯).[૨૧]

આ લેખ ઉપરથી વાવ કુવા બંધાવવાની પ્રણાલિકા અને પુણ્યની ભાવના જે હિંદુઓમાં હતી તેવી જ મુસલમાનોમાં પણ હતી એમ જણાય છે, એ મહત્ત્વની વાત છે.

અહમદશાહના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રમાં મહુઆ ગામમાં મલીક અસર ઉલમુલ્ક બીન મલીક જૈહરે ઈ. સ. ૧૪૨૫ માં એક મસ્જિદ બધાવી હતી એવો અરબી લેખ મળ્યો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં વઢવાણમાં બે ફારસી લેખ મળ્યા છે. એમાં ઈ. સ. ૧૪૩૯ માં કોઈ મલીક મુહમ્મદ બીન મલીક મુસાએ

૨૧. આ લેખ પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ગૂજરાતના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૨૨ માં આપેલો છે.

મસ્જિદ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. બીજા લેખમાં મસ્જિદ' અહમદશાહના રાજ્યકાળમાં બંધાવી એટલું જ લખે છે. ત્યાં જ એક ત્રીજો લેખ ઈ. સ. ૧૪૪૮ નો સુલતાન મુહમ્મદશાહ બીજાના સમયનો (અહમદશાહનો પુત્ર) છે.[૨૨] આ લેખો વિશે વધારે માહિતી મળી નથી. બંધાવનારનાં નામ છે પણ એ કોણ અધિકારી હતો તે પણ સમજી શકાય એવું નથી. સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ ભાગમાં સુલતાનોની સત્તા હતી એટલું આ ઉપરથી સમજાય છે. પશ્ચિમનો ભાગ મહમૂદ બેગડાએ જીત્યો હતો.

૩

ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્ય માટે પાશ્ચાત્ય કલાવિવેચકોના અભિપ્રાયો

Ferguson : Architecture of Ahmedabad (P. 69)

" Their architecture so far as we know it, was always singularly chaste and elegant." જૈનોએ સ્થાપત્ય. કલાને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું છે તે માટે લખતાં ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે : "Of the Indian forms of religion it is, (જૈનધર્મ), on the whole, perhaps the purest and the best. It is quite free from the gross and degrading superstition. It is not overlaid by a monstrous priestly asceticism as Buddhism. It cannot, of course compare with the Vedantic Brahmanism, but of indigenous growths there seems none other so elegant or so pure." પછી લખે છે કે " The Mahomedan architecture of Ahmedabad is so essentially derived from the local Jain forms which it replaced......" ગુજરાતના પાટનગર માટેનું આ લખાણ આખાયે ગુજરાતના સ્થાપત્ય માટે ખરું છે. ધર્મને માટે તો પરદેશીનો અભિપ્રાય ગાળીને જ લેવાનો. સ્થાપત્યને માટે ખરો છે. એ જ ગ્રંથ પૃ. ૬૯ માં હેપ અને ફરગ્યુસન લખે છે કે : " While the elements of which it (ગુજરાતનું સ્થાપત્ય) is composed are of even a better and a higher class than are to be found in any part of the Bengal presidency." એ જ ગ્રંથના પૃ. ૭૬

૨૨. એજ પૃ. ૧૨૩.

-૭૭માં ફરગ્યુસન આ પ્રમાણે લખે છે: "The problem which the Mahomedan dynasty and its newly converted adherants set themselves to solve was extremely similar to that presented to the Christians in Italy some ten centuries earlier. In both cases the object was to convert a Pagan style of Architecture to the purposes of a religion abominatingly idolatry...... Perhaps the essential differences between the Jain and Moslem forms were even greater than between those of Pagan and Christian Rome. * *...Though, therefore, the Indian problem may in its conditions have been the more difficult of the two, it was far more satisfactanly solved in so far as Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) was concerned, and in a far shorter time. It was undertaken in 1412 (અમદાવાદની સ્થાપના પછી) and completed before the death of Ahmed Shah in 1443." ફરગ્યુસન: History of Indian and Eastern Architecture P. 229 માં આ પ્રમાણે લખે છે; Of the various forms which the Saracenic Architecture assumed in India, that of Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) may probably be considered as the most characteristic of all. No other form is so essentially Indian, and no one tells its tale with the same unmistakable distinctness." એ જ ગ્રંથ પૃ. ૫૨૭ માં લખે છે કે: In Ahmedabad (ગુજરાત) itself, however, the Hindu influence continued to be felt throughout. Even the mosques are Hindu or Jaina in every detail; only here and there an arch is inserted, not because it was wanted, constructively, but because it was a symbol of faith; while in their tombs and palaces even this is generally wanting." પછી ગુજરાતીઓને મહાન ભૂમિનારી પ્રજા કહીને કહે છે કે: "The Chalukyas (અહીં ગુજરાતીઓ) conquered their conquerors, and forced them to

adopt forms and ornaments, which were superior to any the invader could have introduced. આ પ્રમાણે ફરગ્યુસનના અભિપ્રાયો છે. ફરગ્યુસન હિંદના સમગ્ર સ્થાપત્યમે માટે લગભગ પહેલો પદ્ધતિસરનો અભ્યાસી છે. એણે આખાયે પૂર્વના સ્થાપત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને સ્થાપત્યકલાના વિવેચકમાં એનું સ્થાન બહુ ઊંચું ગણાય છે.

બર્જેસ અને કઝિન્સ હિંદ સરકારના આર્કિટેક્ચર અને આર્કિયોલોજીના મોટા અધિકારીઓ છે અને એમણે સ્થાપત્ય ઉપર પ્રમાણભૂત ગણાય એવા ગ્રંથો લખ્યા છે. એમના મત સુપ્રસિદ્ધ છે એટલે એમાંથી અવતરણો લઈ લંબાણ કરવાની જરૂર નથી. બનતાં સુધી અપ્રાપ્ય જેવા ગણાતા ગ્રંથોના અભિપ્રાયો અહીં જોઈશું. ઈ. બી. હેવલના ગ્રંથો અપ્રાપ્ય નથી, પરંતુ એ એક સહૃદય વિવેચક છે. એમને હિંદનું બધું જ સારું લાગે છે. એ બધી કલાઓના પણ વિવેચક છે એટલે એમના કેટલાક અભિપ્રાય જોઈશું :—

E. B. Havell :—A. Handbook of Indian Art : P. 70 and 150. "The Mūhammadan Architecture of Gujarat is "Saracanic" only in the sense that it is Indo Aryan architecture adopted to the rituals of Islam." "The Muhammadan Architecture of Gujarat is in every detail even more distinctly than in other places derived from the local building traditions." "This purely Indian school of building, which originated some of the most beautiful mosques and tombs of India" મિ. હેવલને તો ગૂજરાતના સ્થાપત્યને માટે ફરગ્યુસન "મુસલમાન સ્થાપત્ય" એવો શબ્દ માત્ર વાપરે છે તે પણ ખૂંચે છે. (જુઓ Havell's Indian Architecture P. 69 અને His. of Aryan rule in India P. 341–42.)

ઇતિહાસના લેખકોમાં દુનિયામાં અગ્ર પંક્તિમાં ગણાતા, ઓક્સફર્ડ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયાના લેખક Vincent A. Smith : Oxford History of India P. 271 માં લખે છે કે : "Ahmedabad (અહીં ગુજરાત) is particularly rich in noble buildings; and

during the time of its glory, extending from its foundation to the eighteenth century—a period about three centuries—undoubtedly was one of the handsomest cities in the world."

Elphinston : History of India P. 675 : Ahmedabad is still one of the greatest cities in India both from the number of the inhabitants and the magnificence of the buildings."

J. Forbes : Oriental Memoirs Vol. II P. 199. આ યુરોપીય ગૃહસ્થ અઢારમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ગૂજરાતમાં આવેલા. અમદાવાદનાં મકાનો જોઈ એમને એમ લાગેલું કે અરેબિયન નાઇટ્સની વાતોમાં લખેલા વૈભવો ખરા હશે. ફોર્બ્સ મોગલાઈની પડતી પછી મરાઠા યુગમાં થયેલી બરબાદી વખતે આવેલા છતાં આવી લાગણી થઈ એ નોંધપાત્ર છે.

અંગ્રેજ કવિ–Light of Asia નો કર્તા Edvin Arnold : India revisited : P. 117–124 માં અમદાવાદ માટે આ પ્રમાણે લખે છે : "Lovliest little buildings in the world.' Briefly, words fail to describe the dainty loveliness of many among these Muhammadans memorials, dusty and decayed as they are at present. (1886)

Briggs :—Cities of Gurjarashtra : "The spirit which characterised the French lady who could not read her prayers unless the volume was handsomely bound was doubtless the spirit of the early Muhammadans, they too could not pray but in temples worthy of the deity of their worship." "Here is the land for poets conjugations and painter's canvas; here too should the youthful student linger a while, and draw from such resources that contemplation which should leave him a wiser if not a better man." બ્રિગ્ઝ—ગૂજરાતની મુસાફરી મરાઠાઓની ચડાઈઓથી દેશ ઉજ્જડ થયા પછી કરેલી અને ગઈ સદીના

પૂર્વાર્ધમાં એ સ્થિતિ હતી. એ સમયના આ ઉદ્ગારો નોંધપાત્ર ગણી શકાય. ફિગ્સ અહીં ભૂલી જાય છે કે એની પ્રેરણા તો હિંદુ મકાનોમાંથી મળી હતી.

G. W. Forrest:-Cities of India, P. 62: "To the traveller, Ahmedabad, the capital of Gujarat, will always be a city of interest as containing some of the most characteristic forms which Saracenic Architecture assumed in India."

John Griffiths: In Journal of Indian Art, No. 46: "Ahmedabad is one of the most interesting cities in India, and its architectural buildings both in stone, and in wood, are as beautiful as they are picturesque."

James Dauglas: Western India, P. 508-513. આ લેખકે અમદાવાદનાં મકાનો જોઇ તેનાથી મોહિત થઈ એમ ધાર્યું કે શાહજહાં અમદાવાદમાં હતો ત્યારે એને શાહજહાંબાદ-દિલ્હીનાં મકાનો બાંધવાની પ્રેરણા થઈ હશે. આ વાતને ઐતિહાસિક ટેકો નથી. પણ એ સમયે અમદાવાદ આગ્રા, દિલ્હીથી સુંદર શહેર હતું એટલે શાહજહાંને પ્રેરણા મળી હોય તો નવાઈ જેવું નથી. એ આ પ્રમાણે લખે છે: "Shah Jahan! It is not for nothing thou art in Ahmedabad...Thy God is Architecture. For, as sure, as people say, the Devil is to be seen in Darya's Tomb (દરિયાખાનનો ઘૂમટ), Shah Jahan is up, at each rising of the sun,—golden glory, fretted windows, tracery and arabesque-watching the flecked light as it fall on pavement of marble or alabaster; alone and silent, observing, measuring, comparing, digesting, perhaps coping, drinking in all wisdom, deftness of hand, cunning craft and workmanship, beauty of colour, harmony of form. For the city had already a history for a hundred and fifty years Ten of her mosques which we can see even to-day, were built

before Columbus discovered América. They existed before Mahmud's vast dome at Bijapur, long before Babar swam the Ganges. Is it too much to suppose, that it was here the master builder drank in the elements of his taste, which was to display such glorious results elsewhere—the bud was laid here : the blossom and fruit to be in Agra? Everything has a beginning, Greece before Rome, Damascus before Cairo, Agra follows Ahmedabad." કેટલુંક છોડી દીધા છતાં અવતરણ લાંબુ છે પણ તે કવિત્વથી પ્રેરાયેલું છે.

Banister Fletcher નામના લંડનના સ્થાપત્યના પ્રોફેસર એમના History of Architecture on Comparative Methods નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે મુસલમાનો અરબસ્તાનની સખત સાદાઈવાળા વાતાવરણમાંથી જે જે દેશમાં ગયા ત્યાંના રંગ અને ગુણો એમના સ્થાપત્યમાં ભળ્યા.

Percy Brown : Indian Architecture (Islamic Period). પરસી બ્રાઉન કલકત્તાના જાણીતા કલાવિવેચક અને ત્યાંની કલાશાળા—સ્કૂલ ઑફ આર્ટના અધ્યક્ષ છે. એમણે હિંદના સ્થાપત્ય કલાના બે ઉપયોગી ગ્રંથો નવી પદ્ધતિના ચિત્રો સાથે બહાર પાડ્યા છે. ગૂજરાતનાં મુસલમાન મકાન માટે એ આ પ્રમાણે લખે છે: "By far the largest and most important of the Provincial styles was that of Gujarat." આમ થવાનાં બે કારણો આપે છે તેમાં એક કારણ સુલતાનોનો શોખ, અને બીજું કારણ આપતાં આ પ્રમાણે લખે છે : "and the other to the profound artistic traditions of the inhabitants." એ પછી સુલતાનો ખાસ સંસ્કારવાળા નહોતા તેમ વિદ્યાવાળા પણ નહોતા પણ પોતાની સમૃદ્ધિ બતાવવાના શોખવાળા હતા એમ લખે છે. પરસી બ્રાઉન એમ માને છે કે મુસલમાનોથી જિતાઈને પરતંત્ર થયા તોપણ ગૂજરાતના કારીગરો સ્વતંત્ર હતા ત્યારે પોતાની શાસ્ત્રોની પરંપરાથી બંધાયેલા હોવાથી ઉત્તમ કલા બતાવી શક્યા નહોતા તે પરતંત્રતામાં બતાવી શક્યા. "In such circumstances it is not remarkable that of all the provincial styles

which emerged under Islamic rule, that which flourished in Gujarat is the most indigenously Indian. Although in every intension strictly Islamic, the pattern of these buildings, or what may be called the undertones, are in the idiom of the country," પછી ઇસ્લામે જીતેલા બીજા દેશો સાથે સરખાવતાં કારીગરો માટે લખે છે કે: The artizans were probably more resourceful, more fertile, and more vitally artistic than elsewhere." એ જ લેખક ચાંપાનેરની મસ્જિદનું વર્ણન કરી છેવટે લખે છે કે: " Those who designed such buildings were not only accomplished architects but students of human nature as well." P. 56.

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યને માટે યુરોપીય કલાસ્થાપત્યના વિદ્વાન વિવેચકોના અભિપ્રાય છે. ગૂજરાતના આ સમયના સ્થાપત્યનું ખરું કેન્દ્રસ્થાન અમદાવાદ છે અને ગૂજરાતનું પાટનગર હોવાથી ગૂજરાતી કલાનું પ્રતિનિધિત્વ પણ ધરાવે છે એટલે અમદાવાદ માટેના આ ઉલ્લેખો ગૂજરાતના જ સમજવાના છે

હવે ગૂજરાતનાં મકાનોની જાળીઓ ને ગોખની કારીગરીના ઉલ્લેખો જોઈએ.

Fergusson : Ahmedabad Architecture : P. 88.

" We in Europe are proud of the walls of glass that enclose the naves of our cathedrals. Are they more beautiful than the wall of trellis-work, which enclose the tomb of the Saint? Considering the enormous variety of design involved is such a screen as this, the beauty of the patterns, and the effect of the subdued light which they shed internally, there is something in all this which it would not be easy to match in any part of the world."

Havell : Indian Architecture, P. 140 : " In this class of window tracery India stands alone, it is purely Indian development, of sculptor's craft having

its origin in the Hindu temple tradition. It owed nothing to Persian Art."

Douglas : Western India, P. 309: "For as Michael Angelo said of Ghibertis' Gates some of the screens and windows of Ahmedabad were worthy to adorn the Gates of Paradise."

Forrest : Cities of India, P. 72 : The windows and tracery of the minarets show how the Hindu sculptor could use his chisel with as free and delicate hand as Raphaeal could his pencil."

અમદાવાદની જગપ્રસિદ્ધ સીદી સઈદની મસ્જિદની જાળીઓની ખૂબ તારીફ થયેલી છે તે એ એના વર્ણનમાં ટૂંકમાં આગળ જોઈશું. વાવ તળાવ જેવી લોકોપયોગી વસ્તુઓમાં કલા છૂટે હાથે વેરનાર ગુર્જરાતી શિલ્પીઓ ઉપર પ્રસન્ન થયેલા વિવેચકોના કેટલાક મત આગળ જોયા. પરસી બ્રાઉનનો મત ખાસ ઉપયોગી હોવાથી અહીં જોઈએ :—Percy Brown : Ind. Arch. (Islamic), P. 57 : "During a period of such universal aesthetic appreciation as appears to have existed in Gujarat, it is only in nature of things that the most utilitarian objects should be treated artistically," એ પછી કાંકરિયા તળાવની ગળણી અને પાણી લાવવાની ગરનાળાનો ઉલ્લેખ કરી લખે છે કે: "Such accessories ordinarily relegated to the background and regarded merely as a means to an end, in the hands of Gujarat Craftsman were made into attractive works of Art, taking their place as an integral part of their economic environment." વાવ માટે હવે આ પ્રમાણે લખે છે :—"No utilitarian structure in Gujarat, however, illustrates more expressively the artistic atmosphere of the period than the architectural treatment accorded to the step-wells or Vavs, a common feature in the towns of Western India." મિ. બ્રાઉન કહે છે વાવને કલામય બનાવવાની રીત હિંદુ

સમયની હતી છતાં મુસલમાન સમયમાં એની પ્રગતિ થઈ. આ અભિપ્રાય મને ખરો લાગતો નથી. વાવના સ્થાપત્યમાં ખાસ ફેર પડ્યો નથી; માત્ર મૂર્તિઓને બદલે ફૂલવેલ થઈ એટલો જ ફેર છે. મિ. બ્રાઉન લખે છે કે આવી રોજની ઉપયોગી વસ્તુઓને સુંદર કલાના નમૂના બનાવવાની રીત હિંદના બીજા કોઈ ભાગમાં તો નથી ખીલી પણ દુનિયાના બીજા કોઈ દેશમાં પણ ખીલી નથી. માત્ર ઈટાલીમાં ફ્લોરેન્ટાઈન કૂવામાં દેખાય છે—પરંતુ; "But even the Florentine well-heads although conceptions of rare elegance, are comparatively insignificant by the side of Vavs of Gujarat." આટલું વર્ણન કરી ગૂજરાતની શિલ્પકલા બાજુના પ્રાંત મારવાડમાં ગઈ એ માટે લખે છે. આપણે તો જાણીએ છીએ કે સંસ્કારિતામાં ગૂજરાત મારવાડ એક જ પ્રાંત છે, છતાં આ શબ્દો જોવા જેવા છે: "Such a virile manifestation of an architectural style as that which flourished in Gujarat, naturally penetrated into the surrounding territory......No feature of Gujarati style was more distinctive than these ston lattices." આટલું લખીને ગૂજરાતને artistic province કહે છે અને એના સંબંધમાં આવનાર પ્રાંત ઉપર એણે અસર કરી એમ માને છે.

પ્રકરણ ચોવીસમું

ગિયાસુદ્દીન મુહમ્મદશાહ અને કુતબુદ્દીન અહમદશાહ (બીજો)

અહમદશાહના મરણનો શોક ત્રણ દિવસ પાળ્યા પછી અમીરો અને શહેરના આગેવાન લોકોએ, એના પુત્ર મુહમ્મદખાનને 'ગિયાસુદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન મુહમ્મદશાહ' એ નામથી ગુજરાતની ગાદીએ હિ. સ. ૮૪૬ ના રબીઉલ આખર માસની સાતમી તારીખે બેસાડ્યો[1] (૧૨ ઓગસ્ટ ૧૪૪૨). રાજ્યના શિરસ્તા પ્રમાણે અમીરોને માન ઈલ્કાબ અપાયા અને ધાર્મિક ક્રિયાઓ થઈ, યોગ્ય પુરુષોને ભેટ વગેરે પણ આપવામાં આવ્યાં. આમ થોડો વખત ગયા પછી હિ સ. ૮૪૯ ના રમઝાન માસની ૨૦ મી તારીખે (ઈ. સ. ૧૪૪૫) સુલતાન મુહમ્મદને ત્યાં એક પ્રતાપી પુત્રનો જન્મ થયો. અને એનું નામ ફતેહખાન રાખવામાં આવ્યું. એ આગળ ઉપર ગુજરાતનો સર્વથી પ્રસિદ્ધ બાદશાહ મહમૂદ બેગડો થયો.[2]

ઈડર અને વાગડ ઉપર ચઢાઈ

પુત્રજન્મની ખુશાલી થઈ રહ્યા પછી, એ જ વર્ષમાં ઈડર તરફ ચડાઈ કરી એ મુલકને તારાજ કરવા માંડ્યો. ઈડરના રાજા રાયપૂંજાનો પુત્ર હરરાય તાબે થઈ શરણે આવ્યો અને પોતાની પુત્રી સુલતાનના જનાનામાં અર્પણ કરવાની ઇચ્છા જણાવી. ઈડરની આ કન્યાના અપૂર્વ સૌંદર્યથી સુલતાન એને વશ થયો, અને એણે સુલતાનને સમજાવીને પોતાના બાપનું રાજ્ય પાછું અપાવ્યું.[3] ઈડરથી સુલતાને વાગડના પ્રદેશ ઉપર ચડાઈ કરી. ડુંગરપુરનો રાજા ગણેશ એ જોઈને નાસી ગયો, પણ

---

૧. તબકાતે અકબરી બ્રિજેન્દ્રનાથ દેનો તરજૂમો. પૃ. ૨૩૩, મિરાતે સિકંદરીમાં હિ. સ. ૮૪૫ નું વર્ષ આપેલું છે તે ભૂલ જણાય છે, કારણ ૮૪૬ સુધી અહમદશાહના સિક્કા મળે છે. અને ત્રીજી રબીઉલ આખરની તારીખ આપેલી છે. ત્રણ દિવસ શોકના ઉમેરી તબકાતે તારીખ આપેલી જણાય છે. સર ક્લાઇવ બેલી આ તારીખની અંગ્રેજી તારીખ ૧૧ ઓગસ્ટ ઇ. સ. ૧૪૪૨ આપે છે. જ્યારે બ્રિજેન્દ્રનાથ દે ૭ જુલાઈ ૧૪૪૩ લખે છે. બેલીની તારીખ ખરી લાગે છે.

૨. તબકાતમાં મહમૂદખાન નામ આપેલું છે. સિકંદરીમાં ફતેહખાન નામ છે અને તે તેનું નાનપણનું ખરું નામ છે.

૩. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં રાવ બીર અને હરિરાય નામ આપ્યું છે તે ભૂલ છે. ઈડરના રાજાએ પોતાની પુત્રી આપી તે માટે કોઈ હિંદુ આધાર જડ્યો નથી. અહમદશાહ સાથે જીવનભર લડનાર રાજ્ય પુત્રી આપે એ વિચિત્રતા લાગે છે.

પોતાના મુલકને તારાજ થતો જોઈ સુલતાનને તાબે થયો, અને ખંડણી આપી. ખાનજહાન મલીક મીર સુલતાનીની લાગવગથી પોતાનો મુલક પાછો મેળવી શક્યો.[૪] એ પછી સુલતાન અમદાવાદ પાછો ફર્યો.

ચાંપાનેર ઉપર ચઢાઈ

હિ. સ. ૮૫૪ (ઈ. સ. ૧૪૪૯) માં મુહમ્મદશાહે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી. ચાંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ બહાદુરીથી લડ્યો,[૫] પણ ફાવ્યો નહિ તેથી પાવાગઢના કિલ્લામાં ભરાયો, અને અમદાવાદના લશ્કરે કિલ્લાને ઘેરો ઘાલ્યો. આ વખતે રાજા ગંગાદાસે માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીને કહેવડાવ્યું કે જો આ યુદ્ધમાં તમે મદદે આવશો તો દરરોજની મજલના એક લાખ ટકા ખર્ચના આપવામાં આવશે. મહમૂદ ખલજી આથી લોભાઈને મોટું લશ્કર[૬] લઈને ગૂજરાત ઉપર ચડ્યો અને દાહોદ આવીને પડાવ નાખ્યો આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાને ઘેરો ઉઠાવી લેવાનો વિચાર કર્યો, અને એનાં લશ્કરના ભાર ઉપાડનારાં ઘોડાં પોઠો વગેરે મરી જવાથી એણે પોતાના તંબુઓ વગેરે સરંજામને બાળી મૂક્યો. ચાંપાનેરથી સુલતાને પાછા હઠીને સાવલી પરગણામાં આવેલા કોઠડા ગામ[૭] પાસે

---

૪ સિકંદરીમાં વાગડની ચડાઈનું લખ્યું છે, પણ ડુંગરપુરનું નામ નથી. એ નામ માત્ર તબકાતમાં જ છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં ડુંગરપુરના ગણેશને રાણા કુંભા સાથે ગૂંચવીને ગોટાળો કરેલો છે

૫. સિકંદરી હિ. સ ૮૫૫ લખે છે, પણ તબકાત ૮૫૬ લખે છે જ્યારે ફિરિસ્તા ૮૫૮ લખે છે તે ખરી લાગે છે. તબકાતના ફારસી લખાણમાં ગંગાદાસને બદલે કંકદાસ લખેલું છે તેથી બ્રિજેન્દ્રનાથ દે કંકદાસ અને ગંગાદાસ ઉપર આવી શંકા કરી ચર્ચા કરે છે.

૬. ફિરિસ્તા એક લાખનું લશ્કર કહે છે તે અતિશયોક્તિ લાગે છે.

૭ સિકંદરીના બેઈલીના અંગ્રેજી તરજુમામાં Kothrah કોથ્રા નામ લખેલું છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી એને ગોધ્રા કહે છે અને સુલતાન મોડો મોડો પણ ગોધરા સુધી આગળ વધ્યો એમ લખે છે. સિકંદરી અંગ્રેજી તરજુમામાં સાનોલી પરગણાનું કોથરા એમ લખે છે, જ્યારે ગુજરાતી તરજુમામાં સાવલી પરગણાનું કોઠડા ગામ લખે છે. દાહોદમાં રહેલા માળવી સુલતાનની સામે થવા જાય તો જ ગોધરા બાજુ જઈ શકે પણ સુલતાન અમદાવાદ બાજુ પાછો હઠતો હતો, એટલે ચાંપાનેરથી ઉત્તરે ગોધરા જાય એ સંભવતું નથી અને ગ્રંથો એને ગામડું કહે છે તેથી તે ગોધરા તો નથી જ. આ કોઠડા ગામ એને મળતા અવાજવાળું સાવલી પાસેનું ગામ હોય અગર તો મહી નદીને કાંઠે સરનાલની સામે કિનારે કોથરા ગામ છે તે હોય અમદા

આવીને મુકામ કર્યો, અને આખરે એક વાણિયાની સલાહથી અમદાવાદ જઈને ત્યાંથી દીવ તરફ જઈ સહીસલામત જગ્યાએ રહેવાનો વિચાર કર્યો. પરંતુ અમીરોને આ વાત પસંદ નહોતી. આખરે હિ. સ. ૮૫૫ના મુહર્રમ માસની દસમી તારીખ (૧૨ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧) ને રોજ રસ્તામાં એનું મરણ થયું. એને અમદાવાદમાં એના બાપના રોજામાં દફન કરવામાં આવ્યો.[૯]

શેખ અહમદ ખટ્ટુનું મરણ

જે વર્ષમાં સુલતાન મુહમ્મદે ઈડર ઉપર ચડાઈ કરી અને જે વર્ષમાં શાહજાદા ફતેહખાન (મહમૂદ બેગડો)નો જન્મ થયો તે વર્ષમાં અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષ સાહેબ સ્વર્ગવાસ પામ્યા. એમનું ચરિત્ર આગળ જોઈ ગયા છીએ. એમની દરગાહ અને એની આસપાસનાં મકાનો અમદાવાદ પાસે સરખેજ ગામમાં આવેલાં છે તેનું વર્ણન આગળ કરીશું.[૧૦]

સુલતાન મુહમ્મદ મોજીલો અને બેદરકાર રાજ્યકર્તા હતો. એના મહાન પિતા અહમદશાહ જેવું એનું જીવન શુદ્ધ નહોતું અને એનું મન

વાદથી ચાંપાનેરનો જૂનો રસ્તો કાસરા-સરનાલ થઈને જતો હતો એટલે એ કાથરા ગામ હોવાનો સંભવ વધારે છે.

૮. આ વાત માત્ર સિકંદરીના બન્ને તરજુમામાં છે, બીજા ગ્રંથોમાં નથી. વાણિયાએ સુલતાનને નાસીને સમુદ્રમાં જઈને વહાણ ઉપર મોજ કરવાની સલાહ આપી અને અમીરોને રુચી નહિ તેથી સુલતાનને ઝેર આપ્યું એમ સિકંદરી કહે છે, તે આગળ જોઈશું. આ વાતને ખાસ આધાર નથી.

૯. ચાંપાનેર ઉપરની ચડાઈની સાલમાં મતભેદ છતાં મરણની સાલમાં મતભેદ નથી. એનું મરણ અહીં રસ્તામાં થયું કે અમદાવાદ પહોંચીને થયું એમાં પણ મતભેદ છે. પણ રસ્તામાં માંદો પડ્યો એમ સિકંદરી સુધ્ધાં બધા ગ્રંથો માને છે. જ્યારે સિકંદરીમાં ગૂજરાતના લોકો કહે છે એમ કહી ઝેર આપ્યાનો મત પાછળથી લખ્યો છે. ફિરિસ્તા અમીરોએ રાણીઓને કહીને ઝેર અપાવ્યું એમ લખીને વાતને ટેકો આપે છે. તબકાત અને સિકંદરીમાં તારીખે બહાદુરશાહીનો મત માંદો પડ્યાનું લખે છે. ફિરિસ્તા દીવ જવાની વાત લખે છે, પણ વાણિયાની સલાહની વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. સુલતાન નાસી જવાની તૈયારીમાં હતો, પણ અલાઉદ્દીન નામના અમીરને આ વાતની ખબર પડતાં વાણિયાને ધમકાવ્યો અને શાહજાદા કુતબુદ્દીનને ગાદી આપવાની ગોઠવણ કરી સુલતાનને ઝેર અપાવ્યું. કુતબુદ્દીને દુશ્મન સામે લડવાનું વચન આપેલું.

૧૦. મિરાતે સિકંદરી. અ. તરજુમો, પૃ. ૧૩૦

ઉદ્ઘ નહોતું. રાજ્યકર્તાને લાયક ગુણો એનામાં નહોતા, અને રાજ્ય ચલાવવાની કુનેહ, હોશિયારી, અને આવડત પણ એનામાં નહોતાં. રાજ્યકાર્ય ઉપર ધ્યાન આપવાને બદલે એણે મોજમજાહમાં સમય ગાળ્યો. એમ કહેવાય છે કે એ બહુ ઉદાર હતો, તે એટલી હદ સુધી કે બહુ ખર્ચ કરવા માટે એને લોકો 'ઝરબક્ષ' કહેતા,[૧૧] અને મરણ પછી એને 'ખુદાયગાને કરીમ' કહેતા. એના સમયમાં એક બાબા કમાલ માળવી નામે સંત પુરુષ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમની સાથે સુલતાનને ઝઘડો થયો, અને માળવાના સુલતાને મહમૂદ ખલજીની ચડાઈનું કારણ કેટલેક અંશે એ જ ઝઘડાથી ઊભું થયું હતું એમ સિકંદરી કહે છે.[૧૨] શેખ કમાલ કુતુબુદ્દીનના વખતમાં ગુજરી ગયા છતાં તેમનું જીવન મુહમ્મદના રાજ્યને લગતું હોવાથી અહીં જોઈએ.

શેખ કમાલ માળવી

સુલતાન મુહમ્મદને માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજી સાથે લડાઈ થઈ તેનું કારણ મિરાતે સિકંદરી પીર કમાલ માળવી સાથે ઝઘડાનું માને છે. સુલતાન મહમૂદ ખલજી માળવાના સુલતાન હોશંગશાહના વજીર અને સગા ખાનજહાન ખલજી (જેને મલીક મુધીસ અને આઝમ હુમાયૂં પણ કહેતા હતા) તેનો પુત્ર હતો. એ હોશંગશાહના નબળા પુત્રને મારી નાંખી ઈ. સ. ૧૪૩૬ માં માળવાની ગાદીએ બેઠો હતો. એ ડાહ્યો રાજ્યકર્તા અને બહાદુર લડવૈયો હતો. એના લાંબા સમયના રાજ્યકાળમાં (૧૪૩૬ થી ૧૪૭૫) માળવાના રાજ્યનું જોર ઘણું વધ્યું, અને માળવાને ગૂજરાત સાથે હમેશ ઝઘડા થયા કર્યા. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન મહમૂદ ખલજીને શેખ કમાલ સાથે જૂના વખતનો સારો સબંધ હતો. શેખ કમાલ આ વખતે અમદાવાદમાં રહેતા હતા, અને મહમૂદે એમને વિનંતિ કરી કે આપ જો આપની પ્રાર્થના અને તપોબળ વડે ગૂજરાતની ગાદી મને અપાવશો તો શેખ અહમદ ખટ્ટુના રોજા પાછળ જે ત્રણ કરોડ ગૂજરાતી ટંકાનો મોટો ખર્ચ થાય છે તે હું આપને આપીશ. એણે પાંચસો સોનાનો ટંકા શેખ કમાલને મોકલી પણ આપ્યા.[૧૩]

---

૧૧. એજ. પૃ. ૧૨૯.

૧૨. એજ. પૃ. ૧૩૧-૩૨ આ મીર કમાલના ઝઘડાની વાત માત્ર સિકંદરી અને અહમદી કહે છે, તબકાત કે ફિરિસ્તામાં નથી.

૧૩. સિકંદરી—ગુ. ભા. પૃ. ૪૬-૪૭ અંમેજી ભાષાંતરમાં પણ આ વર્ણન છે.

આ સમાચાર ગૂજરાતના સુલતાન મુહમ્મદને કોઈએ કહ્યા અને શેખ કમાલની વિરુદ્ધ ભરાવ્યું. મુહમ્મદને પણ શેખ સાથે સારો સંબંધ હતો પણ તે ભૂલીને એણે ઊલટો રસ્તો લીધો અને શેખના પૈસા પડાવી લીધા આ કારણથી શેખે હમેશાં મુહમ્મદની વિરુદ્ધ પ્રાર્થના કરવા માંડી. શેખ કમાલે માળવાના સુલતાનને આ વાત લખી અને ગૂજરાતની ગાદી એને મળશે એવું પરમેશ્વરના દરબારમાં નક્કી થયું છે માટે લશ્કર લઈને ગૂજરાત ઉપર આવવું એમ પણ લખ્યું.[૧૪] આ અરસામાં સુલતાન મુહમ્મદ જે ડરીને સમુદ્રની સફર કરવા નાસી જતો હતો તે મરણ પામ્યો એ આગળ જોઈ ગયા. એની પછી અમીરોએ એના પુત્ર કુતુબુદ્દીન અહમદશાહને ગાદીએ બેસાડયો, અને એ માળવાના સુલતાનની સામે લડયો. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીનની વિનંતિથી પ્રસિદ્ધ શાહઆલમ સાહેબ શેખ કમાલને સમજાવવા ગયા અને એ બે સાધુપુરુષોને બોલાચાલી થઈ જેમાં શેખ કમાલ અજાયબ રીતે એકાએક મરણ પામ્યા, અને માળવી સુલતાન આખરે પાછો ગયો. આ શેખ કમાલની કબર અમદાવાદમાં શાહઆલમના રોજા પાસે અલીમપુરામાં ખુદાવંદખાન મલીક અલીમની મસ્જિદની પાછળ આજે પણ છે.[૧૫] આ ગૂજરાત અને માળવાના ઝઘડામાં શેખ કમાલે જે ભાગ ભજવવાનું તવારીખમાં લખ્યું છે તેમાં કેટલું સત્ય હશે તે કહેવું મુશ્કેલ છે અને બીજી તવારીખો આ ઉલ્લેખ કરતી નથી એ જોયું, પરંતુ ધાર્મિક સાધુઓ રાજ્યખટપટમાં ભાગ લેતા એવા ઘણા દાખલા ઇતિહાસમાં નોંધાયેલા છે એટલે આ શેખ માળવાના હતા અને માળવી સુલતાન તરફ વલણ બતાવ્યું હોય એમ બનવા જોગ છે.[૧૬]

---

૧૪. એજ. પૃ. ૪૭.

૧૫. મિરાતે અહમદી. ગુ. ભા. (પુરવણી ભા. ૨) સૈયદ નિઝામુદ્દીન કૃત પૃ. ૯૯-૧૦૧. અહમદી, સિકન્દરી અને જફરૂલ વાલીહ-અરબી ઇતિહાસમાં આ દરગાહનો ઉલ્લેખ છે. અને અમદાવાદમાં આજે પણ એમ જ મનાય છે. પરંતુ એ જ સિકંદરીમાં મુજફ્ફર માળવામાં ગયો ત્યારે ધાર પાસે એક કમાલ પીરની દરગાહનો ઉલ્લેખ છે. આ ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે તેવું છે. એ કમાલ બીજા કે તવારીખની ભૂલ તે નક્કી થઈ શકતું નથી. કદાચ માળવામાં એમના નિવાસનું સ્થાનક હશે.

૧૬ હિંદુઓમાં હેમચંદ્રાચાર્ય વિદ્યારણ્ય સ્વામી વગેરે અને મુસલમાનોમાં શેખ અહમદખટ્ટુ સાહેબ, શાહ આલમ વગેરે ઘણા દાખલા બનેલા છે. આવા સંતો રાજ્યને સારી સલાહ પણ ઘણી વાર આપે છે.

મુહમ્મદશાહનું મરણ

માળવી સુલતાન સાથેની લડાઈમાંથી પાછા ફરતાં મુહમ્મદશાહની તબિયત બગડી અને અમદાવાદમાં, ૨૮ વર્ષની નાની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એનું અવસાન થયું. એની કબર એના બાપના માણેકચોકમાં આવેલા ભવ્ય રોજામાં છે. એની બેગમોમાં એક સિંધના જામ ફીરોજની પુત્રી બીબી મુગલી હતી. એમાંથી એને ફતેહખાન નામે પુત્ર થયો તે ભવિષ્યમાં મહમૂદ બેગડાના નામથી ગૂજરાતનો સર્વથી મોટો સુલતાન થયો. આ સિંધની બે કન્યાઓની બાબતમાં મુહમ્મદશાહના પુત્ર સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયમાં જે બનાવો બન્યા તેનું વર્ણન આગળ કરીશું

સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહ (બીજો)

સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી એનો મોટો પુત્ર જલાલખાન કુતુબુદ્દુનિયા વદ્દીન અહમદશાહ (બીજો) નામ ધારણ કરીને તા. ૧૩ ફેબ્રુઆરી ૧૪૫૧ ને રોજ તખ્તનશીન થયો. એ વખતે એની ઉંમર માત્ર વીસ વર્ષની હતી.[૧૭]

કપડવંજની લડાઈ

ગાદીએ આવતાં જ કુતુબુદ્દીનને પોતાના પિતાએ અધૂરી મૂકેલી માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજી સાથેની લડાઈમાં ઊતરવું પડ્યું. માળવી સુલતાન ગૂજરાતની સરહદ ઉપર સુલતાનપુરનો[૧૮] કિલ્લો લઈ ભરૂચ તરફ આવતો હતો. એણે ભરૂચના કિલ્લેદારને પોતાના પક્ષમાં આવી તાબે થવા અને ભરૂચના વેપારીઓને પણ સાથે લાવી સહકાર કરાવવા કહેવડાવ્યું પણ એમાં એ ફાવ્યો નહિ,[૧૯] અને એનું લશ્કર આગળ વધતું વડોદરા આવ્યું ને ત્યાં મુકામ કર્યો. મીરાતે સિકંદરી લખે છે કે ત્યાંથી એનો એક ગાંડો હાથી નાઠો અને નડિયાદના બ્રાહ્મણોએ એને ટુકડા કરીને મારી નાખ્યો.

---

૧૭. તા. ૧૧ મુહર્રમ હિ. સ. ૮૫૫. મિરાતે સિકંદરી અને તબકાતે અકબરી.

૧૮. સિકંદરી સુલતાનપુર કહે છે, પણ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં નંદરબાર લખ્યું છે. નંદરબાર એ સમયે ગુજરાતમાં હતું. તબકાત સુલતાનપુર લખે છે. ત્યાંનો થાણદાર અલાઉદ્દીન સોહરાબ સુલતાનને શરણે ગયો અને આ લડાઈના એને કપડવંજ સુધી લાવ્યો, પણ છેવટે કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો.

૧૯. મિરાતે સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૪૯–૫૦. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં આ વાત નોંધેલી છે અને ભરૂચના હાકેમનું નામ મરજ આપેલું છે. સિકંદરી મલીક મીરજાં લખે છે.

આ વાત મહમૂદના જાણવામાં આવી ત્યારે એને થયું કે ગુજરાતની આબોહવાથી બ્રાહ્મણો પણ બહાદુરીનાં કાર્યં કરી શકે છે![20] એ પછી એણે વડોદરા શહેર તારાજ કરી અમદાવાદ તરફ આવવા આગળ વધ્યો ત્યારે એને ખબર પડી કે ગુજરાની સુલતાન કુતુબુદ્દીન લશ્કર લઈ આવે છે અને એણે મહી નદી ઉપર આવેલા ખાનપુર-વાંકાનેર ગામે પડાવ નાખ્યો છે છેવટે બન્ને લશ્કરો કપડવંજ આગળ મળ્યાં અને મોટી લડાઈ થઈ, એમાં ગૂજરાતી લશ્કરની એક પાંખની ખુવારી થવા છતાં છેવટે વિજય થયો અને માળવી સુલતાન પરાજય પામી પાછો જતાં એ તરફના કોળીઓએ એના લશ્કરને ખૂબ હેરાન કર્યું અને એને ભારે ખુવારી ખમવી પડી[21] આ લડાઈમાં ચાંપાનેરનો રાજા ગંગાદાસ માળવી સુલતાનને સહાય કરતો હતો તે વડોદરા આવી એના લશ્કરને મળ્યો હતો[22] એમ કહેવાય છે કે કુતુબુદ્દીને આ લડાઈ વખતે એક વાણિયાની સલાહ લીધેલી અને એણે ખજાનો લઈ સોરઠ તરફ જઈ દરિયાઈ સફરે જવાની સલાહ આપેલી વસ્તુપાળ જેવા વાણિયાની સાથે સરખાવતાં આ સલાહ જરા વિચિત્ર અને વાણિયાની વ્યવહાર બુદ્ધિને ન શોભે એવી છે[23]

અમદાવાદના બુખારી સંતોએ આ લડાઈમાં લીધેલો ભાગ

આ લડાઈમાં ગૂજરાતના સુલતાનને અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ બુખારી સૈયદોના વડા સંત કુતુબે આલમ તથા એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબની

---

૨૦ એજ પૃ ૫૦ આ બ્રાહ્મણો એ લાળ હતા એમ મનાય છે કોઈ એમને નાગર માને છે સિકંદરી સિવાય કોઈ તવારીખમાં આ વર્ણન નથી. બ્રાહ્મણો પરાક્રમી ન હોઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સિકંદરીના લેખકનું આ લખાણ રસમય હોવાથી અહીં લીધું છે

૨૧ તબકાતે અકબરી. પૃ ૨૨૯

૨૨ મિરાતે સિકંદરી ગુ ભા. પૃ ૫૬ રાજા ગંગાદાસ માળવી સુલતાનનો ભોમિયો બન્યો હતો અને મહી નદી ઉપર ખાનપુર પાસે કુતુબુદ્દીને પડાવ નાખેલો તેથી કપડવંજ પાસેથી અમદાવાદ ઉપર ચડવા એણે સલાહ આપી હતી કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીએ પણ આ વાત નોંધેલી છે

૨૩ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૨૭-૨૨૮ સિકંદરીએ આ વાત ગત સુલતાન મુહમ્મદની બાબતમાં નોંધી છે તબકાત કહે છે કે આ સલાહ સાંભળી સુલતાનના અમીરો ગુસ્સે થયા ને વાણિયાને મારવા લીધો ત્યારે એણે વાણિયા જેવો જ ઉત્તર દીધો કે "સુલતાનને જો હડલું હોત તો એ મારા જેવાની સલાહ શું કામ પૂછત? તમારી જ સલાહ લેત સુલતાનની ઇચ્છા નાસી જવાની હતી તેથી એણે મને પૂછ્યું ' આ હાજરજવાબીથી વાણિયો બચી ગયો

ખૂબ મદદ હતી અને મિરાતે સિકંદરીમાં આ ધાર્મિક પુરુષોએ લીધેલો ભાગ અને ચમત્કારોનું લબાણથી વર્ણન કર્યું છે એ વર્ણનને ઇતિહાસ સાથે સબંધ ન હોઈ શકે, પરંતુ એ જમાનાની ધાર્મિક અને સામાજિક સ્થિતિ ધ્યાનમાં લેતાં બધે એવું બનતું હતું અને સિકંદરીના લેખકે એ બે સંતોના મુખમાં જે શબ્દો મૂક્યા છે તે સાધુપુરુષને શોભે એવા છે, અને વર્ણન એ દૃષ્ટિએ રસિક છે[૨૪]

મેવાડના કુંભારાણા સાથે લડાઈ

આ વખતે મેવાડમાં સુપ્રસિદ્ધ રાણા કુંભકર્ણ-કુંભાની સત્તા હતી અને એ બળવાન પાડોશીથી ગૂજરાત અને માળવાના સુલતાનોને શાંતિ

---

૨૪ મિરાતે સિકંદરી ગૂ ભા મા પૃ ૫૦ થી ૬૦ સુધીમા આ બાબતમા ઘણા ચમત્કારોનું અને લડાઇમા દૈવી મદદ મળવાનું તથા મુહમ્મદશાહના વર્ણનમા શેખ કમાલ માળવીના વર્ણનમા જેવું તે વર્ણનનું ખૂબ લબાણથી વર્ણન કર્યું છે સુલતાન કુતુબુદ્દીને આ લડાઈ જીતે તો મોટી રકમ ખેરાત કરવાની બાધા રાખેલી, પણ તે પ્રમાણે તેણે કર્યું નહિ એનું પણ વર્ણન કર્યું છે બુખારી સૈયદો માટે સિકંદરીના લેખકને ખૂબ માન અને પક્ષપાત છે એણે તારીખે બહાદુરશાહીના લેખકની આ લડાઈ માટેની માન્યતા જે ઇતિહાસને શોભે એવી છે તે માન્ય નથી રાખી (પૃ ૫૦) અને લડાઈ આ સંતોના આશીર્વાદો અને મુદ્દતથી જિતાઈ એમ લખ્યુ છે આ બધું આજની દૃષ્ટિથી જોવાની જરૂર નથી અંગ્રેજોના આવ્યા પહેલા આપણે ત્યા આવી શ્રદ્ધાએ દરેક મોટા કાર્યોમાં ભાગ ભજવ્યા છે અને સંતો ઉપરની શ્રદ્ધા એ આપણા સમાજજીવનનું એક અંગ હતું એ વાત સામાજિક ઇતિહાસમા ભૂલવી ન જોઈએ. બીજી તવારીખો આવા ચમત્કારોનું વર્ણન કરતી નથી

તબકાતે અકબરી આ લડાઇમા માળવી સુલતાનનું ખૂબ જોર હતું એનું વર્ણન કરે છે અને એણે કુતુબુદ્દીનને લડાઇ માટે એક બેત લખીને મોકલી અને કુતુબુદ્દીને તેનો જવાબ લખીને મોકલ્યો તે આ પ્રમાણે છે માળવી સુલતાનની બેત

"સાભળ્યુ છે કે તમે ચોગાન વગર તમારા ઘરમા દડાથી રમો છો !
જો તમે બહાર ચડશો તો અહીં દડો યે છે ને મેદાન પણ છે."

કુતુબુદ્દીનનો જવાબ.

"જો હુ ચોગાન મારા હાથમા લઉ તો તમારું માથું દડાની પેઠે રમાવું પણ હુ કોઈને એ પ્રમાણે હેરાન કરવામા શરમ માનુ છુ"

આમા માળવી સુલતાનના પહેલાના સુલતાન અને સુરબ્બી સુલતાન હોશગને ગૂજરાતી સુલતાન મુઝફ્ફરશાહે કેદ કરેલો તેનો ઉલ્લેખ છે

ચોગાન એ Polo ની રમત છે, અમદાવાદમા મેદાનેશાહમા એ રમાવી હતી તબકાતે અકબરી, પૃ ૨૨૯,

રહેતી નહોતી. એ સમયે મારવાડના નાગોર પ્રદેશમાં મુસલમાન સત્તા હતી. ત્યાં શમ્સખાન દંદાણીનો પુત્ર ફીરોજખાન ઈ. સ. ૧૪૫૩માં મરણ પામ્યો. ફીરોજખાનના પુત્ર શમ્સખાનને ગાદીએથી ઉડાડી મૂકી એના કાકા મુજાહીદખાને નાગોરની ગાદી પડાવી લીધી.[૨૫] શમ્સખાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો સગો થતો હતો અને એણે પોતાની પુત્રી સુલતાનને પરણાવી હતી. આ વખતે શમ્સખાન મેવાડના રાણા કુંભાની સહાય માગવા ગયો અને રાણાએ એવી શરતે સહાય કરવાની હા પાડી. કે નાગોરની ગાદી અપાવે તો શમ્સખાને નાગોરના કિલ્લાના ત્રણ બુરજો તોડી પાડી માત્ર એક બુરજ રાખવો.[૨૬] આ વિચિત્ર શરતનું કારણ એ હતું કે પહેલાં રાણાના પિતા રાણા મુકુલને ફીરોજખાને હરાવેલો અને એ લડાઈમાં ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયેલા. રાણા કુંભાએ પિતાનું વેર આ રીતે લઈને કીર્તિ મેળવવાની ઇચ્છા કરી.[૨૭] શમ્સખાને એ વાત કબૂલ કરી અને નાગોરનો કિલ્લો મળ્યા પછી શરત પાળી નહિ.[૨૮] આ કારણથી રાણા કુંભાએ ફરીથી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને શમ્સખાન કુતુબુદ્દીનને શરણે આવ્યો કુતુબુદ્દીને લશ્કર લઈને રાય રાયચંદ નાયક અને મલીકમહાઈને નાગોર મોકલ્યા [૨૯] અને લડાઈ થઈ એમાં કુતબુદ્દીનનું લશ્કર હાર્યું અને રાણો એ પ્રદેશ લૂંટીને ચિત્તોડ ગયો.

કુતુબુદ્દીનની મેવાડ ચડાઈ અને મલીક શાબ્માનની હાર

આ સમાચાર મળ્યા પછી ઈ. સ. ૧૪૫૬માં વેર લેવાના ઇરાદાથી સુલતાન કુતુબુદ્દીને નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી. અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ ઈમાદુ-

---

૨૫. મિરાતે સિકંદરી. ગુ. આ. પૃ. ૬૧.

૨૬. તબકાતે અકબરી. પૃ ૨૩૦. સિકંદરીએ આ ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

૨૭. એજ. પૃ. ૨૩૦. ગૌ. હી. ઓઝા આ બાબત સામાન્ય ઉલ્લેખ કરે છે. તબકાત રાણાના પિતાનું નામ મુકુલ લખે છે. ઓઝાજી મોકલ લખે છે.

૨૮. તબકાતે અકબરીમાં આ માટે લખે છે કે શમ્સખાનના અમીરોએ એને શરમાવ્યો કે એના કરતાં તો ફીરોજખાનને છોકરી જન્મી હોત તો ઠીક હતું જેથી એ આબરૂ ગુમાવત નહિ. આ વચનથી શરમાઇને શમ્સખાને રાણા સાથે કરેલા કરાર પાળ્યા નહિ. બીજી તવારીખમાં આ વાત નથી.

૨૯. સિકંદરી અને તબકાતે અકબરીમાં આ નામોમાં થોડો ફેર છે. તબકાત ઉપર મુજબ નામ આપે છે, જ્યારે સિકંદરી રાય અમીચંદ માણેક એવું નામ આપે છે. ઓઝાજી રાય રામચંદ્ર નામ આપી કૌંસમાં અમીચંદ નામ લખે છે. કુતબુદ્દીનના લશ્કરમાં આ હિંદુ મોટી પદવી ઉપર હશે એ આ ઉપરથી સાબિત થાય છે.

ક્મુલ્ક મલીકશાબાનને લશ્કર સાથે આગળ મોકલ્યો. રસ્તામાં શિરોહી પાસે ત્યાંનો દેવડા રાજા ખેતા સુલતાનને મળવા આવ્યો અને આબુનો કિલ્લો રાણા કુંભાએ લઈ લીધો છે તે પાછો પોતાને અપાવવા અરજ કરી. પરંતુ પહાડી મુલકમાં લડવામાં ન ટેવાયેલા મલીક શાબાનને આબુની નીચેના ભાગમાં મોટી ખુવારી સાથે હાર ખાવી પડી.[30] આ વખતે રાણો કુંભો કુંભલમેરના કિલ્લામાં હતો. સુલતાને આસપાસનો મુલક તારાજ કરવા માંડ્યો અને છેવટે રાણા કુંભાને હરાવવામાં કે કુંભલમેરનો કિલ્લો લેવામાં સુલતાનને સફળતા ન મળવાથી એ પાછો ગયો. નાગોર રાણાએ લઈ લીધુ અને ત્યાંની મસ્જિદો તોડી નાખી.

शकाधिपानां प्रजतामघत्तादद्दर्शयन्नागपुरस्य मार्गम् ।
प्रज्वाल्य पेरोजमशीतिमुच्चां निपात्य तन्नागपुरं प्रवीरः ॥
निपात्य दुर्गं परिखां प्रपूर्य गजान्गृहीत्वा यवनीश्च बध्वा ।
अदण्डयद्यो यवनाननन्तान् विडम्बयन्गुर्जरभूमिभर्तुः ॥
लक्षाणि च द्वादशगोमतल्लीरमोचयद् दुर्यवनानलेभ्य.
स गोचरं नागपुरं विधाय चिराय यो ब्राह्मणसादकार्षीत् ॥
अग्रहीदमितरत्नसचयं कोशतः समसखानभूपते ।
जागलस्थलगताद्दमाहवे कुम्भकर्णधरणीपुरंदरः ॥

પેરોજમશીતિમુચ્ચાં=ફીરોજશાહે બાંધેલી ઊંચી મસીદ. નાગપુર=નાગોર. પરિખા પ્રપૂર્ય=ખાઈ પૂરી નાખી. સમસખાનભૂપતે=શમ્સખાનની. કુંભકર્ણ=કુંભો રાણો.

બીજા શ્લોકો જોવાની ઈચ્છા હોય તેમણે ઓઝાજીનો ઇતિહાસ જોવો. અહીં માત્ર જરૂરી શ્લોકો લીધા છે.

ગૂજરાત માળવાના મેવાડ સામે ભેગા કરાર

માળવાના સુલતાનને મેવાડ સાથે લડાઈઓ થયા કરતી હતી. અને આ બળવાન હિંદુરાજાનું તેજ ન ખમવાથી છેવટે માળવાના સુલતાને

---

૩૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૧ સિકંદરી પૃ. ૬૨ બન્ને લેખકો આ હાર કબૂલ કરે છે. શિરોહીના દેવડા રાજાના નામ માટે મતભેદ છે. સિકંદરી ગુ. ભા. કપદેવ લખે છે દેવ તે દેવડાનુ ટૂંકું કર્યું હોય એમ લાગે છે. તબકાત ગીતા દેવરા એવુ નામ આપે છે, ઓઝાજી ખેતા નામ આપે છે, પણ આ બધા નામો ભૂલવાળા છે એમ પણ કહે છે.

૩૧. રાણાએ નાગોર (નાગપુર)મા મસ્જિદો તોડી, ગાયોને છોડાવીને શહેરને ગોચર કર્યું, યવનીઓને પકડી, યવનો પાસેથી દંડ લીધો વગેરે પ્રશસ્તિના કેટલાક

ગૂજરાતના સુલતાનને મેવાડ ઉપર ભેળા ચડાઈ કરવાનું તાજખાન નામના અમીર સાથે કહેવડાવ્યું. ચાંપાનેરમાં[૩૨] બન્ને મુસલમાન રાજ્યો વચ્ચે આ બાબતમાં કરાર થયા અને મેવાડના મુલક ઉપર દક્ષિણ પૂર્વમાંથી માળવાનો સુલતાન અને દક્ષિણ-પશ્ચિમમાંથી ગૂજરાતનો સુલતાન ચડાઈ કરે અને જીત્યા પછી મેવાડનું રાજ્ય બન્ને વચ્ચે વહેંચી લેવું એવા પણ કરાર થયા.[૩૩] આ કરાર પ્રમાણે બન્ને સુલતાનોએ એક સાથે મેવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ગૂજરાતનો સુલતાન પહેલો પહોંચવાથી રાણા કુંભાએ પહેલું એની સાથે લડવાનું ધાર્યું. આ લડાઈમાં કોઈ પણ પક્ષે ખાસ ભારે વિજય મેળવ્યો હોય એમ લાગતું નથી.

રાણા ઉપર ફરી ચડાઈ

આ લડાઈઓ પછી ત્રણ માસ પછી જ રાણાએ ફરી નાગોર ઉપર ચડાઈ કરી અને આ સમાચાર સુલતાનને આપવા મલીક શાબાન રાત્રે મહેલમાં ગયો ત્યારે સુલતાન દારૂના નશામાં ચકચૂર હતો. શાબાનના મનમાં હતું કે સુલતાન લશ્કર લઈને આવે છે એમ સાંભળતાં જ રાણો ચડાઈ નહિ કરે. સુલતાનને નશામાં જ પાલખીમાં નાખીને શાબાને લશ્કરનો ડંકો વગડાવી કૂચ કરી,[૩૪] અને તૈયારીમાં રસ્તામાં મહીનો ગાળ્યો. આ વખતે રાણો નાગોર ફરી જીતીને ચિતોડ ગયો હતો તેથી કુતુબુદ્દીન અમદાવાદ પાછો આવ્યો. વર્ષના અંતે ઈ. સ. ૧૪૫૮ કુતુબુદ્દીને કુંભલમેર ઉપર ફરીથી ચડાઈ કરી એમાં પણ મુલક તારાજ કરવા સિવાય કાંઈ ખાસ પરિણામ ન આવ્યું,[૩૫]

શ્લોકો રહસ્યમય હોવાથી ઉપર આપ્યા છે. (જુઓ. ગૌ. હી. ઓઝાનો ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ. પૃ. ૩૦૨–૩૦૩. ઓઝાજીએ પૃ. ૩૦૧ થી ૩૦૬ માં આ બધી લડાઈઓની ચર્ચા ને વર્ણન કરેલાં છે.)

૩૨. સિકંદરી, તબકાત અને ઓઝાજી આ ઉલ્લેખ કરે છે. ચાંપાનેરના હિંદુ રાજાએ પોતાની હદમાં આ કરાર કેમ થવા દીધા એ જરા નવાઈ જેવું છે. માળવા અને ગૂજરાતની હદ ઉપર આવેલા રાજાએ ડરથી એમ કર્યું હશે.

૩૩. બન્ને તવારીખ ગ્રંથોમાં અને ફિરિસ્તામાં આ ઉલ્લેખ છે: પશ્ચિમ દક્ષિણ મેવાડ ગૂજરાતમાં જાય અને પૂર્વ દક્ષિણ માળવામાં જાય એવી વહેંચણી કરારમાં કરેલી હતી, પણ એ વાત બની નહિ

૩૪. મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૬૩–૬૪. તબકાતે પણ આ ઉલ્લેખ કરેલ છે, પરંતુ સિકંદરી જેટલું વર્ણન એમાં કરેલું નથી

૩૫. સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૬૩–૬૪. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૩૩.

મેવાડ સાથેની લડાઈઓનો સાર

આ લડાઈઓનુ વર્ણ`ન મુસલમાન તવારીખકારો, સિકંદરી ફિરસ્તા અને તબકાતે અકબરી વિગતવાર કહે છે, અને દરેક વખતે રાણાએ મુસલમાનોને ખુશી કરી પાછા મોકલ્યા તથા એક વાર તો ચૌદ મણ સોનું આપ્યુ એવા ઉલ્લેખો કરે છે,[૩૬] જ્યારે પડિત ગૌરીશકર ઓઝાજી આ વાત સ્વીકારતા નથી રાણો હાર્યો નથી એમ એ લખે છે, પરતુ પ્રશસ્તિ સિવાય બીજો આધાર એમણે આપ્યો નથી મુસનમાન તવારીખોનુ લખાણુ જેમ મુસલમાનોના બળની અતિશયોક્તિ કરે છે તેમ પ્રશસ્તિઓ પણુ રાજાઓ માટે અતિશયોક્તિ કરે છે, એટલે આ લડાઈઓમા ખરુ શુ બનેલુ તે સમજવુ મુશ્કેલ છે આમ છતાં એટલુ તો સત્ય લાગે છે કે માળવા અને ગૂજરાતના બન્ને સુનતાનો મળીને પણુ રાણાને હરાવી નહોતા શક્યા દિલ્હી અને ગૂજરાતના સુનતાનો તરફથી રાણાને 'હિંદુ સુરત્રાણુ'નુ બિરુદ મળ્યુ હતુ આ બધુ જોતાં મુસલમાન તવારીખકારોમાં અતિશયોક્તિનુ પ્રમાણુ કાંઈ વધારે હોય એમ જણાય છે ઉત્તરમા દિલ્હીનુ મુસનમાન રાજ્ય અને દક્ષિણમા ગૂજરાત માળવાનાં રાજ્યોની વચ્ચે રહેલુ મેવાડ મુસલમાનો લઈ નથી શક્યા તે સાથે રાણો ઘણો બળવાન છતાં ગૂજરાત કે માળવાના મુલકને કે દિલ્હીને જીતી નથી શક્યો એણે જે વિજયો કર્યાં છે તે રજપુતાના અને વાગડનાં નાનાં રાજ્યો ઉપર કરેલા છે આ ઉપરથી આ બધાં રાજ્યોએ સમયે સરખાં બળવાળાં હતાં અને લડાઈઓ થવા છતાં કોઈ કોઈને જીતી નથી શક્યુ માત્ર દિલ્હીનુ રાજ્ય એ સમયે બહુ બળવાન નહોતુ કુભનમેરનો કિલ્લો જીતવા સુલતાન કુતુબુદ્દીને

---

[૩૬] આ વણુ`નોમા તવારીખકારો અતિશયોક્તિ કરે છે સિકદરી કહે છે કે સુલતાને રાણાના મુલકને એટલો તારાજ કર્યો કે હિંદુઓના ઘરમા એક ઢોર રહ્યુ નહિ અને અસખ્ય ગુલામો પકડ્યા આગળ વળી લખે છે કે રાણાએ સુલતાનની હજાર વાર માફી માગી ખડણી આપવા કબૂલ્યુ તબકાત ચૌદ મણ સોનાને બદલે ચાર મણુ સોનુ લખે છે ઓઝાજી ફિરિસ્તાને આધારે ચૌદ મણુ લખે છે, પણ એ તો રાણો જ જીત્યો હતો એમ માને છે તબકાતના લખાણુનો સાર એવો નીકળે છે કે લડાઈનુ ખાસ પરિણામ આવ્યુ નથી અને બન્ને પાછા ફર્યાં એ છે (પૃ ૨૩૩) ઓઝાજી 'વીરવિનોદ' નામના ગ્રથને આધારે લખે છે કે નાગોરના મુસલમાનોએ ફરી ગોવધ શરૂ કર્યાથી આ ફરી લડાઈ થઈ હતી અને એમા હજારો મુસલમાનો માર્યા ગયા હતા ઓઝાજી આ વાત માન્ય રાખે છે (ઉદયપુર રાજ્યકા ઇતિહાસ. પૃ ૩૦૬)

ખૂબ પ્રયત્ન કરવા છતાં એ એના હાથમાં આવ્યો નથી તેમ જ રાણો કુમ્ભો પણ આબુની દષ્ટિએ ગૂજરાતની હદમાં પેઠો નથી એ અગત્યની વાત છે બન્ને પક્ષની ખુવારીઓ પણ ખૂબ થઈ છે એટલું તો તવારીખો ઉપરથી પણ સમજાય છે

કુતુબુદ્દીનનું ચારિત્ર્ય

ઈ સ ૧૪૫૮માં સુલતાન માંદો પડ્યો અને તા ૧૮મી મે માસની રોજ (૨૩ રજબ હિ સ ૮૬૩) મરણ પામ્યો સુલતાનને એની રાણી જે નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી થતી હતી તેણે ઝેર આપ્યું હતું એવો વહેમ પડવાથી સુલતાનની માએ એ રાણીના પોતાની દાસીઓ પાસે કકડા કરાવી નખાવ્યા[37] આમ આ સુલતાન ભરયુવાનીમાં મરણ પામ્યો એ બહાદુર હતો, પણ દારૂના નશામાં ભાન રહેતું નહિ અને ઘણાં ક્રૂર કાર્યો કરતો હતો[38] એને એના દાદા અહમદશાહના રોજામાં દફનાવવામાં આવ્યો

સુલતાન દાઉદખાન

સુલતાન કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી અમીરોએ ગત સુલતાનના કાકા અને અહમદશાહ પહેલાના પુત્ર દાઉદખાનને ગાદીએ બેસાડ્યો તવારીખ કારો કહે છે કે આ સુલતાને સત્તા પૂરેપૂરી મળ્યા પહેલાં જ હલકી મનોવૃત્તિ બતાવવા માંડી અને ખર્ચમાં અણઘટતી કાપકૂપ કરવા માંડી[39]

---

૩૭ સિકંદરી ગૂ ભા પૃ ૭૦ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૩૪—૩૫ સિકંદરીએ આ હકીકત તારીખે બહાદુરશાહીમાંથી લીધી છે અને તબકાતના લેખકે નોંધી તે પણ એ જ આધારે લીધી હશે પરંતુ સિકંદરીનો લેખક બહાદુરશાહીની ઇતિહાસ માન્ય હકીકત સ્વીકારતો નથી સુલતાન કુતુબુદ્દીનના મરણ માટે પણ બુખારી સૈયદોના ચમત્કારની વાતો લખે છે સત શાહઆલમે સાહેબ સાથે સુલતાને વેર બાંધ્યું હતું એ આગળ જોઈશું પરંતુ સિકંદરીનો લેખક એ કારણ મુખ્ય માને છે એ સતે આપેલી તરવાર સુલતાનને પોતાને વાગી કહે છે કે એક ઊંટને મારવા જતા તરવાર પોતાની જાંગમાં વાગી કારણ એ ઊંટ નહોતું પણ ફિરિસ્તો હતો બીજું કારણ એવું આપે છે કે બેગમોને શહેર બહાર ન આવવું એવો હુકમ કરેલો એવામાં બગીચામાં શેરીએ ફરવા નીકળ્યો ત્યારે પુરુષજાતે બહાર ન આવવું એવો હુકમ કરેલો એવામાં એક પુરુષને જોઈ એને તરવાર મારી તે પોતાને વાગી અને માણસ અદશ્ય થઈ ગયો આ વાતો કરતા બહાદરશાહીના લેખકનું કારણ ખરું હોઈ શકે, તબકાત તો એ જ કારણ માત્ર લખે છે અને માંદગીનું કારણ પણ લખે છે

૩૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૩૫

૩૯ મિરાતે સિકંદરી ગૂ ભા પૃ ૭૧ ૭૨–તબકાતે અકબરી પૃ ૨૩૬

ગત સુલતાન મુઝફ્ફરશાહની બેગમોના ઘરેણાં લઈ લીધા[૪૦] અને પોતાના જૂના પાડોશી એક ફરાસને ઈમાદુલ્મુલ્કનો મોટો ઇલ્કાબ આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરી.[૪૧] સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે દીવાબત્તીના તેલમાં અને કબૂતરોને દાણા નંખાતા તેમાં પણ કરકસર કરવા માંડી.[૪૨અ] આવાં કારણોથી અમીરોને લાગ્યું કે આ બાદશાહ થવાને લાયક પુરુષ નથી. કબૂતરોને દાણા નાંખવાની ગૂજરાતી પ્રજાની પ્રસિદ્ધ રીત મુસલમાન બાદશાહોએ પણ ચાલુ રાખી હતી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ખૂબ સૂચક વાત ગણી શકાય.

અમીરોએ આ માણસને બાદશાહીને માટે નાલાયક ગણીને કુતુબુદ્દીનના નાના ભાઈ ફતેહખાનને ગાદી આપવાનો નિર્ણય કરી ઈમાદુલ્મુલ્કને એને લઈ આવવા મોકલ્યો. ફતેહખાન એ સમયે એની માતા મુગલીબીબી સાથે શાહઆલમ સાહેબને ત્યાં રહેતો હતો. અમીરે માને સમજાવી, પણ ફતેહખાનની વય એ વખતે માત્ર તેર વર્ષની હતી એટલે રાજ્યનો ભાર એ ન ઉપાડી શકે એમ કહી આનાકાની કરી. છેવટે ઈમાદુલ્મુલ્ક ખૂબ આગ્રહથી એને સમજાવીને ઘોડા ઉપર બેસાડી ભદ્રના મહેલમાં લઈ આવ્યો.[૪૨] અમીરોએ એ વખતે નોબત વગડાવી અને સુલતાન દાઉદખાન

---

૪૦. આ હકીકત માત્ર સિકંદરીમાં છે, તબકાતમાં નથી.

૪૧. એજ. પૃ. ૭૧ અને તબકાત પૃ. ૨૩૬. સિકંદરી લખે છે કે ઇમાદુલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ ધરાવનાર તે વખતે હયાત હતો. ફિરિસ્તા ઇલ્કાબ આપ્યો એમ લખે છે, પણ એ ભૂલ છે. ઉપરની બન્ને તવારીખોની વાત ખરી છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી માત્ર હલકા માણસોને મોટા ઇલ્કાબ આપ્યા એમ અધ્ધર લખે છે. ફરાસ શબ્દનો અર્થ શેતરંજી પાથરનાર એવો થાય છે. સુતરાઉ શેતરંજીને ફર્શ કહે છે. ફિરિસ્તાનો તરજૂમો કરનાર બ્રીગ્સ એનો અર્થ ઝાડુ કાઢનાર એવો કરે છે તે પણ ભૂલ છે. ગુજરાતમાં ફરાસ લોકોની એક કોમ થઈ છે એ સામાજિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વની વાત છે. એ જાતિએ રાજાઓના મહેલોની ખટપટમાં મોટો ભાગ ભજવેલો છે.

૪૧અ. આ વાત માત્ર મિરાતે સિકંદરીએ નોંધેલી છે અને એ ગુજરાતની ખાસિયત હોવાથી ખરી લાગે છે. રાજકીય કરતા સામાજિક ઇતિહાસ માટે સિકંદરીનો લેખક પોતે ગુજરાતી અને અમદાવાદનો વતની હોવાથી કેટલીક ઉપયોગી નોંધ કરે છે.

૪૨. એક તવારીખ સોહરાબના પુત્ર અલાઉદ્દીનને ગત સુલતાનની માને સમજાવવા મોકલ્યો એમ લખે છે, પણ ઇમાદુલ્મુલ્ક વધારે બંધ બેસે છે. એ સર્વશ્રેષ્ઠ અમીર હતો. તબકાત લખે છે કે એ બાઈ હિંદના સુલતાનની પુત્રી હતી અને મખદૂમ જહાનના મહેલમાં રહેતી હતી એ ભૂલ છે. [illegible]

એનો અવાજ સાંભળી કારણ જાણવા પછી સાબરમતીની બારીમાંથી નાસી ગયો. તવારીખકાર કહે છે કે દાઉદખાન તે પછી શેખ આધન રૂમીનો શિષ્ય થઈને જ્ઞાનમાર્ગમાં વળ્યો અને થોડા સમય પછી મરણ પામ્યો. એણે માત્ર સાત જ દિવસ ગાદી ભોગવી.[૪૩]

પીરાણાનો સતપંથ

આ પંદરમી સદીની મધ્યમાં ગૂજરાતી હિંદુ-મુસલમાન સમાજના ઇતિહાસમાં એક અગત્યનો ગણી શકાય એવો બનાવ બન્યો. ઈરાનમાં શિયાપંથી મુસલમાનોનો ઇસ્માઈલિ સંપ્રદાય ચાલતો હતો અને એના સંચાલકો ઇસ્માઈલી ઈમામ કહેવાતા હતા. એમણે તેરમી સદીથી એ સંપ્રદાયનો હિંદમાં પ્રચાર કરવા માંડયો હતો અને સિંધમાં ઊચમાં થાણું નાંખ્યું હતું. હિંદમાં એ પંથને "સતપંથ" એવું નામ અપાયું હતું.[૪૪] ઊચમાં એ સંપ્રદાયના મોટા પીર સદર ઉદ્દીન હતા અને ધાર્મિક પ્રચાર ત્યાંથી કરતા હતા. એમના વંશના પીર હસકબીરઉદ્દીનને ત્યાં ઊચ ગામમાં ઈ. સ. ૧૪૫૨ માં ઇમામશાહનો જન્મ થયો, અને પિતાના મરણ પછી એ ઈરાન જઈને પોતાના સંપ્રદાયના મુખ્ય સંચાલકોને મળી ગૂજરાત બાજુ ધર્મનો પ્રચાર કરવાની પરવાનગી લઈ આવ્યા. ગૂજરાતમાં આવીને અમદાવાદથી નવ માઈલ દૂર આવેલા ગિરમઠા ગામમાં પોતાનો નિવાસ કરીને પ્રચાર કરવા માંડયો. આ પ્રચારની અસર ગામડાંની અભણ પ્રજા ઉપર ખૂબ થઇ અને ગૂજરાતમાં 'પિરાણાના પંથ' તરીકે આજ સુધી એ સંપ્રદાય મશહૂર છે. ગામડાંની ખેડૂત પ્રજા અને ખાસ કરીને લેઉવા અને કડવા કણબીઓ એ પંથમાં જોડાયા. ગૂજરાતના મોમના અને મતિયા લોકો એ પંથના પ્રચારથી થયા. કહે છે કે ઇમામશાહના ચમત્કારોથી લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા અને સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અમલમાં

છે અને એ શાહઆલમ સાહેબના ઘરમાં રહેતી હતી. તબકાત લખે છે કે માએ ચોખ્ખી ના પાડયા છતાં અલાઉદ્દીન ફતેહખાનને ઘોડા ઉપર નાંખી લઈ આવ્યો,

૪૩. સિકંદરી અને તબકાત સાત દિવસ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ર૭ દિવસ લખે છે તે ભૂલ છે. દાઉદખાન નાસી ગયો અને જ્ઞાનમાર્ગમાં જોડાયો એ વાત સિકંદરીએ નોંધી છે.

૪૪. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ પંથનું લંબાણથી વર્ણન એમના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૩૩ થી ૧૪૦ માં કર્યું છે. અહીં ઇતિહાસને લગતી વાત નોંધી સમાજને લગતી આગળ જોઇશું. લોકો ગૂજરાતમાં ઇમામશાહનું આગમન ઈ. સ. ૧૪૯૫ માં માને છે, પરંતુ એમનો જન્મ ૧૪૫૨ માં થયો છે.'

તો એમની અને એમના ચમત્કારોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી ગઈ. ગિરમથા ગામ પાસે જ્યાં એ વસ્યા ત્યાં પિરાણા નામે એક સ્થળ પ્રસિદ્ધ થયું. પીરોનું સ્થાન એટલે પિરાણા. ઈ. સ ૧૫૨૦ માં ઈમામશાહ એ જ સ્થળે મરણ પામ્યા અને એક વિશાળ રોજામાં એમને દફન કરવામાં આવ્યા.[૪૫]

નૂરમુહમ્મદશાહ

એમના પુત્ર નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ સ ૧૪૭૦ માં જન્મ્યા હતા અને પિતાના મરણ પછી સંપ્રદાયની ગાદીએ આવ્યા એ ઈમામે ગૂજરાતના સતપંથમાં અગત્યના સુધારા કર્યા દસોંદ અથવા આવકનો દસમો ભાગ જે એમના અનુયાયીઓ પાસેથી ભેગો થતો તે ઈરાનની મુખ્ય ગાદીએ મોકલવો બંધ કર્યો. એમના સમયથી ગૂજરાતનો પિરાણાનો પંથ બીજા ઈસ્માઈલી પંથોથી જુદો પડી ગયો.[૪૬] અહીં એ પંથના સ્થાપકો અને ખાસ વ્યક્તિઓનું વર્ણન કરી સંપ્રદાયની વિશેષતાઓ આગળ સમાજના પ્રકરણમાં વર્ણવીશું નૂરમુહમ્મદશાહે એમના પંથનો એક ગ્રંથ સિંધી ભાષામાં લખ્યો છે એનું નામ " સત વેણી જી વેલ " (સાચા ધર્મની વેલ) છે. સંપ્રદાયના અને હિંદુમુસલમાન સમાજના ઇતિહાસ માટે એની અગત્ય છે. નૂરમુહમ્મદશાહ ઈ સ. ૧૫૩૩–૩૪ માં ગુજરી ગયા એમ એ પંથના ફારસી ભાષામાં લખાયેલા ઇતિહાસ ઉપરથી સમજાય છે. એમને એમના પિતા ઈમામશાહની સાથે એ જ રોજામાં દફનાવવામાં આવ્યા. પિરાણાના મુખ્ય રોજાની પાસે એ પંથની બીજી મુખ્ય વ્યક્તિઓની દરગાહો પણ છે. નૂરશાહ, સૂરભાઈ, બાલમુહમ્મદ, બાકીરઅલી વગેરેની દરગાહો ત્યાં છે અને વ્યક્તિઓના ખાસ અનુયાયીઓ મુખ્ય દરગાહ ઉપરાંત એમને ખાસ માને છે[૪૭]

---

૪૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ આ ઉપરાંત આ પંથની હકીકત અમદાવાદ ગેઝેટિયર, ગ્ર. ૯ ભાગ-૨ મુસલમાન વસ્તી તેમજ મિરાતે અહમદીમાં આપેલી છે. પરંતુ મિ. ઈવેનોએ મુંબઈની એશિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં આ પંથનો એક અભ્યાસપૂર્ણ બૃહત્ નિબંધ લખ્યો છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ એમાંથી ઘણી હકીકતો લીધી છે અને તે વિશ્વસનીય ગણી શકાય એવી છે. અહીં પ્રો. કોમિસેરિયેટના ગ્રંથમાંથી સાર લીધો છે.

૪૬. પંથ જુદો પડવાથી ઈરાની સંસ્કૃતિની અસર રહી નહીં તેથી પંથને નુકસાન થયું એમ મી ઇવેનો માને છે. કોમિસેરિયેટ એમના મતનો મોટો ઉતારો કર્યો છે. આ વિષય સામાજિક ઇતિહાસને લગતો છે તેથી આગળ જોઈશું.

૪૭. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૩૯.

કાકાઓ

આ સંપ્રદાયમાં ગુજરાતમાં કાકાઓની સંસ્થા ઊભી થઈ. પીર સૈયદોએ વટલાવેલા હિંદુઓના મુખ્ય પુરુષને અનુયાયીઓને અંદર અંદરના ઝઘડા પતવવા માટે તથા ભેટ ઉઘરાવવા માટે પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે નીમ્યા, એમને કાકા કહે છે. કાકાની નિમણૂક પીર કરે ત્યારે એમને જન્મભર બ્રહ્મચારી રહેવાનું અને ખાવાનું, તથા કપડાં સિવાય કાંઈ ન લેવાનું વ્રત લેવું પડે છે આ કાકાઓની સત્તા વખત જતાં એટલી વધી ગઈ કે પાછળથી એ લોકો ઇમામશાહના વંશજોની સત્તાને ગણકારતા નહિ. એમણે કેટલીક મિલકત પણ ભેગી કરી અને ઇમામોના અંદર અંદરના ઝઘડાઓમાં ખૂબ ભાગ લીધો અને નાણાંની વ્યવસ્થા પણ પોતાના હાથમાં લીધી.[૪૮]

આ ઇમામશાહીપંથમાં આઠિયા, સાતિયા, અને પાંચિયા એવા મોટા ભેદો વખત જતાં પડી ગયા અને તે દરેક પંથના અનુયાયીઓ પણ થયા, તથા પંથમાં હરીફાઈ વધી. નૂરમુહમ્મદશાહના નાના પુત્ર સૈયદખાને મોટાભાઈથી જુદા પડીને પોતાના અનુયાયીઓને 'આઠિયા' કહ્યા, કારણ કે એમાં આઠ જ્ઞાતિઓ ભેગી થઈ હતી. એ પ્રમાણે પાછળથી સાતિયા અને પાંચિયા પણ થયા. જૂના પંથના અનુયાયીઓ પણ ખાસ નામ વગર ચાલુ રહ્યા હતા. આમ ગુજરાતની જ્ઞાતિઓમાં બન્યું છે એવું અહીં પણ બન્યું આ સતપંથના અનુયાયીઓ મધ્ય ગુજરાત, ચરોતર, અને દક્ષિણ ગુજરાત તથા ખાનદેશ સુધી છે, અને કચ્છ તથા સૌરાષ્ટ્રમાં પણ છે. નવસારીમાં એક સતગુરુ નૂરની દરગાહ છે, એ પણ ઇમામશાહના સમકાલીન હતા એમ કહેવાય છે,[૪૯] પણ એમની તારીખ મળી નથી. ઇમામશાહી અનુયાયીઓ ઉપરાંત બીજી જ્ઞાતિઓ પણ એમને માને છે આ બધા પંથોનું વિશેષ વર્ણન સમાજના પ્રકરણમાં કરીશું.

બીબીમાણી અને બીબીમુગલી

અહીં સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીનની રાણીઓ માટે થોડું વર્ણન કરવું ઇષ્ટ છે. સુલતાન મુહમ્મદને બીજી રાણીઓ ઉપરાંત સિંધના જામ ફીરોજની પુત્રી મુગલીબીબી નામની રાણી હતી જેમને મુગલીબીબી અને મીરકીબીબી નામે બે પુત્રીઓ હતી એ બન્ને માટે

૪૮. એજ પૃ. ૧૩૭.
૪૯. એજ પૃ. ૧૩૮.

એણે ગૂજરાતના સુલતાનનું અને પ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ શાહઆલમ સાહેબનું માગું કરેલું. મુગલીબીબીનું શાહઆલમ સાથે અને મીરકીનું મુહમ્મદશાહ સાથે સગપણ કરવાનું નક્કી કરીને સિંધથી અમીરોને મોકલેલા. મીરકી કરતાં મુગલીબીબી વધારે સ્વરૂપવાન હોવાથી મુહમ્મદશાહે કાંઈક બળ અને કાંઈ પૈસાથી એ અમીરોને સમજાવીને આ સગપણમાં ફેર કરાવ્યો અને મુગલીબીબીને પોતે પરણ્યો. મીરકીનું લગ્ન શાહઆલમ સાથે થયું. શાહઆલમને આ વાત ન રુચી તેથી એમણે પોતાના પિતા સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબે આલમ સાહેબને ફરિયાદ કરી. એમણે જવાબ દીધો કે "બેટા, ફિકર કરીશ નહિ, બન્ને તારા નસીબમાં જ છે." આ ભવિષ્યવાણી ખરી પડી અને સુલતાન મુહમ્મદશાહના મરણ પછી મુગલીબીબીને શાહઆલમ સાહેબને શરણે જવાનો સમય આવ્યો. ગૂજરાત સલ્તનતનો સર્વથી શ્રેષ્ઠ બાદશાહ મહમૂદ બેગડો, જેનું નામ ફતેહખાન હતું, એ મુહમ્મદશાહનો મુગલીબીબીને થયેલો પુત્ર હતો. સુલતાન કુતુબુદ્દીનને આ વાત પસંદ નહોતી અને ફતેહખાનને પકડી હેરાન કરવાની ઇચ્છા હતી તેથી માતા પુત્ર બન્ને શાહઆલમ સાહેબ સાથે રહેતાં અને મુગલીબીબી સાથે છેવટે શાહઆલમ સાહેબે લગ્ન કર્યું. એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમને પહેલાંની સગાઈ થઈ તે સમયના પ્રસંગો યાદ છતાં પરણવા માટે શિષ્ટાચાર ખાતર ના પાડતા હતા, પરંતુ મુગલીબીબીએ કહ્યું કે મુહમ્મદશાહ સાથે પોતાની સાદી થઈ તે પહેલાં પોતે મનથી શાહઆલમ સાહેબને વરી ચૂકી હતી અને એના પિતા સિંધના જામની પણ એ જ ઇચ્છા હતી. આ સાંભળીને શાહઆલમે એની સાથે ફરી સાદી કરવા હા પાડી, અને મુગલબીબીએ આ સંતપુરુષની પુષ્કળ સેવા જિંદગી ભર કરી એમ તવારીખકાર લખે છે. વળી એમ પણ કહેવાય છે કે એમની બહેન મીરકીબીબીનું અવસાન પહેલું થયેલું ત્યારે સાદી પહેલાં ફતેહખાન સાથે મુગલીબીબી સંતના આશ્રમમાં રહેતી હતી. લોકાપવાદ દૂર કરવાના હેતુથી શાહઆલમે મુગલીબીબીને કહ્યું કે સગાઈના હકથી તમે તમારાં બહેનના ઘરમાં રહેતાં હતાં; હવે બહેન નથી એટલે અલગ રહેવાની વ્યવસ્થા કરો. આ સાંભળી મુગલીબીબીએ જૂની વાત યાદ આપી ફરી સાદી કરી. મીરકીબીબી એમના પુત્ર શાહબીખનની કબર પાસે આશાવલમાં દફન થઈ, અને મુગલીબીબી માણેકચોકના પ્રસિદ્ધ રાણીના હજીરામાં દફન થઈ. શાહઆલમે પોતાની સાવકી મા મુગલીબીબી સાથે સાદી કરી અને એને તથા સાવકા ભાઈ ફતેહખા[illegible]

ઘણો ગુસ્સે થયો અને સંતને હેરાન કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, એ બધી વાતોનું ચમત્કારિક વર્ણન મિરાતે સિકંદરીએ કર્યું છે [૫૦]

રાણી રૂપમંજરી

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનને પોતાને જે રાણીઓ હતી તેમાં એક નાગોરના શમ્સખાનની પુત્રી હતી અને એના જે બૂરા હાલ થયા તે આગળ જોઈ ગયા. બીજી એક રૂપમંજરી નામે રાણી હતી એનો ઇતિહાસ જરા રસમય છે. એ રાણી સ્વરૂપવાન અને હોશિયાર હતી સિકંદરી લખે છે કે શાહજાદા ફતેહખાનને પકડી લાવવા માટે એને કુતુબુદ્દીને શાહઆલમને ત્યાં મોકલી. ફતેહખાન જુદે જુદે વેશે એમના ઘરમાં રહેતો હતો. રૂપમંજરીએ એને ઓળખી કાઢયો અને દાસીઓ પાસે ઉપડાવીને લઈ જવા માટે એનો હાથ ખેંચવા માંડયો. આ ફરિયાદ શાહઆલમ પાસે ગઈ ત્યારે એમણે કહ્યું કે કાંઈ નહિ, આજ એ ફતેહખાનનો હાથ ખેંચે છે પણ ભવિષ્યમાં ફતેહખાન એનો હાથ ખેંચશે આ શબ્દો સાંભળી રૂપમંજરી શરમાઈ ગઈ. સિકંદરી લખે છે કે આ વાણી સત્ય થઈ અને રૂપમંજરી કુતુબુદ્દીનના મરણ પછી ફતેહખાન–સુલતાન મહમૂદબેગડાને પરણી.[૫૧]

આ રાણી રૂપમંજરી એ કોણ? અમદાવાદમાં આજે ઊભેલી સુંદરમાં સુંદર ગણાતી જે થોડી મસ્જિદો છે તેમાંની એક મિરઝાપુરમાં આવેલી રાણી રૂપમતીની મસ્જિદને નામે ઓળખાતી મનોહર મસ્જિદની બાંધનાર? બંધાવનારના નામ જેવી જ મસ્જિદ સુંદર છે. મિરાતે અહમદીમાં રૂપવતી અને રૂપમોહિની એવાં એનાં નામો આપેલાં છે. સિકંદરી રૂપમંજરી નામ આપે છે, પણ એની કબર માણેકચોકમાં મુખ્ય રોઝામાં છે એમ લખે છે, જ્યારે રિવાજ મુજબ મસ્જિદની બાજુના જ રોઝામાં એની કબર હોવી જોઈએ શા. મગનલાલ વખતચંદના વર્ણન ઉપરથી ગઈ સદીમાં એની

---

૫૦. મિરાતે સિકંદરી જ આ વર્ણન અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોની વાત ખૂબ ઝીણી વિગતથી આપે છે. પ્રો કૉમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૩૦ માં થોડી હકીકત લીધી છે, પરંતુ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના ગ્રંથના લખાણ ઉપરથી બન્ને બીબીઓની કબરો રાણીના હજીરામાં છે એમ લખે છે. મને એ ભૂલ લાગે છે, કારણ મીરકીબીબી શાહ ભીખનના રોઝામાં દટાઈ છે એમ તવારીખમાં કહે છે. મુગલીબીબી પોતાની માતા હોવાથી મહમૂદ બેગડાએ રાણીના મુખ્ય હજીરામાં એની કબર કરાવી હોય એ બનવાજોગ છે.

૫૧. મિરાતે સિકંદરીમાં આ વર્ણન આપેલું છે. મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૦૨ થી ૬૦૪ જુઓ. એમા રૂપમતી માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરેલી છે.

મસ્જિદનું નામ "રૂપમંતજન્મતી" અગર "રૂપમતી" કહેવાતું હતું એમ સમજાય છે. તવારીખોમાં બીજી કોઈ આ જાતનાં નામોવાળી બાઈ નથી અને સિકંદરી સિવાય કોઈ પણ તવારીખ કે આધાર એની કબર માણેક-ચોકમાં છે એમ પણ કહેતા નથી, એટલે આ રૂપમંજરી એ જ રૂપમતીની મસ્જિદવાળી રાણી હોવી જોઈએ એમ માનવામાં કાંઈ વાંધો નથી. સ્થાપત્યના વિવેચકોની આ મસ્જિદ અને રાણીની બાબતની ચર્ચા મસ્જિદના વર્ણનમાં આગળ કરીશું, પરંતુ હિંદ બહારની દુનિયાના કલાશોખીનોને જે સુંદર મસ્જિદનું લાકડાનું પ્રતીક કરાવી મ્યુઝિયમ માટે લઈ જવાનું મન થાય એવું મનોહર મકાન બંધાવનાર વ્યક્તિ માટે આટલી ઐતિહાસિક નોંધ અહીં કરવાની જરૂર છે.[૫૨] કબર ઉપર અને મસ્જિદના મહેરાબ ઉપરનો લેખ ઊખડી જવાથી પત્તો લાગતો નથી એટલે રાણીની ચોક્કસ હકીકત મળી શકતી નથી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાની બેગમ તરીકે, અને એ સુલતાનના સમયમાં બંધાયેલાં સુંદર મકાનોની સરખામણી કરતાં, રાણી રૂપમતી જ એવી મસ્જિદ બંધાવી શકે અને એ જ રૂપમંજરી છે એમ માનવાને કાંઈ વાંધો નથી.[૫૩]

મલીક શાબાન

સુલતાન મુહમ્મદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમાં ગુજરી ગયેલા પણ જેમના જીવનની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ સુલતાન અહમદશાહ પહેલાના સમયમાં થયેલી એવા સંતોનું પણ એ સુલતાનના વર્ણનમાં કહી ગયા, હવે આ સમયમાં થયેલા અમીરોમાં આજે પણ જેનું સ્થાન પ્રસિદ્ધ છે એવા મલીક શાબાનનું ટૂંકું વૃત્તાંત જોઈએ. મલીક શાબાન સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયનો સર્વથી મોટો, વજીરની પદવી ઉપર ચડેલો અમીર હતો. એ ડાહ્યો અને રાજદ્વારી કુનેહવાળો હતો. એમ કહેવાય છે કે એના શાંત સ્વભાવને લીધે લોકોને એના અમલથી સંતોષ હતો. કુતુબુદ્દીન પછી મહમૂદ બેગડાના સમયમાં એ વૃદ્ધ થયો હતો છતાં ઊંચી પાયરી ઉપર ચડયો હતો, અને સુલતાન મહમૂદનો ખૂબ આગ્રહ છતાં ઊંચી પદવી

---

૫૨. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૧ થી ૬૦૪. એમાં વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે. અકબરની પેઠે એ પૂર્વે અહમદશાહ અને એના વંશજોએ હિંદુ રાણીઓ પરણવાનું રાખેલું એ સામાજિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વનું છે.

૫૩. એજ પૃ. ૬૦૨-૩. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પોતાના ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૭ મ આ મસ્જિદનું વર્ણન કર્યું છે. આપણે તે આગળ કરીશું, પરંતુ આ રાણી કોણ ? તે માટે બર્જેસ આદિથી દોરવાઈ એમણે કાંઈ પ્રકાશ પાડયો નથી.

છોડી નિવૃત્ત થયો. વૃદ્ધાવસ્થાના દિવસો એણે એકાંત અને ખુદાની બંદગીમાં પસાર કર્યા હતા. એ લશ્કરનો સેનાપતિ પણ થયો હતો, પણ મેવાડ ઉપરની ચડાઈના વર્ણનમાં જોયું તેમ એ કુશળ લડવૈયો હોય એમ લાગતું નથી અને શિરોહી આગળ એના લશ્કરે ભારે હાર ખાધી હતી. ઈ. સ. ૧૪૬૧ માં નિવૃત્ત થઈને અમદાવાદની પૂર્વે રખિયાલ ગામ પાસે પોતે બંધાવેલા સુંદર બગીચામાં એનું મરણ થયું. એનો ઉરસ તા. ૨ જી જમાદીઉલ્ અવલ માસમાં ભરાય છે.[૫૪]

મલીક શાબાનનો રોજો અને મસ્જિદ

રખિયાલ ગામ પાસે મલીક શાબાને એક સુંદર તળાવ પણ બંધાવ્યું હતું અને બગીચો તથા મસ્જિદ બંધાવી પોતાને માટે રોજો પણ બંધાવ્યો હતો. રોજો આજે પણ સારી હાલતમાં છે. એ રોજાને માટે સુલતાન કુતુબુદ્દીને ૭ હળ જમીન મલીકને આપેલી તેનું ફરમાન આરસમાં કોતરેલું અરબી શબ્દો મિશ્રિત ફારસી ભાષામાં લખેલું આજે પણ રોજામાં જડેલું મળે છે. એમાં કુતુબુદ્દીનના ઇલ્કાબો અને શાબાનના પૂરેપૂરા ઇલ્કાબો લખેલા છે. ૭ હળ જમીન મ્હાન અને પ્રસિદ્ધ શહેર અમદાવાદની પાસે આવેલા મોજે રખિયાલમાં રાજ્યનું ખાસ હિત ચાહનાર અને નિમકહલાલ નોકર મલીક શાબાનને વંશપરંપરા ભોગવટાથી સુલતાને આપી અને તે ભોગવવામાં કોઈએ હરકત કરવી નહિ એવું ફરમાનમાં લખેલું છે. મલીકના ઇલ્કાબો આ પ્રમાણે છે: મલીક ઉશ્શર્ક, ઇમાદુલ્મુલ્ક, અઝીઝઉલ્મુલ્ક, તાજઉલ્મુલ્ક, તે મલીક તુફા સુલતાનીનો પુત્ર, એમ ફરમાનમાં છે. આ ફરમાનમાં ફેર કરનારને માટે સારું નહિ થાય એવું કુરાન શરીફનું વાક્ય પણ લખેલું છે. ફરમાનની તારીખ જમાદીઉલ્ અવલની તા. ૨ જી હિ. સ. ૮૫૬ (તા. ૨૧ મે ૧૪૫૨) છે. મલીક શાબાને આ બગીચામાં રોજો અને મસ્જિદ બંધાવેલાં તે ઉપરાંત ભદ્રના મેદાનેશાહમાં સહેજ ઉત્તર તરફ સલાપોસ રસ્તામાં પેસતાં ડાબી બાજુ એક મસ્જિદ, ઉપરની મસ્જિદની તારીખે જ, બંધાવી છે. આ જગ્યાએ મસ્જિદ બંધાવવાનું કારણ સમજાય એવું નથી અને મોટી લાગવગવાળા અમીરોએ મેદાનની શોભા બગડે તોપણ મસ્જિદ બાંધવાનું ધાર્યું હોય અને બાદશાહોનું એમાં ચાલ્યું ન હોય એમ માની શકાય. આ મસ્જિદ બીજી મસ્જિદો કરતાં જુદી બાંધણીની

[૫૪] ૫૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૭૧૬-૧૭ અને પૃ. ૪૩૮—ઉરસ સંત જેવા પુરુષોનો જ થાય છે.

અને કોઈ હિંદુ મંદિરનો મંડપ ઊભો કર્યો હોય એવી દેખાય છે. એ આજે હજૂરીશાહની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે. એમાં લેખ છે અને શાબાનના ઈલ્કાબોમાં ફક્ત ઈમાદુલ્મુલ્ક જ લખેલો છે. લેખમાં બીજું બધું એક સરખું છે. મસ્જિદ ખાસ જોવાલાયક ગણાય એવી નથી.[૫૫]

બાગેશાબાન અને એનું તળાવ

આજે અમદાવાદમાં રખિયાલ બાજુ નૃસિંહનું મંદિર છે તે 'મલીક શાબાનના નરસિંહજી'ના નામથી ઓળખાય છે એણે બંધાવેલો બાગ મોગલાઈના પહેલા ભાગ સુધી આબાદ હતો, પરંતુ પાછળથી રખિયાલની જાગીરમાં બાગની જમીન લેવાઈ ગઈ હતી. તળાવ અષ્ટકોણ આકૃતિનું પથ્થરથી બાંધેલું કાંકરિયાની નાની નકલ હોય એવું હતું અને એનો વિસ્તાર ૩૫ એકર જેટલો હતો. ગઈ સદીમાં એની સ્થિતિ વેરાન થઈ ગઈ હતી અને પાણી ન રહેવાથી એમાં બાવળિયા ઊગ્યા હતા. સત્તરમી સદીમાં બાગે શાબાન અને તળાવનું વર્ણન યુરોપીય મુસાફરો ઑલ્જિફ્ગી અને મેન્ડેલ્સ્લોએ કરેલું છે. એમાં બગીચાનાં ઝાડ અને રસ્તાની સુંદરતાનું વર્ણન અને ઠંડકનાં વખાણ કરેલાં છે, અને અમદાવાદ શહેરથી બાગેશાબાન સુધી બન્ને બાજૂ ઝાડની ઘટાવાળો ૭ લીગ લાંબો સુંદર રસ્તો હતો એમ એ મુસાફરો લખે છે (૧૬૩૮ માં). અમદાવાદની પૂર્વમાં આ એક સુંદર સ્થળ છે અને આજની સરકારને ખર્ચવાના પૈસા મળશે ત્યારે આ તળાવ અને બાગ સુધરાવી ત્યાં ઉપવન જેવું કરવાનો સરકારનો ઇરાદો છે. તે થાય તો આજે ધૂળિયા અમદાવાદનું સદ્ભાગ્ય ગણાશે.[૫૬]

હોજેકુતુબ અથવા કાંકરિયું તળાવ

હવે સુલતાન કુતુબુદ્દીનનું નામ અમર રાખનાર અને પાટણના સહસ્રલિંગ તળાવથી બીજી પંક્તિનું પણ આજે ગૂજરાતનાં અગર બાંધેલા તળાવોમાં કહીએ તો હિંદનાં તળાવોમાં ઉત્તમ પંક્તિમાં બેસી શકે એવા હોજેકુતુબ અથવા અમદાવાદના શણગારરૂપ કાંકરિયા તળાવનું વર્ણન કરીએ. વાવની પેઠે તળાવો એ પણ ગૂજરાતની સંસ્કારિતાનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. અને ગૂજરાતી કારીગરોએ આ સામાન્ય બાંધકામમાં પણ ખૂબ સુંદર કારીગરી વાપરી છે તે આગળ જોઈ ગયા. કાંકરિયું તળાવ

---

૫૫. એજ, અને પ્રો. કૉમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૦-૫૧.

૫૬. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૩૫-૩૬, ૫૮૯, અને ૭૧૬-૧૭. પ્રો. કૉમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૫૩.

એ આજે ગૂજરાતના પાટનગરનું આનંદનું ધામ છે. આજ ચાર સદી-ઓથી અમદાવાદના લોકોએ ત્યાં આનંદ કર્યો છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને એના પિતાના અમલ દરમ્યાન આ તળાવ બાંધવું શરૂ કરેલું અને ઈ. સ. ૧૪૫૧ માં એ પૂરું કર્યું. આ તળાવ એક સરખા ચોત્રીસ કોણનું છે અને દરેક બાજૂની લંબાઈ ૧૯૦ ફૂટની છે. એનો ઘેરાવો ૨૧૫૭ વાર એટલે આશરે સવા માઈલનો છે. તળાવનું ક્ષેત્રફળ ૭૧ એકર થાય છે. એની બધી બાજૂઓ પથ્થરનાં પગથિયાંથી સારી રીતે બનાવેલ છે, અને વચ્ચે વચ્ચે કિનારા ઉપર બાર થાંભલા ઉપર સુંદર મંડપો બનાવ્યા છે એ તળાવના કિનારાની શોભામાં ખૂબ ઉમેરો કરે છે. તળાવમાં પાણી લાવવાની ગળણી, આગળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં જોયું તેમ, ખૂબ સુંદર કારીગરીવાળી બનાવી છે અને એ ગળણીની બન્ને બાજૂ મિનારાની પેઠે સુંદર કોતરણીવાળા બુરજ કરેલા છે. ગળણી ૭ ફૂટની જાડાઈની અને ત્રણ મોટાં કાણાંવાળી છે. બધી બાજૂએ બાંધેલું આ જાતનું મોટું તળાવ હિંદમાં આ એક જ છે એમ કહેવાય છે.[૫૭] આ તળાવમાં તળાવોના સ્થાપત્યમાં કહેલું બકસ્થલ છે. એમાં એક નાના મહેલ જેવું મકાન સુલતાને બાંધેલું. એની આસપાસ નાનો પણ સુંદર બગીચો કરેલો અને તળાવની એક બાજૂથી એ બગીચામાં જવાનો પુલ કરેલો. આ બગીચાનું નામ બાગેનગીના છે. આજે પણ એ નગીના વાડીને નામે ઓળખાય છે. એક વીંટીમાં જડેલા નંગ જેવું તળાવના ભૂરા પાણીની વચ્ચે સુંદર નંગ હોય એવું આ બાગનું મકાન શોભે છે. બાદશાહ જહાંગીરના સમયમાં તળાવ અને બાગની મરામત થઈ હતી અને અમદાવાદને ગાળો દેતાં દેતાં પણ આ તળાવમાં ખૂબ આનંદ કરી જહાંગીર બાદશાહે એની તારીફ કરેલી છે.[૫૮] ઈ. સ. ૧૭૮૧ માં જેમ્સ ફોર્બ્સે તળાવ જોયું ત્યારે એ ઉજ્જડ જેવું થયું હતું. બગીચો દરકાર લીધા વગરનો બગડી ગયો હતો અને પુલનો કેટલોક ભાગ પડી ગયો હતો. ફોર્બ્સે આ બાગમાં એક તાડનું ઝાડ જોયેલું જે ખૂબ ઊંચું વધ્યા પછી એનાં ચાળીસ જેટલાં ડાળાં ફૂટેલાં છે અને તે દરેકને છેડે ઝૂમખાં જેવાં

૫૭. એજ. પૃ. ૫૮૯ થી ૫૯૨—અને નગીનાબાગ માટે પૃ. ૨૩૨-૨૦૩. મો. કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૭ થી ૧૫૦ માં પણ વર્ણન કરેલું છે.

૫૮. તુઝુકે જહાંગીરીમાં બાદશાહે પોતે કરેલા આનંદની નોંધ લીધી છે. શાહીબાગ બંધાતા પહેલાંની આ નોંધ છે. શાહીબાગ બંધાયા છતાં પણ કાંકરિયું અમદાવાદનું આનંદ ને સહેલગાહનું મુખ્ય સ્થાન જ રહ્યું છે.

પાંદડાં છે. ફોર્બ્સની પેઠે દરેક મુસાફરોએ આવું વૃક્ષ કોઈ સ્થળે જોયું નથી એવું વર્ણન કરેલું છે. મરાઠા સમયમાં આ તળાવની એક વખત મરામત થયેલી અને એની છેલ્લી મરામત અંગ્રેજી અમલમાં બોરેડેલે કરેલી. આજની નગીના વાડી એ સમયની છે. વચ્ચેનું મકાન પહેલાં કેવું હશે એનો ખ્યાલ એથી આવી શકતો નથી. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક જહાંગીરના રાજ્યમાં સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં લખે છે કે આ તળાવ અને નગીના બાગ તથા એને કિનારે બાંધેલા ઘટામંડળના મહેલો મેં નજરે જોયેલા તે સ્વર્ગના ઉદ્યાન જેવા હતા. પણ આજે (એના સમયમાં) માત્ર તળાવને બાગ છે, પણ મહેલો નાશ પામ્યા છે

કાંકરિયાની તારીફ

યુરોપીય મુસાફરો આ તળાવનાં મુક્ત કંઠે વખાણ કરે છે. ડીલા વાલે (Della Valle) નામનો મુસાફર ઈ સ. ૧૬૨૩ માં લખે છે કે "આ તળાવ દુનિયાનું એક સુંદર દશ્ય છે." ઈ. સ ૧૬૩૮ માં મુસાફર મેન્ડેલ્સ્લોએ આ તળાવનું વર્ણન કરેલું છે, પરંતુ એ વર્ણનમાં શાહીબાગ સાથે મેળવી દઈને કાંઈક ગૂંચવાડો કર્યો હોય એમ લાગે છે અને વર્ણન તળાવને બંધબેસતું નથી.[૫૯] ઈ સ ૧૬૬૬ માં મુસાફર થેવેનોટે પણ તળાવની તારીફ કરેલી છે. બાદશાહ જહાંગીર પોતાની રોજનીશીમાં લખે છે. "આ સ્થળ ખૂબ આનંદદાયક અને મનોહર છે મને એ ખૂબ જ ગમ્યું છે." આ શબ્દો અમદાવાદને નરક-જહાનમાબાદ કહેનારના છે તે ધ્યાનમાં લેવા જેવી વાત છે બાદશાહી વખતમાં આ તળાવમાં અને એની આસપાસ દીવાની રોશની કરીને રાજપુરુષોએ આનંદ લૂટેલો છે. બ્રિટિશના સમયમાં રશિયાના ઝાર અમદાવાદ આવેલા ત્યારે કાંકરિયા તળાવમાં રોશની થઈ હતી[૬૦]

કાંકરિયું નામ શાથી?

આ કાંકરિયા તળાવનું ઐતિહાસિક નામ તો હોજેકુતુબ છે, પરંતુ

---

૫૯. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસના પૃ. ૧૪૮-૪૯ મા મેન્ડેલ્સ્લોના વર્ણનનો લાંબો ઉતારો લીધો છે જેનો કાંઈ અર્થ દેખાતો નથી. મુસાફરના વર્ણનનો ગોટાળો એ જોઈ શક્યા હોય એમ લાગતું નથી.

૬૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૦. રશિયાના ઝારની હિંદની મુસાફરીનો મોટો ગ્રંથ છપાયેલો છે.

એ કાંકરિયા નામથી જ મશહૂર છે. એ નામ શાથી પડયું એ માટે જુદી જુદી વાતો કહેવામાં આવે છે. એક લોકવાયકા એવી છે કે કર્ણદેવ સોલંકીએ કર્ણાવતી અને કર્ણસાગરની સ્થાપના કરી તે તળાવ કાંકરિયું કહેવાયું. આ દંતકથા ખોટી અને નિરાધાર છે. કર્ણસાગર રુપેણ નદી વાળીને ઉત્તર ગુજરાતમાં બાંધેલું અને તે હાલ કણસાગર નામના ગામ પાસે ઉજ્જડ સ્થિતિમાં છે. કાંકરિયાને એ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. બીજી વાત એમ કહેવાય છે કે એમાં ચૂનો કરવાનો કાંકરો ખૂબ હતો તેથી એ નામ પડયું. ત્રીજી વાત એવી છે કે સુલતાન કુતુબુદ્દીને સંત શાહઆલમ સાહેબને તળાવ માટે જગ્યા પસંદ કરવા વિનંતિ કરી ત્યારે એમણે એ જગા લખોટીઓ નાંખીને પસંદ કરેલી તેથી એ નામ પડયું. વળી બીજી વાત એવી છે કે જ્યારે તળાવ ખોદાઈ રહ્યું હતું ત્યારે શાહઆલમ સાહેબ જોવા આવેલા અને એમના પગમાં એક કાંકરો વાગ્યો અને એ બોલી ઊઠયા કે "આ કેવો કાંકરો" તે ઉપરથી 'કાંકરિયા' નામ પડયું. આ એકે ખુલાસો બરોબર લાગતો નથી. ચૂનાનો કાંકરો એ જગ્યાએ બહુ હોય એ ખુલાસો કાંઈક ઠીક દેખાય છે.[૬૧]

"કાંકરિયુ" કહેવત

અહીં એક વાતની નોંધ લેવી જોઈએ. ગુજરાતીમાં કોઈ દેવું કરે તો એક કહેવત પડી ગઈ છે કે "કાંકરિયું કર્યું," આ કહેવત અમદાવાદની આસપાસના ભાગમાં ખાસ વપરાય છે. દેવાને માટે આ શબ્દ કેમ વપરાયો તે પણ સમજાય તેવું નથી, પરંતુ સુલતાન કુતુબુદ્દીનને મકાનો બાંધવાનો શોખ ખૂબ જ હતો, અને એના ટૂંકા રાજ્યકાળના પ્રમાણમાં એણે વધારે મકાનો બંધાવ્યાં છે જેનું વર્ણન આગળ ટૂંકામાં કરીશું. એના સમયમાં ગુજરાતનું મુસલમાન રાજ્ય પણ એના ભાઈ મહમૂદના સમય જેટલું વધ્યું નહોતું, એટલે આ તળાવ અને બીજાં મકાનો તથા મહેલોમાં ખૂબ ખર્ચ થયું હોય અને તેથી સુલતાનની તિજોરીનું તળિયું દેખાયું હોય, આ કારણથી દેવું થાય તેને "કાંકરિયું થયું" એવી લોકોક્તિ થઈ હોય એ સંભવિત છે.[૬૨]

૬૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૧. ગુજરાતના બીજા ભાગોમાં કાંકરાવાળી જમીનને કાકરિયું કે કાંકરિયા જમીન આજે પણ કહે છે, એટલે કાકરાવાળી જમીનને લીધે એ નામ પડયું એ માનવા જેવું છે.

૬૨. એજ પૃ. ૫૯૨: આ નોંધ સામાજિક ઇતિહાસ માટે કામની છે.

ઘટામંડળના મહેલ

સુલતાન કુતુબુદ્દીને કાંકરિયા તળાવના બકરચક્રમાં નગીના બાગની અંદર મહેલ બાંધેલો તે મિજલસ કે સહેલગાહ માટે હોય એટલો નાનો હતો, પણ એણે તળાવની બાજુમાં ઘટામંડળ નામે મહેલો બાંધ્યા એમ તવારીખકાર લખે છે. આ મહેલ, ઉપર જોયું તેમ, સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં નાશ પામ્યા હતા. એટલે ગુજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં થયેલી અવ્યવસ્થામાં એનો નાશ થયો હશે એમ સમજાય છે. ઘણીવાર બાદશાહો ભદ્રના મહેલને બદલે આ મહેલમાં રહેવાનું પસંદ કરતા. તવારીખના વર્ણનો ઉપરથી કાંકરિયું તળાવ અને આ મહેલો એ બધું એક રમણીય મહેલોના સમૂહ જેવું અને વૃક્ષોની ઘટાથી લીલું લાગતું હતું એવુ સમજાય છે. તવારીખોમાં આ મહેલોને ઘટામંડળ ઘાટમંડળ, ખામંદરોળ વગેરે નામ આપેલાં છે. સુધખામંદરોલ નામના ગામ પાસે હોવાથી એને 'ખામદરોલના મહેલો" પણ કહેલા છે. ફારસી તવારીખમાં ખામદરોલનું દહમધોલ અને ઘટમંડોળ નામ પણ લખ્યું છે. ખામંદરોલ ગામ જાણીતું છે અને એને આજે દાણીલીંબડા કહે છે. એટલે ઘટામંડળ એ ખામદ્રોલનું ભ્રષ્ટરૂપ થઈ એને સંસ્કૃત જેવું બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગે છે. કાંકરિયા પાસે આવેલા દાણીલીંબડા ગામ પાસે આ મહેલો હશે એનું આજે તો નામનિશાન નથી.[૬૪]

આ સમયનાં બીજા મકાનો

મહેલો અને તળાવ ઉપરાંત મસ્જિદોમાં પણ આ સુલતાનોએ ખૂબ પૈસા ખર્ચ્યા હોય એમ જણાય છે. સરખેજનાં સુંદર મકાનોના સમૂહની શરૂઆત આ સમયમાં થઈ. જો કે આ બે સુલતાનોએ માત્ર શેખ અહમદ-ખટ્ટુનો રોજો અને મસ્જિદ બંધાવ્યા, પરંતુ એક મનોહર સમૂહ તરીકે સરખેજનાં મકાનોનું મહત્ત્વ આ સમયને બદલે હવે પછી મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ગણાવું જોઈએ એટલે એ આગળ જોઈશું. એ જ પ્રમાણે સૈયદ ઉસમાનની મસ્જિદ અને વટવાના રોજાને પણ આ સમયમાં ગણવામાં આવે છે તે પણ આગળ યથાસ્થાને જોઈશું. એટલે અહીં કુતુબુદ્દીનનું નામ જે મકાનો સાથે જોડાયેલું હોવા ઉપરાંત બાંધણીના પ્રગતિના

૬૩. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૮૧-૫૮૨. આ મહેલો મોગલાઈ મહેલાં અમદાવાદમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતા હતા પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ બાબત કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી. સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાને ભેટ કરતા આ મહેલો વધારે પ્રિય હતા

ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ પણ એના જ સમયમાં ગણી શકાય એવાં, અને આજ સુધી અમદાવાદમાં ઊભાં રહેલાં મકાનોનું વર્ણન ટૂંકામાં જોઈશું.[૬૪]

કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદ

આમાં સૌથી પહેલી અમદાવાદમાં દિલ્હી ચકલામાં આવેલી કુતુબુદ્દીનની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ પહેલી આવી શકે. આ મસ્જિદ મોટી છે અને એની બાંધણી અહમદશાહનાં મકાનો પછી તુરતની અને જાડી તથા આંખને કોમળ ન લાગે એવી છે. સર જૉન માર્શલ આ મસ્જિદને જીવ વગરની અને ખાસ જોવાનું મન ન થાય એવી ગણે છે આ મસ્જિદ કુતુબુદ્દીનના પિતા મુહમ્મદશાહના અમલ વખતે બંધાઈ છે, અને એમાં લેખ છે તેમાં બંધાયાની સાલ ઑકટોબર ૧૪૪૯ આપેલી છે. સુલતાન મુહમ્મદશાહના સમયમાં કોઈ હલ્લાલ ઉસ્સુલતાનીના પુત્ર નિઝામે બંધાવી એમ લખેલું છે, પરંતુ આ લેખ એ જ મસ્જિદનો છે કે બીજેથી લાવીને નાંખેલો છે એ નક્કી થતું નથી. કુતુબુદ્દીનને નામે આ મસ્જિદ મશહૂર છે એનું કારણ એ સુલતાને પૈસાની મદદ કરી હશે એટલું જ માની શકાય; પરંતુ બાંધણીની દૃષ્ટિએ એના સમયની જ છે એમાં શંકા નથી.

સારંગપુરની રાણીની મસ્જિદ

હવે એવી જ બાંધણીની બીજી મસ્જિદ સારંગપુર ચકલામાં આવેલી છે અને દિલ્હી ચકલાવાળી ઉપર જોઈ તે મસ્જિદ કરતાં એનું બાંધકામ ચડિયાતું છે. આ મસ્જિદમાં લેખ નથી અને આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકોમાં એને બંધાવનાર માટે મતભેદ છે. ડૉ. બર્જેસ એની બાંધણી

---

૬૪. આ કારણથી કુતુબુદ્દીન શાહજહાંની પેઠે ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં મકાનો બાંધનાર અને મોજી સુલતાન તરીકે સુપ્રસિદ્ધ થયો છે. આ બધાં મકાનોના સમૂહને પ્રો. કોમિસેરિયેટ કુતબુદ્દીનના સમયમાં વર્ણવે છે એ એક રીતે ઠીક નથી. અહમદ ખટ્ટુ અહમદશાહના સમયમાં હતા, પણ મુહમ્મદશાહના સમયમાં માત્ર મરણ પામ્યા અને એમનો રોજો એ સુલતાને બંધાવવા માંડયો તે કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો. પરંતુ સરખેજના સમૂહનું મહત્ત્વ એનાં તળાવ મહેલ વગેરેની સમગ્રતામાં છે એટલે એ સમૂહને મહમૂદ બેગડાના સમયમાં વર્ણવી શકાય. એ જ રીતે વટવાના રોજાનું વર્ણન એની બાંધણીની દૃષ્ટિએ સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં થઈ શકે. વટવાનો હાલ છે તે રોજો કુતુબુદ્દીનના સમયમાં બંધાયો નથી. કુતુબે આલમ સાહેબ એ સમયમાં મરણ પામ્યા, પણ એમનું જીવન અહમદશાહના સમયમાં ખાસ રીતે હતું.

૬૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૫૯૮.

બારે છે છતાં સુલતાન મુજફ્ફર બીજાના સમયમાં મલીક સારગે બધાવી એમ ધારે છે એમાં એમની ભૂલ જ છે એમ પચાસ વર્ષ ઉપર એને પાછળ મુકવામાં બાંધણીના ઇતિહાસને બધ બેસતો નથી મુજફ્ફરના પિતા મહમુદ બેગડાના સમયની મસ્જિદોની બાંધણી સાથે પણ એનો મેળ બેસતો નથી સારગપુરની સબધમાં બધાઈ માટે મલીક સારગની હોય એ તો બર્જેસની ધારણા જણાય છે, પણ તે ભૂલભરેલી છે આ મસ્જિદ લોકોમાં રાણી બીબીની મસ્જિદને નામે ઓળખાય છે અને એ વાત પોતે નોંધી છે છતાં એ રાણી બીબીને ડૉ. બર્જેસ મલીક સારગની સ્ત્રી કહે છે એ માટે કાંઈ આધાર મળતો નથી સુલતાન કુતુબુદ્દીનના સમયની એની બાંધણી હોવા ઉપરાંત એ સમયમાં બધાયેલી રાજપુરની મસ્જિદ અને મોટી જુમામસ્જિદની કેટલીક વિગતો આમાં પણ દેખાય છે એટલે સુલતાન મુહમ્મદશાહ કે કુતુબુદ્દીનના જનાનાની કોઈ માનીતી સ્ત્રી માટે આ મસ્જિદ બધાયેલી હોવાનો સંભવ છે [૬૬]

રાજપુરની મસ્જિદ

હવે આ સમયની અને કુતુબુદ્દીનના નામવાળી સર્વથી સુદર મસ્જિદ અમદાવાદની પૂર્વમાં આવેલા રાજપુર હીરપુર નામના પરામાં આવેલી છે અને બાંધણીના સ્થાપત્યના ઇતિહાસમાં મહત્ત્વની છે આ મસ્જિદ ૧૯મી સદીમાં ખેતરોમાં પડેલી હોવાથી મોટા કલાતત્ત્વવિવેચકોની દૃષ્ટિએ ચડી હોય એમ લાગતું નથી પરંતુ પાછળથી એનાં વર્ણનો મળી આવે છે અમદાવાદમાં આજે એ "હાલતા મિનારાની મસ્જિદ"ના નામે પ્રસિદ્ધ છે આ મસ્જિદ સુલતાન કુતુબુદ્દીનના નામથી બધાઈ હોવાથી એમાં રાજ્યની મસ્જિદોના રિવાજ મુજબ બેગમો માટે મુલુકખાનું બાંધેલું છે અને લેખમાં એને જુમામસ્જિદ કહેલી છે, લેખ આ પ્રમાણે છે 'આ ઉમદા જુમા મસ્જિદ દુનિયાની સ્ત્રી (મખદુમતજહાન) સુલતાન અબુલ મુજફ્ફર કુતુબુદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન અહમદશાહે (બીજો) હિ સ ૮૫૮ના રબીઉલ આખર માસમાં બાંધી (એપ્રિલ ૧૪૫૪)" [૬૭]

---

૬૬ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૫૯૨ થી ૫૯૪ —બાંધણીના ઇતિહાસમાં ઉપર કહેલી મસ્જિદ કરતા આ વધારે મહત્ત્વની છે આનો ઉલ્લેખ તો કૉમિસેરિયેટ કર્યો નથી

૬૭ અમદાવાદના ઇતિ[illegible] કૉમિસેરિયેટ આ મસ્જિદ

આમ સુલતાને પોતાને ખર્ચે બંધાવી એટલે એનું નામ આપેલું છે, પરંતુ ખરી રીતે એણે આ સુંદર મસ્જિદ બીજાને માટે બંધાવેલી છે. ઈરાનના ઉરેઝી સૈયદોમાં નામાંકિત એવા સૈયદ ખુદમીર બીન સૈયદ બડા બીન સૈયદ યાકૂબની માતાએ આ મસ્જિદ બંધાવી એમ તવારીખકાર કહે છે. સૈયદ ખુંદમીર બાર વર્ષના હતા ત્યારે પાટણથી એમનાં માતા બીબીજી અમદાવાદમાં આવ્યાં અને વટવાના કુતુબે આલમ સાહેબ પાસે સૂફી જ્ઞાન મેળવવા પોતાના પુત્રને સોંપ્યો. બીબીજી સંસ્કારી હતાં અને રોજ ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરતાં કે જો મારો પુત્ર જ્ઞાની થાય તો જ જિવાડજો. આ સૈયદ જ્ઞાની તરીકે નામાંકિત થયા અને ઉપર જોયું તે કુતુબુદ્દીનનો વજીર મલીકશાબાન એમનો ભક્ત હતો મીરાતે અહમદી કહે છે કે મલીકશાબાનના પુત્ર (કે જમાઈ) મલીક ખુશબારાને એમણે સૈયદની તહેનાતમાં રાખેલા. બીબીજીએ એકવાર શાબાન પાસે એમના રખિયાલના બાગની પાસે પોતાને માટે જમીન માગેલી ત્યારે મલીક ખુશબારી પોતાને માટે બંધાવેલો રોજો એમને તથા સૈયદને આપવાની ઇચ્છા બતાવી. કહે છે કે બીબીજીએ કહ્યું કે "આપણામાંથી જે પહેલું ગુજરી જાય તે એમાં દફન થાય. મલીક ખુશબાશ પહેલા ગુજરી ગયા એટલે ત્યાં દટાયા અને બીબીજી તથા સૈયદ અસારવા પાસે બીબીપુરામાં દફન થયાં છે. બીબીજીએ અસારવા પાસે બીબીપુર વસાવેલું એમાં હિંદુઓની સારી વસ્તી હતી. રોજામાં વચલી કબરની બાજૂમાં આરસની એક મોટી કબર છે એના ઉપર હિ સ. ૮૬૧ ની સાલ અને ધુલ કદહ, મરણ પામ્યા એમ લખ્યું છે. એટલે સૈયદ ખુન્દમીરના મરણ પહેલાં રોજામાં કબરો થઈ હશે એમ જણાય છે. સુલતાન કુતુબુદ્દીને મલીક શાબાનની લાગવગથી મસ્જિદ બંધાવી એમ માનવું પડે.[૬૮] આ રાજપુરની મસ્જિદ અમદાવાદ બહારનાં પરાંઓમાં આવેલી મસ્જિદોમાં મોટી અને સૌથી સુંદર કહી શકાય. એનો એક

સૈયદ ખુન્દમીરની માતાની મસ્જિદ છે એમ માને છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સૈયદ ખુદમીર અને બીબીજીની હકીકત મિરાતે અહમદીની પુરવણીના સંતોના પ્રકરણ ઉપરથી મેં લીધેલી છે.

૬૮. મલીક ખુશબારા મલીક શાબાનનો પુત્ર કે જમાઈ એનો ખુલાસો મળતો નથી અને બાદશાહી મસ્જિદની બાંધણીની આ મસ્જિદ ખુશબારે કેમ બંધાવી એનો ખુલાસો તવારીખમાંથી મળતો નથી. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ વિગતોનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

મિનારો વીજળી પડવાથી પડી ગયો હતો. બન્ને મિનારા સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં જોયું તેમ હાલતા હતા.

ગૂજરાતની હિંદુ મુસલમાન સત્તાઓની સરખામણી

ગૂજરાતના હિંદુ સત્તાના સમયમાં મૂળરાજથી કર્ણદેવ સોલંકી સુધીનો સમય રાજ્યને વધારીને સ્થિર કરવામાં ગયો અને તે માટે કર્ણદેવે પાટણથી કામચલાઉ રાજધાની આશાવલમાં કરેલી એ આગળ જોઈ ગયા. તેવી જ રીતે મુસલમાન સલ્તનતમાં મુજફ્ફરશાહથી અહમદશાહ અને કુતબુદ્દીન સુધીનો સમય રાજ્યને વધારી, બળવા શમાવી તે સ્થિર કરવામાં ગયો. હિંદુ સમયમાં સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલનો સમય મધ્યાહ્ન જેવો હતો અને દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી સલ્તનતમાં કુતબુદ્દીન પછી મહમૂદ બેગડો અને એનો પુત્ર મુઝફ્ફર બીજો તથા કાંઈક બહાદુરશાહના અમલ સુધી દેશની સમૃદ્ધિ ખૂબ વધી અને રાજ્યની હદ પણ ગૂજરાતી સામાન્ય સરહદ કરતાં વધી, એટલે એ સમય સલ્તનતના મધ્યાહ્ન હતો કુમારપાલ પછી જેમ ધીમે ધીમે પડતી થઈ તેમ બહાદુરશાહના અમલના પાછલા ભાગમાં શરૂ થયેલી પડતી સલ્તનતના અંત સુધી ચાલી કર્ણદેવ વાઘેલાની પેઠે છેલ્લો સુલતાન મુજફ્ફર ત્રીજો રખડીને મરણ પામ્યો અલાઉદ્દીનની સામે કર્ણદેવની પેઠે જ લાંબા સમય સુધી એણે અકબરની સામે લડાઈઓ કરી. બન્નેનું નસીબ સરખું હતું સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા સાધુપુરુષોનું રાજ્યદરબારમાં જેવું માન હતું તેવું જ ગૂજરાત સલ્તનતમાં બુખારી સૈયદોનું માન હતું, અને શાહઆલમ સાહેબનું માન મહમૂદ બેગડાના દરબારમાં હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધરાજ કુમારપાલની પાસે હતું એવું જ માન હતું. આમ બળ, લડાઈઓ, સમૃદ્ધિ ચડતી અને પડતી, સંત સમાગમ અને ધર્મ એ બધામાં આ હિંદુ મુસલમાન મહાસત્તાઓનું સામ્ય હતું ફેર માત્ર એટલો જ હતો કે સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમયમાં હિંદુ ને જૈન ધર્મને ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે અન્ય વિધર્મીઓ–મુસલમાન પારસી વગેરેને કાંઈ પણ હેરાનગતિ થઈ નથી, જ્યારે મુસલમાન સત્તામાં ઇસ્લામને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું તે સાથે હિંદુ અને જૈન ધર્મને હેરાનગતિ થઈ, અને પરિણામે સુંદર મંદિરોથી શોભાતો દેશ ધાર્મિક મકાનોની બાબતમાં અરધો ઉજ્જડ જેવો થયો જે કાંઈ રહ્યું તે સત્તાધિકારીઓને પૈસા કે બીજી રીતે ખુશ રાખીને જ રહ્યું. આ બાબતમાં બ્રાહ્મણ ધર્મના મકાનો

કરતા જૈન કોમનાં મકાનો, એ લોકો વધારે સમૃદ્ધ હોવાથી, વધારે પ્રમાણમાં ટકી રહ્યાં એમ જણાય છે.

આ બન્ને સમયોમાં સામાન્ય જનસમુદાયની શી સ્થિતિ હતી તે જાણવાનાં ખાસ સાધનો નથી. છૂટાછવાયા સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી માત્ર તારવણી કરવી પડે. પરંતુ આપણા પ્રાંતની સંસ્કારિતાનું મુખ્ય કેંદ્ર વેપાર છે અને એ પ્રવૃત્તિ આ બન્ને સત્તાઓમાં ચાલુ રહી હતી એટલા ઉપરથી સામાન્ય લોકમાં ખાસ મોટા ઉત્પાતો નહિ થયા હોય એમ લાગે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિઓનું સામાજિક પ્રકરણોમાં સવિસ્તર વર્ણન કરીશું. ગૂજરાતની મુસલમાન સલ્તનતના બાદશાહો, એક મુઝફ્ફર બીજાના અપવાદ સિવાય, અભણ જેવા જ હતા, અને બીજાં રાજ્યો કે મોગલાઈની પેઠે મોટા કવિઓએ એમના દરબાર સેવ્યા હોય એમ જણાતું નથી. મુસલમાન સમાજના નેતાઓ ધાર્મિક બાબતો અને લશ્કર તથા અમીરીમાં મગ્ન હતા. હિંદુ સમાજના લોકો વેપાર ને ખેતીમાં હતા બ્રાહ્મણોએ પોતાનું જીવન સંકુચિત કરી આચારવિચાર જાળવવામાં બધી શક્તિ કેન્દ્રિત કરી, એટલે સાહિત્યવૃદ્ધિમાં મન ઓછું રહ્યું. જૈનોએ પૈસાથી વિદ્યા સંસ્કાર પોષ્યા. વસંતવિલાસ જેવું શૃંગારનું સચિત્ર કાવ્ય આ સમયમાં રચાયું. [૬૯] સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જૈન અને હિંદુઓની પ્રવૃત્તિઓ સાહિત્યના ખાસ પ્રકરણમાં જોઈશું. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં સ્થાપત્યના જેટલું જ મહત્ત્વનું સ્થાન સાહિત્યનું છે. જો કે ગૂજરાતી સમાજની મુખ્ય પ્રવૃત્તિ વેપાર હોઈ સાહિત્યને અગ્રસ્થાન મળ્યું નથી. માત્ર પૈસાથી ઉત્તેજન મળ્યું છે.

---

૬૯. સુલતાન કુતુબુદ્દીન અહમદશાહના શાસનકાલમાં લખાયેલું આ કાવ્ય સચિત્ર છે અને સ્વ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે અને પછીથી વિદ્ય. પ્રો. કાંતિલાલ બ. વ્યાસે એનું સંપાદન કર્યું છે. સાહિત્ય અને ચિત્રકલાનાં પ્રકરણોમાં એનું યોગ્ય વર્ણન કરીશું.

પ્રકરણ પચીસમું

નસીરુદ્દીન મહમૂદશાહ (પહેલો)—મશહૂર-બેગડો

ગુજરાતની મુસલમાન સલ્તનતનો સુવર્ણયુગ

એનાં સિદ્ધિઓ અને ચારિત્ર્ય

સુલતાન કુતુબુદ્દીનનો નાનો ભાઈ અને મુહમ્મદશાહનો પુત્ર ફતેહખાન નસીરુદ્દુનિયા વ ઉદ્દીન અબુલફતહ મહમૂદશાહ નામ ધારણ કરીને માત્ર તેર વર્ષ બે માસ અને ત્રણ દિવસની નાની કિશોરાવસ્થામાં ગુજરાતની ગાદીએ આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૫૮ ના મે માસની ૨૫ મી તારીખે તખ્તનશીન થયો, અને ૫૪ વર્ષ સુધી-અડધી સદી સુધી નિર્વિઘ્ને રાજ્ય કર્યું, અને ગુજરાત સલ્તનતની આબાદીએ એક સરખી પ્રગતિ કરી. હિંદુ રાજાઓની સરખામણીમાં એને મુસલમાનોનો સિદ્ધરાજ કહે છે,[1] અને કેટલાક મોગલાઈની સરખામણીમાં એને અકબર જેવો કહે છે. વિજયો મેળવવામાં કદાચ એ સરખામણી ખરી હશે, પરંતુ એ બન્ને મહાન રાજાઓએ ધાર્મિક સહિષ્ણુતા અને મોટુ મન બતાવ્યુ હતું તે મહમૂદ બતાવી શક્યો નહિ, અને વિદ્યાસત્કારની અભિવૃદ્ધિમાં એ બે રાજાઓ જેટલો એને રસ હોય એવુ તવારીખો ઉપરથી જણાતું નથી. મહમૂદ અને અકબર બન્ને અભણ હતા, પરંતુ અકબરે વિદ્યાસત્કારને પુષ્કળ ઉત્તેજન આપ્યું છે. ઇસ્લામને મહમૂદના રાજ્યમાં સારુ ઉત્તેજન મળ્યું છે એ ખરું છે અને તે પણ ધર્મના ચુસ્ત રિવાજો પ્રમાણે, પરંતુ ફારસી કે અરબીના કોઈ વિખ્યાત પંડિતો એના દરબારમાં થયા હોય કે તેમણે તેવા કોઈ ચિરંજીવ ગ્રંથો મૂક્યા હોય એવુ જાણવામાં આવ્યું નથી. ચુસ્ત ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિદ્વાન કહી શકાય એવા પુરુષો સંતો તથા દરવીશો એના રાજ્યમાં સારા પ્રમાણમાં થયા છે.

અમીરોની ખટપટ

સુલતાન મહમૂદને નાની ઉમરમાં ગાદીએ આવતાંની સાથે જ એક ભારે મુશ્કેલી આવી. એ વખતે ગત સુલતાનનો વજીર મલીકશાબાન જ

---

૧. સિદ્ધરાજની પેઠે એના ચારિત્ર્ય માટે વિચિત્ર વાતો યોજાઈ છે, અને મકાનોના બાંધકામ માટે પણ બન્ને સરખા મશહૂર છે; પરંતુ સિદ્ધરાજ ધર્માંધ નહોતો: એણે મુસ્લિમોની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિને પણ ન્યાય કર્યો છે.

મુખ્ય પ્રધાન હતો.[2] એની સામે રાજ્યના ચાર મોટા અમીરોને વેર હતું એટલે એમણે સુલતાનને શાબાનની વિરુદ્ધ ચડાવ્યો, અને કહ્યું કે શાબાનની દાનત પોતાના પુત્ર શાહબુદ્દીનને ગાદીએ બેસાડવાની છે. સુલતાને આ વાત પહેલાં માની અને એ અમીરોને શાબાનને પકડી કેદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અમીરોએ એને પકડીને બેડી નાંખીને ભદ્રના દરવાજાના ઉપરના માળમાં કેદ કરીને પોતાના પહેરેગીરો મૂક્યા.[3] આમ બન્યા પછી રાત્રે હાથીખાનાનો ઉપરી અબ્દુલ્લા જે સુલતાનને વફાદાર હતો તે સુલતાન પાસે આવ્યો અને ખરી વાતની ખબર? આપી કહ્યું કે આ અમીરોએ સુલતાનનાં કાકા હબીબખાનને નામનો સુલતાન બનાવવા પોતાના ઘરમાં રાખી મૂક્યો છે અને બળવો કરી સત્તા લેવા માંગે છે. આ બનાવથી રાજ્યના મોટા અમીરો જે શાબાનના મિત્રો હતા તે દેશ છોડીને જવા ધારે છે. સુલતાન મૂંઝાયો અને પોતાની મા સાથે આ બાબતની મસલત કરી.[5] અબ્દુલ્લાએ પણ બધી વાત માને કહી સુલતાને પોતાના ખાસ મિત્રો જેવા અમીરો, હાજી મલીક, મલીક કાલુ, અને મલીક ઇસાની સલાહ પણ લીધી[6] અને ઇમાદુલ્મુલ્ક શાબાનને છોડવાનો નિર્ણય કર્યો અને શરફુલ્મુલ્કને શાબાનને કેદમાંથી બહાર લાવવાનો હુકમ કર્યો પરંતુ બળવાખોર અમીરોના પહેરેગીરોએ એને છોડયો નહિ આ સાંભળી ને સુલતાન પોતે ભદ્રના કિલ્લા ઉપર ચડયો અને મોટા ધાટા કાઢીને

---

૨. મિરાતે સિકંદરી. પૃ. ૭૪ (ગૂ. ભા.) તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૩૮.

૩. સિકંદરી : પૃ. ૭૪–૭૫. તબકાત પૃ. ૨૩૮–૩૯. શાબાન જેવા વૃદ્ધ અને મુખ્ય વજીરને હાથપગ ને ગળામાં બેડી ને સાંકળ નાખી એમ તવારીખ લખે છે.

૪. સિકંદરી હબીબખાન લખે છે અને તબકાત તથા ફિરિસ્તા હસનખાન લખે છે. આ બળવાના આખાયે વર્ણનમાં બધી તવારીખોમા ખાસ ફેર નથી. માત્ર નામ અને ઝીણી વિગતોમાં કાંઈક ફેર છે. પ્રો. કોમિ૦ આ બધાં નામોની વિગતમાં ઊતર્યા નથી. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીએ હસનખાન નામ લખ્યું છે.

૫. સુલતાનની મા બીબી મુગલી ગત સુલતાનની અને પછી શાહઆલમની બેગમ હોવાથી રાજ્યની ખટપટથી જાણીતી હતી.

૬. હાજી મલીક અમદાવાદમાં ઉત્તરમાં હાજીપુર વસાવનાર અને કાલુ મલીક કાલુપુર વસાવનાર જે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે. મલીક ઈસાનુ નામ તબકાત ઐનુદ્દીન લખે છે અને સિકંદર બીજી જગ્યાએ ઇમાદુલ્મુલ્ક અસસ લખે છે. આ અમીર અમદાવાદ અને વટવાની વચ્ચે આવેલા ઈસનપુર અને તેની સુપ્રસિદ્ધ મસ્જિદને માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

બોલ્યો કે "શાબાનને બહાર લાવો એટલે હું એ હરામખોરને સજા કરું." આ શબ્દો સાંભળીને ચોકીદારોએ એને બહાર કાઢયો. સુલતાને એની બેડીઓ કાઢી નંખાવી એટલે ચોકીદારોએ નાસીને એ વાત અમીરોને કહી અને કેટલાક સુલતાનને શરણે આવ્યા.

બળવો સમાવી દીધો

બીજે દિવસે સવારે સુલતાને ભદ્રમાં દરબાર ભર્યો ત્યારે અમીરો લશ્કર લઈ લડવાના ઇરાદાથી આવ્યા. સુલતાને હાથીઓ તૈયાર કરાવ્યા થોડા અમીરો ને જે માણસો હતા તેને લઈ ને બહાર નીકળ્યો અને ત્રણ દરવાજામાંથી બહાર નીકળી હાથીઓના હુમલાથી નાસતા અમીરોની પાછળ પડયો અમીરો શહેરની ગલીઓ તરફ નાઠા અને છેવટે હારીને શહેર છોડીને નાસી ગયા. તેમના સાથીદાર લશ્કરીઓ એમનાથી છૂટા પડી પોતપોતાને ઘેર ગયા 'બળવાખોર અમીરોમાંથી હિસામુલ્મુલ્ક પાટણ પોતાનો ભાઈ કોટવાલ હતો તેની પાસે નાઠો. બીજો કુમીરુદ્દીન અઝદુલ્મુલ્ક સાબરકાંઠાના ગરાસિયા પાસે ગયો ત્યાં એક રજપૂતને એણે મારી નાંખેલો એના ભાઈએ એનું ખૂન કર્યું, અને એનું માથું સુલતાનને ભેટ મોકલ્યુ તે દરવાજા ઉપર લટકાવવામાં આવ્યું[૯] ત્રીજો બુરહાનુલ્મુલ્ક ખૂબ જાડો હતો તે દોડી શકતો નહોતો. એ સરખેજ જતાં ફતેહપુર પાસે સતાઈ રહેલો પકડાયો અને એને હાથીના પગ તળે મારી નાખવામાં આવ્યો.[૧૦] ચોથા સફીઉલ્મુલ્કને દીવ મોકલી કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો, પણ એ શાબાનનો મિત્ર હોવાથી પાછળથી છૂટી ગયો.

---

૭. સુલતાનની ઉમર જોતા આ કુશળતા અને હિંમત માટે તવારીખોના તરજૂમા કરનાર વિદ્વાનો ચર્ચા કરે છે. તબકાતના પૃ. ૨૪૦ની નોધ ૧ જુઓ. એમા કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીની ટીકા ખરી લાગે છે એ લખે છે કે ઉમ્મર જોતા સુલતાને બળવાખોરોનું પ્રથમ માન્યુ હોય અને પછી મા અને બીજા વિશ્વાસુઓની સલાહથી ઉપર મુજબ હિંમત બતાવી હોય.

૮. સિકંદરી સૌ સૌને ઘેર ગયા એમ લખે છે, બીજી તવારીખો શરણે આવ્યા એમ લખે છે.

૯. સિકંદરી, ગુ. ભા પૃ. ૭૬.

૧૦. સિકંદરી, ગુ ભા પૃ ૭૬-૭૭, આ વર્ણન કર્યા પછી સિકંદરી બીજા અમીરોને નવા ઇલકાબો અપાવાનું વર્ણન કરે છે. (પૃ. ૭૭) એમા મલીક સારંગને મુખલીસુલ્મુલ્ક, ઈસાને નિઝામુલ્મુલ્ક, અને કાલુને ઈમાદુલ્મુલ્કનો ઇલકાબ આપ્યો અને સારંગને વધારામા કિવામુલ્મુલ્કનો આપ્યો.

આમ નાની ઉમરમાં મહમૂદે અસાધારણ હિંમત અને ચાલાકી બતાવી બળવો શમાવી દીધો.[૧૧] આ બનાવ પછી સુલતાનને ઘર આંગણે કોઈ મોટી મુશ્કેલી આવી નથી. હવે પછીનાં વર્ષો એણે બહાર લડાઈઓ કરવામાં ગાળ્યાં. એનું વર્ણન આગળ કરીશું. અહીં સુલતાનના અડધી સદીના રાજ્યકાલમાં દેશની જે ચડતી થઈ અને આબાદી વધી તે જોઈએ. મલીક શાબાન આ પછી નિવૃત્ત થયો.

લશ્કર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાતનું લશ્કર ખૂબ બળવાન હતું અને કુતુબુદ્દીનના સમય કરતાં બેવડું મોટું હતું. લશ્કરના સિપાઈઓને સંતુષ્ટ રાખવામાં સુલતાન ખૂબ જ કાળજી રાખતો. કોઈ અમીર કે સિપાઈ લડાઈમાં મરી જાય તો એની જાગીર કે મિલકત એને છોકરો હોય તો તેને તુરત મળતી અને છોકરો ન હોય તો છોકરીને અરધી મળતી. છોકરી પણ ન હોય તો એનાં સગાંને ભરણપોષણ મળતું. આ કારણથી લશ્કરી નોકરી કરનારાઓમાં ભવિષ્ય માટે ચિંતા નહોતી અને સંતોષ હતો. સુલતાને લશ્કરી ધીરધાર માટે એક બેંક જેવું ખાતું રાખ્યું હતું અને લશ્કરના સિપાઈને વ્યાજે પૈસા લેવાની મનાઈ કરી હતી. મહેસૂલનો અમુક ભાગ લશ્કરી ધીરધાર માટે અલગ રાખી, ધીરેલી રકમ વસૂલ કરવા માટે પણ કાયદા કર્યા હતા. મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે "આ કારણથી વ્યાજખોરિયા લોકો સંકટમાં આવી પડ્યા, અને લોકો તેમને કૂતરા જેવા ગણવા લાગ્યા. સુલતાન વારંવાર કહેતો કે જો મુસલમાન વ્યાજે પૈસો લે તો તેમનાથી ધર્મસંગ્રામ કેવી રીતે લડી શકાય! આ કારણથી પરમેશ્વર એમને હમેશાં વિજય આપતો."[૧૨] સિકંદરી આગળ લખે છે કે સૌરાષ્ટ્રમાં જૂનાગઢ અને દ્વારકા જીત્યા પછી સુલતાન અમદાવાદ આવતાં પહેલાં સરખેજમાં ત્રણ દિવસ રોકાયો અને લડાઈમાં મરણ પામેલાઓનાં સગાં અને વિધવાઓને બોલાવીને ખૂબ આશ્વાસન આપતાં એનું હૃદય શોકથી ભરાઈ ગયું ને આંખમાં આંસુ આવ્યાં. બીજા અમીરોએ એવો શોક ન કરવા સુલતાનને વિનંતિ કરી ત્યારે એ બોલ્યો કે "લડાઈમાંથી પોતે સહીસલામત આવ્યો અને જેમણે પોતાનાં વહાલાં સગાં ખોયાં અને જેમણે પોતાના પતિ ખોયા એવી વિધવાઓને એ પોતે ન મળે તો એ રાજા કેવો માણસાઈથી હીન કહેવાય?" અમદાવાદનો કાજી નજમુદ્દીન સુલતાનને મુબારકબાદી આપવા આવ્યો ત્યારે એણે કાજીને કહ્યું કે "મને

૧૨. એજ, પૃ. ૮૦-૮૧ અને ૮૯.

તો ઠીક પણ જેમના છોકરા કે ભાઈઓના જીવ ગયા તેમનું શું ? જો આ પાંચ વર્ષ બધા ઘેર જ રહ્યા હોત તો વસ્તી કેટલી વધત ! "[૧૨] લશ્કરીઓને માટે આવી હમદર્દી બતાવનાર રાજાનું લશ્કર સારું હોય એમાં શંકા નથી. સિકંદરી આગળ એમ પણ લખે છે કે જ્યારે સુલતાન મહમૂદ દક્ષિણના નિઝામશાહની મદદે બુરહાનપુર તરફ મોટું લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એવું સુસજ્જ લશ્કર એ સમયના કોઈ પણ બાદશાહ પાસે નહોતું. સુલતાને પોતાના ખીસાખર્ચના અને પૂર્વના સુલતાનોએ સંગ્રહ કરેલા ખજાનાનો મોટો ભાગ લશ્કરને ઇનામો આપવામાં ખરચી નાંખ્યો. લશ્કરની આ બધી વિગતો મુસલમાન તવારીખકારો આપે છે, પરંતુ એમાં હિંદુ સિપાઈઓની સ્થિતિ શી હતી તે માટે સ્પષ્ટ લખેલું નથી. અકબરના સમયની પેઠે મોટા હિંદુ અધિકારીઓના નામ ભાગ્યેજ જણાય છે. પરંતુ જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી હિંદુઓ લશ્કરમાં સામાન્ય નાની નોકરીઓ ઉપર તો નિમાતા અને કોઈ વાર હિંદુ અધિકારીઓનાં નામ પણ મળે છે, પરંતુ એમના ઉપરી તો મુસલમાન જ રહેતા. સલ્તનતના તવારીખકારો અકબરના તવારીખલેખકો જેટલા આ બાબતમાં સ્પષ્ટ નથી.

આબાદી અને વ્યવસ્થા

તવારીખકાર કહે છે કે આ સુલતાનના સમયમાં "ગૂજરાત દેશને નવી તેજી આવી એવી તેજી કોઈ પણ દિવસ આવી નથી" સિપાઈનો સ્થિતિ સારી હતી અને રૈયતને કોઈ જાતનો ઉપદ્રવ નહોતો. સાધુ સંતો સ્થિર ચિત્તથી પ્રાર્થનામાં મશગૂલ રહેતા વેપારીઓ પોતાના નફાથી ખુશહાલ હતા, દેશમાં સહીસલામતી હતી તથા ચોરોનો ભય નહોતો. વેપારીઓના રસ્તા ભય વગરના હતા અને લૂંટારાઓનો ભય નાબૂદ કરવા માટે રસ્તાઓમાં સહીસલામતીનાં પગલાં લીધેલાં હતાં પ્રવાસીઓ માટે મોટી મોટી ધર્મશાળાઓ બંધાવી હતી, તથા પાઠશાળાઓ-મદ્રેસા અને મસ્જિદો પણ બંધાવી હતી. મોટા ગુનાહ સિવાય કોઈની જાગીર પાછી લઈ લેવામાં આવતી નહિ સરકારનું મહેસૂલ જે ઠરાવેલું હોય તે જ લેવામાં આવતું સુલતાન પોતે સાધુઓનો શિષ્ય હતો એટલે સંતોની જાગીરોમાં તો વધારો કરતો હતો.[૧૩] એમ કહેવાય છે કે એક અમીર

૧૨. એજ. પૃ. ૧૧૦. છોકરાઓને બાપની મનસબ પણ આપી આમા એમ લખે છે. સિકંદરી આ બાબતમા એક કવિતા લખે છે :—'તું જો બીજા માણસના દુ:ખથી ગમગીન ન થાય તો તને મનુષ્યનામ આપવું લાઝમ નથી."

૧૩. મિરાતે સિકંદરી, ગુ ભા. પૃ. ૭૮

મરણ પામ્યો ત્યારે એનો છોકરો જાગીરને લાયક નહોતો. અમીરોએ એને જાગીર ન આપવાની સલાહ આપી કહ્યું કે એ પદવીને લાયક નથી. ત્યારે સુલતાન બોલ્યો કે "એને જાગીર આપીશું તો એને માથે પડેલી જોખમદારી એને પદવીને લાયક બનાવશે."[૧૪] સુલતાન મહમૂદના રાજ્યમાં કોઈ પણ માણસ બીજાને ઈજા કરવાની શક્તિ ધરાવતો નહિ. સિકંદરીનો લેખક એ માટે એક બેત આ પ્રમાણે કહે છે: "જુલમગારોમાં તારા રોફને લીધે એવો તો બીક પેસી ગઈ છે કે એક કબૂતર પર પણ કોઈ બાજ પક્ષી છોડી શકતું નથી."[૧૫] મિરાતે સિકંદરી લખે છે કે એના સમયમાં અનાજ કદી મોંઘું થયું નથી અને સોંઘવારી હંમેશ રહી છે.

ન્યાય

સુલતાનના ન્યાય માટે પણ તવારીખકાર એવી જ તારીફ કરે છે. એ લખે છે કે "નાના મોટા વર્ગના માણસો એકમતે કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ જેવો ન્યાયી પાદશાહ ગૂજરાતમાં એના પહેલાં કે પછી કોઈ થયો નથી. સિકંદરી લખે છે કે એકવાર બહાઉદ્દીન નામના લશ્કરી અમલદાર બીજા એકનું ખૂન કરીને નાસી ગયો. એ જ્યારે પકડાયો ત્યારે પોતાના લશ્કરના બે માણસોને ઊભા કરી પોતે ગુનો કર્યો છે એમ કબૂલ કરાવ્યું અને પાછળથી બહાઉદ્દીન લાગવગ વાપરી એમને છોડાવશે એવી આશા આપી. સુલતાને એ બન્નેને મારી નંખાવ્યા. જ્યારે થોડા દિવસ પછી ખરી વાતની ખબર પડી ત્યારે સુલતાને બહાઉદ્દીન વગવાળો હોવા છતાં એને પણ મારી નંખાવ્યો. તવારીખકાર કહે છે કે "આ શિક્ષા થવા પછી સુલતાનના રાજ્યમાં બીજું નાહક ખૂન થયું નથી." તવારીખોના આ કથનને સુલતાનના સમયના હિંદુ દસ્તાવેજો પણ ટેકો આપે છે અને બાદશાહને લગાડેલાં વિશેષણોમાં એને अन्यायवृक्षोन्मूलनमत्तद्विप, अन्यायान्धकारमार्तण्ड, न्यायैकनिजमंदिर, કહ્યો છે. દસ્તાવેજમાં રાજ્યકર્તાને એવાં વિશેષણો લાગે એમાં જો કે નવાઈ જેવું નથી દસ્તાવેજ અને પ્રશસ્તિઓ એ બાબતમાં

૧૪. એજ. પૃ. ૭૮. ડો. બર્ડે ઇ. સ. ૧૮૪૬ માં મિરાતે અહમદીના ભાષાંતર રૂપે ગૂજરાતનો ઇતિહાસ લખ્યો છે. એમાં મહમૂદના આ વાક્ય ઉપર લખે છે કે: This anecdote deserves the notice of our Indian legislators, who, to better the Indian character, must give the people more places of trust." એ સમયમાં બ્રિટિશોને માટે આ લખવું એ નોંધપાત્ર ગણાય (ગઈ સદીની મધ્યમાં).

૧૫ સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૭૯.

લગભગ સરખાં જ ગણી શકાય. પરંતુ આ એક જ દસ્તાવેજમાં બીજાં વિશેષણોની સાથે ન્યાયને લગતાં એક સાથે આટલાં વિશેષણો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં ગણીએ તો વાંધો નહિ. ગૂજરાત સલ્તનતના બીજા સુલતાનોના દસ્તાવેજોમાં આટલાં ન્યાય માટેનાં વિશેષણો દેખાતાં નથી એ મહમૂદના ચારિત્ર્યનું એક ખાસ લક્ષણ ગણી શકાય.[16]

લોકસ્થિતિ

દેશની આબાદી માટે સુલતાન ખાસ કાળજી રાખતો. એ બહાર નીકળતો ત્યારે શહેર કે કસ્બામાં કોઈની દુકાન કે ઘર ખાલી દેખતો તો ત્યાંના અધિકારીઓને બોલાવી તેનું કારણ પૂછતો, અને એ માણસને કોઈ વાતની જરૂર હોય તો તે પૂરી પાડવા હુકમ કરતો. સિકંદર લખે છે કે "કુરાને શરીફની આયત છે કે જે દાખલ થાય છે તે સહીસલામત છે" એ પ્રમાણે ગૂજરાતની સ્થિતિ છે,[17] એટલે કે ગૂજરાતના લોકો સુખી છે. આ કથન જોતાં હિંદુ મુસલમાન પ્રજા સુખી હોવી જોઈએ. અમદાવાદના લોકોમાં એવું કહેવાતું કે મુસલમાન સલ્તનતના સમયમાં હિંદુ લોકો પરાંમાં રહી શકતા, શહેરમાં એમને રહેવા દેવામાં આવતા નહિ. આ કથન દસ્તાવેજમાં હિંદુનાં ઘર શહેરની વચ્ચે હતાં એવો પુરાવો મળવાથી ખોટું ઠરે છે.[18] એટલે ધાર્મિક બાબતો સિવાય પ્રજાને બીજું દુઃખ નહિ હોય એમ સમજાય છે. ધાર્મિક બાબતમાં પણ નવાં મંદિરો બાંધવાનો પ્રતિબંધ હશે અને જાહેરમાં તહેવારોની ઉજવણી નહિ થઈ શકતી હોય.[19] જો કે આવા ઉલ્લેખ પણ ગૂજરાત સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં એક જ વખત દેખાય છે. દિલ્હીના સુલતાનોએ જજિયા વેરો નાંખેલો. એવો વેરો કે ઔરંગઝેબના સમયમાં વેપારી બાબતમાં હિંદુ મુસલમાનમાં ફેર ગણવામાં આવતો એવું કાંઈ સલ્તનતના સમયમાં થયું હોય એમ તવારીખો ઉપરથી તો લાગતું નથી. આવી જાતના જુલમ ગૂજરાત સલ્તનતના પાછલા ભાગમાં જ્યારે અમીરોનું જોર સુલતાન મહમૂદ બીજા (શહીદ)ના વખતમાં વધેલું ત્યારે દેખાય છે. વહીવટની બાબતમાં પણ ગૂજરાત સલ્તન-

---

૧૬. એજ, પૃ ૭૮–૭૯ અને ૯૦. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ. એમાં મહમૂદના ચારિત્ર્યના વર્ણનમાં આ દસ્તાવેજના ઉલ્લેખો આપેલા છે. પૃ. ૭૦૭

૧૭. મિરાતે સિકંદરી; ગુ. ભા. ૭૮, અને પૃ. ૮૧.

૧૮. અમદાવાદમાં ઢીંકવા લત્તામાં હાજાપટેલની પોળના એક હિંદુના ઘરનો દસ્તાવેજ છે. જુઓ લેખપદ્ધતિ.

૧૯. પ્રો. બેનીપ્રસાદનો "હિંદુ મુસ્લિમ પ્રશ્ન" નામનો અંગ્રેજી ગ્રંથ.

તંતમાં ખાસ ફેરફાર થયા હોય એમ દેખાતું નથી અને ગામડાંમાં તો પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓ દરેક ક્ષેત્રમાં ચાલુ રહેલી હોય એમ સમજાય છે.[૨૦] જે કાંઈ ફેરફાર થયા તે મોટાં શહેરોમાં જ થયા હોય એમ લાગે છે. કચેરીઓમાં મોગલાઈની પેઠે ફારસી કે અંગ્રેજોની પેઠે અંગ્રેજી ભાષા ગુજરાતના સુલતાનોએ દાખલ કરી હોય એવા પુરાવા મળતા નથી. દસ્તાવેજો જૂની રીત પ્રમાણે અર્ધસંસ્કૃત અર્ધગુજરાતીમાં મળે છે. ફારસીને કચેરીની ભાષા તરીકે અકબરના હિંદુ પ્રધાન રાજા ટાડરમલે જ દાખલ કરી.

વૃક્ષારોપણ અને બગીચાનો શોખ

સુલતાન મહમૂદને ઝાડ ઉછેરવાનો તથા બગીચાનો ખૂબ શોખ હતો. સિકંદર લખે છે કે આંબા, દાડમ, રાયણ, જાંબુ, નારિયેળ, બેલ, મહુડા વગેરે ઝાડ જે ગુજરાતમાં ખૂબ ઊગે છે તે આ સુલતાનની મહેનતને લીધે છે. રૈયતનો જે માણસ પોતાની જમીનમાં ઝાડ વાવતો એને સુલતાન ઉત્તેજન આપતો. એ કારણથી ઝાડ ઉછેરીને બાગબગીચા બનાવવામાં લોકોને ખૂબ રસ પડવા લાગ્યો. કહે છે કે સુલતાન ફરવા નીકળતો ત્યારે કોઈ ગરીબની ઝૂંપડી પાસે કોઈ ઝાડ ઉછેરતું દેખાય તો ઘોડો ઊભો રાખીને પૂછતો કે પાણી ક્યાંથી લાવીને પાય છે. જો એ માણસ એમ કહે તો કે પાણી દૂરથી લાવવું પડે છે અને રસ્તામાં મુશ્કેલી છે તો પાસે કૂવો ખોદાવી આપતો. અમુક ઝાડ ઉછેરવા માટે ઇનામ આપવાનું પણ કહેતો.[૨૧]

બાગેફિરદોશ

અમદાવાદ શહેરના અગ્નિ ખૂણામાં વસ્ત્રાલ ગામની પાસે બાગેફિરદોશ નામે એક મોટો બાગ પાંચ કોસ લાંબો અને એક કોસ પહોળો આ સુલતાને કરાવ્યો હતો. એમાં આંબા, હરડે, વગેરે ઝાડ રોપાવેલાં. આ બાગમાં એટલાં બધાં ઝાડ હતાં કે એને નવલખો બાગ પણ કહેતા હતા. શહેરની પૂર્વમાં બાગેશાબાન આ સુલતાનના સમયમાં પૂરો થયો એમ શકાય અને અગ્નિખૂણામાં આ મોટો બાગ થવાથી અને દક્ષિણમાં કાંકરિયું, નગીના બાગ તથા ઘટામંડળના મહેલો વગેરે હોવાથી અમદાવાદ શહેરની પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાઓ તળાવો અને ઉદ્યાનોથી છવાઈ ગઈ હશે અને શહેરમાં એને લીધે ઠંડક પણ રહેતી હશે. બાગેફિરદોશ મિરાતે અહમદી લખાઈ (૧૭૬૦) ત્યારે નાશ પામ્યો હતો. એને મહમૂદના સમયમાં જુરજો-

૨૦. દસ્તાવેજોમાં પંચકુલની પ્રાચીન હિંદુ પ્રણાલિકા માત્ર મુસલમાન અધિકારીઓના નામ સાથે ચાલુ રહી હોય એમ દેખાય છે.

૨૧. મિરાતે સિકંદરી, પૃ. ૯૧.

વાળો કોટ હતો તે અઢારમી સદીમાં પડી ગયો હતો અને માત્ર બુરજો તથા દરવાજો રહ્યા હતાં. એ વખતે એને "રાણાનો બાગ" પણ કહેતા હતા. વખત જતાં બાગ નાશ પામ્યો અને "બાગફરદોસ" નામે ગામડું હવેલી પરગણા (દસક્રોઈ)માં ગણાવા લાગ્યું. બાગેફિરદોસ એટલે સ્વર્ગનો બાગ. મરાઠા સમયમાં શહેર વેરાન થયું ત્યારે શહેર બહાર તો ખેતરો અને ખંડેરો જ હતાં. બ્રિટિશ સમયમાં આ "સ્વર્ગ બાગ"માં અમદાવાદની શહેર સુધરાઈ શહેરનો મળ ઠાલવે છે[૨૨]

અમદાવાદ ઉપરાંત સુલતાન મહમૂદે ચાંપાનેર જીતીને ત્યાં કામ-ચલાઉ રાજધાની કરી ત્યારે ચાંપાનેરથી ત્રણ માઈલ દૂર આવેલા હાલોલ ગામ પાસે બાગેહાલુલ નામે એક નવી રીતનો બાગ કરાવેલો[૨૩] એનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું આમ આ સુલતાન ગૂજરાતમાં મકાનો બાંધનાર ઉપરાંત બાગ બનાવી વનસ્પતિ વધારનાર તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે. આજે આખા દેશને ઝાડ ઉગાડવાની જરૂર છે માટે મધ્યસ્થ સરકારના અન્નસચિવને વનમહોત્સવ ઉજવવાની પ્રેરણા થઈ છે તે યોગ્ય જ છે, પરંતુ આશરે પાંચ સદીઓ પૂર્વે આ સુલતાનને પણ આ ખ્યાલ આવ્યો હતો હિંદમાં વૃક્ષો વધારવાની જરૂર બીજા કોઈ પણ પ્રાંત કરતાં ગૂજરાતને વધારે છે એ વાત આજની પેઠે એ સમયે પણ સત્ય હતી એટલું સમજાય છે. મહમૂદને મુખ્ય રસ્તાઓની બન્ને બાજૂ પણ છાયાવાળાં ઘટાદાર વૃક્ષો રોપવાનો શોખ હતો સિકંદરી લખે છે કે આ સુલતાનના અમીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીએ દક્ષિણથી અજીર અને ખસખસનાં બી મંગાવી ગૂજરાતમાં એ વાવવાનું શરૂ કર્યું[૨૪] ગૂજરાત સલ્તનતના છેવટના ભાગમાં લડાઈઓ અને અવ્યવસ્થાથી દેશ અડધો વેરાન જેવો બન્યો હતો એવા સમયમાં પણ અકબરના સમયના ઇતિહાસકાર અબુલફઝલને ગૂજરાત લીલો લાગ્યો હતો અને અમદાવાદથી પાટણ સુધીનો રસ્તો સુંદર વૃક્ષોથી ભરેલો હતો એવો એ ઉલ્લેખ કરે છે આજના સૂકા અને ધૂળિયા ગૂજરાતને જોતાં આ વર્ણનો વાંચી સુલતાન મહમૂદના શોખ માટે તથા સામાન્ય લોકને સુખી કરવાના એના પ્રયત્નો માટે માન ઊપજે એવું છે.

---

૨૨. સિકંદરીમાં પૃ. ૮૧ માં આ બાગનો સામાન્ય ઉલ્લેખ છે, પણ મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં બગીચાઓના વર્ણનમાં એની વિસ્તારથી હકીકત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં ઉદ્યાનોના પ્રકરણમાં આ મેં આપેલી છે.

૨૩. એજ. પૃ. ૧૧૭-૧૧૮. એ બાગ બનાવનારો ખુરાસાનનો બગીચા-નિષ્ણાત હતો.

૨૪. એજ. પૃ. ૧૪૯.

શહેરો વસાવ્યા

સુલતાન મહમૂદે બગીચા મકાનો અને મસ્જિદો બંધાવ્યાં એમ એણે શહેરો પણ વસાવ્યાં છે વાત્રક નદીનું પાણી એને ઉત્તમ લાગવાથી એને કાંઠે પોતાને નામે મહમૂદાબાદ નામનું શહેર વસાવ્યું અને વાત્રકને કાંઠે મહેલો બંધાવ્યા એનાં ખંડેરો આજે પણ દેખાય છે૨૫ સલતનતના સમયમાં અમદાવાદ શહેરના આ દક્ષિણ તરફના વિભાગોની આબાદી એટલી સારી હતી કે અમદાવાદથી મહેમદાવાદ સુધી જાણે વસ્તીમાં ફરતા હોઈએ એવું લાગતું હતું અહીં એક વાતની ખાસ નોંધ લેવાની જરૂર છે. ખુદ અમદાવાદ શહેરને ફરતો મોટો કોટ આ સુલતાને બાંધ્યો છે અહમદશાહે તો શહેર વસાવી માત્ર ભદ્રનો કિલ્લો તથા મસ્જિદો બાંધી એ પાયા જોઈ ગયા. એ પછી શહેર વધ્યાથી મહમૂદને વધુ સલામતી માટે શહેરનો કોટ બાંધવાની ઇચ્છા થઈ અને ઈ સ ૧૪૮૬ (હિજરી ૮૯૨)માં શહેરનો કોટ તૈયાર થયો એવું વર્ષ અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે મનદખલહુ કાન આમેન—જે અંદર છે તે સહીસલામત છે" એ વાક્યના શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે અમદાવાદના દરવાજાના નામો દરિયાપુર, કાલુપુર, સારંગપુર, જમાલપુર વગેરે સુલતાન મહમૂદના ખાસ મિત્ર જેવા અમીરોનાં નામ ઉપરથી પડેલાં છે અમદાવાદમાં અહમદશાહનો બાંધેલો પવિત્ર કોટ ના પાડવો જોઈએ એ માટે જે વિરોધ થયેલો એ આ રીતે અર્થહીન હતો કોટનો વિચિત્ર આકાર અને બંધાવાની ચર્ચા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એક ખાસ પ્રકરણમાં મેં કરી છે આ સુલતાને જૂનાગઢ જીત્યું ત્યારે સાનવું શહેર બાંધ્યું તેનું નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યું અને ચાંપાનેર જીત્યું ત્યાં નવું શહેર બાંધ્યું તેનું નામ મુહમ્મદાબાદ રાખ્યું એના ઉલ્લેખ યથાસ્થાને કરીશું આમ આ સુલતાન શહેરો વસાવવા માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે

એની ભક્તિ

સુલતાન ઈસ્લામ ધર્મ પ્રમાણે ચુસ્ત અને નિષ્ઠાવાળો પુરુષ હતો મિરાતે સિકંદરીનો લેખક એના ધાર્મિક વલણનું વર્ણન કરતાં લખે છે કે વૃદ્ધાવસ્થામાં સુલતાન મહમૂદ ઈશ્વરભક્તિમાં જ્યારે બેસતો ત્યારે એકાંતમાં એની આંખમાં અશ્રુ આવતાં અને રુદન કરતો મલીક સારંગે એને આ બાબતનું કારણ પૂછ્યું ત્યારે એણે ઉત્તર દીધો કે મારા મુરબ્બી

૨૫ એજ પૃ ૧૧૨ સિકંદરીનો લેખક વાત્રકના પાણીની અને ત્યાંના આબોહવાના ખૂબ અતિશયોક્તિ ભરેલા વખાણ કરે છે તે સુલતાન મહમૂદ ત્રીજાના સમયના વર્ણનમાં આગળ જોઈશું

હજરત શાહઆલમ કહેતા કે મહમૂદ આખરે (જ્ઞાની) થશે, પરંતુ મારામાં એવું કાંઈ દેખાતું નથી, અને હું ઈશ્વરને ઓળખી શક્યો નથી તેથી મને શોક થાય છે" સિકંદર લખે છે કે એવા જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે એણે હજરત કુતુબે આલમ સાહેબના શિષ્ય શેખ અલી ખતીબના શિષ્ય શેખ સિરાજુદ્દીનનો સેવક અને શિષ્ય થવાની ઇચ્છા કરેલી અને પોતાના એક મિત્ર અમીનુલમુલ્કની મારફતે એ સાધુપુરુષનો સત્સંગ સાધ્યો. કહે છે કે સુલતાને મનની બધી વાત શેખને કહી અને શેખે દુનિયાની ઉપાધિનો ત્યાગ કરવાનું કહ્યું ત્યારે સુલતાને એ પણ કબૂલ કર્યું, પરંતુ બધાના આશ્ચર્યની વચ્ચે શેખે સુલતાનના હિસાબી ખાતામાં નોકરી માગી અને પોતાની ઝૂંપડી જે સાબરમતીને સામે કાંઠે હતી તે છોડી શહેરમાં રહેવા આવ્યા. આ નોકરી દરમ્યાન શેખે સુલતાનને એવું બતાવ્યું કે સંસારમાં રહેવા છતાં જ્ઞાન અને વિરક્તિ સાધી શકાય છે અને સુલતાનને એ જ્ઞાનથી શાંતિ તથા સંતોષ થયો કે તુરત જ શેખ નોકરી ને સંસારી વેશ છોડી પાછા પોતાની ઝૂંપડીમાં ગયા. શેખે જ્યારે નોકરી લીધેલી ત્યારે આશ્ચર્યથી એમના ઘણા જૂના શિષ્યોને એ ઢોંગી લાગેલા અને બધા એમને છોડી ચાલ્યા ગયેલા, પણ પાછળથી બધાને સત્ય સમજાયું. એમ કહેવાય છે કે સુલતાને જ્યારે જ્ઞાન-પ્રાપ્તિ માટે રાજ્ય છોડવા કહ્યું ત્યારે શેખે કહ્યું કે "પાદશાહી જો ન્યાયથી ચલાવવામાં આવે તો એમાં કાંઈ વાંધો નથી. રાજા માટે તો ન્યાયની એક ક્ષણ પણ સો વર્ષની પવિત્રતા અને તપશ્ચર્યાની બરાબર છે. સાધુની ટોપી પહેરવાથી કાંઈ સાધુતા દેખાતી નથી. સાધુનું આચરણ રાખીને ભલે માણસ બાદશાહી ટોપી પહેરે." સિકંદર આ વાતમાં કવિ ખાકાનીની એક ટંક છેઃ—કે ત્રીસ વર્ષે ખાકાનીને આ ધર્મ સમજાયો કે સાધુ રાજા છે અને રાજા સાધુ છે[26] સિકંદર આગળ લખે છે કે સુલતાને શિક્ષણ લીધું નહોતું છતાં અનુભવથી કવિઓ વિદ્વાનો અને પંડિતો સાથે સમય ગાળી શકતો.[27]

બેગડો ઉપનામનો અર્થ

આ સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કેટલીક અંગત વાતો પણ રસમય છે અને એને લીધે એ યુરોપના દેશોમાં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ દૃષ્ટિએ

૨૬. સિકંદરી પૃ. ૮૨ થી ૮૬. આ વર્ણન સિકંદરે ખૂબ લંબાણથી આપ્યું છે. સુલતાનના ચારિત્ર્ય માટે ઉપયોગી હોવાથી અહીં એનો ટૂંક સાર આપ્યો છે.

૨૭ કવિઓ પંડિતો અને એમની સાથેની વાતોમાં સુલતાન ધાર્મિક ખુલાસા પણ કરતો એવા દાખલા સિકંદરીમાં પૃ. ૮૬–૮૭માં આપ્યા છે. પણ એમાં ખાસ મહત્ત્વ નથી દેખાતું.

ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં એ વાતોને સ્થાન છે. ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં આ સુલતાન 'બેગડા"ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ બેગડા શબ્દ માટે ખરા અર્થનો નિર્ણય હજી થયો નથી ઇ સ ૧૬૧૧ માં લખાયેલી મિરાતે સિકંદરી પણ એ શબ્દને માટે બે જાતના અર્થ કરે છે. લોકવાયકામાં 'બેગડો" એટલે બે ગઢ, જૂનાગઢ અને ચાંપાનેરના બે ગઢ કિલ્લાઓ—જીતનારો માટે "બેગડો" અને તે ઉપરથી 'બેગડો" કહેવાયો એમ લખે છે. આ ભાટ લોકોની રીત પ્રમાણે શબ્દોની રમત કરી ઉપજાવેલી રીત દેખાય છે. સિકંદરી બીજા અર્થ માટે વળતા કહે છે કે ગૂજરાતી ભાષામાં બે હાથ પહોળા કરીને ઊંચા કરીએ ને જે દેખાવ થાય એવા મોટાં પહોળાં વાંકડિયાં શિંગડાંવાળા બળદને 'વેગડો" કહે છે સુલતાનની મૂછો મોટી અને એવા આકારની હતી તેથી એને 'બેગડો" કહેતા હશે[28] સિકંદરીની આ માન્યતા ખરી હોય એમ લાગે છે જૂની ગુજરાતીમાં વહાણના પ્રકારોમાં એક "વેગડો" નામનું વહાણ છે અને એનો આકાર પણ વેગડા બળદના શિંગડા જેવો જ હોય છે[29] એ જોતાં એ અર્થ ખરો હોય એમ સમજાય

૨૮. સિકંદરી ગૂ ભા પૃ ૭૩ શહેનશાહ જહાંગીર પોતાની રોજનીશીમાં મહમૂદના 'બેગડા" નામની બાબતમાં લખે છે કે બેગડા શબ્દનો "અર્થ' ગૂજરાતી ભાષામાં 'વાંકડી મૂછો' એવો થાય છે બે ગઢ જીત્યાની વાત જહાંગીરે નોંધી નથી, એટલે શિંગડાના આકારની વાતને ટેકો મળે છે ફિરિસ્તા બન્ને અર્થોની નોંધ લે છે પણ બન્ને અર્થ લખીને ખરુ ખોટુ ઈશ્વર જાણે એમ લખે છે સિકંદરીનો અને જહાંગીરના હસ્તલેખનો સમય એક જ છે 'વેગડો અથવા 'બેગડો' શબ્દ બળદના અર્થમાં ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલો છે અને ભીલોમાં એવુ નામ પણ મળી આવે છે પ્રો કોમિસેરિયેટ એમના ઇતિહાસમાં નોંધમાં ટાઈમ્સ આફ ઇંડિયામાં આવેલા દુનિયામાં લાંબામાં લાંબી મૂછોવાળા માણસના હસ્તલેખનો ઉતારો આપે છે. એમાં લખેલું છે કે સિંગાપુરમાં રહેતા એક માસ્તગી નામના મદ્રાસી ગૃહસ્થની મૂછો પાંચ ફૂટ ચાર ઈંચ લાંબી હતી એટલે લાંબી મૂછો એ અતિશયોક્તિ ન હોય, પરંતુ મહમૂદ પોતાની મૂછોની ગાંઠ પાછળ બાંધતો હતો એ ખરુ હોય તો એને "બેગડો' ઉપનામ યોગ્ય લાગે નહિ એ ઉપનામ ઉપરથી તો લાંબી પણ એના છેડા મુખ ઉપર જ શિંગડાની પેઠે વાળેલા દેખાય અને એવી મૂછોને તાવ દઈ શકાય એમ જ સમજાય છે મુસાફરોના વર્ણનમાં આટલી લાંબી મૂછોનુ વર્ણન તે—એ લોકની બધી અતિશયોક્તિ જેવુ જ મને લાગે છે માત્ર સિકંદરી કહે છે તેમ બળદના શિંગડા જેવી વાંકડી મૂછો હશે એટલુ ખરુ લાગે છે

૨૯ જુઓ મારો વહાણવટાનો નિબંધ વસંત રજત મહોત્સવ સ્મારક ગ્રંથ, આ જાતના વહાણનો દેખાવ બીજના ચંદ્ર જેવો બે છેડા ઊંચા હોય એવો હોય છે વહાણવટાના પ્રકરણમાં એનું વર્ણન કરીશું બળદના શિંગડાનો અર્થ એ વહાણના આકારને બંધ બેસે છે.

છે. ગૂજરાતીઓને શારીરિક વિચિત્રતાઓ ઉપરથી ઉપનામો પાડવાની ટેવ હતી એવા ઘણા દાખલા મળી આવે છે.[३०]

યુરોપના દેશોમાં આપણા દેશના રાજાઓ અને બાદશાહોમાં આ સુલતાન મહમૂદ જેટલું એ સમયમાં કોઈ પ્રસિદ્ધ નહોતું સોળમી સદીની શરૂઆતમાં હિંદમાં આવેલા યુરોપીય મુસાફરો લ્યુડોવિકો ડી વરથેમા અને પોર્ચુગીઝ મુસાફર બારબોસા ગૂજરાતમા આવેલા એ લોકોએ પોતાની મુસાફરીનાં વર્ણનો લખેલાં છે. એમાં મહમૂદની ટેવો અને શરીરનું વર્ણન વિચિત્ર રીતે કરેલું છે વરથેમા લખે છે કે "સુલતાનની મૂછો એટલી તો લાંબી હતી કે બૈરાં અંબોડો વાળે છે એમ એ બે છેડાને પાછળ લઈ ગાંઠ વાળી શકતો. એની દાઢી એની કમર સુધી પહોંચે એટલી લાંબી હતી, એ રોજ વિષ ખાતો એનો અર્થ એવો નથી કે એ ઝેરથી પેટ ભરતો, પણ અમુક પ્રમાણમાં ખાતો કોઈ ને મારી નાખવાની એની ઇચ્છા થાય ત્યારે એ પાન સાથે જાયફળ ચાવીને એ માણસના કપડાં કઢાવી નાંખીને એના ઉપર પાનની પિચકારી મારતો એટલે એના થૂંકના ઝેરથી એ બિચારો માણસ અરધા કલાકમાં જ મરણને શરણ થતો એ જ્યારે જ્યારે એનું પહેરણ કાઢતો ત્યારે એને કોઈ પણ અડી શકતું નહિ. મારા એક સાથીએ પૂછ્યું કે સુલતાન આ રીતે ઝેર શી રીતે ખાઈ શકતો? ઉત્તરમાં સુલતાનથી મોટી ઉમરના વેપારીઓએ કહ્યું કે સુલતાનના બાપે એને નાનપણથી ઝેર ખવડાવીને ઉછેર્યો હતો"[૩૧].

પરદેશીઓની વિચિત્ર વાતો

બારબોસા પણ લખે છે કે "એ શાહજાદો હતો ત્યારે બચપણથી એને ઝેર આપીને ઉછેરવામાં આવેલો હતો બચપણમાં બહુ થોડા પ્રમાણમાં ઝેર આપવામાં આવતું અને પાછળથી ધીમે ધીમે વધારતા જઈ મોટા પ્રમાણમાં અપાતું હતું આ કારણથી એનું શરીર એટલું બધું ઝેરી થઈ ગયું હતું કે એના શરીર ઉપર માખ બેસતી તો તે ફૂલીને મરણ પામતી. ઉમરલાયક થતાં આ ઝેર ખાવાનું એનાથી છોડી શકાતું નહિ, કારણ કે છોડી દે તો કદાચ પોતે મરી જાય એવી એને બીક હતી"[૩૨]આ બન્ને

૩૦. જેવી રીતે જાડા માણસને બબ કે પીપ કહે છે

૩૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટે પૃ ૨૩૦ મા આ આખો ઉતારો આપેલો છે.

૩૨. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૭૦૮. પ્રો કોમિસેરિયેટે પણ આ વર્ણન કરેલું છે, Nursery tales of the Blue Beard નામના વાર્તાના પુસ્તકમા

મુસાફરોનાં વર્ણનોનાં પુસ્તકોનાં ભાષાંતરો યુરોપની ઘણીખરી ભાષાઓમાં થયાં અને એ કારણથી મહમૂદની આ જાતની ખ્યાતિ યુરોપમાં એટલી વધી કે વાર્તાઓ અને સાહિત્યમાં એને સ્થાન મળ્યું, અને એને "હિંદના ઇતિહાસનો બ્લૂ દાઢીવાળો" કહેતા.[૩૨] સત્તરમી સદીમાં થયેલા અંગ્રેજ કટાક્ષલેખક કવિ સેમ્યુઅલ બટલરે હુડીબ્રાસમાં આ સુલતાનને માટે આ પ્રમાણે લીટીઓ લખેલી છેઃ એમાં સુલતાનને ખંભાતનો રાજા કહ્યો છે તે સૂચક છે:[૩૩]

"The Prince of Cambay's daily food
is asp and basilisk and toad."

એનો અર્થ એવો છે કે ખંભાતના રાજાનો નિત્યનો ખોરાક ઝેરી સાપ, ઘો, અને ઝેરી મોટાં દેડકાં એવો હતો સુલતાનનો આહાર અસાધારણ હતો એ આગળ જોઈશું. પરંતુ આ બધી વાતો તો ટાઢા પહોરના ગપાટા છે એટલું કહ્યા વગર ચાલે તેવું નથી. ઝેરની ચર્ચા પણ આગળ કરીશું.

સુલતાનનો વિચિત્ર ખોરાક

હવે સુલતાનના ખોરાકની વાત કરીએ. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે મહમૂદનો ખોરાક રોજ એક ગૂજરાતી મણ જેટલો હતો. જમી રહ્યા પછી એ પાંચ શેર મમરા ખાઈ જતો. એ રાત્રે સૂઈ જતો ત્યારે પલંગની બન્ને બાજૂએ સામોસાની રકાબીઓ ભરીને મુકાવતો કે જેથી રાત્રે જે પડખે જાગી ઊઠે તે પડખેથી હાથ લંબાવીને ખાઈ શકે અને ફરી ઊંઘી જાય. પ્રભાતની નમાઝ પછી નાસ્તામાં એ એક પ્યાલો મક્કાનું મધ અને એક પ્યાલો ઘી પી જતો, અને દોઢસો સોનેરી કેળાં

વર્ણન છે. બ્લૂબીઅર્ડ—Bluebeard—એ અંગ્રેજીમાં અદ્ભુત વાર્તાઓનો નાયક છે, અને એ અનેક સ્ત્રીઓને મારી નાખવા માટે જાણીતો થયો હતો. મહમૂદને માટે વિદેશી મુસાફરોએ એવી વાતો ચલાવી હતી તેથી એને હિંદના ઇતિહાસનો બ્લૂબીઅર્ડ કહેતા હતા પણ એ બધું ગપાટા જેવું જ હતું.

૩૩. સેમ્યુઅલ બટલરની આ લીટીઓ લગભગ દરેક ઇતિહાસલેખક ટાંકે છે. Basilisk ને અંગ્રેજીમાં એક પ્રકારનું પૌરાણિક ગરોળી જેવું ઝેરી પ્રાણી કહે છે. આપણે જેને ઘો કહીએ છીએ તેને પણ અંગ્રેજીમાં એ શબ્દ લગાડે છે. આપણામાં વિષકન્યાનો પ્રયોગ જાણીતો છે તે સૂચક છે.

ખાઈ જતો.[34] સુલતાન એમ બોલતો કે "ખુદાએ મને બાદશાહ ન બનાવ્યો હોત તો મારું પેટ કોણ ભરત!" એમ કહેવાય છે કે જૂનાગઢ અને ચાંપાનેર આગળ નવાં શહેરો બાંધ્યાં છતાં અને ગિરનાર અગર પાવાગઢ ઉપરના મહેલોમાં ગ્રીષ્મમાં ગરમી ઓછી લાગે એમ છતાં સુલતાન ઉનાળામાં અમદાવાદમાં રહેવા આવતો. એનું કારણ એ હતું કે એને અમદાવાદનાં ટેટી અને તડબૂચ ખૂબ ભાવતાં હતાં.

હવે આ બધી વાતોની જરા ચર્ચા કરવી જરૂરની છે. સુલતાનના ઝેરના ખોરાકની વાતો અતિશયોક્તિવાળી જ કહી શકાય, અને ઝેરી જનાવરો એ રોજ ખાતો એ વાતો મુસાફરોનાં વર્ણન ઉપરથી નાનાં છોકરાંઓને માટે યોજાયેલી વાતો તરીકે જ ગણવી પડે. આ વાતમાં એક જ સત્ય હોઈ શકે. સુલતાન કુતુબુદ્દીન, મહમૂદ જ્યારે ફતેહખાન નામથી નાનો હતો ત્યારે, એને પકડીને મારી નાંખવાના ખૂબ પ્રયત્નો કરતો હતો. મિરાતે સિકંદરીમાં એ જ્યારે એની મા સાથે શાહઆલમ સાહેબના આશ્રયે રહેતો હતો ત્યારે એને પકડવાના કેટલાક કિસ્સા લખેલા છે અને શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારની અને ફતેહખાન કેવી રીતે બચી ગયો એ બધી વાતો લખેલી છે.[36] એ વાતો પણ નાનાં છોકરાંની વાતો જેવી જ લાગે એવી છે. પરંતુ રાજદરબારની ખટપટના જાણીતા લોકો કહે છે કે એવી ખટપટો ચાલતી હોય ત્યારે કુંવરને કોઈ ઝેર આપીને મારી ન નાંખે એટલા માટે ખૂબ

---

૩૪. આ વર્ણનમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હોય, પણ વાત છેક અશક્ય નથી. મથુરાના ચોબાઓમાં આટલો ખોરાક લેનારા હોય છે એમ કહેવાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં ચામુંડરાયના ખોરાકનું આવું વર્ણન છે, પણ એ ચોખ્ખી અતિશયોક્તિ છે. દેશી વૈદકમાં વાજીકરણ પ્રયોગોમાં કાંઈક આવું જોવામાં આવે છે. સિકંદરી સ્પષ્ટ લખે છે કે મહમૂદનો કામ ખૂબ પ્રબળ હતો એ આ વાતને ટેકો આપે છે. કર્ણદેવનું વર્ણન કાન્હડદે પ્રબંધમાં આપેલું છે એમાં પણ આવી જ વાત છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટને આ બધાં વર્ણનમાં અતિશયોક્તિ નથી લાગતી એ જરા નવાઈ જેવી વાત લાગે છે.

૩૫. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પૃ. ૨૩૨માં સુલતાનને અમદાવાદ તરફ પક્ષપાત હતો એવા મથાળા નીચે આ ટેવ ઉપર ખાસ ટીકા કરી છે. ટેટી તડબૂચ માટે અમદાવાદમાં ઉનાળામાં રહેવા આવે એનો આ સુલતાનને બાડો માનવા જેવું એના ચારિત્ર્યમાં કાંઈ દેખાતું નથી. એવું હોત તો નવું ચાંપાનેર ન વસાવત.

૩૬. મિરાતે સિકંદરીમાં કુતુબુદ્દીનના વર્ણનમાં ખૂબ ચમત્કારિક વાતો આ માટે લખેલી છે. એમાં એક વખત છોકરાની છોકરી થઈને દેખાયો અને એક વખત એના હાથના પગ વાઘ જેવા દેખાયા એવી એવી વાતો લખી છે.

નાની માત્રામાં બચપણથી એને ઝેર આપવામાં આવતું.[૩૭] આમ કરવાથી એનું શરીર ઝેરી થતું ગયું અને ઝેરની એના ઉપર અસર થતી નહિ. આવા પ્રયોગોમાં ખોરાક અને ઘી દૂધ મધ વગેરે પણ ખૂબ ખાવું પડે છે, અને પ્રમાણમાં પાચનશક્તિ પણ વધે છે. એટલે અતિશયોક્તિ બાદ કરીએ તો સુલતાનનો ખોરાક વધારે હતો અને પાચનશક્તિ સારી હતી એટલું માનવામાં વાંધો નથી; અને ઝેરનો પ્રયોગ પણ ઉપર જોયું એ કારણથી થતો. કર્ણદેવ વાઘેલાના વર્ણનમાં એ નિત્ય વછનાગ ખાતો એ વાત જોઈ ગયા છીએ. એ જ પ્રમાણે ટેટી ને તડબૂચ માટે સુલતાન અમદાવાદમાં ગરમીની મોસમ ગાળે એ પણ માનવા જેવું નથી. કોઈ મોસમમાં રાજકાર્ય કે અકસ્માતથી ઉનાળો અમદાવાદમાં ગાળ્યો હોય એમ બને. સમૃદ્ધ સુલતાન ટેટી અને તડબૂચ ચાંપાનેર બેઠે પણ મંગાવી શકે એ સામાન્ય બુદ્ધિની વાત છે. ઉપર લખેલી બધીયે અતિશયોક્તિ ભરેલી વાતોનું એક જ નિરાકરણ થઈ શકે કે આપણા સમાજમાં ભાટ-ચારણોની વાતોને લીધે અને દરેક વ્યવહારની ભાષામાં પણ અતિશયોક્તિ કરવાની સામાન્ય ટેવને લીધે સમાજમાં આવી વાતો પ્રસરેલી હોય છે અને પરદેશી મુસાફરો કોઈ સુલતાનના સંપર્કમાં જાતે આવી શકતા નથી એટલે વેપારીઓ પાસેથી સાંભળી રસ ઉમેરવા ખાતર પોતાનાં વર્ણનોમાં આવી વાતો લખે છે. આ જાતનાં ઉદાહરણો મળે છે.[૩૮]

"મહમૂદી" સિક્કા

સુલતાન મહમૂદની અનેક સિદ્ધિઓની પેઠે એના સમયના સિક્કાઓની વિશિષ્ટતા પણ જરા જોવા જેવી છે. ગૂજરાતના સોલંકી સમય જેવા સુવર્ણયુગના સિક્કા આપણને પ્રાપ્ત થતા નથી. એકાદ બે સામાન્ય ઉલ્લેખોથી એ સમયમાં સિક્કા હશે એટલું માત્ર અનુમાન થઈ શકે છે, પરંતુ મુસલમાન સલ્તનતના રીતસરના સિક્કાઓ મળે છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું પરંતુ મહમૂદના ચારિત્ર્યની જે મહત્તા અને એના લાંબા રાજ્યકાળની જે સમૃદ્ધિ જોઈ તે પ્રમાણે એના સિક્કાની પણ લોકપ્રિયતા

૩૭. સુલતાનની ખોરાકની વાત સિકંદરી લખે છે, તબકાત લખતી નથી. એ વાતો લોકો પાસેથી સાંભળીને માત્ર પરદેશીઓએ જ ફેલાવેલી છે. અને લોકવાયકામાં ઉપર જણાવ્યું એટલું થોડું સત્ય કદાચ હોય, પણ વધારે ભાગ ગપાટા જ છે.

૩૮. વીર વિક્રમ અને સિદ્ધરાજ માટે પણ વિચિત્ર વાતો ચોળાયેલી છે. અને આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં પણ છાપાંમાં રોજ આવું કાંઈને કાંઈ દેખાય છે.

અને વિશેષતા છે. ગુજરાતમાં આ એક સુલતાનના સિક્કા વધુમાં વધુ મળી આવે છે, પરંતુ સિક્કાને રાજાનું જ નામ મળે એવું ભાગ્યેજ બન્યું છે. ગમે તે રાજાના સિક્કા હોય, પણ તે બધા ટંકા, દમ્મ, કે રૂપિયા કહેવાય. પરંતુ મહમૂદના રૂપિયા "મહમૂદી" કહેવાય છે. અને મહમૂદીની લોકપ્રિયતા સુલતાનની પાછી પણ રહી છે, નાણાંની લેવડદેવડના વ્યવહારમાં એનું સ્થાન ઊંચું રહ્યું છે. મિરાતે અહમદી પણ રાજ્યની આવકના ઉલ્લેખોમાં મહમૂદીનો ખાસ ઉલ્લેખ કરે છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આવું રાજાનું નામ સિક્કાને મળ્યું હોય એવો એક જ દાખલો યુરોપમાં "નેપોલિયન"નો છે. પરંતુ ગુજરાતના હિંદુ સમયમાં મહારાજા વિસલદેવના સિક્કા એવા જ વ્યવહારમાં લોકપ્રિય ગણાતા અને એને માટે દસ્તાવેજોમાં विश्वमल्लप्रिय द्रम्म અને विशालप्रिय द्रम्म એવા શબ્દો વપરાયેલા છે. વિશ્વમલ્લ એ વિશલદેવનું બિરુદ હતું.[૩૯] એટલે સિક્કાની લોકપ્રિયતાની દૃષ્ટિએ પણ "મહમૂદી"નું અને એને નામ આપનાર સુલતાન મહમૂદનું મહત્ત્વ પણ ખૂબ જ છે.

આમ ગુજરાત ઉપર અરધી સદી સુધી સત્તા ભોગવી ગયેલા સુલતાન માટે વાર્તાસાહિત્યમાં શોભે એવી વાતો ચાલે છે. એ પરાક્રમી હતો, ભલો પણ હતો, શૂરવીર અને ન્યાયી પણ હતો,[૪૦] અને મુસલમાન માન્યતા પ્રમાણે ધાર્મિક પણ હતો. એનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ હતો. સુલતાન બહાદુરશાહે ગુજરાતની સીમાઓ મહમૂદના સમય કરતાં પણ આગળ વધારી, પરંતુ મહમૂદના જેટલો દેશ સુખી કે આબાદ નહોતો. ગુજરાતની મુસલમાન સલ્તનતનો એ આ રીતે સર્વથી મોટો અને મહાન બાદશાહ હતો.

૩૯. લેખપદ્ધતિ: પૃ. ૨૦ અને પૃ. ૪૨. નાણાં અને સિક્કાતથા ટંકશાળોના વર્ણનમાં આ બાબત વધારે માહિતી આપીશું.

૪૦. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૯૧ અમદાવાદનો ઇતિહાસ. પૃ. ૭૭૬-૭૭. James Douglas મહમૂદનું વર્ણન રસમય આપે છે: "He is the most ugly and interesting man in Gujarat History. Like the sky-terriers his beauty consists in his ugliness. He is attractive and repulsive. As was said of Landerdale by his wife: "The brute is an elephant, but it has an ivory tusk." This is Bigarah." (અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પૃ. ૭૭૯ ની નોંધ ૬ મા મેં ફ્રૅગ્યુસનો આ ઉલ્લેખ આપ્યો છે.)

પ્રકરણ છવીસમું

સુલતાન મહમૂદ બેગડો–ચાલુ–સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈઓ

જૂનાગઢ, ઐતિહાસિક ગૂજરાતનું પહેલું પાટનગર

દક્ષિણના નિઝામશાહને મદદ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચૌદ વર્ષની નાની વયમાં ગાદીએ આવતાંની સાથે અમીરોનો બળવો હિંમતથી દબાવી દીધો એ જોયું. એ પછી બીજા જ વર્ષથી એણે વિજયો માટે ચારે તરફ નજર દોડાવવા માંડી. શરૂઆતમાં થોડો સમય વ્યવસ્થામાં અને કપડવંજ તરફ જઈ માળવાની સરહદ સુધી શિકાર વગેરેમાં ગાળ્યો એવામાં ઈ. સ. ૧૪૬૨ માં દક્ષિણના નિઝામશાહ તરફથી મહમૂદને પત્ર મળ્યો કે માળવાનો સુલતાન મોટું લશ્કર લઈ દક્ષિણ તરફ ચડી આવે છે અને એમાં ગૂજરાતના બાદશાહને સહાય માટે આગ્રહભરી વિનતિ કરી હતી[1] મહમૂદને તો પત્ર વાંચી દક્ષિણના સુલતાનની મદદે જવાનું મન થયું અને પોતાના અમીરોએ ગાદી ઉપર બેઠા પછી ટૂંકા સમયમાં એટલે છેટે લડાઈ કરવા જવાની ના પાડી[2] છતાં મોટું લશ્કર લઈ સુલતાને કૂચ કરી અને નદરબાર જઈ પડાવ નાખ્યો. આ સમાચાર સાભળી માલવી સુલતાન દક્ષિણનો મુલક લૂંટી લડાઈ કર્યા વગર પાછો ફર્યો તવારીખકારો કહે છે કે આ ચડાઈમાં ગુજરાતી લશ્કર ખૂબ મોટું હતું અને એ સમયમાં કોઈ બાદશાહ પાસે એવડું મોટું અને એટલું સુસજ્જ લશ્કર નહોતું. ગૂજરાતનાં લગભગ બધાં ગામડાં લશ્કરી નોકરી માટે જાગીર તરીકે આપી દેવાયાં હતાં અને ખાલસામાં કાંઈ રહ્યું નહોતું[3] નદરબારમાં નિઝામશાહ તરફથી માળવી

---

૧ દક્ષિણ તરફની આ ચડાઈનું વર્ણન સિકંદરી, તબકાતે અકબરી, ફિરિસ્તા વગેરે તવારીખ ગ્રંથો લંબાણથી કરે છે ગૂજરાતની અંદરના વહીવટ માટે આ વર્ણન ખાસ જરૂરી નથી સુલતાનનું વય જોતા સરહદની બહાર જઈ બીજાને મદદ કરવાનું કાર્ય જરા વિચિત્ર લાગે છે. સિકંદરી ગૂ. ભા પૃ. ૮૭–૮૮. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૪૩–૪૪. આ લડાઈમાં કાં તો માળવાને દબાવવાનું કારણ કે મોટી મોટાઈ લેવાનું કારણ જણાય છે

૨. તારીખે ફિરિસ્તા લખે છે કે સુલતાનનો કાકો અકવાડિયા સુધી ગાદી ઉપર આવ્યો હતો તે ગાદી પાછી મેળવવાની ખટપટ કરે છે માટે સુલતાન દૂર ચડાઈ કરે છે તે યોગ્ય નથી.

૩. સિકંદરી પૃ. ૮૯. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૪૫. સિત્તેર હજાર ઘોડેસવાર

ચડાઈનું વર્ણન કરતાં બીજો પત્ર મહમૂદને મળ્યો અને એણે અમદાવાદ પાછો ફરવાનો વિચાર કર્યો. સુલતાન અમદાવાદ તરફ થોડે છેટે સુધી ગયો એટલે ખૂબ મોટું લશ્કર લઈ મહમૂદ ખલજીએ માળવાથી પાછો દક્ષિણ તરફ ચડી દેવગઢ સુધીનો મુલક ઉજાડ કર્યો, ત્યારે સુલતાને ફરી નંદરબાર આવીને મુસલમાન બાદશાહોએ એક બીજા સાથે ન લડવું જોઈએ એમ માળવાના સુલતાનને લખ્યું અને એ પાછો ફર્યો. સુલતાન મહમૂદે પણ અમદાવાદ પાછા ફરતાં રસ્તામાં દરિયાની નજીકમાં આવેલા એક પહાડી કિલ્લાને જીતી લીધો. એનું કારણ એમ કહેવાય છે કે ત્યાંના લોકો વહાણો-ની અવરજવરને જોખમરૂપ હતા એનું વર્ણન આગળ કરીશું. તવારીખ-કારો આ દક્ષિણની ચડાઈની ખૂબ લાંબી વિગતો આપે છે, પરંતુ એમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી.

આ અર્થ વગરની લડાઈઓ અને કૂચોમાંથી પાછો ફરી થોડાં વર્ષ અમદાવાદમાં પસાર કરી ઈ સ ૧૪૬૭ માં, એટલે કે પોતે ઉમરલાયક થયો તેને બીજે જ વર્ષે, મહમૂદે સૌરાષ્ટ્ર તરફ ચડાઈ કરવાનો નિશ્ચય કરી જૂનાગઢનો વિજય કરવા માટે કૂચ કરી. એ સમયે ચુડાસમા વંશનો પ્રસિદ્ધ રા. મંડલિક જૂનાગઢનો રાજા હતો.

સિકંદરીએ કરેલું સૌરાષ્ટ્રનું વર્ણન

સૌરાષ્ટ્ર કે સુરાષ્ટ્ર એ એના નામ પ્રમાણે દરેક રીતે સુંદર પ્રદેશ હતો. સુલતાન મહમૂદ ગઝનવીએ સોમનાથના મહિમા અને સંપત્તિથી આકર્ષાઈને સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ચડાઈ કરી હતી એ પાછળ જોઈ ગયા. દિલ્હીના સુલતાનોના સમયમાં પણ સોરઠ ઉપર ચડાઈ થયેલી અને મુહમ્મદ તઘલકે સોરઠમાં નિવાસ કરેલો એ પણ જોઈ ગયા. મિરાતે સિકંદરી સોરઠની પ્રશંસા કરે છે એ અહીં જોવા જેવી છે: "ગિરનારનો રાજા કોઈ બાદશાહની બીક રાખતો નહિ, કારણ એનો કિલ્લો આકાશ જેટલો ઊંચો હતો અને ત્યાં સુધી કોઈનો પાશ પહોંચ્યો નથી. જૂનાગઢના કિલ્લામાં એનું રહેઠાણ હતું અને એ કિલ્લાની દીવાલો મિસરના કિલ્લા જેવી હતી. સોરઠ જેવા દેશનો એ રાજા ધણી હતો સોરઠ દેશ એવો સરસ છે કે

અને પાયદળ હાથી આ લશ્કરમાં હતા એવું વર્ણન જરા અતિશયોક્તિભરેલું લાગે છે. દરેક મનસબદાર પોતાની જાગીરમાં ઘોડા રાખે અને લડાઈ વખતે ભેગા થાય તો જ આ શક્ય બને

જાણે પરમેશ્વરે પોતે માળવા ખાનદેશ અને ગૂજરાતમાંથી તત્ત્વ ચૂંટી કાઢી દુનિયાના લોકોને બતાવવાને માટે તે બનાવ્યો હતો. અથવા તો જાણે કુદરતના નાણાવટીએ આ ત્રણે દેશોની કસોટીરૂપ બનાવ્યો હતો. એનાં બંદરો બીજા દેશોનાં બંદરો કરતાં અધિયાતાં હતાં, કારણ કે આ ત્રણે દેશોમાં જે અનાજ અને ફળ આવતાં તે આ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતાં અને બીજો માલ પણ એ દેશનાં બંદરોમાં થઈને આવતો. "[5]

સોરઠના લૂટારાઓ હમેશાં ગૂજરાતની સીમ ઉપર લૂટ ચલાવતા. સુલતાન અહમદશાહે સોરઠ ઉપર ચડાઈ કરેલી, પણ એમાં એને ખાસ વિજય પ્રાપ્ત થયેલો નહિ, અને માત્ર મુલક તારાજ કરી લોકોને ત્રાસ આપી પાછો ફરેલો. સુલતાન મહમૂદને સોરઠ જીતવાનું મન ઘણા સમયથી હતું, પરંતુ સોરઠના કિલ્લાઓની મજબૂતી અને એ જીતવા માટે જે સામગ્રી જોઈએ એ બધી તૈયાર કરવાની મુશ્કેલીઓથી વિલંબ થતો હતો. છેવટે હિ. સ. ૮૭૧ (ઈ. સ. ૧૪૬૭) માં તૈયારી કરી સુલતાને જૂનાગઢ ઉપર સવારી કરી. [6]

ઐતિહાસિક યુગનું પહેલું પાટનગર

ઐતિહાસિક યુગની શરૂઆતથી જ જૂનાગઢ સૌરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું આખા મહાગૂજરાતનું પહેલું ઐતિહાસિક પાટનગર જૂનાગઢને ગણી શકાય. એ પહેલાંનું આપણા પ્રદેશનું પાટનગર દ્વારકા હતું, પરંતુ એ પ્રાગૈતિહાસિક યુગમાં ગણાય ભારતના સમ્રાટ અશોકના સમયના સુદર્શન સરોવરના લેખને લીધે જૂનાગઢનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ સમસ્ત ભારતના ઇતિહાસમાં બહુ જ છે એ વાતનો સામાન્ય ઉલ્લેખ પહેલા ભાગમાં આપણે કરી ગયા છીએ. જૂનાગઢનું પ્રાચીન ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર છે. આ શહેરે લગભગ સાતસો વર્ષ સુધી આપણા ભૂમિવિભાગના પાટનગરનું સ્થાન ભોગવ્યું છે અને એટલો લાંબો સમય અવિચ્છિન્ન પાટનગર રહ્યું હોય એવું બીજું કોઈ શહેર ભારતમા ભાગ્યેજ જડશે[7] .

પુરાણોમાં ગિરનાર

ગિરનારની આસપાસના સ્થળને પુરાણોમાં વસ્ત્રાપથ ક્ષેત્ર કહ્યું છે

૫. મિરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૯૧. આ પછી સિકંદર પોતાના સમયમા સોરઠનું વર્ણન કરે છે તે યથાસ્થાને જોઈશું

૬. સિકંદરી પૃ. ૯૨.

૭. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોકના સમયથી ગુપ્ત સમ્રાટોના સમય સુધી ગિરિનગર પાટનગર તરીકે રહ્યું છે.

એને રૈવતક ક્ષેત્ર પણ કહે છે. સ્કંદપુરાણમાં એ ક્ષેત્રનું માહાત્મ્ય તથા ભૂગોળ આપેલાં છે. મહાભારતમાં પણ એ ક્ષેત્રનો ઉલ્લેખ છે. એમાં ઘણાં તીર્થો છે, પણ ત્રણ મુખ્ય છે.[8] 'વસ્ત્રાપથમાં દેવવર ભવ (શિવ) છે, રૈવતકમાં દામોદર–વિષ્ણુ છે, અને ગિરિની ઉપર શ્રી અંબિકા છે.[9] એટલે ગિરનાર–જૂનાગઢનાં આ ત્રણ મહાસ્થાનોથી એનો સ્થળનિર્ણય નિશ્ચિત છે. ભવ એ હાલના ભવનાથ મહાદેવ છે. દામોદર વિષ્ણુ ગિરિતળેટીમાં દામોદર કુંડ સાથે સુપ્રસિદ્ધ છે; અને ગિરનારને મસ્તકે શ્રી અંબાજીનું સુંદર સ્થાન શોભી રહ્યું છે. ગિરનારનાં નામો ઉજ્જયંત, ઉર્જયંત વગેરે પુરાણોમાં અને શિલાલેખોમાં જુદી જુદી રીતે લખેલાં મળે છે. રૈવત કે રૈવતક એ પ્રાચીન ભૂગોળમાં પર્વત અને પ્રદેશ બન્નેનાં નામ છે.[10] ગિરનાર–ઉજ્જયંત અને રૈવત એ બન્ને નામો આપણા પૌરાણિક સાહિત્યમાં એવી રીતે વપરાયાં છે કે એ બે પર્વતો એક જ કે ભિન્ન એ સમજવાનું જરા મુશ્કેલ બન્યું છે અને વિદ્વાનોમાં ખૂબ મતભેદ ઉત્પન્ન કર્યો છે; ગિરનારની બાજુના–એના ભાગ જેવા એક ડુંગરને રૈવત કહે છે એમ ઘણે ભાગે માનવું થાય છે. પુરાણોના ઉલ્લેખોની ચર્ચામાં પડવાનું અહીં સ્થાન નથી, પરંતુ બધા ઉલ્લેખો સાથે જોતાં એ બન્ને પર્વતોને એક માનવા કે રૈવતને બીજે સ્થળે ઘણે દૂર માનવો તેના કરતાં બન્નેને ગિરનારના જ ભાગ માનવા એ વધારે સંગત લાગે છે.[11]

---

૮. સ્કંદપુરાણ પ્રભાસખંડ, વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય. વળી શ્રી. ઉમાશંકરના 'પુરાણોમાં ગુજરાત' એ ગ્રંથમાં વસ્ત્રાપથ શબ્દ જુઓ. એમાં રૈવતક, ઉજ્જયંત, વગેરે શબ્દો માટે પણ ઉત્તમ ચર્ચા કરી છે.

૯. સ્કંદપુરાણ, પ્રભાસખંડ. વસ્ત્રાપથ માહાત્મ્ય: वस्त्रापथे देववरो भवः स्थितो दामोदरो रैवतके व्यवस्थितः । अंबेति देवी गिरिमूर्ध्नि संस्थिता ।

૧૦. વરાહમિહિર બૃહત્સંહિતામાં રૈવતકને પ્રદેશ તરીકે સૌરાષ્ટ્રની સાથે જ ગણાવે છે. પુરાણોમાં એને પર્વત પણ ગણ્યો છે.

૧૧. રૈવતને માટે શ્રી. ઉમાશંકરે ખૂબ ચર્ચા કરી છે. દ્વારકાને હાલની દ્વારકાની જગ્યાએ સિદ્ધ કરવા માટે એમણે જે કારણો આપ્યાં છે તે અહીં અસ્થાને છે. પરંતુ રૈવત દ્વારકાની પાસે જ હતો તે કારણથી રૈવત નામનો કોઈ નાનો ટેકરો દ્વારકાની સાથે સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માનવા લલચાય છે. શ્રી દુર્ગાશંકર જૂનાગઢને જ દ્વારકા માને છે એટલે ગિરનાર જ રૈવત ઠરે છે. એની વિરુદ્ધ શ્રી. ઉમાશંકર દલીલો કરે છે. ચર્ચા રસમય છે. પરંતુ રૈવત હાલની દ્વારકા પાસે હોય એ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. આપણાં પુરાણોમાં ભૌગોલિક સ્થળોના નામો અને ક્રમમાં ખૂબ ગૂંચવાડો છે અને ઘણીવાર એક જ વિભાગના નાના પેટાવિભાગોને એક સાથે જુદા

પ્રાચીન ગિરિનગર

આમ પુરાણો અને મહાભારતમાં ઉજ્જયંત અને રૈવત એવાં નામો મળવા છતાં જૂનાગઢ પાસેના પર્વતનું નામ ગિરનાર પડયું છે તે જોતાં ઐતિહાસિક નામ ગિરિનગર એ બહુ જ મહત્ત્વનું છે. મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના લેખમાં પર્વતનું નામ ઉર્જયંત છે અને સ્થળનું નામ ગિરિનગર છે, એટલે જૂનાગઢની નજીકની જગ્યાએ જે નગર હશે તેનું જ નામ ગિરિનગર છે આ નગર ઉજ્જયંત પર્વતમાંથી નીકળતી સુવર્ણરેખા (સોનરેખ) અને પલાશિની નામે નદીઓની પાસે હતું અને એ બન્ને નદીઓના પાણીને ત્રણે બાજૂ કુદરતી દીવાલો જેવા ટેકરા હતા અને એક બાજૂ કૃત્રિમ બંધ બંધી એક સરોવર બનાવ્યું હતુ તેનું નામ સુદર્શન તળાવ હતું. એક વખત ખૂબ ભારે વરસાદ અને પવનના તોફાનમાં બન્ને નદીઓ અને બીજાં નાળાંમાં મોટું પૂર આવવાથી નગરનાં અને સરોવર કાંઠાનાં પર્વતશિખરો, ઝાડ, કાંઠાના બંધ, મેડા, અગાસીઓ, દરવાજા તથા વિસામાઓ તૂટી ગયા અને મોટો બંધ પણ તૂટી ગયો.[૧૨] એ મહાક્ષત્રપ રુદ્રદામાના સચિવે એ સમરાવ્યો, એવું એના લેખમાં વર્ણન છે. આ ઉપરથી ગિરિનગર હાલના જૂનાગઢની પાસે પણ ગિરનાર પર્વતની જરા વધારે પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે. સમ્રાટ અશોક અને રુદ્રદામાના લેખો ગિરિનગર શહેરમાં જતા આવતા મુખ્ય માર્ગમાં બધાની નજરે ચડે એવી રીતે અને સુદર્શન તળાવને કાંઠે જ મોટા ખડક ઉપર કોતરેલા હોવા જોઈએ [૧૩] ગિરિનગર એટલે પર્વતની છેક પાસે વસેલું નગર અથવા તો હાલના પર્વતો ઉપર વસાવેલાં સ્થાનો "હિલસ્ટેશન" જેવું પર્વતના ચડાવ ઉપર ઊંચીનીચી જગ્યાઓમાં બાંધેલું નગર જ કહી શકાય. આ પ્રાચીન ગિરિનગરનો સ્થળનિર્ણય હજી ચોક્કસ રીતે થયો નથી. રુદ્રદામાના લેખ પછી વરાહમિહિરની બૃહત્ સંહિતામાં અને કવિ રાજશેખરની કાવ્યમીમાંસામાં

જુદાં ગણાવે છે. એટલે સ્થળનિર્ણય બહુ મુશ્કેલ બને છે. સ્થળોનું એકબીજાથી છેક નક્કી કરવામાં પણ ગૂંચવણ છે. ઉજ્જયંત–ગિરનારને સોમનાથની પાસે મૂકયો છે।

૧૨. "રુદ્રદામાનો ગિરનારનો લેખ."–(य) माणानुरूपप्रतीकारमपि गिरिशिखरतरुतटाट्टालकोपतल्पद्वारशरणोच्छ्रयविध्वंसिना युगनिधनसदृशपरमघोरवेगेन वायुना ......આ ઉપરથી ગિરિનગરના બાંધકામનો ખ્યાલ આવે છે.

૧૩ હાલ લેખ જે ખડક ઉપર કોતરેલો છે તે સ્થળ ગિરિનગરનું મુખ્ય સ્થળ હશે, ત્યાંથી પશ્ચિમમાં કાંઈક સીધી લીટી દોરવામાં આવે તો ઉત્તરનો નીચાણવાળો ભાગ સુદર્શન તળાવનો અને દક્ષિણનો ભાગ પણ ઢોળાવ વાળો ભાગ ગિરિનગરના વિસ્તારનો હોવા સંભવ છે, જે હમણાંના કાળવા દરવાજા સુધી પહોંચે.

એ નામ મળે છે, એટલે ઇ. સ. ની પાંચમી સદી સુધી ગિરિનગર એ 'શહેરનું' નામ રહ્યું હોય, અને દસમી સદીમાં રાજશેખરે એને પર્વતના નામ તરીકે ગણાવ્યું છે એટલે નગરનું નામ પાસેના ઉજ્જયંતને અપાયું અને તે સમયથી એ પર્વતનાં પૌરાણિક નામો પ્રશસ્તિઓ વગેરેમાં જ રહ્યાં, પણ લોકપ્રિય નામ તો "ગિરનાર" પડી ગયું, અને તે આજ સુધી ચાલુ છે. ૧૪ સુદર્શન તળાવનો બંધ ત્રણ વખત તૂટયાના ઉલ્લેખ છે. છેલ્લો ક્યારે તૂટયો અને જંગલ ક્યારે વધ્યું તેનો સમય નક્કી થઈ શકતો નથી. આમ એક સમયનું મોટું અને સુંદર શહેર ગિરિનગર પણ જંગલ થઈ ગયું અને વસ્ત્રાપથક્ષેત્ર ઉપર રાજ્ય કરનારા ચુડાસમાઓએ વથળી-વામન-સ્થલીમાં રાજધાની કરી.

જૂનાગઢ નામ પડવાનું કારણ

આ પ્રાચીન મહાસ્થાનનું નામ પાસેના પર્વતને મળી ગયું ત્યારે જૂનાગઢ નામ શી રીતે પડયું તે જોઈએ. મિરાતે સિકંદરીમાં એનું સયુક્તિક ગણી શકાય એવું કારણ આપેલું છે, અને તે એના લેખકના સમયમાં સોરઠના લોકોમાં મનાતું હતું એ ઉપરથી લખેલું છે. એમ કહેવાય છે કે વંથળીમાં રાજધાની હતી ત્યારે ગિરનાર અને વંથળીની વચ્ચે એક ગાઢ જંગલ હતું, અને એમાં માણસ કે ઘોડો દાખલ થઈ શકતાં નહિ. એક વખત એક કઠિયારો જંગલમાં ઊંડો ચાલ્યો ગયો અને એની નજરે એક જૂનો કિલ્લો દેખાયો, તથા તેનો દરવાજો પણ નજરે પડયો. કઠિયારાએ વંથળી આવીને રાજાને વાત કહી. રાજાએ ઘણા કઠિયારાઓ મોકલી જંગલ કપાવી નંખાવ્યું અને કિલ્લો ખુલ્લો થયો. રાજાએ જૂનો ઇતિહાસ જાણનારા પુરુષોને આ કિલ્લો કોણે બાંધેલો અને ક્યારે બાંધ્યો વગેરે હકીકત પૂછી, પણ કોઈએ એ વાતનો ખુલાસો કર્યો નહિ. એટલે જેના બાંધનારનું નામ અને બંધાયાના સમયનો પત્તો ન લાગ્યો એવા કિલ્લાનું નામ જૂનો કિલ્લો એટલે 'જૂનોગઢ'

૧૪ વરાહમિહિર ગિરિનગર નામ દક્ષિણમાં મૂકીને ગોટાળો ઉત્પન્ન કરે છે. એ મહાન પંડિત સ્થળો આપવામાં પુરાણો કરતાં કાંઈક વધારે ચોકસ છે છતાં આવી દિશાની ભૂલો પણ એણે કેટલીક કરી છે. ગિરિનગર દક્ષિણમાં કોઈ બીજું હોય એમ ધારવાનું કાંઈ કારણ નથી. પાંચમી દસમી સદી સુધીમાં ખાસ ઉલ્લેખો મળતા નથી અને એટલા સમયમાં શહેરનું નામ પર્વતને મળ્યું એ ઇતિહાસમાં એક વિચિત્ર ઘટના પણ કહી શકાય. રાજશેખર પણ મોટા પર્વતો વર્ણવતાં આપણા પ્રાંતના પર્વતોમાં ગોવર્ધન પછી ગિરિનગર અને પછી દેવસભ લખે છે. એ ઉપરથી આપણા પ્રાચીન લેખકોની ક્રમ અને દિશાની માન્યતા સમજાશે.

પડયું. [15] જીર્ણદુર્ગ વગેરે નામ "જૂના ગઢ" ઉપરથી થયેલાં છે. [16] 'સુલતાન મહમૂદે જ્યારે જૂનાગઢ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રા' મંડલિકની સત્તા નીચે કિલ્લો ઘણો મજબૂત ગણાતો હતો. એ સમયે કિલ્લો કેવો ગણાતો હતો એનું વર્ણન સિકંદરીમાં ફારસી કાવ્યોની અતિશયોક્તિથી કર્યું છે એમાં લખે છે કે "આ કિલ્લો એવો છે કે એનું આકાશ સુધી મસ્તક પહોંચેલું છે અને એનું શિખર સૂર્યચંદ્રને મુકામ કરવાની જગ્યા છે. કિલ્લાનો રંગ નીલો છે અને એના રખેવાળ શનિને ડરાવે એવા છે. 'એનો દેખાવ રાત્રિથી પણ વધારે અંધારો છે. અને એના રસ્તાઓ વાળથી પણ વધારે સાંકડા છે. આકાશનાં ચાર રાશિમંડળોની બરાબરી કરે એવો એનો એક બુરજ છે." [17] આ વર્ણન ગિરનારના ઉપરકોટનું છે કે જૂનાગઢના ઉપરકોટનું છે એ સમજાય નહિ એવું છે. સિકંદરી લખે છે કે ગિરનારની દક્ષિણ બાજૂ ડુંગરા બહુ મોટા નથી અને વચ્ચે ગાઢું જંગલ છે તેમાં વનચર પ્રાણીઓ રહે છે. એ જંગલમાં ખાનત નામની એક જંગલી પશુઓ જેવી હિંદુઓની જાતિ પહાડની તળેટીમાં ઘર બનાવીને રહે છે અને એમને પકડવા લશ્કર મોકલો તોપણ પકડાતા નથી. [18] આ જંગલમાં થતાં ઝાડનું વર્ણન પણ કર્યું છે અને કેટલાંક ઝાડ એવાં થાય છે કે જેમનાં નામ પણ કોઈ જાણતું નથી. મિરાતે અહમદી આવાં કેટલાંક ઝાડનું વર્ણન ચમત્કાર જેવું કરે છે. [19] સિકંદરી આગળ લખે છે કે એ પહાડની પશ્ચિમે ચાર તીરવા છેટે એક પથ્થરની ટેકરી છે અને તેના ઉપર એક કિલ્લો બાંધેલો છે તેનું નામ 'જૂનાગઢ' છે. એને ત્રણ દરવાજા છે આ વર્ણન એ સમયના ઉપરકોટનું છે. [20] ઉપરકોટ કોણે બંધાવ્યો એનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ મળતો નથી, પરંતુ ચુડાસમા ગ્રહરિપુએ બંધાવ્યો હોય એમ મનાય છે. જૂનાગઢનો આ કિલ્લો મજબૂત છે અને એની આસપાસ પથ્થરમાંથી ખોદી કાઢેલી ખાઈ છે. દસમી

---

૧૫. મિરાતે સિકંદરી. ગુ. ભા. પૃ. ૯૩-૯૪,

૧૬. જીર્ણદુર્ગ-યવનગઢ વગેરે જૂનાગઢ ઉપરથી બનાવેલાં નામો છે.

૧૭. સિકંદરી. પૃ ૯૨-૯૩.

૧૮. સિકંદરીના ભાષાંતરકાર 'ખાનત'ને કાઠી કહે છે, પરંતુ એ પથ્થર ફોડીને ખાણ ખોદનારા હોય.

૧૯. અહમદીની પુરવણી પૃ. ૨૫૦-૫૨. એમાં ચમત્કારિક વર્ણન આપેલાં છે.

૨૦. સિકંદરી. પૃ. ૯૩. તીરવા એટલે ચાર ધનુષ છેટે. પુરાણોમાં ધનુષથી છેટા માપેલા છે.

સદીમાં વંથળીથી ગ્રહરિપુ અને એના વંશજો જૂનાગઢને રાજધાની બનાવીને રહ્યા હોય એમ લાગે છે. આજનો ઉપરકોટ તો મુસલમાની સમયમાં સુધારાવધારા કરીને સમરાવ્યો હોય એવો છે, પરંતુ રજપૂત સમયના અવશેષો એમાં મળી આવે છે. ચુડાસમાઓના પહેલાં ગિરિનગર શહેરને આ કિલ્લો હતો કે નહિ તે જાણવાનું આજે કાંઈ સાધન નથી. પરંતુ ગિરનાર ઉપર બૌદ્ધ વિહાર હતા[૨૧] અને ચીનો મુસાફર હુએનસેન એનો ઉલ્લેખ કરે છે તે ઉપરથી ત્યાં થોડી ઘણી પણ વસ્તી હશે એમ સમજાય છે. ઉપરકોટમાં રા'નવઘણનો કૂવો ખાસ જોવાલાયક છે અને એમાં ઊતરવાનાં ૨૩૫ પગથિયાં છે[૨૨] અડીકડીની વાવ પણ જોવાલાયક છે. મુસલમાનોએ જીત્યા પછી એમાં રા'મંડલિકના મહેલ કહેવાતા કોઈ મકાનને જુમામસ્જિદમાં ફેરવી નાંખેલ પણ જણાય છે. અને ૧૬ મી સદીમાં ઇજિપ્તમાં ઢાળેલી એક મોટી તોપ છે, તેનો ઉલ્લેખ આગળ કરીશું. બીજી રીતે ઉપરકોટ આજે વેરાન દશામાં છે.

જૂનાગઢ પર પહેલી ચડાઈ

સુલતાન મહમૂદે જૂનાગઢ ઉપર પહેલી ચડાઈ ઈ. સ. ૧૪૬૭ માં કરી. એણે આ ચડાઈ કરતી વખતે કરેલી લશ્કરી તૈયારીનું અને એ માટે ભેગાં કરેલાં કીમતી હથિયારોનું વર્ણન તવારીખમાં આપેલું છે. મહમૂદ જ્યારે જૂનાગઢના કિલ્લા પાસે પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાંના હિંદુઓ પોતાનાં મિલકત અને કુટુંબોને 'મહાબિલા'[૨૩] નામની એક પહાડી ખોમાં સલામતીની જગ્યાએ

૨૧. જૂનાગઢ અને ગિરનાર તથા ઉપરકોટમાં એવી ગુફાઓ છે અને લોકો અજ્ઞાનથી ખાપરાકોડિયાની ગુફાઓ એવાં નામો આપે છે.

૨૨. આ માટે એક દોહરો પ્રસિદ્ધ છે :

અડી કડી વાવ ને નવઘણ કૂવો
જેણે ન જોયા તે જીવતો મૂઓ.

આ બે વડારણો હતી એમ કહેવાય છે.

૨૩. મિરાતે સિકંદરીમાં મહાબિલા ખો લખે છે, બીજી તવારીખોમાં મહાબિલા અને મહાબલા લખે છે. શબ્દ સંસ્કૃત જેવો દેખાય છે, પરંતુ આ નામનો કાંઈ પણ પત્તો આજે લાગતો નથી. ફારસી તવારીખોએ આ શબ્દ ક્યાંથી કાઢ્યો તે સમજાય તેવું નથી. ભવનાથથી ગિરનાર ઉપર જવાના કોઈ સાંકડા રસ્તાને એ જમાનામાં એવું નામ આપવામાં આવ્યું હોય અને પાછળથી એ ભુલાઈ જવાયું હોય એમ બને. આ લખતી વખતે પણ આ બાબત તપાસ કરાવેલી, પણ પત્તો લાગ્યો નથી. રાસમાળા મોહબીલ લખે છે, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીમાં આ નામ નથી.

લઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે આ ખોમાં દુશ્મન જઈ શકે એવું હતું નહિ અને એમાં જવાનો રસ્તો સુરક્ષિત હતો. સિંધનો શાહજાદો અને સુલતાનનો મામો તઘલખશાહ આ બધી વિગતના સમાચાર લઈને સુલતાન પાસે આવ્યો, અને બીજે દિવસે એક નાની ટુકડી સાથે જઈને મહમૂદે હિંદુઓના સરંજામની લૂંટ ચલાવી. રક્ષકોએ બચાવ કર્યો પણ એમની ખુવારી થઈ. તવારીખકારો કહે છે કે રાંમડલિકે તાબેદારી સ્વીકારી ને ખંડણી આપી એટલે ઘેરો ઉઠાવી લઈ સુલતાન અમદાવાદ ગયો. આ વર્ણનમાં તવારીખકારોના શબ્દો જોતાં એમ લાગે છે કે ગિરનારનો કિલ્લો જીતવો સહેલો નથી એમ સુલતાનને લાગ્યું હોય અને ભવિષ્યમાં વધારે તૈયારી કરીને બીજી ચડાઈ કરવાનું ધારી પાછો ગયો હોય. "સમય જોતાં એ વર્ષને માટે કિલ્લો જીતવાનું મુલતવી રાખવું એમ સુલતાનને લાગવાથી ખંડણી લઈ પાછો ગયો."[૨૪] એ શબ્દો જોતાં એમ સમજાય છે કે પહેલી ચડાઈમાં સુલતાન ફાવ્યો નથી જો કદાચ રાંમડલિકે ખંડણી આપવાનું કહેવડાવ્યું હોય તોપણ મુસલમાન લશ્કર આસપાસની વસ્તીને લૂંટી મુલકને ઉજ્જડ કરતું હતું તે અટકાવવાના હેતુથી સમાધાન કર્યું હોય એમ જણાય છે.

બીજી ચડાઈ

બીજે જ વર્ષે ઈ. સ. ૧૪૬૮ માં મહમૂદને સમાચાર મળ્યા કે રાંમડલિક સોનેરી છત્ર ધારણ કરીને ભભકાથી મૂર્તિપૂજા કરવા જાય છે.[૨૫] આ સાંભળીને સુલતાનના મનમાં ઈર્ષ્યા પેદા થઈ. એણે ચાળીસ હજારનું લશ્કર મોકલીને જૂનાગઢના રાજાને તાબે કરી છત્ર ખૂંચવી લેવા

૨૪. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૫૦. મિરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા પૃ. ૯૬ તારીખે ફિરિસ્તા કહે છે કે ગરમીની મોસમને લીધે સુલતાનને લડવું ઠીક ન લાગ્યું અને તેમ પણ મહમૂદ લડી શક્યો નહિ. મહાબિલા ઓના રક્ષકો જેને ફિરિસ્તા બરાઓ (Baraos) લખે છે તે સમજાય તેવું નથી, જ્યારે તબકાત પ્રધાનો લખે છે.

૨૫ આ મૂર્તિપૂજાનો ઉલ્લેખ ક્યાંનો છે તે સ્પષ્ટ નથી. મહમૂદે લાંબો સમય જૂનાગઢમાં રહીને સોરઠની લડાઈઓ કરી. એમાં તવારીખોમાં સોમનાથનો ઉલ્લેખ એકે વાર નથી સાગરકાંઠે એ સમયે મુસલમાન સત્તામાં હતો અને દીવમાં ગુજરાતી નૌકાસૈન્યનું વડું મથક હતું, એટલે સોમનાથના ઉલ્લેખો એ સમયમાં મળતા નથી. શ્રી. મુનશી અને શ્રી. પારેખ એમના સોમનાથના આગળના ઐતિહાસિક હેવાલમાં મહમૂદના સમયમાં એક વાર મંદિરનો ધ્વંસ થયો એમ લખે છે. તવારીખોમાં તો એનો ઉલ્લેખ મળતો નથી. મંડલિકની મૂર્તિપૂજાનો ઉલ્લેખ ગિરનાર જૂનાગઢ પૂરતો જ હોવો જોઈએ.

ફરમાન કાઢયું અને છત્ર ન આપે તો દેશને લૂંટીને વેરાન કરવા ફરમાવ્યું. રા'માંડલિકે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે છત્ર અને બીજી કીમતી ભેટો સુલતાનને મોકલી આપી યુદ્ધ થતું અટકાવ્યુ. સુલતાને આ ભેટો અને દ્રવ્ય ગવૈયાઓને વહેંચી દીધું.[૨૬]

ગિરનારની ચઢાઈનું ખરું કારણ

ગિરનારના રા' માંડલિક સાથેની લડાઈઓનું વર્ણન જોતાં એમ સમજાય છે કે રા' માંડલિક મહમૂદને ખંડણી આપીને એના તાબેદાર તરીકે રહેત તો કદાચ એનું રાજ્ય કાયમને માટે છીની લેવાનો મહમૂદ નિશ્ચય ન કરત પરંતુ આમાં એક નોંધપાત્ર ઐતિહાસિક કારણ બન્યું તે જોઈએ.[૨૭]

સિંધના ઊછ ગામના મુસલમાન સંત અને ગૂજરાત સલ્તનતનો સ્થાપક ને ગૂજરાતની ગાદી માટે આશીર્વાદ આપનાર, અને અમદાવાદ પાસે વટવાના સંતપુરુષ કુતુબેઆલમ સાહેબના દાદા, સૈયદ જલાલ બુખારી મખદૂમે જહાનિયાંના હુકમથી ઈસ્લામના પ્રચાર માટે સૈયદ સિકંદર માંગરોળમાં આવીને રહ્યા હતા.[૨૮] માંગરોળમાં હિ. સ. ૭૮૫ માં જુમા મસ્જિદ બંધાઈ હતી અને ઈસ્લામનો પ્રચાર થયો હતો. ત્યાં વેપાર અર્થે પણ મુસલમાનોની વસ્તી હતી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં સૈયદ રુકનુદ્દીન ઉર્ફે સૈયદ રાજૂ સૈયદ સિકંદરની ગાદીએ હતા. એમણે અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ સંત શાહઆલમ સાહેબ ઉપર માંગરોળથી એક પત્ર લખ્યો છે. એ પત્રમાં ગઢ ગિરનારનો હિંદુ રાજા મુસલમાનોને શાંતિથી રહેવા દેતો નથી અને ઇસ્લામનો પ્રચાર ભયમાં આવી પડયો છે તે માટે અમદાવાદના સુલતાનની મદદ માંગી હતી. શાહઆલમ સાહેબે એ

---

૨૬. એક તવારીખ આ પ્રમાણે લખે છે, જ્યારે બીજી 'ખબર લાવનારને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે અને ત્રીજી 'નાચનારીઓને વહેંચી દીધું' એમ લખે છે.

૨૭. અમદાવાદના આ બે ઐતિહાસિક પત્રો સૈયદ અબુઝફર નદવી સાહેબને મ્રસાત હાલતમાં મળેલા. એના ફોટોગ્રાફ એમણે પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકમાં પુ. ૫ અંક ૩માં છપાવ્યા છે, અને એ માટે એક ઐતિહાસિક લેખ લખ્યો છે. મૂળ પત્રો અને તેના તરજુમા પણ આપ્યા છે. પત્રો સૈયદ રાજુ અને શાહઆલમ સાહેબના પોતાના જ હસ્તાક્ષરમાં છે એ ખૂબ મહત્ત્વની વાત છે. એ જમાનામાં મુસલમાન મહાપુરુષો કેવા પત્રો લખતા હતા તે જાણવાનું મળે છે.

૨૮. જનાબ નદવી સાહેબે આ આખી ઐતિહાસિક વિગત લંબાણથી ચર્ચી છે. (જુઓ ઉપર્યુક્ત લેખ.)

પત્રનો ઉત્તર પણ વાળ્યો હતો. પત્રો ઘણાં જ વિશેષણોથી ભરેલા છે અને એ સમયના મુસલમાન પત્રોનો ઉત્તમ નમૂનો છે. એનો સાર માત્ર અહીં જોઈએ.

સૈયદ કનુદીનના પત્રનો સાર[૨૯]

માંગરોળના સૈયદ શાજૂનો પત્ર

"લાંબા સમયથી હું આપની ખિદમતમાં હાજર થઈને આપના પવિત્ર કદમો ચૂમું એવી ઇચ્છા મને હતી. બદકિસ્મતને લીધે દુનિયાના વહેવારો અને પાપકર્મમાં હું એવો ડૂબેલો છુ કે આપ નામદારના સ્થળની યાત્રા કરી હું ઉન્નત નથી થઈ શક્યો, મને તેથી દુઃખ થાય છે. આપ કૃપા કરી પરવાનગી આપો તો સેવામાં હાજર થાઉં. મારા દાદા સૈયદ સિકંદર મુહમ્મદને આપના પરદાદા હજરત મખદૂમ જહાનિયાએ સોરઠમાં વસવાનો હુકમ આપ્યો હતો એ પછી મારા મહૂમ પિતા એમને પગલે ચાલીને લોકસેવા કરતા રહ્યા. પિતાના અવસાન પછી એ કાર્ય જારી રાખવા આ રંક સેવક તૈયાર થયો, પરંતુ મુશ્કેલીઓ એવા પ્રમાણમાં સામે આવીને ઊભી છે કે આગળ કદમ ભરવાનું મુશ્કેલ થઈ ગયું છે. ખાસ કરીને ગઢ ગિરનારના રાજા અને વર્તમાન હાકેમો એટલા પ્રમાણમાં મુસલમાનોની વિરુદ્ધ છે કે હવે આ સ્થળે વસવું મુશ્કેલ થઈ પડયું છે આ વખત મદદનો છે. આથી કરીને આપ દુઆ ફરમાવો કે ખુદા અમારી મુશ્કેલીઓ દફા કરે અને મદદ કરીને અમને આ જુલ્મમાંથી બચાવે"

હજરત શાહઆલમ સાહેબના ઉત્તરનો સાર[૩૦]

અમદાવાદના શાહઆલમનો ઉત્તર

"આપ જિનાબનો પત્ર મળ્યો. આપની તન્દુરસ્તીના સમાચારથી ખુશી ઊપજી આપે અમારી મુલાકાતનો ઇરાદો રાખ્યો તે મુબારક છે. આપ જરૂર જલદી પધારજો. આવવાથી મામલાનો તોડ જલદી આવશે.

---

૨૯. આ પત્રમા શાહઆલમ સાહેબનુ એ સમયનુ લોકપ્રિય નામ મિયા મંજલા આપેલુ છે. સિકંદરી સિવાય બીજા ઇતિહાસોમા એ નામ મળતુ નથી અને જુદી જુદી રીતે સિકંદરીમા પણ લખેલુ છે આમા ખરુ નામ મળે છે.

૩૦. આ પત્રમાં ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાનું અને મંત્ર ભણવાનુ લખ્યુ છે તે નોંધપાત્ર છે. જૂના જમાનામા રાજ્ય ઉપર લાગવગ ધરાવતા સતપુરુષો પણ શ્રદ્ધાને ઉત્તેજન આવી રીતે જ આપતા હતા અને હિંદુ સમાજમા પણ આવી રીતો ખૂબ ચાલુ હતી.

મુશ્કેલીઓના નિકાલ માટે નેક ફકીરોની રીત મુજબ ખુદા તરફની આપની મશગૂલતા વધારી દો. વળી દર નિમાઝ પછી દશ વાર આ મંત્ર ભણજોઃ—"અલ્લાહુમ્મા નસીઈઓ એક અલ્લાનાએતિક" (ઓ મારા પ્રભુ! તારી આજ્ઞા ઉઠાવતા રહીને અમે તારી મદદ માગીએ છીએ). હું આજે જ સુલતાનના દીવાનને મળીને અરજ કરીશ. મુલાકાતના વખત સુધીમાં પરિણામ જાહેર થઈ જશે ગઢ ગિરનારના હાકેમની જે ફરિયાદ આપે લખી છે તે બાબત આપ બેફિકર રહો. મગરૂર હાકેમ ટૂંકા સમયમાં યોગ્ય શિક્ષાને પ્રાપ્ત થશે, દોસ્ત ખુશી થશે અને દુશ્મનનાં મોં કાળાં થશે. અદશ્યને હાજર સમજીને એ વાતની આપ ખાત્રી રાખશો. આપ આપનાં બાળબચ્ચાં અને મજલીસમાં હાજર હોય તે સર્વેને ખાસ કરીને મારી દુઆ જણજો, અને પત્રવહેવાર જારી રાખજો, કારણ કે કાગળપત્ર પણ મુલાકાતની બરાબર છે. અંતમાં એટલું કહીશ કે ખુદા રહેમ કરે દુનિયાના સૌથી બહેતર આદમી મુહમ્મદ ઉપર, અને એમની તમામ ઓલાદ ઉપર."

આ પત્રો ઉપરથી એમ જણાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ સૈયદ રાજુની ફરિયાદ મહમદના દરબારમાં કરી. મહમદ એ સંતના આશ્રયમાં જ ઉછર્યો હતો અને ગૂજરાતના સુલતાનોના દરબારમાં બુખારી સૈયદોનું અને ખાસ કરીને શાહઆલમ સાહેબનું ખૂબ માન તેમજ ચલણ હતું એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ, એટલે ગિરનાર ઉપર છેવટની ચડાઈ કરી જૂનાગઢ હંમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કરાવવામાં આ એક ગાઢું અને વિશ્વસનીય કારણ ગણી શકાય.

રા' મંડલિકની પડતીનાં કારણો

કોઈ પણ વંશની પડતીના કારણભૂત થયેલા છેલ્લા રાજાને માટે આપણામાં અનેક વાતો યોજવાનો રિવાજ છે. એ વાતોમાં સમય જતાં ખૂબ અતિશયોક્તિ થઈને લોકહૃદયમાં એવું તો સ્થાન પ્રાપ્ત થાય છે કે એમાં ખરું કેટલું અને ખોટું કેટલું એ સમજવું ખૂબ મુશ્કેલ બને છે હિંદુ ગૂર્જરેશ્વરોમાં છેલ્લા રાજા કર્ણદેવ વાઘેલા માટે, પાવાગઢના છેલ્લા રાજા પતાઈ રાવળ માટે અને જૂનાગઢના છેલ્લા રાજા રા' મંડલિક માટે આપણામાં આવી વાતો યોજાઈ છે. એમ કહેવાય છે કે રા' મંડલિક મોજીલો અને ઉદ્ધત હતો અને સાધુસંતોનું સન્માન કરતો નહોતો. ગૂજરાતના ચિરંજીવ સત કવિ નરસિંહ મહેતાનું એણે અપમાન કર્યું"

હતું એમ કહેવાય છે.[31] સ્ત્રીઓનો પણ એ શોખીન હતો. એના એક વિશલ નામના વણિક પ્રધાનની મનમોહના નામની એક ખૂબ સુંદર સ્ત્રી હતી.[32] રાજાએ એનાં સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળ્યાં ત્યારે પ્રધાનને રાજકાર્ય નિમિત્તે બહાર મોકલી પોતે એ સ્ત્રીની મુલાકાત કરવામાં સફળ થયો અને એના સતીત્વનો ભંગ કર્યો.[33] આ વાત જ્યારે એના પતિ પ્રધાનના જાણવામાં આવી ત્યારે એણે વેર લેવાનો નિશ્ચય કરી રાજાને કહ્યું કે 'કિલ્લાના ભંડારોમાં અનાજ ઘણું જૂનું થઈ ગયું છે એટલે કહો તો નવું લાવીએ.' રાજાએ હા પાડી ત્યારે એણે જૂનું અનાજ ખાલી કરાવી મહમૂદને છૂપી રીતે સદેશો મોકલ્યો કે આ વખતે કિલ્લા ઉપર હુમલો કરશો તો કિલ્લો હાથમાં આવશે. સુલતાને ખુશી થઈને એ પ્રમાણે કર્યું અને કિલ્લો જિતાયો.[34] તવારીખકાર સિકંદર લખે છે કે આ વાત એણે ગૂજરાતના ભરોસાપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળેલી છે. આ ઉપરથી આપણા લોકોને આવી વાતોનો ખાસ શોખ હોય એમ સમજાય છે. એ જ પ્રમાણે એક બીજી વાત પણ રા' મંડલિકને માટે લોકોમાં કહેવાય છે. જૂનાગઢ જિલ્લાના એક ગામમાં નાગબાઈ નામે એક સુંદર ચારણ સ્ત્રી હતી. એના સ્વરૂપનાં વર્ણન સાંભળી રાજા શિકારને બહાને એ ગામ પાસે જઈ ચારણ સ્ત્રીને મેળવવામાં સફળ થયો, અને એના સૌંદર્યથી ભાન ભૂલીને એની આબરૂ લીધી.[35] એનો એને શાપ લાગ્યો. તારીખે સોરઠમાં લખે છે કે સોરઠમાં ઘણા મુસલમાનો આવીને વસ્યા હતા રાજાએ એવા વિધર્મી

---

૩૧. આ વાતમા સત્ય કેટલુ તે સમજાતુ નથી. નદવી સાહેબે ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ વાતની નોંધ લીધી છે.

૩૨. આ નામો સોરઠમા સારી રીતે પ્રચલિત છે, પણ સિકંદરી પ્રધાનનું નામ તાહનસ લખે છે અને એની સ્ત્રીનુ નામ મોહિની લખે છે.

૩૩. સિકંદરીએ મોહિનીને માટે આ પ્રમાણે કવિત લખ્યું છે. " (મોહિની) તારા સૂર્ય જેવા ચહેરાથી અને ગુલાબના ફૂલ જેવા શરીરથી ડાહ્યા માણસોની અક્કલને તુ રમાડે છે. આશકોના લોહીમા પલળેલી તારી આગળીઓ તે ઉનાળાના રંગ જેવી લાલ કરી છે." પૃ ૯૯.

૩૪. એજ, પૃ. ૧૦૦ સિકંદર આ લખાણ પછી "ખરુ ખોટુ ઇશ્વર જાણે' એમ કહે છે. લડાઈનું અને હારનુ ઇતિહાસને શોભે એવું વર્ણન તારીખે બહાદુર શાહીમા આપેલુ છે તે પણ સિકંદર વર્ણવે છે, પૃ. ૯૯.

૩૫. નદવી સાહેબનો લેખ. ચારણ સ્ત્રીનુ નામ નાઝી એવુ લખ્યુ છે. ગામનું નામ મોઝે મોઢ એવુ લખ્યુ છે. એમણે તારીખે સોરઠની હસ્તપ્રત ઉપરથી આ બધો હેવાલ લીધો છે.

વસવાટ કરનારાઓ પાસેથી એવી બાંયધરી માગવી શરૂ કરી કે એમણે દાઢી મૂંડાવવી, ગાય ઝબ્બે નહિ કરવી, અને મસ્જિદના મહેરાબમાં શિવલિંગ કોતરાવવું.[૩૬] એમ કહેવાય છે કે સૈયદ રાજુ જેવા ઓલિયા આવા જુલમોથી કંટાળ્યા હતા. તારીખે સોરઠના આ કથનમાં કેટલું સત્ય હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પરંતુ ઉપર જણાવ્યા તે ઐતિહાસિક પત્રો ઉપરથી એટલું તો સમજાય છે કે એવી જાતની ખરી કે ખોટી ફરિયાદો અમદાવાદ પહોંચી હતી અને એ કારણથી સુલતાને જૂનાગઢને હમેશને માટે જીતી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

જૂનાગઢ જીત્યું

ઈ. સ. ૧૪૬૯ માં માળવાના સુલતાન મહમૂદ ખલજીના અવસાનના સમાચાર આવ્યા. આ સાંભળી ગૂજરાતના અમીરોએ સુલતાનને કહ્યું કે અહમદશાહના વખતથી માળવા જીતી લેવાના પ્રયત્નો ચાલે છે, પણ તેમાં સફળતા મળી નથી. હાલ એ દેશ જીતી લેવાનો વખત છે. અમીરોની આ સલાહ સુલતાનને ગળે ઊતરી નહિ અને એક મુસલમાન સુલતાન ગુજરી ગયો હોય તેનો લાભ લઈ એનો દેશ જીતી લેવો એ માણસાઈ નથી એવો ઉત્તર દીધો.[૩૭] આ વખતે સોરઠ ઉપર ફરી ચઢાઈ કરવાની તૈયારી કરી, બે હજાર તુર્કી ઈરાકી અને અરબી ઘોડા, જેની

---

૩૬. તારીખે સોરઠ, દીવાન રણછોડજી કૃત. આ ગ્રંથ હિંદુનો લખેલો છે અને બહુ પ્રાચીન કહેવાય એવો નથી. એમાં સૌરાષ્ટ્રની લોકવાયકાને આધારે આ વાતો લખી હોય એમ લાગે છે. એના ચારિત્ર્ય માટેની વાતો એની પડતી પછી, બધે બને છે એમ, જોડી કઢાઈ હોય એમ લાગે છે. તવારીખોમાં જે વર્ણન છે તે ગાળીને જોવાથી મંડલિક મહમૂદ સાથે હમેશાં રાજદ્વારી કુનેહથી વર્ત્યો છે. વળી કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર ઉપરથી સમજાય છે કે, મહમૂદ હિંદુ રાજાઓને તાબે કરવાના બહાનાં જ શોધતો હતો. અર્થિલાના દૂદા ગોહિલે સુલતાનની હદમાં ધાડ પાડેલી ત્યારે એને શિક્ષા કરવાનું સુલતાને મંડલિકને કહ્યું અને મંડલિકે એનો બરોબર અમલ કરેલો. કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયર રા'મંડલિકને શૂરો અને લડાયક કહે છે, પણ એ ડાહ્યો હતો અને ક્ષમાવાન પણ હતો એમ લખે છે. એણે સમય પિછાન્યો હતો અને તે પ્રમાણે ડહાપણથી વર્તતો હતો, પરંતુ સુલતાન ધર્માંધ અને ચડસીલો હતો એટલે એના બળ આગળ મંડલિક ફાવ્યો નહિ. લડાઈનું ઐતિહાસિક વર્ણન સિકંદરીએ તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લીધું છે તે યોગ્ય છે, જ્યારે બીજી વાતો એ જ ગ્રંથમાં લોકો પાસેથી સાંભળેલી લખી છે એમ ગ્રંથકાર કબૂલ કરે છે.

૩૭. મિરાતે સિકંદરી. ગૂ. ભા. પૃ. ૯૬–૯૭. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૫૧–૫૨.

દરેકની કીમત બાર હજાર ટંકા હતી, પાંચ હજાર રત્નજડિત મૂઠની તરવારો, એક હજાર સોનેરી મૂઠનાં ખંજરો, અને સાતસો રત્નજડિત કમરબંધ ખાસ લશ્કરીઓમાં વહેંચ્યાં.[૩૮] સોરઠમાં પ્રવેશ કરીને, એણે ચારે તરફનો મુલક લૂંટવા માંડયો અને દેશને વેરાન બનાવ્યો. રા'મંડલિકે આ બધું જોઈ, તાબે થવાની ઇચ્છા બતાવી, પરંતુ સુલતાને ઉત્તર પાડ્યો કે આ વખતે સોરઠ દેશમાં ઇસ્લામનો ધ્વજ ફરકાવી દેશને તાબે કરવો છે.[૩૯] આ ઉત્તર સાંભળીને મંડલિકે કિલ્લા મજબૂત બનાવ્યા, અને સુલતાને જૂનાગઢ પાસે આવીને પડાવ નાંખ્યો. ચાર દિવસ સુધી કિલ્લામાંથી રજપૂતો નીચે ઊતરી આવીને મુસલમાન લશ્કર ઉપર તૂટી પડતા અને લડાઈ કરી પાછા કિલ્લામાં જતા. ચોથે દિવસે સુલતાને ઘેરો મજબૂત બનાવ્યો, પરંતુ મુસલમાનોની ખુવારી ભારે થતી હતી. એક લડાઈમાં પ્રસિદ્ધ અમીર આલમખાન ફારૂકી માર્યો ગયો. આ વખતે ઘેરો કિલ્લાની એટલો તો નજીક હતો કે એના ઉપરથી પથ્થરો ફેંકાતા તે સુલતાનની છાવણીમાં પડતા હતા.[૪૦] મંડલિકે ફરી સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું, પણ સુલતાને કિલ્લો જીત્યા સિવાય કાંઈ સાંભળવાની સ્પષ્ટ ના પાડી. સિકંદરી લખે છે કે મંડલિકના લશ્કરે લડાઈ બંધ કરવાની શરતે કિલ્લો સોંપી દેવા કહેવડાવ્યું તે સુલતાને કબૂલ કર્યું, પરંતુ રજપૂતો નીચેના કિલ્લામાંથી નીકળીને ગિરનારના ઉપરના વધારે મજબૂત કિલ્લામાં જઈને ભરાયા. આ ખબર મળતાં સુલતાને રજપૂતો ઉપર હુમલો કરવા લશ્કર મોકલ્યું, પણ એમાં મુસલમાનોની, ઘણી ખુવારી થઈ.[૪૧] હિંદુ લશ્કર, ઉપરના કિલ્લામાંથી નીકળી રોજ લડાઈ કરી જતું. છેવટે ખોરાકની તંગીથી ખરી મુશ્કેલી ઊભી થઈ અને રા'મંડલિક તાબે થઈને સુલતાન જે કહે તે પ્રમાણે કરવાનું વચન આપી દયા માટે વિનંતિ કરી.[૪૨] અહમદ-

૩૮. સિકંદરી. પૃ. ૯૪–૯૫. તબકાત પૃ. ૨૫૩. હથિયારોના વર્ણનમાં બન્ને આધારોમાં જરા જરા ફેર છે. ઘોડાની સંખ્યા બે હજારને બદલે બેહજાર પાંચ છે. તબકાત કહે છે કે પાંચ કરોડ સોનાના સિક્કા લશ્કરીઓમાં એક જ દિવસ અને રાતમાં થઈને વહેંચવામાં આવ્યા

૩૯. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૫૩.

૪૦. એજ. પૃ. ૨૫૪. સિકંદરી, પૃ. ૯૮.

૪૧. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૫૪.

૪૨. એજ. પૃ. ૨૫૪–૫૫. સિકંદરી અને તબકાત બન્ને લખે છે કે રા'એ મુસલમાન થવાની હા પાડી ત્યારે કહ્યું કે ઊનાના શાહ શમ્સુદ્દીનના હાથથી એનું

રા'ને મુસલમાન થવાનું કહ્યું અને એ પણ છેવટે કબૂલ કર્યું. એથી ખુશી થઈને સુલતાને રા'મંડલિકને "ખાનજહાન"નો ઇલ્કાબ આપ્યો. રા' જ્યારે મહમૂદની સાથે અમદાવાદ ગયો ત્યારે એને જ્યારે જ્યારે પોતાની અસલ સ્થિતિ અને ગિરનાર યાદ આવતો ત્યારે પોતે ખૂબ રોતો હતો.[૪૩] રા' મંડલિકનું મરણ અમદાવાદમાં થયું અને આજે એની કબર અમદાવાદમાં માણેકચોક પાસે કંદોઈ ઓળમાં એક સામાન્ય દુકાનમાં છે.[૪૪] જૂનાગઢના સ્વતંત્ર રાજાઓનો આ રીતે અંત આવ્યો. ઈ. સ. ૧૪૭૦ ના ડિસેંબરની ૪ થી તારીખે કિલ્લો શરણે આવ્યો.

જૂનાગઢનું નામ મુસ્તફાબાદ

જૂનાગઢ જીતીને સુલતાને ત્યાં નવું શહેર વસાવ્યું અને એનું નામ મુસ્તફાબાદ પાડ્યું, અને અમીરોએ પણ મકાનો બંધાવ્યાં તેથી મુસ્તફાબાદ અમદાવાદની નકલ જેવું થઈ ગયું.[૪૫] મોટા કાજીઓ અને સૈયદોને પણ વસાવ્યા. સુલતાને પોતે પણ જૂનાગઢમાં રહેવાનું પસંદ કરી ત્યાં ટંકશાળ કરી મુસ્તફાબાદના નામના સિક્કા પણ પડાવ્યા.[૪૬] ત્યાં રહી એણે સોરઠ દેશની નવી વ્યવસ્થા કરવા માંડી. આસપાસના હિંદુ રાજાઓએ આવીને સુલતાનની તાબેદારી સ્વીકારી તથા તકાદા વગર ખંડણી આપવી શરૂ કરી અને જૂનાગઢમાં ગુજરાતના બાદશાહનો સૂબો હમેશ રહેવા લાગ્યો. આમ મુસ્તફાબાદ નામ પાડ્યા છતાં જેમ આશાવલનું કર્ણાવતી નામ ભુલાઈ ગયું, ચાંપાનેરનું મુહમ્મદાવાદ ભુલાયું, તેમ જૂનાગઢનું નામ નવું ભુલાઈ લોકહૃદયમાં વસેલું જૂનાગઢ નામ જ ચાલુ રહ્યું.

સોરઠનો મુસલમાન થાણદાર

સોરઠના વહીવટ માટે અમદાવાદથી જેની નિમણૂક થતી તેને થાણદાર કહેવામાં આવતા હતા. સુલતાન મહમૂદનો પુત્ર ખલીલખાન જે પાછળથી

ન ઇસ્લામ તરફ આકર્ષાયું હતું, સિકંદરી એમને બુખારી કહે છે અને તબકાતે ...ત્ર દરવીશ કહે છે. સિકંદરી આગળ એમ પણ લખે છે કે રા'ને અમદાવાદ લઈ ...યા અને ત્યાં શાહઆલમ સાહેબનાં વચનોથી એ મુસલમાન થયો (સિકંદરી. . ૧૦૦).

૪૩. સિકંદરી. પૃ. ૯૯.

૪૪. સિકંદરી માણેકચોકથી કાળુપુર જવાના રસ્તામાં લખે છે. હાલ આ કબર એ રસ્તા નજીક જ છે.

૪૫. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૫૫

૪૬. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ. પૃ. ૧૭૭.

મુજફ્ફર બીજા તરીકે ગાદીએ આવ્યો તે પણ જૂનાગઢના હાકેમ તરીકે નિમાયો હતો અને એણે વસાવેલું ખલીલપુર આજે પણ જૂનાગઢના પરા તરીકે રહેલું છે.[૪૭] મહમૂદના જ સમયમાં ગુજરાતનો મીરે બહર–નૌકા-સેનાધિપતિ મલીક અયાઝ સુલતાની સોરઠનો હાકેમ થયો ત્યારે ફિરંગીઓનું તોફાન સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું એ કારણથી મલીક અયાઝે દીવ બંદરમાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખ્યું હતું અને પોતાના તરફથી એક તાતારખાન ઘોરી નામના અમીરને નાયબ તરીકે જૂનાગઢમાં નીમ્યો હતો. આ તાતારખાન ઘોરી અને એનો પુત્ર અમીરખાન ઘોરી પાછળથી ગૂજરાત સલ્તનતની નબળાઈના વખતમાં અમદાવાદના સુલતાનોની નામની સત્તા માન્ય રાખીને અરધા સ્વતંત્ર જેવા થઈ ગયા હતા.[૪૮]

મંડલિકના વંશનો રાયજાદા

આમ મુસલમાન અધિકારી જૂનાગઢમાં રહેવા છતાં કેટલોક અગત્યનો વહીવટ રા' મંડલિકના પુત્ર ભૂપતના હાથમાં રહ્યો હતો. સુલતાન મહમૂદે એને બગસરા ચોવીસીની જાગીર આપી હતી, અને એના વંશજોને બીજા ચુડાસમા રજપૂતોથી ભિન્ન ઓળખવા માટે "રાયજાદા"નો ઇલ્કાબ પણ આપ્યો હતો. એ વંશના રજપૂતો આજે પણ બગસરા અને કેશોદમાં રાયજાદા કહેવાય છે સોરઠના મુખ્ય રાજાના વંશના હોવાને કારણે સોરઠની મહેસૂલની વસૂલાતનું કામ પણ એમને જ સોંપાયુ હતુ અને મુસલમાન થાણદાર માત્ર કિલ્લાના લશ્કરનો ઉપરી અને બાદશાહનો પ્રતિનિધિ જ ગણાતો.[૪૯] સુલતાન મહમૂદે આ રીતે વહીવટી સત્તા

૪૭. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ · કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરનો ગૂજરાતી સાર.

૪૮. એજ પ્રો કામિસેરિયેટ કા. ગેઝે માથી આ હકીકતો લીધી છે અને કા ગેઝે. કહે છે કે સલ્તનતના સમયના બક્ષિસનામાના દસ્તાવેજ મોગલાઈ જેટલા મળતા નથી એનું કારણ રાયજાદાની સત્તા હતી એ હોવુ જોઈએ રાયજાદા મહેસૂલ ઉઘરાવવામા સ્વતંત્ર જેવા હતા અને ઘણીવાર સુલતાનને ઈજારાની પેઠે ઠરાવેલી રકમ ભરતા એમ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ લખે છે.

૪૯ પ્રો કોમિ નો ઇતિહાસ પૃ ૧૭૦ કા ગેઝે ને આધારે. રા'મંડલિક મુસલમાન થયો તે કારણથી એના પુત્રને જાગીર આપી હશે કે રાજદ્વારી કારણથી એ નક્કી થઈ નથી પરંતુ મુસલમાનો જમીનમહેસૂલની આંતરવ્યવસ્થા કરી શકે એ શક્ય જ નહોતુ, એટલે મહમૂદે ડહાપણ વાપરીને એ સત્તા જૂના હિંદુ રાજાના વંશમા રાખી હોવી જોઇએ કોઇને એ બાબતમા વાંધો પડે તો મુસલમાન થાણદાર સુધી વાત જતી.

રા' મંડલિકના વારસોના જ હાથમાં રાખી હતી એ ડહાપણ અને દૂરદેશી-નું કાર્ય હતું.

જૂનાગઢ અને ગિરનારના બે જુદા કિલ્લા

જૂનાગઢની આ લડાઈના વર્ણન ઉપરથી એટલું તો સમજાશે કે જૂનાગઢને બે કિલ્લા હતા: એક જૂનાગઢનો ઉપરકોટ અને બીજો ગિરનારનો ઉપરકોટ નીચેના ઉપરકોટની આસપાસ શહેરને ફરતો કોટ બાંધીને મહમૂદે એનુ નામ મુસ્તફાબાદ રાખ્યુ. રજપૂત શહેર એ જ જગ્યાએ હતુ કે બીજી જગ્યાએ એ આજે કહેવુ મુસ્કેલ છે. ઉપરકોટનો વિસ્તાર જોતાં રજપૂત સમયમાં પણ એમા લશ્કરનુ મથક અને કિલ્લો હશે અને રાજાના મહેલો હશે એમ જ જણાય છે તે સાથે ગિરનારના ઉપરકોટમા આજે જૈન મંદિરો છે ત્યાં કિલ્લો ગણી શકાય પરંતુ રા મંડલિકના વખતમાં આજે ઊભા છે તે મંદિરો હતા, એટલે લશ્કરી કિલ્લો ઉપરના ભાગમા કઈ જગ્યાએ હશે તે આજે જાણવુ મુશ્કેલ છે. જૈન મંદિરોના ભાગને પણ કોટથી સુરક્ષિત કરીને ત્યાંથી લડવામાં આવે તો એ ભાગ નીચે રહેલાં દુશ્મનો માટે જીતવો મુશ્કેલ ગણી શકાય એવો છે અને એક ઊભા વિશાળ ખડક ઉપર એ ભાગ આવેલો હોવાથી દુશ્મન લાંબો ઘેરો ઘાલીને અંદરના રક્ષકોને થકવે તો જ જીતી શકે એવી એની કુદરતી રચના છે. પરંતુ એનો વિસ્તાર બહુ તો બે હજાર માણસોથી વધારે લશ્કરીઓને સમાવી ન શકે એટલો જ છે, એટલે લશ્કર સિવાય સામાન્ય વસ્તી એમાં સમાઈ શકે એ શક્ય લાગતું નથી.[૫૦]

ગિરનારનાં ઉપરકોટનાં જૈન મંદિરો

ગિરનાર ઉપરના આ ઉપરકોટમાં પ્રાચીન જૈન મંદિરો છે. જૈનોના તીર્થંકર શ્રી નેમીનાથ ભગવાન અહીં મોક્ષે ગયા હતા એટલે ગિરનાર જૈનોનું પવિત્ર યાત્રાનું ધામ છે એમાં બીજાં કેટલાંક મંદિરો છે પણ શ્રી નેમીનાથ ભગવાનનુ મંદિર મુખ્ય છે. અહીં ઘણાખરાં મંદિરો

---

૫૦. તવારીખોના વર્ણન ઉપરથી ગિરનારના ઉપરકોટના વિસ્તારમા મંદિરો ઉપરાંત કિલ્લો હોવો જોઈએ જો કે જુદા કિલ્લાના ચિહ્નો જણાતા નથી ઉપરં બે હજારથી વધારે માણસો માય એવુ દેખાતુ નથી, એટલે લશ્કરી ઉપયોગ માટે ખાસ સંજોગોમા જ એ વપરાતો હોય એવુ રક્ષણ બરોબર થાય તો કોઈ શત્રુ એને જીતી ન શકે એવુ છે. મહમૂદની જૂનાગઢની ચડાઈ વખતે તોપ વપરાઈ નથી એટલે આ લડાઈ વધારે મુશ્કેલ હતી.

વિક્રમની બારમી સદીની આસપાસ બંધાયાં છે મંદિરો તો ઘણાં પ્રાચીન હતાં, પરંતુ હાલના સ્વરૂપમાં એમના જીર્ણોદ્ધાર બારમી તેરમી સદીમાં થયા હોય એમ ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે એ બધો ઇતિહાસ બહુ લાંબો હોવાથી અહીં એમાં ઊતરવાની જરૂર નથી મહારાજા કુમારપાલે તથા વસ્તુપાલ તેજપાલે બંધાવેલાં મંદિરો પણ છે અને એક તો સંપ્રતિ રાજાએ બંધાવેલું મંદિર કહેવાય છે અને બીજાં પણ જૈન મંદિરો છે આ મંદિરોના સમૂહથી ઉત્તરે જતાં હાથીપગલાંનું ઝરણું આવે છે ને ઉપર ગૌમુખી પછી શ્રી અંબાજી માતાનું ઊંચું શિખર અને મંદિર આવે છે અંબાજી માતાનું મંદિર પણ પ્રાચીન છે અને એ દેવી શ્રી નેમીનાથ ભગવાનની શાસન–અધિષ્ઠાયિકા દેવી છે[૫૧] શ્રી અંબાજીના મંદિરમાંથી નીચેનાં જૈનમંદિરોનો અને આખા ગિરનારનાં જંગલ અને તળેટીનો દેખાવ ખૂબ જ રમણીય લાગે છે અંબાજી માતાની ટૂંકથી આગળ ગોરખનાથ અને દત્તાત્રેય અને કાલિકાનાં શિખરો તરફ જવાય છે મુસલમાન સમયમાં આ મંદિરોની શી દશા હશે તેના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળતા નથી, પરંતુ જૈનો જેવી રાજ્યમાં લાગવગ ધરાવતી કોમે[૫૨] મંદિરોનો ધ્વંસ બહુ નહિ થવા દીધો હોય એમ સમજાય છે, જો કે એ સમયમાં નવાં મંદિરો નહિ થયાં હોય એટલું તો સ્પષ્ટ છે સં. ૧૬૩૨ માં સંપ્રતિ રાજાના મંદિરમાંથી એક સુંદર કલાવાળું પરિકર નીકળ્યું છે અને તેના ઉપર વિ સં ૧૫૨૩ માં ઉદયવલ્લભસૂરિના ઉપદેશથી શ્રી સંઘે વિમલનાથ દેવ પરિકર સહિત બનાવ્યા અને જ્ઞાનસાગરસૂરિએ પ્રતિષ્ઠા કરી એવો લેખ પણ છે આ વર્ષ જોતાં ઈ સ. ૧૪૬૭ આવે છે, એટલે મહમૂદ બેગડાએ ચડાઈ કરી ત્યારે આ પ્રતિષ્ઠા થયેલી થઈ હશે એવું સમજાય છે[૫૩] એ પછી સલ્તનતના સમયના ઉલ્લેખો મળતા નથી એ જ મંદિરમાંથી વિ સં ૧૨૧૫ અને ૧૪૬૧ ના લેખો પણ મળ્યા છે

---

૫૧. ભગવાન નેમીનાથનો શ્રીકૃષ્ણ અને યાદવો સાથેનો સંબંધ વગેરે જૈન કથાઓ છે શ્રી અંબાજી ગિરનાર ઉપર પ્રાચીન ધામ છે આ વર્ણન માટે જૈન તીર્થોનો ઈતિહાસ ગિરનાર શબ્દ જુઓ

૫૨ હિંદુ બ્રાહ્મણ મંદિરો કરતાં જૈન મંદિરોનો નાશ પ્રમાણમાં ઓછો થયો છે અને એના જીર્ણોદ્ધારની પરવાનગીઓ પણ ત્વરાથી મળી છે તેનું કારણ લાગવગ છે એ વાત આગળ લેઇશું

૫૩ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ ગિરનાર શબ્દ

મુહાફિઝખાનની અમદાવાદમાં નિમણૂક

આ વખતે જ્યારે સુલતાન લાંબો વખત મુસ્તફાબાદ-જૂનાગઢમાં રહ્યો ત્યારે અમદાવાદની આસપાસ અવ્યવસ્થાને લીધે ચોરલૂંટારાઓનો ભય ખૂબ વધી પડયો અને ગૂજરાતમાં લોકોને જવા આવવાના માર્ગો સહી સલામત રહ્યા નહિ. આ સમાચાર મળવાથી ઈ. સ. ૧૪૭૦-૭૧માં લશ્કરી સરંજામની વધારોના ઉપરી જલાલુદ્દીનને સુલતાને મુહાફિઝખાનનો ઇલકાબ આપીને અમદાવાદનો કોટવાલ નીમ્યો. આ અમીરે અમદાવાદમાં એવો તો સારો બંદોબસ્ત કર્યો કે થોડા વખતમાં ચોર લૂંટારાઓનું નામ પણ રહ્યું નહિ અને લોકો સુખથી નિદ્રા લેતા એવો શાંત સમય આવ્યો. એમ કહેવાય છે કે એણે ટૂંકા સમયમાં પાંચસો ચોર લૂંટારાઓ પકડીને ફાસીએ લટકાવ્યા. એની આવી કામગીરી જોઈ સુલતાને એને ઈસ્તીફાએ મમાલિકની જગ્યા આપી અને પાછળથી એને વજીરપદ પણ આપ્યુ. આ અમીરનું વર્ણન આગળ કરીશું. વ્યવસ્થા જાળવવા માટે એના તબેલામાં હોશિયાર સવારોના ૧૭૦૦ ઘોડા હતા, એને 'બરગીર ખાસ' કહેતા હતા આ અમીર તારીખે બહાદુરશાહીના કર્તાનો દાદો થતો હતો. અમદાવાદમાં એણે બંધાવેલી સુંદર મસ્જિદ આજે અખંડ ઊભી છે તેનુ વર્ણન પણ આગળ કરીશું.[૫૪]

કચ્છ અને સિંધ ઉપર ચઢાઈ

ઈ. સ. ૧૪૭૨ માં કચ્છના સોઢા અને સુમરાઓએ મુસલમાનોને હેરાન કરવાના સમાચાર મળવાથી સુલતાન જૂનાગઢથી નીકળી ઉતાવળી કૂચે કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચ્યો. કચ્છીઓ ચોવીસ હજાર હતા અને સુલતાનનુ લશ્કર ખૂબ નાનુ હતું. છતાં કચ્છીઓને હરાવી તાબે કરી એમના નેતાઓને મુસલમાન ધર્મનુ શિક્ષણ આપવા માટે જૂનાગઢ મોકલવામાં આવ્યા. એ પછી સિંધનો જામ નિઝામુદ્દીન જે સુલતાન મહમૂદનો માતામહ થતો હતો, તેની સામે સિંધી બલુચોએ બળવો કર્યો હતો અને કચ્છ તથા ગૂજરાતની સરહદને પણ ભય પેદા થયો હતો, તેથી

૫૪. મિરાતે સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૨૦૩ તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૫૫-૫૬. તબકાતમાં ઉપર મુજબ ઇલકાબ લખ્યો છે, જ્યારે સિકંદરી મસનદે મમાલિક લખે છે. મુહાફિઝખાનના તબેલા અને બીજી સત્તાનું વર્ણન સિકંદરી કરતા તબકાતમાં વિગતથી આપ્યુ છે. એના પુત્ર મલીક ખીઝરની સત્તા એ વખતમા બાપથી પણ વધી ગઈ હતી એમ તબકાત અને ફિરિસ્તા બન્ને લખે છે; સિકંદરી એ ઉલ્લેખ કરતી નથી.

સુલતાને સારું લશ્કર લઈને સિંધ ઉપર ઝડપી સવારી કરી. રણમાં થઈને જવાનું હતું એટલે સરંજામ તેમજ દરેક ઘોડેસવાર સાથે એક ખાલી ઘોડો પણ લીધો હતો. બળવાખોરો સારા તીરંદાજ હતા, અને એમની સંખ્યા પણ મોટી હતી, પરંતુ સુલતાનના કેળવાયેલા લશ્કરે તેમને હરાવ્યા, અને આ સમાચાર જાણ્યા પછી સિંધના જામે સુલતાનનો આભાર માન્યો.[૫૫] સિંધ અને કચ્છ ઉપરની આ ચડાઈની વિગત તવારીખકારોએ એટલી ઓછી અને એટલી વિરોધવાળી લખેલી છે કે એ માટે શંકા ઉત્પન્ન થાય એવું છે. જૂનાગઢથી કચ્છ એક દિવસમાં પહોંચવું શક્ય નથી અને રણમાં થઈ ઝડપી કૂચ કરવી પણ શક્ય નથી; પરંતુ કચ્છી અને સિંધી બળવાખોરો કરતાં સુલતાન પાસે વધારે કેળવાયેલું લશ્કર હતું અને આ બળવા સામાન્ય હોય એટલું ખરું એમ લાગે છે. આમાં તવારીખકારોની અતિશયોક્તિ પણ કાંઈક અંશે હશે.[૫૬]

દ્વારકાની ચડાઈનું કારણ

ઈ. સ. ૧૪૭૩ માં મોરડની લડાઈઓમાં મોટો બનાવ કહી શકાય એવો એક લશ્કરી વિજય સુલતાનને મળ્યો. મહમૂદ જૂનાગઢમાં હતો ત્યાં એક મૌલાના મુહમ્મદ સમરકંદી નામે મુસલમાન ધાર્મિક પુરુષ[૫૭] આવ્યા અને ખૂબ રોઈને સુલતાન પાસે પોતાની દુઃખની હકીકત કહી. મૌલાના દક્ષિણથી વહાણને રસ્તે હોરમઝ થઈ સમરકંદ જતા હતા ત્યાં દ્વારકા પાસે જગત બેટના લોકોએ એમને લૂંટી લીધા અને એમના કુટુંબને કેદ કરી બે નાના છોકરા સાથે એમને રખડતા મૂક્યા. બે છોકરાઓને વારા ફરતી ખભા ઉપર ઊંચકી લાંબો પંથ કાપી મૌલાના જૂનાગઢ આવ્યા અને સુલતાનને અરજ કરી કે પોતાને આ દુઃખમાં મદદ કરે. મહમૂદે આ સાંભળીને મૌલાનાને સુખ સગવડ કરી આપીને દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.[૫૮] એમ કહેવાય છે કે મહમૂદના પહેલાં કોઈ મુસલમાન બાદશાહે દ્વારકા ઉપર કદી ચડાઈ કરી નહોતી.[૫૯]

---

૫૫. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૫૭-૨૫૮. તબકાત કચ્છ અને સિંધ બન્ને ઉપરની સવારીનું વર્ણન કરે છે જ્યારે સિકંદરી માત્ર સિંધનું નામ લખે છે. બન્નેમાં હકીકત એટલી અધૂરી છે કે આ લડાઈઓનું કાંઈ મૂલ્યાંકન થઈ શકતું નથી.

૫૬. તબકાતે અકબરીનો તરજુમો કરનાર પણ તવારીખોના આ વર્ણન માટે શંકા દર્શાવે છે.

૫૭. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી મૌલાનાને વિદ્વાન કવિ અને વેપારી કહે છે.

૫૮. સિકંદરી પૃ. ૧૦૫-૧૦૬. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૫૯-૬૦.

૫૯. સિકંદરી પૃ. ૧૦૮. સિકંદરી આ કારણથી સુલતાનને ગાઝી કહે છે.

દ્વારકા અને બેટની ચડાઈ

આ વખતે ઓખામંડળનો રાજા ભીમ નામે હતો, અને વાઘેરો પ્રસિદ્ધ ચાંચિયા ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે પ્રાચીન કાળથી છેક અઢારમી સદીના અંત સુધી જગત અને દ્વારકાના ચાંચિયાનું જોર ખૂબ હતું અને એ રસ્તે થઈને જતું વહાણુ સલામત રહેતું નહિ. સુલતાન મહમૂદે દ્વારકા ઉપર ચડાઈ કરવાનો ઇરાદો કેટલાક વખતથી રાખેલો, પરંતુ ત્યાં પહોંચતાં રસ્તાની મુસ્કેલીઓનો વિચાર કરતાં ચડાઈ મુલતવી રાખતો હતો. આ મૌલાનાની અરજથી એ કાર્ય જલદી પતાવવા હવે સુલતાન તૈયાર થયો અને. ઈ સ. ૧૪૭૩ ના મે માસની ૧૪ મી તારીખે (૧૬ મી જીલહજ) જૂનાગઢથી કૂચ કરી. સુલતાનના અમીરો એની દર વર્ષે આવી એકાદ લશ્કરી હિલચાલ કરવાની ટેવને લીધે કંટાળી ગયા હતા, પણ એમનુ કાંઈ ચાલ્યુ નહિ. [૬૦] આખરે રસ્તાની ખૂબ મુશ્કેલીઓ સહન કરીને સુલતાન દ્વારકા પહોચ્યો. અને એ સમાચાર સાંભળતાં જ રાજા ભીમ અને એના લશ્કરીઓ શંખોદ્ધાર બેટના સુરક્ષિત કિલ્લામાં ભરાઈ ગયા. એમ કહેવાય છે કે દેશના એ વિભાગમાં સાપ ખૂબ થતા હતા અને બીજાં જંગલી જનાવરોનો ત્રાસ પણ ખૂબ હતો કહે છે કે એક પહોરમાં સુલતાનના પોતાના તબુમાં સાતસો સાપ મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા, અને બીજાં જંગલી જનાવરો પણ ઘણાં મરાયાં હતાં. [૬૧] સુલતાને બેટની સામે આવેલા આરંભડા [૬૨] ગામ પાસે પોતાની છાવણી નાંખી હતી અને ત્યાં એને ચાર મહિના રહેવુ પડયું હતું. બેટના આ ઘેરા દરમ્યાન મહમૂદે દ્વારકાના સુપ્રસિદ્ધ રણછોડરાયના મંદિરનો અને બીજાં હિંદુ મંદિરોનો નાશ કર્યો. [૬૩]

બેટની છત અને દ્વારકાના રાજાનું નાસી જવું

હવે શંખોદ્ધાર બેટને જીતવા માટે સારા નૌકાસૈન્યની જરૂર હતી અને ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનું મુખ્ય થાણું સોરઠમાં દીવ બંદરમાં જ હતું. સુલતાને મોટી સખ્યામા વહાણો તૈયાર કરાવી સિપાઈઓથી તેમને

---

૬૦. સિકંદરી ગૂ ભા પૃ. ૧૦૬. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૬૦-૬૧.

૬૧. સિકંદરી પૃ. ૧૦૬-૧૦૭ તબકાત પૃ. ૨૬૧. સિકંદરી માત્ર સાપ માટે લખે છે, જ્યારે તબકાત સાપ ઉપરાંત વાઘ વરુ ને સિંહ પણ લખે છે.

૬૨. આ નામ દરેક તવારીખમા જુદી જુદી જોડણીથી લખેલું છે; કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહમા 'અરામડા' નામ છે જ્યારે પ્રચલિત ઉપર મુજબ છે.

૬૩. સિકંદરી પૃ. ૧૦૮.

સજ્જ કરી શંખોદ્વાર બેટને ઘેરો ઘાલ્યો. તવારીખકાર રહે છે કે હિંદુઓ પણ કિલ્લામાંથી તેમજ બહાર આવીને વહાણમાં બેસીને પણ ખૂબ બહાદુરીથી લડયા, પરંતુ છેવટે હાર્યા.[૬૪] હાથેહાથની લડાઈ પણ થઈ. મહમૂદે બેટનો વિજય કરી ત્યાંથી મોતી વગેરેની મોટી લૂંટ મેળવી અને ત્યાંનાં મંદિરોનો ધ્વંસ કરીને રાજા ભીમને પકડીને કેદ કર્યો, અને મૌલાનાના કેદ કરેલા કુટુંબને પણ છોડાવ્યું, તથા બીજા ઘણા મુસલમાન કેદીઓને છોડાવી હિંદુઓને કેદ કર્યા. ઓખામંડળ અને દ્વારકાના વહીવટ માટે મલીક તુઘાનને ફરહત ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ આપીને ત્યાંનો થાણદાર નીમ્યો અને મહમૂદ ઈ. સ. ૧૪૭૩ ના ઑકટોબરની ૬ ઠ્ઠી તારીખે જૂનાગઢ પાછો આવ્યો.[૬૫] દ્વારકાના કેદી રાજા ભીમને મૌલાના સમરકંદીની પાસે મોકલ્યો, પરંતુ મૌલાનાએ સુલતાનનો આભાર માનીને ભીમને પાછો મોકલી આપ્યો. તે પછી મહમૂદે બેડીઓ સાથે રાજા ભીમને અમદાવાદ મુહાફિઝખાન પાસે મોકલ્યો અને હુકમ પાઠવ્યો કે એના અંગના કકડા કરી અમદાવાદને દરેક દરવાજે એક એક કકડો લટકાવવો. મુહાફિઝખાને રાજાને અમદાવાદની આસપાસ ઢસડીને ક્રૂર રીતે બાદશાહના હુકમનો અમલ કર્યો. આ હકીકત બધી તવારીખો આપે છે અને તેને આધારે ઘણાખરા ઇતિહાસગ્રંથોમાં પણ આ વાત લખેલી છે,[૬૬] પરંતુ ઓખામંડળના ઇતિહાસમાં આનાથી ઊલટી વાત લખેલી છે: દ્વારકાના રાજા સાંગણજીએ પોતાનું રાજ્ય છેક ખંભાળિયા સુધી વધાર્યું હતું, સોરઠના આખા પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર એ ચાંચિયાવૃત્તિ કરતો હતો અને મુલકમાં ધાડો પણ પાડતો હતો, અને મક્કા હજ કરતાં વહાણો પણ લૂંટયાં હતાં, એવામાં આ મૌલાના સમરકંદી ફતેહમારી નામે વહાણમાં ઈરાનના અખાત તરફ (હોરમઝ) જતો હતો તેને પણ લૂંટયો અને સ્ત્રી તથા દાસીઓને આરંભડામાં ગુલામ તરીકે રાખી મૌલાના અને છોકરાઓને છૂટા મૂકયા.

રાજા જીવતો રહ્યો અને દ્વારકા પાછું જીતી લીધું

આ બનાવ પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડો દ્વારકા ઉપર ચડયો અને બેટ તથા દ્વારકા જીતીને પોતાનો હાકેમ ત્યાં મૂકયો તે ઉપર જોઈ ગયા, પરંતુ

---

૬૪. એજ. પૃ. ૧૦૮. તબકાત પૃ. ૨૬૧.

૬૫. બન્ને તવારીખો. પૃ. એજ મુજબ.

૬૬. સિકંદરી પૃ. ૧૦૯. તબકાત પૃ. ૨૬૧-૬૨. તબકાત લખે છે કે રાજા ભીમ વહાણમાં નાઠો, પણ સુલતાનનાં વહાણોએ એને પકડયો ને પાછળથી જૂનાગઢમાં બાંધીને લાવ્યા.

મુસલમાન સત્તા લાંબો સમય ટકી નહિ અને ભીમજી મોટી ફોજ લઈ ચડી આવ્યો અને દ્વારકા પોતાને હાથ કરી લીધું. પરંતુ ભીમજીના રાજ્યના પાછલા ભાગમાં હમીરજીના વંશના માણુક અને ભીમજી વચ્ચે ઝઘડો થયો અને માણુકે તથા વાઘેરોએ મળી દ્વારકા જીતી લીધું. ભીમજીએ છેવટે સલાહ કરી વાઘેરોની સત્તાનો સ્વીકાર કરી બન્નેએ એકત્ર થઈ દ્વારકા ઉપર કોઈપણ પરદેશી હુમલો કરે તો સંપથી તેનો સામનો કરવો એવું નક્કી કર્યું. દ્વારકામાં આ વાઘેરોની સત્તા લાંબો વખત ચાલી હોય એમ જણાય છે [૬૭] અને સુલતાન મહમૂદના મરણ પછી સોરઠના પશ્ચિમ તરફના આ છેડા સુધી મુસલમાનોની સત્તા જામી હોય એમ જણાતું નથી. આ હકીકત સાચી હોય તો તવારીખોએ કહેલુ ભીમજીના કકડા કરીને લટકાવવાનુ બધું ખોટું ઠરે છે. ગૂજરાત સલ્તનતના અંત સુધી દ્વારકામાં હિંદુસત્તા રહી હોય એમ જણાય છે

દ્વારકા આપણું પહેલું પાટનગર

હવે દ્વારકા અને એના અવશેષોનુ ટૂંકું વર્ણન કરીએ. પરંતુ એ કરતાં પહેલાં અગત્યનો પ્રશ્ન દ્વારકાના સ્થળનિર્ણયનો છે. દ્વારકા એ આપણા ભૂમિવિભાગનું પ્રાગૈતિહાસિક સમયનું પાટનગર છે અને મહાગૂજરાતનાં પાટનગરોની પંક્તિમાં એ સર્વથી પહેલું છે આજે સામાન્યમાં સામાન્ય ભારતવાસી દ્વારકાપુરીને લીધે આપણા પ્રાંતને ઓળખે છે, અને એનું સ્થાન ભરતખંડની સર્વથી પવિત્ર ગણાતી સાત નગરીઓમાં છે. ઈશ્વરના પૂર્ણાવતાર તરીકે ગણાતી આપણા પ્રાગૈતિહાસિક સમયની, ધર્મમાં પરિવર્તન લાવનારી એક સર્વથી મહાન વ્યક્તિ એ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ દેવકીપુત્ર. એમની આગેવાની નીચે મથુરાથી નાસી આવેલા યાદવોએ આનર્ત દેશમાં આવીને કુશસ્થલીમાં જમાવટ કરી [૬૮] અને એ નગરીને કિલ્લા તથા

૬૭. આ હકીકત કાઠિયાવાડ ગેઝેટિયરમાં ઓખામંડળના ઇતિહાસમા આપી છે. ગેઝેટિયરના ગૂજરાતી સારરૂપ સર્વસંગ્રહ સિકંદરી ઉપરથી રાજા ભીમની કતલની નોંધ લે છે છતા દ્વારકા માટે આ હકીકત વિગતથી લખે છે. તબકાતે અકબરીમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે રાજા વહાણમા નાઠો અને તેને પાછળથી સુલતાન પાસે જૂનાગઢ મુકામે બાંધીને લાવ્યા. આમાં એમ બન્યુ હોય કે રાજા ભીમજી નાસી જ ગયો હોય અને હાથ ન આવ્યો હોય. તવારીખોનુ વર્ણન કાતો મુસલમાનોનું ઊંચુ રાખવા માટે હોય અગર તો સુલતાનના માણસો રાજાને બદલે કોઈને જ પકડીને લાવ્યા હોય, એવું પણ ઘણીવાર બને છે.

૬૮ દ્વારકા માટે દ્વારાવતી, દ્વારવતી, કુશસ્થલી, આનર્તપુરી એવાં નામો પુરાણોમાં છે.

દ્વારથી સુરક્ષિત કરીને એનું નામ બદલીને દ્વારવતી અગર દ્વારકા રાખ્યું. દ્વારકા સમુદ્રતટે હતું એમાં તો બધાં પુરાણો એક મત છે, અને દ્વારકામાં આવીને વસ્યા પછી યાદવો જરાસંઘથી સુરક્ષિત થયા હતા એમ પુરાણો કહે છે.

શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા ક્યાં ?

આ શ્રીકૃષ્ણની દ્વારકા કઈ? આ એક મોટી ચર્ચાનો વિષય થઈ પડયો છે, અને એના લંબાણમાં ઊતર્યા વગર એની થોડી વાત કરીએ. દ્વારકાને સમુદ્રતટે હાલના ઓખામંડળના દ્વારકાથી છેક કોડીનાર પાસેના મૂળ દ્વારકા સુધી નજીક જગ્યાએ એને મૂકવાનો પ્રયત્ન થયો છે, અને દ્વારકા રૈવતક પર્વતની ખૂબ જ પાસે છે એવા પુરાણોના ઉલ્લેખથી એક મત એને જૂનાગઢને સ્થળે જ મૂકે છે ૬૯ જ્યારે બીજો મત એને આજની દ્વારકાને ઠેકાણે જ ગણવાના ઉત્સાહમાં આખા રૈવતક પર્વતને ઉપાડીને ઓખા મંડળમાં મૂકે છે, અને એ સ્થળ સાથે પુરાણોનું વર્ણન બંધ ન બેસવાથી દ્વારકાની સાથે જ એ પર્વત સમુદ્રમાં ડૂબી ગયો એમ માને છે.૭૦ આ બન્નેની વચ્ચે કેટલાક એવા માનનારા છે કે સોરઠને દક્ષિણ કિનારે દ્વારકા હોવું જોઈએ. આ ચર્ચા ખૂબ જ વાદગ્રસ્ત હોવાથી અહીં એને સ્થાન નથી; પરંતુ આજે આપણામાં દક્ષિણ સોરઠના કાંઠાના એક સ્થળને મૂળદ્વારકા કહે છે, એ નામ જ એટલું તો બતાવી આપે છે કે દ્વારકાના સ્થળને માટે પ્રાચીન કાળથી મતભેદ છે,૭૧ અને દ્વારકાની સાથે

૬૯. સ્વ. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજી દ્વારકાને જૂનાગઢની જગ્યાએ જ મૂકે છે અને સમુદ્રના સાંનિધ્યને ગણતા નથી.

૭૦. શ્રી. ઉમાશંકર જોશી એ પ્રમાણે માને છે. એમના 'પુરાણોમાં ગુજરાત' એ નામના ખૂબ અભ્યાસપૂર્ણ ગ્રંથમાં દ્વારકા માટે વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે, અને હાલના દ્વારકાની જગ્યાએ પ્રાચીન નગરીને મૂકીને રૈવત પર્વતને એક નાનો ડુંગરો ઠરાવી ભૂકંપ જેવા બનાવથી એ સમુદ્રમાં ડૂબ્યો હોય એમ માને છે.

૭૧. મહામહોપાધ્યાય સ્વ. હાથીભાઈ શાસ્ત્રી મૂળ દ્વારકા આગળ જ દ્વારકા માને છે. મૂળ દ્વારકાની જગ્યા પ્રાચીન દ્વારકા ન હોય એ બાબત દલીલ કરતાં શ્રી. ઉમાશંકર કહે છે કે મહાભારતમાં અર્જુન દક્ષિણથી વહાણમાં પ્રભાસ આવીને દ્વારકા ગયો એમ લખ્યું છે. એટલે જો મૂળ દ્વારકાની જગ્યાએ દ્વારકા હોય તો એ પ્રભાસથી પૂર્વમાં હોવાથી પહેલું આવે અને પ્રભાસ આવવાની જરૂર ન રહે. આ દલીલ વિચાર કરાવે તેવી છે ખરી, પણ એની સમજૂતી મળી શકે એવી છે જે અહીં લંબાણના ભયથી નહિ લખીએ. આ દલીલ કરતાં પણ વધારે વિચાર કરાવે એવો તો મૂળ દ્વારકા નામનો જ પ્રયોગ છે.

એના સ્થળનું સ્મરણ પણ આપણા ઇતિહાસવિમુખ સમાજના માનસિક સાગરમાં ડુબી ગયું છે. આજનું દ્વારકા કોઈ આઠમી સદીમાં સ્થપાયેલું માને છે; પરંતુ ઈસ્વીસનની શરૂઆતમાં જ્યારે પૌરાણિક હિંદુ ધર્મનું ઘડતર રચાતું હતું ત્યારે આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયોના ઇતિહાસમાં એવા બનાવો બન્યા જણાય છે કે જેથી કેટલાક મહત્ત્વના ફેરફારો થયા છે. સોરઠને કાંઠે થયેલા આવા કોઈ ફેરફારને લીધે અને અસલ દ્વારકા પણ સમુદ્રમાં લુપ્ત થવાને લીધે ઓખામંડળ જેવા દૂરના સ્થળે આજની દ્વારકા સ્થપાઈ હોય એમ જણાય છે, અને આ અનુમાન ઠીક હોય તો આજની દ્વારકાના સ્થળને આશરે બે હજાર વર્ષ જેટલું તો પ્રાચીન માનવું પડે ૭૨ ઇતિહાસને બાજૂએ મૂકતાં પણ આજે દ્વારકાપુરીનું સ્થાન ગૂજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં મહત્ત્વનું જ ગણી શકાય. દ્વારકાના પૂજ્ય દેવ શ્રીકૃષ્ણનું નામ "રણછોડરાય" કેમ પડયું એ પણ રસમય સંશોધનનો વિષય છે

આજની દ્વારકા

દ્વારકામાં શ્રીરણછોડરાયનું મંદિર સાડા ચારસો વર્ષ જૂનું ગણાય છે અને એ ભવ્ય દેખાવવાળું છે, અને એને ફરતો કોટ છે દ્વારકામા શંખનારાયણનું મંદિર પણ છે શંખનારાયણનું મંદિર પ્રાચીન ગણાય છે, પરંતુ હાલનું મંદિર ૧૩૦ વર્ષ પહેલાં કચ્છના રાવસાહેબે બંધાવેલું. ત્યાં એક કચ્છી ગઢ નામે જગ્યા છે એટલા ભાગ ઉપર કચ્છની હકૂમત હતી એમ કહેવાય છે, બાકી દ્વારકા અને ઓખામંડળ ઉપર ગાયકવાડ સરકારની સત્તા હતી અને આજે રાજ્યોના વિલિનીકરણ પછી પણ સૌરાષ્ટ્રમાં છેડા ઉપર હોવા છતાં એ મુંબઈ સરકારની સત્તામાં ગણાય છે સાંસ્કૃતિક મહાગૂજરાતનું આ પહેલું પાટનગર ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનું એકીકરણ થાય તો જ યોગ્ય સ્થાન પામે એ દિવસ કયારે આવશે? દ્વારકામાં એક હાજી કરમાણી નામના મુસલમાન પીરે સારી જગ્યા રોકેલી છે ઓખામંડળમાં રહેતા બ્રાહ્મણોને ગૂગળી બ્રાહ્મણો કહેવામાં આવે છે

૭૨. મને તો લાગે છે કે ઈ. સ. શરૂઆતમાં ભારશિવ નાગ મહારાજ્યના સમયમાં શૈવપંથનું જોર ખૂબ હતું અને પાશુપત સંપ્રદાયનો ઉદ્ભવ પણ ગૂજરાત સોરઠને કાંઠે થયો હતો જૂની દ્વારકા સમુદ્રમાં ગર્ક થઇ ડૂબી ગઈ હોય અને વૈષ્ણવોને એ જગ્યા સલામત ન લાગી હોય તો ઓખામંડળમાં નવી દ્વારકા સ્થાપી હોય અને મૂળ જ ગ્યાએ મૂળદ્વારકા નામ રહ્યું હશે ટોલેમીના વર્ણનમાં આજની દ્વારકાનું જે સામ્ય દેખાય છે તેનું કારણ એટલા પ્રાચીન સમયમાં ત્યાં વૈષ્ણવોનું થાણું જામ્યું હોય એમ બની શકે

ખુદાવંદખાનનું કાવતરું

જૂનાગઢને જીતી, સૌરાષ્ટ્રની વ્યવસ્થા કરી, દ્વારકાને જીતી પાંચ વર્ષ સોરઠમાં ગાળ્યા પછી સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને ત્યાંથી દર વર્ષે જૂનાગઢ જતો હતો. ઈ. સ. ૧૪૮૦ માં એ મુસ્તફાબાદ–જૂનાગઢમાં આવ્યો ત્યારે અમદાવાદથી એના અમીર ખુદાવંદખાને સુલતાનને ગાદીએથી ઉઠાડી એના શાહજાદા અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડવાનું કાવતરું રચ્યું એ વર્ષની રમજાન ઈદની સવારી વખતે આ કાવતરું અમલમાં મૂકવું એવો ખુદાવંદખાનનો ઇરાદો હતો. ખુદાવંદખાને રાયરાયાં[૭૩] નામના એક હિંદુ અમીરને ખાનગીમાં પોતાનો ઇરાદો કહ્યો અને વજીર બહાઉદ્દીન ઈમાદુલ્મુલ્કને મારી નાખવાની પણ એને વાત કરી. એમ કહેવાય છે કે સુલતાનની હમેશની લશ્કરી સવારીઓથી અમીરો ખૂબ કંટાળી ગયા હતા અને સુલતાનને પદભ્રષ્ટ કરીને અહમદખાનને ગાદીએ બેસાડી સત્તા હાથ કરવા માગતા હતા. બહાઉદ્દીન રાયરાયાંનો ખાસ મિત્ર હતો, એટલે ખુદાવંદખાને બહાઉદ્દીનથી આ કાવતરાની વાત છાની રાખવાનું કહ્યું હતું, પરંતુ રાયરાયાંએ આખીયે વાત છાની રાખવા માટે બહાઉદ્દીન પાસે કુરાનના સોગંદ લેવડાવી એને વાત કહી અને એ વજીરે મલીક સારંગ અને મુહાફિઝખાન જેવા વિશ્વાસુ અમીરોને ઈદને દહાડે લોકો કાંઈ તોફાન ન કરે તેવો બંદોબસ્ત રાખવાનું કહી શાહજાદાની આસપાસ હાજર રહેવાનું કહ્યું. આમ કરવાથી આખુયે કાવતરું નિષ્ફળ ગયું આ વાત લોકોને મોઢેથી સુલતાને જૂનાગઢમાં સાંભળી ત્યારે એ ચિંતાતુર થયો અને અમદાવાદ તરફ આવવા નીકળ્યો.[૭૪] મલબારના ચાંચિયા બંદરોએ આવતાં વહાણો લૂંટે છે એવા સમાચાર મળવાથી લોઘા થઈ તેનો બંદોબસ્ત કરી ત્યાંથી વહાણમાં ખંભાત જઈ, ત્યાંથી અમદાવાદ પહોંચ્યો.

ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ

આ સમય દરમ્યાન શાહજાદો ખલીલખાન જ્યારે જૂનાગઢમાં

---

૭૩. આ કાવતરાની વિગત તબકાતે અકબરીએ લંબાણથી આપી છે, સિકંદરીમાં બહુ ટૂંકો ઉલ્લેખ છે રાયરાયાં હિંદુ અમીર લાગે છે, પણ એ ઇલકાબ છે એનું નામ આપ્યું નથી સિકંદરી જો નામ નથી આપતી.

૭૪. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૬૪–૬૭ સિકંદરી પૃ ૧૧૨–૧૩ ખુદાવંદખાને ઇમાદુલ્મુલ્કને મારી નાંખ્યો છે અને શાહજાદા અહમદને ગાદીએ બેસાડ્યો છે એવી અફવા જૂનાગઢમાં ચાલી. કોઈ કહે છે શાહજાદો માંદો છે એવું સુલતાનને કહેવામાં આવ્યું.

સોરઠનો સૂબો હતો ત્યારે કૂવાના ઝાલાઓએ મુસલમાન સત્તાનો વિરોધ કરી બળવો કર્યો અને શાહજાદો એમની સામે લશ્કર લઈને ગયો ત્યારે એને હરાવ્યો. આ સમાચાર મહમૂદને મળ્યા ત્યારે મોટું લશ્કર લઈ એણે ઝાલાવાડ ઉપર ચડાઈ કરી. ત્યાંનો રાજા વાઘોજી સુલતાનના લશ્કરની સામે સૈયદપુર પાસે ખૂબ બહાદૂરીથી લડયો. એમાં મુસલમાનોની સારી ખુવારી થઈ, પરંતુ આખરે વાઘોજી અને એના બધા સરદારો માર્યા ગયા અને સુલતાને મુલક તારાજ કરી કૂવાને ખેદાનમેદાન કરીને લૂંટયું.[૭૫] ઈ. સ ૧૪૮૬ માં આ લડાઈમાં એવી તો ખુવારી થઈ કે ઝાલાવાડમાં આજે પણ કોઈ મોટી આપત્તિને ' કૂવાનો કેર ' કહેવામાં આવે છે કૂવા પછી ઝાલાવાડની રાજધાની હળવદમાં આવી અને તે પછી ઈ. સ ૧૭૩૦ માં ધ્રાંગધ્રા વસ્યું ત્યારે ત્યાં આવી.

પાલણપુરના ઝાલોરી નવાબો

હવે મહમૂદના રાજ્યના કેટલાક બનાવોની ટૂંકી નોંધ લઈએ. જે સમયમાં ગુજરાત સલ્તનતના મૂળ પુરુષ ઝફરખાને ગુજરાતમાં સ્વતંત્ર મુસલમાન સત્તા સ્થાપી તે જ સમયે પ્રસિદ્ધ કાન્હડદેવના ઝાલોર અને સોનગીરમાં પણ મુસલમાન સત્તાની સ્થાપના થઈ અને રજપુતાના જેવા વીર રજપૂતોના મુલકની મધ્યમાં જ એક મુસલમાન સંસ્થાન સ્વસ્થતાથી જામ્યું. ઝાલોરમાં એ સમયે ચોહાણ રાજ્ય હતું. એ વખતે બિહારથી મલેક શેરખાન નામે લોહાણી અફઘાનોનો સરદાર મક્કા હજ કરવા માટે આવ્યો હતો એણે ચોહાણોના રાજ્યમાં નોકરી લીધી. રાજ્યોમાં બને છે તેમ ઝાલોરના ચોહાણ રાજાને મારવાડના રાઠોડ રાજા સાથે બનાવ નહોતો. રાઠોડ રાજાએ કપટથી વિસલદેવ ચોહાણને પોતાને ત્યાં બોલાવીને મારી નાંખ્યો અને ઝાલોર લઈ લીધુ[૭૬] થોડા વખત વિસલદેવની વિધવા રાણીએ મલેક ખુર્રમ જે અફઘાનોનો સરદાર હતો એની સહાય લીધી[૭૭] અને રાજ્ય ચલાવ્યુ, પરંતુ આખરે મલેક ખુર્રમ ઝાલોર પચાવી બેઠો.

---

૭૫. કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ.

૭૬. પાલણપુરના નવાબ તાલેમહમદખાને પાલણપુર રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે એમાંથી પ્રો કામિસેરિયેટે પોતાના અંગ્રેજી ઇતિહાસમા પૃ. ૫૦–૫૨ માં વિગતો લીધી છે.

૭૭. રાણીનુ નામ પોપાંબાઇ લખ્યુ છે. એજ. પૃ. ૫૧. નબળી વ્યવસ્થા અને બૈરાનુ ચલણ જેવું હોય તેને આપણામાં " પોપાંબાઈનુ રાજ્ય " છે એવી કહેવત છે. મારવાડની આ વાત ગુજ[illegible]માં કેમ ચાલી એ સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવું છે

અને રજપુતાનામાં મુસલમાન રાજ્યની સ્થાપના કરી. મલેકે પાટણ ઝફરખાન પાસે મદદ માગી અને દિલ્હી લાગવગ વાપરીને પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લીધું. ઈ. સ. ૧૩૯૪ માં આ રીતે મલેક ખુર્રમ ગૂજરાત સલ્તનતના સ્થાપકની મદદથી સત્તાધીશ થયો અને ઈ. સ. ૧૩૯૯ માં તૈમૂર લંગની ચઢાઈ પછી અર્ધ સ્વતંત્ર જેવો થઈ પડયો. આ વંશે પાછળથી ઉત્તર ગૂજરાતમાં પાલણપુર રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઈ. સ. ૧૯૪૭ ના ભારતનાં રાજ્યોના વિલીનીકરણ સુધી એ રાજ્ય હતું એટલે પાંચ શતાબ્દીઓ સુધીનું આ મુસલમાન રાજ્ય ભારતનાં બીજાં ઇસ્લામી રાજ્યોમાં સર્વથી પ્રાચીન કહી શકાય એવું છે. મોગલાઈમાં ઔરંગઝેબના સમયમાં ઝાલોરને જ્યારે મારવાડમાં ભેળવી દીધું ત્યારે આ પ્રાચીન વંશના નવાબોએ પાલણપુરમાં ગાદી સ્થાપી. ઝાલોરમાં જ્યારે મલેક ઉસમાન અને એના ભાઈ વચ્ચે ઝઘડો થયો ત્યારે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ મલેક ઉસમાનને મદદ કરી અને ઝાલોર ગૂજરાતની સત્તા નીચે આવ્યું. મહમૂદે ઝાલોરની સત્તા નીચે, સાચોર-સત્યપુર, અને ગૂજરાતની એક સમયની રાજધાની જેવું ભિન્નમાલ શ્રીમાલ-એ બે વિભાગો મૂકયા અને ઉસમાનને ઝુબદત ઉલ્મુલ્કનો ઇલ્કાબ આપ્યો. આ ઇલ્કાબ પાલણપુરના નવાબોના કુટુંબમાં આજ સુધી ચાલુ છે. પાલણપુરના નવાબો મેહદવી છે.[૭૮]

પ્રાચીન પાલણપુર

પાલણપુર ગુજરાતનું એક સમૃદ્ધ અને પ્રાચીન નગર છે; પ્રહ્લાદનદેવ-પાલ્હણદેવ પરમારે એ વસાવ્યું છે. પાલણપુરમાં ખૂબ સમૃદ્ધિવાળા જૈન શેઠિયાઓ વસતા હતા અને સારાં જૈન મંદિરો હતાં. જૈન આચાર્યોમાં પ્રભાવક શ્રીસોમસુંદરસૂરિનું અને સમ્રાટ અકબરને પ્રતિબોધનારા જગદ્‌ગુરુ બિરુદ ધારણ કરનારા શ્રીહીરવિજયસૂરિનું પાલણપુર જન્મસ્થાન છે.[૭૯] જૈન સાહિત્યમાં એની સમૃદ્ધિનું ખૂબ વર્ણન કરેલું છે. ત્યાંનો વેપાર એવડો મોટો હતો કે એને સ્થલવેલાકૂલ-ભૂમિનું બંદર કહેતા. ત્યાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનનું ભવ્ય અને સુંદર મંદિર હતું, અને જૈન તથા બ્રાહ્મણ

૭૮. એજ પૃ. ૫૧-૫૨ અને પૃ. ૧૭૮-૭૯. તાલેમહંમદખાનના ઇતિહાસ ઉપરથી મો. કોમિસેરિયેટ લખે છે કે આ ઇલ્કાબ મારવાડમાં રૂઢ શબ્દ થયો અને કોઈ ઉસમાનખાન જેવું કામ કરી બતાવે તેને "ખીજો જબદલ" કહે છે.

૭૯. જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પાલણપુર તીર્થ.

મતના અનુયાયીઓ સંઘવી રહેતા[૮૦] પ્રહ્લાદનદેવે જે મંદિર બંધાવેલું એને આજે પલ્લવિયા પાર્શ્વનાથ કહે છે. બીજાં જૈન મંદિરો પણ ત્યાં છે. પાલણપુરના ઝવેરીઓ ગૂજરાતની બહાર દૂર દેશાવરોમાં વિખ્યાત છે.

સોનગીર

ઝાલોર શહેરની પાસે કાન્હડદેવનો પ્રસિદ્ધ સોનગીરનો કિલ્લો આજે પણ ઊભો છે અને એક સમયે એ રજપૂતાનાના મજબૂત કિલ્લાઓમાં ગણાતો હતો એ કિલ્લો ઘણો પ્રાચીન જણાય છે. એને ત્રણ રક્ષણ-દીવાલોની હરોળ છે અને અંદર તળાવ તથા મંદિરો છે. અલ્લાઉદ્દીને જીત્યા પછી એમાં મસ્જિદ બધાવેલી તે પણ આજે ઊભી છે.[૮૧]

રાણપુરના ગોહેલ સાથે લડાઈ

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં ગૂજરાત સૌરાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર આવેલો રાણપુરનો કિલ્લો રાણજી ગોહિલના હાથમાં હતો અને એ ઠાકોર અમદાવાદના સુલતાનને તાબે હતો ચારણ-કથા કહે છે કે સુલતાન મહમૂદ અને રાણજી સાઢુ થતા હતા. એમ કહેવાય છે કે એક વખત રજપૂત બેગમ પિયેર ગઈ ત્યારે બન્ને બહેનો મળી અને ઠાકોરાણીએ પોતાની મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જમવાની ના પાડી એણે વિવેકથી એવું બહાનું કાઢયું કે પોતાનો સ્વામી સુલતાનનો ખંડિયો છે, એટલે બહેન મોટા સુલતાનની રાણી હોવાથી નોકરની સ્ત્રીથી એની સાથે બેસાય નહિ. પરંતુ આ બહાનું ઉઘાડું પડી ગયું અને અપમાનિત થયેલી બહેને સુલતાનને આ વાત કહી, બહેનબનેવીને બોલાવીને સાથે જમાડવા દુરાગ્રહ કર્યો રાણજી-એ પહેલાં તો ના પાડી, પણ એનું ચાલ્યું નહિ છેવટે યુક્તિથી એ સુલતાનના દરબારમાંથી પોતાની સ્ત્રીને લઈ આવ્યો લોકકથા બીજી વાત એવી કહે છે કે મક્કા હજ કરવા જતી એક મુસલમાન સ્ત્રી પોતાના બાળકને લઈ રાણપુરમાં રાતવાસો રહી હતી. પ્રભાત થતાં છોકરાએ ઊઠીને બાંગ પોકારી. આ સાંભળી રાણપુરના બ્રાહ્મણોએ રાણજીને કહ્યું કે મુસલમાન રાજ્ય થવાની આ આગાહી છે. આ સાંભળી ઠાકોરે છોકરાને મારી નંખાવ્યો અને આ બનાવની ફરિયાદ એની માએ અમદાવાદ જઈને સુલતાનને કહી

---

૮૦. નાભિનંદનોદ્ધાર-પ્રહ્લાદનપુરવર્ણન હીરસૌભાગ્ય મહાકાવ્યમાં પણ પાલણપુરનું વર્ણન છે, પણ એ ખૂબ આલંકારિક ભાષામાં છે.

૮૧. પ્રો. કોમિસેરિયેટનો ઇતિહાસ-પૃ. ૫૩. મા સોનગીરના કિલ્લાનું સુંદર ચિત્ર આપ્યું છે.

સુલતાનનો ક્રોધ પ્રજ્વલિત કર્યો. [૮૨]

હવે મહમૂદને બદલે ભંડારીખાન મુસલમાન લશ્કર લઈને રાણપુર ઉપર ચડયો અને રાણજી એની સામે લશ્કર લઈ ધંધુકા આગળ મળ્યો અને ત્યાં ખૂનખાર લડાઈ થઈ એમાં ઠાકોર પાછો હઠી રાણપુર સુધી ગયો. રાણજીએ પોતાના અંતઃપુરમાં એવું કહી મૂકેલું કે કિલ્લા ઉપરથી જો ધ્વજ નીચે પડેલો દેખો તો હાર થઈ સમજીને આપઘાત કરજો લડાઈ જોરમા ચાલતી હતી ત્યાં બન્યું કે ધ્વજ રાખનારો તૃષાને લીધે ધ્વજ નીચે મૂકી પાણી પીવા બેઠો. આ દેખાવ જોઈ રાણીઓએ કૂવામાં પડીને આપઘાત કર્યો. લડાઈમાં છેવટે રાણજી પણ પડયો એ પછી મહમૂદે ગોહેલના ભાણેજ હાલુજી પરમારને રાણપુરની ગાદી આપી, અને હાલુજીએ મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યો. આ હાલુજી પરમાર આજના રાણપુરના મોલેસલામ ઠાકોરોનો મૂળપુરુષ હતો. [૮૩] મોલેસલામ ગરાસિયાઓનું વર્ણન આગળ સામાજિક પ્રકરણમાં કરીશું. રાણપુરનો આજનો કિલ્લો મોગલાઈમાં શાહજહાં બાદશાહના સમયમાં ઈ. સ ૧૬૩૫ માં અમદાવાદના સૂબા આઝમખાન ઉધાઈએ બંધાવ્યો છે. [૮૪] ગૂજરાતના સુલતાનોએ અહમદશાહના સમયથી ગૂજરાતના હિંદુ રાજાઓ અને જમીનદારો સાથે સબંધ બાંધવા માંડયા હતા અને એમાં એમને સહકાર પણ મળેલો અને સામનો પણ થયેલો.

મહમૂદે દક્ષિણના મુસનમાન સુલતાનને મદદ કરવા એ દિશામાં સવારી કરેલી ત્યારે રસ્તામાં એક દરિયાકિનારાના સ્થળની લડાઈનો સામાન્ય

૮૨. રાસમાળામાં આ વર્ણન આપેલું છે, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એની સારી નોંધ લીધી છે. આ બધા વર્ણનમાં કઇ અને કેટલી વાત માનવી એ પ્રશ્ન છે. મુસલમાન છોકરાને મારી નાખવાની વાત માનવા જેવી લાગતી નથી, અને એ વાત જો ખરી હોય તો ગોહેલ ઠાકોરની બુદ્ધિને માટે માન રહે નહિ. પરંતુ હિંદુ ને પરણેલી બહેને મુસલમાનને પરણેલી બહેન સાથે જમવાની ના પાડી હોય અને એથી લડાઇનું બીજ રોપાયું હોય એ વાત એ સમયનું વાતાવરણ જોતા સયુક્તિક લાગે છે.

૮૩ મોલેસલામ ગરાસિયાની ઉત્પત્તિ આવી રીતે થઇ છે. રાણાજી ગોહેલ ભાવનગરના રાજાઓના વડીલના કુટુંબનો હતો. હાલુજી પરમારનો બીજો ભાઈ ધોળકાના કસ્બાતીઓના વંશનો સ્થાપક હતો.

૮૪. અમદાવાદમા ભદ્રમાં સુપ્રસિદ્ધ સરાઈ આ આજમખાને બંધાવેલી. એ જ્યા જતો ત્યાં મકાન બંધાવતો એટલે એને 'ઉધાઇ" કહેતા હતા.

ઉલ્લેખ ઉપર કર્યો છે આ લડાઈની તારીખ માટે શંકા હોવાથી અહીં એની જરા વિગત જોવી જરૂરની છે એ લડાઈ ગુજરાતના સુલતાનને મન નાનું છમકલું હશે તેથી તવારીખકારોએ એનું લાંબું વર્ણન કર્યું નથી, અને સિકંદરી તો એને બહુ ટૂંકામાં પતાવી દે છે, પરંતુ એ લડાઈમાં ગુજરાતના મુખ્યરૂપ પારસી કોમે અગત્યનો ભાગ ભજવેલો એટલે સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ એનો ઉલ્લેખ મહત્ત્વનો ગણી શકાય ઈ. સ. ૧૪૬૫ માં આ બનાવ બન્યો એમ તવારીખના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે, પરંતુ પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બન્યો હોય એમ પણ કેટલાક મત ધરાવે છે.[૮૪] મહમૂદે ઠોકણમાં બહરોટનો અને ગુજરાતમાં પારનેરાનો એ કિલ્લા જીતી લેવા લશ્કર મોકલ્યું અને એ વખતે દરિયાકિનારે દમણ ઉપર પણ લશ્કર મોકલ્યું આ બધાં સ્થળો હિંદુ રાજાઓના હાથમાં હતાં અને સંજાણમાં પારસીઓનું અગત્યનું થાણું હતું પારસીઓ મુસલમાનોના ત્રાસથી ઈરાન છોડીને સૌરાષ્ટ્રમાં આવ્યા હતા અને ત્યાં થોડો સમય રહીને દક્ષિણ ગુજરાતને કિનારે વસ્યા હતા સંજાણમાં એ સમયે જાદી રાણા નામના રાજાનું રાજ્ય હતું[૮૫] એ લોકો જાદવ-યાદવ વંશના હતા તેથી એનું નામ કહેવાતું એમ મનાય છે આ રાણાએ પારસી લોકોને સારો આશ્રય આપ્યો મહમૂદે પંદરમી સદીના અંતભાગમાં જ્યારે સંજાણ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે જાદી રાણો ખૂબ વીરતાથી એની સાથે લડ્યો મહમૂદનો લશ્કરી અમલદાર અલપખાન નામનો હતો રાણાની મદદે ૧૪૦૦ પારસી ઘોડેસવારનું લશ્કર હતું એનો સરદાર અરદેશર નામે વીર પુરુષ હતો[૮૬] આ

૮૪. પ્રો. હોડીવાલાના પારસીઓના ઇતિહાસ... પ્રો. કામિસેરિયટે પોતાના અંગ્રેજી ઇતિહાસમાં પૃ. ૧૮૦-૮૫ માં આ બધી હકીકત કિસ્સે સંજાણ ઉપરથી અને પ્રો. હોડીવાલાના પારસીઓના ઇતિહાસ નામના ગ્રંથ ઉપરથી ખૂબ વિગત સાથે આપી છે એમનું માનવું એવું છે કે તવારીખો ઉપરથી ૧૪૬૫ નું વર્ષ મળે છે છતાં આ બનાવ કદાચ ૧૪૯૧ માં બન્યો હોય આપણે આ પ્રકરણની શરૂઆતમાં ટૂંકી નોંધ કરી છે તે ઉપરથી સિકંદરી અને તબકાત આ લડાઈને ૧૪૬૫ માં મૂકે છે પ્રો. કામિસેરિયટ લખે છે કે આ બનાવને મુસલમાન તવારીખો ટૂંકામાં પતાવે છે સિકંદરીને જોતાં એ વાત ખરી હશે, પરંતુ તબકાતે અકબરી, ફિરિશ્તા અને તારીખે અલફીમાં આ લડાઈનું જરા લંબાણથી વર્ણન કર્યું છે કિસ્સે સંજાણ માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે, પણ અહીં ચાલુ મતની નોંધ લીધી છે

૮૫ પારસી રિવાજ ઉપરથી પ્રો. કામિસેરિયટ Jadi Rana લખે છે, પરંતુ એ જાદવ વંશના હતા એટલે 'જાદી' કહેવાતા હતા

૮૬. પ્રો. કામિસેરિયટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૨

લડાઈમાં રાણાની હાર થઈ અને પારસીઓ કપાઈ ગયા,[૮૭] પરંતુ રાણાએ પોતાની કોમને આપેલા આશ્રયનો આવો સુંદર બદલો આપી આ કોમે ખરેખરી ખાનદાની બતાવી. આ લડાઈનું વર્ણન નવસારીના બહમન કૈકોબાદ સંજાણાએ ઈ. સ. ૧૫૯૯ મા લખેલા 'કિસ્સે સંજાણ' નામના પુસ્તકમાં કર્યું છે

અલપખાને જીત મેળવ્યા પછી ક્રૂરતાથી વેર લીધું અને સંજાણને ઉજ્જડ કરી નાખ્યું પારસીઓના ઘુવાનો મરણ પામ્યા હતા. જે લોકો જીવતા રહ્યા હતા તેઓ એમને ઈરાનથી સંભાળપૂર્વક લાવેલા ઈરાનશાહ નામે મશહૂર એવા પવિત્ર આતશબહેરામ સાહેબને સંજાણથી બહરોટના કિલ્લામાં લઈ ગયા અને ત્યાં કેટલાક વર્ષ ખૂબ મુશ્કેલીઓમાં ગાળી વાસદા આવ્યા અને વાસદાથી નવસારી અને વલસાડમાં આવ્યા. તે પછી એ પવિત્ર આતશ બહેરામ સાહેબની પધરામણી ઉદવાડામાં કરી અને એ સ્થળ આજે પારસીઓનું સર્વથી પવિત્ર સ્થળ ગણાય છે પારસીઓ ઉદવાડાને, હિંદુઓ કાશી તથા મુસલમાનો મક્કાને પવિત્ર ગણે છે એટલું જ, મહત્ત્વનું ગણે છે.[૮૮]

ગુજરાત સલ્તનતની શરૂઆતના સમયમાં નવસારીમાં આશા રાણા નામે એક પારસી ગૃહસ્થની લાગવગ ખૂબ હતી અને સુલતાન અહમદશાહના સમયમાં એમની રાજકાજમા જરા સત્તા પણ હતી. સુલતાન મહમૂદના સમયમાં આશા રાણાના પુત્ર ચંગા આશા પણ એટલો જ પ્રસિદ્ધ હતા

૮૭ એમ કહેવાય છે કે સરદાર અરદેશરની બહાદુર ધણિયાણી જરબાનુએ પુરુષનો વેશ પહેરી પોતાનું એક નાનું સૈન્ય લઈ મુસલમાનોનો સામનો કર્યો હતો. પ્રો. કોમિસેરિયેટ આ હકીકત નોંધતા નથી.

૮૮. આ વર્ણનમા તવારીખો જુદા જુદા નામો લખે છે સિકંદરી બારદનો પહાડી કિલ્લો કહે છે. તબકાત પૃ. ૨૪૧ મા બાવરનો કિલ્લો કહે છે. આમા તવારીખો દરિયાકિનારાની જગ્યાને "દૂન" કહે છે એક તવારીખ "દુનુ" લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી અને પ્રો. કોમિસેરિયેટ એને દમણ જ કહે છે. પરંતુ "દુનુ" પાઠ ખરો હોય તો એ દહાણૂ હોઈ શકે. બન્ને સ્થળો સંજાણથી સરખા છેટા છે. સિકંદરી આગળ એક બીજા ઉલ્લેખમા દૂન ને દાહણુ એમ સ્પષ્ટ લખે છે એટલે દમણ ધારવુ એ ખોટું છે બાવર એ બહરોટનુ ભ્રષ્ટ રૂપ છે. ત્યા કિલ્લો છે એમ કહે છે, પણ ગુફાઓ છે અને ત્યા જવાનો રસ્તો મુશ્કેલ છે. એ પણ સંજાણ અને દહાણુની પાસે કહેવાય છે તબકાતનો તરજુમો કરનારની પૃ. ૨૪૧ મા નોંધ ૧ જુઓ. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રીની ટીકા કરવા પણ ગુજરાતની ભૂગોળની એમને બરોબર ખબર નથી

અને ગુજરાતની પારસી કોમના અગ્રગણ્ય પુરુષ ગણાતા હતા. એમ કહેવાય છે કે સંજાણના નાશ પછી પવિત્ર અગ્નિને બહરોટની ગુફાઓમાં સાચવી રાખી પછી નવસારી લાવવામાં એમણે સહાય કરી હતી. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં ચંગા આશાની પ્રસિદ્ધિ ખૂબ હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૨ માં એટલે સુલતાન મહમૂદના અવસાન પછી પણ એઓ હયાત હતા. ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં આ ચંગા આશાએ પારસીઓના મૂળ સ્થાન ઈરાનમાંથી પોતાના ધર્મને લગતી ખરી અને શાસ્ત્રીય હકીકત ગુજરાતથી ખાસ માણસ મોકલીને મંગાવી. અને એ કાર્ય માટે ભરૂચથી નરીમાન હોશંગ નામના માણસને ઈરાન મોકલ્યા હતા. આ માટે પહેલવી ભાષાના પંડિતો અને દસ્તૂરો સાથે જે પત્રવ્યવહાર થયેલો તેને રેવાયત-શાસ્ત્રીય પરંપરા કહે છે અને એ રીતે પહેલી રેવાયત ઈ. સ. ૧૪૭૮ માં થયેલી છે.[૮૯]

૮૯. પ્રો. કામિસેરિયેટનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૮૨-૧૮૪.

પ્રકરણ સત્યાવીસમું

સુલતાનના વિજયો

પાવાગઢ—ચાંપાનેર—(ગુજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર)

સુલતાને કરેલી કાવતરાની તપાસ

સૌરાષ્ટ્રમાં લાંબો સમય લડાઈઓ કરી ખુદાવંદખાને પોતાની સામે કરેલા કાવતરાની તપાસ કરવા સુલતાન અમદાવાદ આવ્યો અને અમીરોના મનનું પારખું જોવા વાત ચલાવી કે પોતે મક્કા શરીફની યાત્રા કરવા ધારે છે અને રાજ્યવહીવટ અમીરોને સોંપી દેવા માગે છે. સુલતાને આ વિચાર માટે અમીરોની સલાહ માંગી અને કોઈએ ડરથી પોતાનો મત કહ્યો નહિ ત્યારે અનશનવ્રત લીધું. એમ કહેવાય છે કે અમીરોએ છેવટે ગભરાઈને સુલતાનને ખુશ કરવા માટે એમ કહ્યું કે પહેલાં ચાંપાનેરના હિંદુ રાજ્યનો વિજય કરી પછી હજ કરવા જવું. આ સાંભળી સુલતાન ખુશ થયો અને અનશનવ્રત છોડી પારણાં કર્યાં.[1]

ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરવા શોધાયેલાં કારણો

આમ સૌરાષ્ટ્રમાં લડાઈઓ કરી એ ભાગ ઉપર પોતાની સત્તા જમાવી પૂર્વ તરફ ચાંપાનેરનું બળવાન હિંદુ રાજ્ય રહીં ગયું હતું તેને જીતવાનો સુલતાનનો ઈરાદો લાંબા સમયથી હતો, અને લડાઈ કરવા માટે જૂનાગઢની પેઠે જ એ બહાનાં શોધી રહ્યો હતો. ચાંપાનેર જીતી લેવાનું એક મોટું કારણ એવું પણ હતું કે માળવા સાથે ગુજરાતની સત્તાને હમેશાં કજિયા ચાલ્યા કરતા હતા, અને ગુજરાત માળવાની સરહદ ઉપર આ એક મજબૂત લશ્કરી મથક જેવું હતું એનો કિલ્લો પણ ખૂબ જ મજબૂત હતો. સુલતાન અહમદશાહના સમયથી ઈડર ચાંપાનેર વગેરેના રાજાઓ કેટલીક વાર સાથે મળીને અમદાવાદના સુલતાનને ચિંતાઓ ઉત્પન્ન કરતા અને માળવાનો સુલતાન ઘણી વાર એ લોકને મદદ કરતો.[2] આમ જૂનાગઢનો વિજય જેમ સૌરાષ્ટ્રમાં સત્તા જમાવી દરિયાઈ વેપારને સરળ બનાવવાના ઉદ્દેશથી

---

૧. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૬૯–૨૭૦.

૨ અહમદશાહ અને કુતુબુદ્દીનના સમયમા આવા દાખલા પાછળ જોઈ ગયા છીએ. સોલંકીઓના સમયમા અને સલ્તનતના સમયમા પાવાપતિ રાવળોએ ગુજરાત માળવા વચ્ચેની લડાઈઓમા લશ્કરી થાણા તરીકે ભાગ લીધો છે અને ગુજરાતના હાથમા એ મહત્ત્વનુ લશ્કરી મથક આવ્યા પછી માળવાનો વિજય કરવો

થયો હતો તેમ ચાંપાનેર જીતીને સરહદ ઉપરના એક મજબૂત લશ્કરી મથકને હિંદુ સત્તાના હાથમાંથી લઈ લેવાનો ઉદ્દેશ હતો, એટલે એ માટે નાનાં મોટાં બહાનાં શોધ્યા કરતો હતો. એમ કહેવાય છે કે સુલતાન જૂનાગઢ હતો ત્યારે ચાંપાનેરનો રાજા ગૂજરાતની હદમાં વડોદરા અને ડભોઈમાં આવી લૂંટ કરનારાઓને આવવાજવાની સગવડ કરી આપતો હતો એવું એક બહાનું મળ્યું હતું.[3] બીજું તવારીખકાર લખે છે કે ઈ. સ. ૧૪૮૨ (હિ. ૮૮૭) માં ગૂજરાતમાં વરસાદ બહુ ઓછો પડ્યો હતો અને ચાંપાનેર સુધી દુકાળની અસર હતી એ સમયે રસૂલાબાદના થાણામાં મલીક સધા સુલતાની નામનો અમલદાર ચાંપાનેર તાબાનાં કેટલાંક ગામ લૂંટી આવ્યો. આ બનાવથી ચાંપાનેરના રાજાએ પોતાના લશ્કરથી એના ઉપર હુમલો કરી મલીકને હાર આપી, એમાં કેટલીક ખુવારી થઈ અને મલીક મરણ પામ્યો રજપૂતોએ મલીકના લશ્કરનો સરંજામ અને બે હાથીઓ લૂંટમાં મેળવ્યા.[4] આ સમાચાર મળવાથી સુલતાને ચાંપાનેર જીતી લેવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો.

આ સમયે ચાંપાનેરમાં ગંગાદાસનો પુત્ર જયસિંહ રાવળ રાજ્ય કરતો હતો અને ગૂજરાતના ઇતિહાસમાં એ 'પતાઈ રાવળના' નામથી પ્રસિદ્ધ છે. 'પતાઈ' એ 'પાવાપતિ'નું ટૂંકું ગૂજરાતી રૂપ મનાય છે. વળી એક મત એવો પણ છે કે પૃથુરાજ ચોહાણના વંશના હોઈ આ રાજાઓ 'પથાઈ' અને પછીથી 'પતાઈ' કહેવાયા હોય. ચાંપાનેર–પાવાગઢ ગૂજરાતમાં અગત્યનું સ્થળ છે અને એનું અનેક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ છે એટલે એ સ્થળનો ઇતિહાસ ટૂંકામાં આલેખવાની અહીં જરૂર છે.[5]

---

૩ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી લખે છે કે આ લૂંટારુઓને પતાઈ રાવળ સક્રિય મદદ કરતો હતો એટલે મુહાફિઝખાનને એ ભાગ ઉપર વ્યવસ્થા કરવા નીમ્યો હતો. આ હકીકત બરાબર નથી મુહાફિઝખાન અમદાવાદનો જ સૂબો નિમાયો હતો. પતાઈ રાવળ એના મુલકમાંથી લૂંટારુઓને જવાઆવવા દેતો ખુલ્લી મદદ કરે એવી એની શક્તિ હોય એમ મનાતું નથી.

૪. મિરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા. માં આ નામ મલીક અસદ આપેલું છે. જ્યારે બેલીના અંગ્રેજી તરજુમાનો ઉતારો તબકાતની નોંધમાં આપ્યો છે. (પૃ. ૨૭૧) માં મલીક સીદા ખાસિયા ખેલ સુલતાની એવું નામ છે. તબકાત પોતે મલીક સધા લખે છે. ઉપરનું વર્ણન સિકંદરી કરતાં તબકાતમાં બરોબર કરેલું છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી રાવળે રસૂલાબાદ તારાજ કર્યું એમ લખે છે એ વાતને આધાર નથી.

૫. જયસિંહના પિતાનું નામ બધા ગ્રંથોમાં ગંગાદાસ આપેલું છે. માત્ર તબકાતે અકબરી એને ઉદયસિં

પાવાગઢના સ્થળની કાવ્યમય મનોહરતા

એકંદરે સપાટ કહી શકાય એવા ગુજરાતમાં ડુંગરનો દેખાવ નાનો હોય તોપણ રમણીય લાગે છે. વડોદરાથી ઈશાનમાં વિસ્તૃત મેદાનોની વચ્ચે દષ્ટિમર્યાદામાં એક નાના વાદળા જેવો પાવાગઢનો ડુંગર દેખાય છે અને પંચમહાલના હાલોલ કસબાની નજીક જતાં એનો દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે. મોટા વિસ્તારમાં આ પર્વત એકલો ઊભો હોય એવો દેખાય છે. ગુજરાતમાં સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલાં સારાં અને મોટાં સ્થળો બહુ થોડાં છે. આણુ દરેક રીતે ગુજરાતનો જ ભાગ છે છતાં કેટલાક કમનસીબ રાજદ્વારી અકસ્માતોને લીધે એ ગુજરાતની બહાર ગણાય છે. સૃષ્ટિસૌંદર્ય અને ઇતિહાસ એ બન્ને દષ્ટિથી જોતાં ચાંપાનેર–પાવાગઢ જેવું મહત્ત્વનું સ્થળ મહાગુજરાતમાં બીજું એકે નથી એનો ઇતિહાસ, એનો કિલ્લો, એનાં ખંડેરો, એનાં મકાનોના અવશેષો, એની વનશ્રી, એનાં તળાવો, મહાકાળીના સ્થાન તરીકે એનું યાત્રાસ્થાન તરીકેનું મહત્ત્વ, એ બધાનો એક સાથે વિચાર કરતાં એમાં એક મહાકાવ્યના બધા જ રસ એકી સાથે રહેલા છે. એની આસપાસ રચાયેલી દંતકથાઓ અને વાતો, એને માટે લખાયેલાં લોકગીતો, અને એ બધી સામગ્રીએ ગુજરાતીઓના જીવનના ઉલ્લાસમાં લીધેલું મહત્ત્વનું સ્થાન જોતાં આ બધા રસ એકી સાથે બીજે ક્યાંય મળે તેમ નથી. ગિરનારમાં કદાચ એવા રસ મળી આવશે, પરંતુ વનશ્રીનું જે લાસ્ય, મકાનોનું જે લાલિત્ય, તળાવોની જે રમ્યતા પાવાગઢ ચાંપાનેરમાં નજરે પડે છે તે ગિરનારના જૂનાગઢમાં દેખાતી નથી. સુદર્શન તળાવ નષ્ટ થયા પછી ગિરનારની મનોહરતા ઓછી થઈ હોય એમ પણ માની શકાય. આણુ ખૂબ રમ્ય છે છતાં એના ઇતિહાસમાં આટલા રસોની એકી સાથે જમાવટ નથી.[૬]

એનો પ્રાચીન ઇતિહાસ–પૌરાણિક સમય–નામ પડવાનાં કારણો

ચાંપાનેર પાવાગઢનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અંધારામાં છે, એટલે સબળ આધારો ન મળે ત્યાંસુધી એ સ્થળની પ્રાચીનતા તો બહુ ન ગણી શકાય. પાવકાચલ–માહાત્મ્ય આ સ્થળને પૌરાણિક ગણાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, પણ ગુજરાતનાં બીજાં પૌરાણિક સ્થળો જેટલી એની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. વિશ્વામિત્રી નદીનું મૂળ પાવાગઢમાં છે એમ કહી એ

નથી. કોઇ પ્રતમાં બતાઇરાવ, ભસાઇરાય છે અને ફિરિસ્તાનો તરજુમો કરનાર બ્રિગ્સ 'એનીરાય' લખે છે.

૬. જુઓ 'કુમાર' માસિકના રૌપ્ય અંકમાં મારો લેખ.

મહર્ષિનો આશ્રમ ત્યાં હતો એમ કહે છે. આબુમાં વસિષ્ઠનો આશ્રમ છે એટલે પુરાણોએ કથેલા એમના હરીફ વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ પણ ગુજરાતમાં લાવવાનો પ્રયત્ન થયો હોય એમ દેખાય છે. પરંતુ વેદના ગાયત્રી જેવા મહાન મંત્રના દ્રષ્ટાને ઉત્તરની–વેદભૂમિમાં કોઈ સ્થાન નહિ મળ્યું હોય અને વસિષ્ઠની સ્પર્ધા કરવા પાવાગઢ જેવી એકલી અટૂલી ટેકરીમાં આશ્રમ કરી બાર મહિનામાં અગિયાર મહિના સૂકા રહેનારા એક વહેળાને પોતાનું નામ વિશ્વામિત્રે આપ્યું હોય એ માનવા જેવું નથી. પાવાગઢ નામનો અર્થ પણ આપણા લોકોએ ભાટચારણોની વાતો જેવા ઉપજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આબુની પેઠે પાવાગઢની જગ્યાએ પણ મોટો ખાડો હતો અને વસિષ્ઠની પેઠે વિશ્વામિત્રની ગાય એમાં પડી એટલે ઋષિએ હિમાલયના એક પુત્રનું આવાહન કરી ખાડો પૂર્યો એવી વાત ઉપજાવેલી છે. ઋષિઓની પેઠે પર્વતો વચ્ચેની હરીફાઇ એટલે સુધી કથી છે કે ખાડો આબુ કરતાં પાવાગઢનો વધારે ઊંડો હતો એટલે હિમાલયનો પુત્ર પોણા ભાગનો અંદર ઊતરી ગયો અને પા ભાગનો જ બહાર રહ્યો તેથી પાવાગઢ નામ પડયું ! આ કારણથી સરખો છતાં પાવાગઢ બહાર આબુથી નીચો દેખાય છે. ગ્રામ્ય સમાજને પ્રસન્ન કરવા આવી વાતો યોજાયેલી છે. માહાત્મ્ય સંસ્કૃતમાં લખેલું હોવાથી 'પાવકાચલ' નામ પણ લખીને પાવાગઢની આગળના 'પા' અક્ષરનું સમર્થન કરે છે. કોઈ તો આ ડુંગર ઉપર પવન ખૂબ જોરથી આવે છે તેથી એનું નામ 'પવનગઢ' પણ કહે છે. ચાંપાનેર નામ માટે પણ વનરાજના ચાંપા વાણિયાની વાત તેમજ ચાંપા ભીલની વાત પણ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ રૂપેણ અને સરસ્વતીની વચ્ચેના નાના પ્રદેશ ઉપર સત્તા ધરાવતા વનરાજને ચાંપાનેર જેટલે દૂર આવી શકવાનું માનવા જેવું નથી. એના કરતાં ગુજરાતના આશાવલ જેવા મધ્ય પ્રદેશ સુધી ભીલ સત્તાઓ હતી તો આ ભીલોના પ્રદેશમાં જ ચાંપો નામનો ભીલ ઠાકોર હોય એ વાત વધારે સયુક્તિક લાગે છે. આમ આ બન્ને સ્થળોના સ્થાપનાર તથા તેમનાં નામ પાડનાર માટે સબળ આધાર મળતા નથી એટલે ગમે તે દંતકથાઓ ચાલે છે

શિવ અને શક્તિનું સ્થાન અને પ્રાચીન ભૂગોળ

પાવકાચલ માહાત્મ્યમાં આ પર્વતનું 'પંચવક્ત્ર' નામ જરા ધ્યાનમાં

---

૭. એ લેખમાં આ બધી ચર્ચા કરી છે. શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈનું મંતવ્ય છે કે ચાંપો ભીલ ઠાકોર હશે એ સયુક્તિક લાગે છે. મધ્ય અને પૂર્વ ગુજરાતમાં ભીલોની સત્તા હતી એ ભૂલવા જેવું નથી.

લેવા જેવું છે. ખાડો પૂરનાર હિમાલયના પુત્રનું નામ પંચવક્ત્ર હતું. ગૂજરાતનો આખોયે ભાગ શૈવ હતો અને પંચવક્ત્ર એ શિવનું નામ છે એ જોતાં આ સ્થળ કોઈ શૈવમતનું ધામ હોય એવો સંભવ કહી શકાય. તે સાથે આ ડુંગરને પાંચ બાજુઓ છે એટલે શક્તિના પંચકોણ યંત્રની આવૃત્તિ અને એના શિખર ઉપર શક્તિનું ધામ છે એટલે આ કોઈ શક્તિનું પ્રાચીન સ્થળ હશે એમ પણ મનાય છે પાવકાચલ નામ માટે કોઈ કારણ મળતું નથી, એને ટોલેમીના ગ્રંથમાં એવા અવાજવાળા એક સ્થળને મેકક્રીન્ડલ પાવાગઢ સાથે મેળવવા માગે છે એ વાતને કોઈ જ આધાર નથી.[૮] કવિ રાજશેખરે કાવ્યમીમાંસા નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં આપણા ભૂમિવિભાગની ભૂગોળ દસમી સદી પહેલાં મનાતી હતી તેવી કાંઈક ચોક્કસ રીતે આપી છે એમાં ગોવર્ધન ગિરિનગર આદિ પર્વતોમાં એક માલ્યશિખર નામે છે, પણ એ પાવાગઢનું નામ હોય એમ આધાર વગર કહી શકાય નહિ નદીઓનાં નામ પર્વતો કરતાં પણ વધારે ચોક્કસ છે, પણ એમાં વિશ્વામિત્રીનું નામ નથી અને સાબરમતી તથા વાત્રકની પછી મહી નદી નામ લખીને પછી હિડિંબા નામની નદીનું નામ કહે છે તે કઈ નદી એ સમજાય તેવું નથી નર્મદાથી દક્ષિણાપથ કહે છે એટલે મહી પછીની આ નદી તે ઢાઢર ગણવી કે સૌરાષ્ટ્રની કોઈ નદી ગણવી તે પ્રશ્ન થાય છે પૂર્વગૂજરાતને હિડિમ્બવન કહે છે એવી એક દંતકથા છે એટલે મહી પછી મોટી નદી ઢાઢર છે એનું નામ હોઈ શકે આમ આ સ્થળને માટે દસમી સદીમાં પણ કાંઈ માહિતી મળતી નથી પુરાણો ભારતના કુલપર્વતો ગણાવે છે તેમાં પારિયાત્ર પર્વત એ હાલના અરવલ્લીની જગ્યાએ મધ્ય ભારતમાંથી શરૂ થઈ દક્ષિણ પૂર્વ તરફ વળી ગૂજરાતને માળવાથી છૂટો પાડી વિંધ્યની પશ્ચિમના ભાગોને અડી જાય છે. આ નામમાં પ્રથમ અક્ષર પા છે એ સૂચક હોવા છતાં આધાર વિના કાંઈ કહી શકાય નહિ[૯] આખી પર્વતમાળામાંથી છૂટી પડી ગયેલી

[૮] Mecrindle's Ptolemy મજમૂદારની આવૃત્તિ, પૃ ૧૫૪. એમાં Bammogoura-બેમોગૌરા—એવા નામને યુલ (yule) નકશામાં નર્મદાની ઉત્તરે મૂકે છે તે ઉપરથી એને પાવાગઢ ધારે છે આ આધાર વગરની વાત છે

[૯] ઉપર્યુક્ત લેખમાં આ ચર્ચા કરી છે તે ઉપરાંત ગૂજરાતની ભૂગોળ માટે મારા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ભા. ૧લાના પહેલા પ્રકરણમાં રાજશેખરે કરેલા ઉલ્લેખોની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે અને હિડિંબા નદી માટે પણ ચર્ચા કરી છે.

આ ટેકરીને જ પૌરાણિક નામ રહ્યું એમ કહેવા માટે આધાર તો જોઈએ. એટલે આ નામ માટે કોઈ પ્રકાશ પડી શકતો નથી.૧૦

આચાર્ય આનંદશંકરભાઈનું સૂચન

ગૂજરાતની સાંસ્કારિકતાના પ્રતીક જેવા આપણા મહાવિદ્વાન આચાર્ય આણંદશંકરભાઈ એક વખતે રહેતા હતા કે હિંદના નકશાને ઊભો ખેવડો વાળો તો ચાંપાનેર પાવાગઢ જ્યાં મગાળમાં અડશે તેની સમીપમાં જૈનોમાં મોટાં સ્થળો ચંપાપુરી અને પાવાપુરી આવેલાં છે, એટલે જૈનોએ આ સ્થળને પોતાનુ યાત્રાધામ બનાવ્યુ હોય અને પોતાના પવિત્ર મહાસ્થાનોનાં નામ આપ્યાં હોય એવો સંભવ પણ છે ચાંપાનેર અને પાવાગઢમાં જૈનોનાં ઘણા મંદિરો હતાં અને પાવાગઢ ઉપર હજી પણ એનાં અવશેષો છે એ આ સંભવને ટેકો આપે છે. આપણા ધાર્મિક સંપ્રદાયો કોઈ પણ અગત્યના સ્થળમા એક સાથે જ વિકાસ પામ્યા હોય એવાં ઉદાહરણો મળે છે. ૧૧ અટલે જૈન, શૈવ, અને શક્તિનાં સ્થળો અહીં એક સાથે વિકસ્યા હોય એમ માનવામાં બહુ વાંધો નથી.

ચંદકવિનો ઉલ્લેખ

ચંદ કવિના રચેલા કહેવાતા 'પૃથુરાજ રાસા'માં ભીમદેવ સોલંકીનું વર્ણન કરતાં રામગૌર તુવારને પાવાપતિ કહેલો છે. તે ઉપરથી કોઈ વખતે ત્યાં તુવાર રજપુતોનુ રાજ્ય હશે એમ પણ મનાય છે પરંતુ પૃથુરાજ ચૌહાણના સમકાલીન ચંદ કવિએ એ રાસો રચેલો નથી એમ આપણા પ્રખર ઇતિહાસકાર મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર ઓઝાજીનુ માનવુ છે, એટલે એ ગ્રથનો આધાર કામનો નથી. કદાચ તુવારકુલના કોઈ રજપૂત ઠાકોરે થોડો સમય ત્યાં સત્તા જમાવી હોય ૧૨

કોઈ એમ પણ માને છે કે જ્વાળામુખી પર્વતોના ત્રસથી કોઈ પર્વત શાખામાંથી પાવાગઢનો પહાડ છૂટો પડી ગયો હોય, અને પાવક એટલે

૧૦. પાવાગઢ નામમા પહેલો અક્ષર 'પા' આવવાથી અનેક તર્કો રચા છે. ચારણોની રીત પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને પાવો વાંસળી વગાડયો તેથી પાવાગઢ નામ પડ્યુ એટલું ઉમેરવું રહી ગયુ હશે એ આશ્ચર્ય છે

૧૧. ઇગ્લેંડના લોકોએ અમેરિકા જઈ પોતાના શહેરોના નામ ત્યા આપ્યા. એવા દાખલા આપણે ત્યા મથુરા, મદુરા આદિમા મળે છે ગુજરાતમા એવા દાખલા બનેલા છે તે મે વડાલવટાના નિબંધમા બતાવ્યા છે

૧૨. પરમાર કે બીજા કોઈની સત્તા ચાંપાનેરમાં સોલંકી સમયમા હોવી જોઈએ એટલું તો જૈન વસ્તી ત્યા હતી તે ઉપરથી સંભવ છે.

અગ્નિ એ કારણથી 'પાવકાચલ' નામ પ્રસિદ્ધ થયું હોય. પરંતુ આમ કહેનારા કોઈજ આધાર આપી શક્યા નથી.[૧૩]

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિમાં સ્થાન બહુ પ્રાચીન નથી

એટલે ઐતિહાસિક આધારની દૃષ્ટિએ ચાંપાનેર પાવાગઢનું સ્થાન બહુ પ્રાચીન લાગતું નથી અને પાવાગઢના અર્થ માટે તો એની આરંભમાં રહેના વા અક્ષરમાંથી અર્થો ઉપજાવવાનો જ પ્રયત્ન માત્ર થયો છે સોલંકીઓના પહેલાના સમયમાં ગુજરાત માળવાની સરહદ ઉપર રહેતો આ પહાડ ગૂજરાત કરતા માળવાની હદમાં રહ્યો હોય એમ માનવાને કારણ છે, અને સોલંકીઓને માળવા સાથે વારંવાર યુદ્ધમાં ઊતરવું પડતું એટલે સરહદના આ સ્થાનનું મહત્ત્વ એમના સમયથી વધ્યું એમ માની શકાય સોલંકીઓના પહેલાં પૂર્વ ગૂજરાતનો કેટલોક ભાગ અપર-માલવ કહેવાતો હતો એટલે પાવાગઢની પાસે તે પહેલાં વસ્તી હોય તો પણ એ ગૂજરાત બાજૂ એ બહુ જાણીતો થયો હોય એમ લાગતું નથી એ કારણથી સોલંકી સમય પહેલા આ સ્થાનના ઉલ્લેખો આપણને મળી શકતા નથી એમ લાગે છે

જૈન સાહિત્યના ઉલ્લેખો

આમ છતાં જૈન સાહિત્યમાંથી પાવાગઢ ચાંપાનેરના જે ઉલ્લેખો મળે છે તે ઉપરથી સોલંકી સમય પહેલાં ત્યાં જૈનોના મંદિરો હશે અને તીર્થોમાં એની ગણના પણ હશે પાલીતાણા કે ગિરનાર જેવાં પ્રથમ પંક્તિનાં જૈન તીર્થોથી સહેજ ઊતરતી પંક્તિમાં પાવાગઢની ગણતરી થતી હશે તપગચ્છની બૃહત્પટ્ટાવલિમાં અચલ ગચ્છની ઉત્પત્તિમા લખે છે કે એ ગચ્છના સ્થાપક વિજયચંદ્ર ઉપાધ્યાય વિ સં ૧૧૬૯ માં વિહાર કરતા પાવાગઢ ઉપર આવ્યા હતા, અને ત્યાં સંભવનાથ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યો આ વર્ણનમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે ભગવાન સંભવનાથનો પ્રસાદ અહીં સંપ્રતિ રાજાએ કરાવેલો આ કથા એટલું તો સૂચન કરે છે કે એ સમય-બારમી સદી પહેલા-ઘણા પ્રાચીન કાળથી ત્યાં જૈન મંદિરો થયાં હશે અને પાવાગઢ જૈન તીર્થ ગણાતું હશે. આ વર્ણનમાં બીજો એક સૂચક ઉલ્લેખ મહાકાલી દેવીનો છે એમ કહે છે કે શ્રી વિજયચંદ્ર

---

૧૩ આપણામા ઘણા દેશી સ્થાનોને પાછળથી માહાત્મ્ય વધ્યાથી સંસ્કૃત રૂપ અપાયાના દાખલા મળે છે મને તો લાગે છે કે પાવાગઢ નામનું 'પાવકાચલ સંસ્કૃત રૂપ બ્રાહ્મણોએ માહાત્મ્યમા દાખલ કર્યું હોય પાવક અગ્નિને બદલે પાવન કરનારો માટે 'પાવકાચલ' નામ યોજ્યું હોય.

મહાકાલીનું આરાધન કર્યું [૧૪] ચોથા તીર્થંકર શ્રી અભિનંદન પ્રભુની શાસન અધિષ્ઠાયિકા કાલિકાદેવી હતી શ્રી વિજયચંદ્રે અચલગચ્છની સ્થાપના કરી તેથી એ ગચ્છના આચાર્યો મહાકાલીને સ્વગચ્છરક્ષિકા ગણે છે ચાંપાનેરમાં બાવન જિનાલયનું ભવ્ય મંદિર જૈનસંઘે બંધાવ્યું હતું અને એમાં શ્રી અભિનંદન પ્રભુજીની અને શ્રી જીરાવલા પાર્શ્વનાથજીની મુખ્ય પ્રતિમાઓ હતી [૧૫] એ બન્ને મૂર્તિઓની અંજનશલાકા અને પ્રતિષ્ઠા વિ સં ૧૧૧૨ માં વૈશાખ સુદ ૫ ગુરુવારે શ્રી ગુણસાગરસૂરીશ્વરને હાથે થઈ હતી ત્યારે ચાંપાનેરના જૈન સંઘમાં મોટો ઉત્સવ થયો હતો વિ સં ૧૨૯૮ (ઈ સ ૧૨૪૨) માં શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિ પાવાગઢમાં શ્રી સંભવનાથના દર્શને આવ્યા હતા અને ત્યાંથી કર્પટવાણિજ્ય (કપડવંજ) ગયા હતા એ સૂરિ તપગચ્છના ૪૪ મા પટ્ટધર હતા તેરમી સદીમા ગુર્જરેશ્વરના મહામંત્રી વસ્તુપાલ તેજપાલે ગોધરાના ઘુઘુલને જીતીને પાવાગઢમાં સર્વતોભદ્ર નામનું ભગવાન મહાવીર પ્રભુજીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું [૧૬] પંદરમી સદીમા ચાંપાનેર પાવાગઢમાં જૈન મંદિરો સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે શ્રી ભુવનસુંદરસૂરિએ પાવાગઢના શ્રી સંભવનાથની સ્તુતિ કરી છે એમાં એ પર્વતને શત્રુંજય પર્વતના અવતાર રૂપે વર્ણવ્યો છે [૧૭] પાવાપતિ ચોહાણો અને ચાંપાનેરના જૈનો મહાકાલીને રાજ્યની અને ગચ્છની રક્ષક દેવી માનતા હતા પંદરમી સદીમાં ખંભાતના શેઠ મેઘાશાહે શ્રી સંભવનાથના મંદિરમાં આઠ દેવકુલિકાઓ કરાવી હતી અને

---

૧૪. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છ બૃહત્પટ્ટાવલી જૈન સાહિત્ય સંશોધક પુ ૧. શ્રી કલ્યાણવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છની પટ્ટાવલીમા ચક્રેશ્વરી અને પદ્માવતી એ બે દેવીઓ મહાવિદેહમા ગઈ હતી તે વિજયચંદ્રનું નામ સાંભળી પાવાગઢ આવી આ ઉલ્લેખ જરા વિચિત્ર લાગે છે શ્રી જિનવિજયજીનો પ્રસિદ્ધનો ઉલ્લેખ યોગ્ય લાગવાથી અહીં એ લીધો છે   પાવઇ પર્વતિ આવ્યા'

''મહાકાલી દખ્યાગાદી

૧૫ જુઓ મુનિ શ્રીન્યાયવિજયજીકૃત જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ, પૃ ૨૫૯ થી ૨૬૩

૧૬ એજ પૃ ૨૬૦-૨૬૧ વસ્તુપાલચરિતનો એમા આધાર આપ્યો છે

૧૭ એજ પૃ ૨૬૨ स्थित पुंडरीकाचलमावतारेऽखिलक्ष्माधरमौलिपुण्याहारे ।
तृतीयजिन सुन्दर महत स्तुव पावके भूधर मंगलतम् ॥ चांप नर पुरावनराजितो
धीवक द्रौ स्थित— એવી સ્તુતિ કરી છે

એમની પ્રતિષ્ઠા શ્રી ભુવનસુંદરના ગુરુ મહાપ્રભાવક શ્રી સોમસુંદરસૂરિજીએ કરાવી હતી.[૧૮] માંડવગઢના સંઘપતિ વહ્લાકે પણ શ્રી સંભવનાથજીની વંદના કરી છે. છેલ્લા પાવાપતિ જયસિંહને શ્રી સોમદેવસૂરિએ ઉપદેશ આપ્યો હતો. રાણા કુંભાને તથા રા' માંડલિકને પણ એ જ સૂરિએ વિદ્વત્તાથી રંજિત કર્યા હતા, અને પાવાગઢને જૈનતીર્થ તરીકે ઉપદેશતરંગિણીમાં વર્ણવ્યુ છે.[૧૯] વિ. સં. ૧૫૨૭ માં પાટણના ખીમસિંહે પાવાગઢમાં જૈન મંદિર બંધાવ્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. મહમૂદ બેગડાની ચડાઈ વખતે કદાચ આ છેલ્લું જૈન બાંધકામ હોય. એ પછી અકબરના સમયથી કોઈક જૈન ઉલ્લેખો મળે છે.

પાવાગઢના જૈન અને હિંદુ અવશેષો

વડોદરામ્યુઝિયમના શ્રી ગટ્ઝ આપણા સ્થાપત્યના ઉત્તમ અભ્યાસી, એમણે પાવાગઢનો અવશેષો ઉપર મનનીય લેખ લખ્યો છે.[૨૦] એમના મંતવ્ય પ્રમાણે પાવાગઢના ઉંચે ઉપરના મોલિયાના કિલ્લાના મેદાનમાં અને દૂધિયા તળાવ પાસે જૈન મંદિરોના અવશેષો મળે છે. એના જીર્ણોદ્ધાર થયેલા છે. આ અવશેષો ઉપરથી એ બંધાયાની તારીખ મળતી નથી. પરંતુ સ્થાપત્ય અને મૂર્તિવિધાન ઉપરથી એઓ ચૌદમી અને પંદરમી સદીનાં બાંધકામ હોય એમ માને છે. બધા જીર્ણોદ્ધારમા થાય છે તેમ આ મંદિરો પણ મરામતમાં બગડ્યાં છે. આ મંદિરોના સમૂહમાં નવલખી મંદિરોમાં ગણાતાં ત્રણ મંદિરો હાલ છે તે કોઈ મોટા નાશ થયેલા મંદિરના નાના ભાગ હોય એમ એમનું માનવુ છે. એ વિશાળ મંદિરની તો આજ માત્ર ઓટલાની ભીંતણી જ ઊભી છે અને શ્રી ગટ્ઝના મંતવ્ય પ્રમાણે એ ઘોઘુખજીનું મંદિર છે. શ્રી ગટ્ઝ લખે છે કે દેલવાડા અને કુંભારિયાના મંદિર કરતાં અહી જુદી રીત દેખાય છે અને એ મંદિરો બહારથી સાદાં છે જ્યારે આ પાવાગઢવાળું મંદિર બહાર પણ કોતરણીવાળું હશે એમ જણાય છે. કદાચ વસ્તુપાલ તેજપાલના સર્વતોભદ્ર મંદિરનું એ અવશેષ હોઈ શકે.[૨૧] શ્રી ગટ્ઝ આ બધા અવશેષોને

---

૧૮. એજ. પૃ. ૨૬૦.

૧૯. એજ. પૃ. ૨૬૨.

૨૦. જુઓ Journal of the Gujarat Research Society, Vol. XI, No 2. Pavagadh-Champaner. By Dr Goetz. શ્રી ગટ્ઝનો લેખ વિદ્વત્તાપૂર્ણ છે અને સ્થાપત્યની ચર્ચા માટે આધારભૂત ગણાય તેવો છે.

૨૧. શ્રી ગટ્ઝે જૈન સાહિત્યના આધારો જોયા હોય એમ લેખ વપરાથી

એની કોતરણી મૂર્તિવિધાન વગેરે ઉપરથી ચૌદ કે પંદરમી સદીનાં માને છે. પરંતુ બારમી સદીથી જૈન મંદિરો અહીં બંધાયાં હતાં એ આપણે જોઈ ગયા. એટલે મુસલમાનોની જીત પહેલાં પણ હિંદુ પાવાપતિઓના સમયમાં આ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું પડે. જૈન સાહિત્યમાં આ મંદિરોમાં ઉમેરા થયા હોય એવા ઉલ્લેખો છે પણ જીર્ણોદ્ધારના ઉલ્લેખ નથી, અને જીર્ણોદ્ધાર કરવા જેવો નાશ થાય એવું કાંઈ એ સમયમાં પાવાગઢ ઉપર તો બન્યું હોય એવુ જણાતું નથી. [૨૨]

શ્રી ગદ્રે છાશીયા તળાવ ઉપર એક શૈવ સંપ્રદાયના મંદિરના અવશેષોનું વર્ણન કરે છે અને ત્યાંની મૂર્તિઓ, નંદિ તથા મંડળના દ્વાર ઉપર લકુલીશ પાશુપતાચાર્યની મૂર્તિ ઉપરથી શૈવ સંપ્રદાયનું મંદિર હશે એમ કહે છે. [૨૩] પાવાગઢ-ચાંપાનેર જૈન સાથે શૈવ તીર્થ પણ હશે અને એમાં શિવની પૂજા કરતાં વધારે મહત્ત્વનું સ્થાન મહાકાળીનું હશે એમ પણ સમજાય છે. વિષ્ણુના મંદિરનો ઉલ્લેખ મળતો નથી એ ઉપરથી આ સ્થળ શિવ,શક્તિ, અને જૈનોના ધર્મનું સ્થળ હશે એટલું કહી શકાય. આ બધાનો સાથે વિચાર કરતાં અને જૈન મંદિરોના ઉલ્લેખોની પ્રાચીનતાનો વિચાર કરતાં પાવાગઢ-ચાંપાનેર નામ માટે પા અક્ષરને બંધ બેસાડવાના પ્રયત્ન કરતાં આચાર્ય શ્રી આણંદશંકરભાઈનો તર્ક વધારે સયુક્તિક લાગે છે અને સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરેલા પર્વતનાં સ્થળોએ જેમ જૈનોએ તીર્થસ્થાન સ્થાપ્યાં છે તેમ આ સ્થળે પણ એમણે સ્થાપી પોતાના મહાતીર્થ ચંપાપુરી-પાવાપુરીનાં નામ આ સ્થળને આપ્યાં હોય એ સંભવિત છે. ગુજરાત દેશ પાશુપત શૈવોનું આદિસ્થાન હતુ તેથી શિવ અને શક્તિની પૂજા પણ અહીં શરૂ થઈ હોય

લાગતું નથી. વસ્તુપાલનુ ચોમુખજીનુ મંદિર એ સમે તો ભદ્ર મંદિર જ હોઈ શકે. "સર્વતોભદ્ર" જાતના મંદિર માટે માનસાગર સિરીઝના 'એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ આર્કિટેક્ચર" ગ્રંથોમાં સર્વતોભદ્ર શબ્દ જુઓ.

૨૨. જૈન સાહિત્યમા જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય તો એના સ્પષ્ટ ઉલ્લેખો મળે છે. બારમી સદીનાં મંદિરોની મૂર્તિઓ ચૌદ કે પંદરમી સદી જેવી લાગતી હોય તો જીર્ણોદ્ધાર થયા હોય એમ માનવું જ પડે. પણ એવું થયુ હોય એમ લાગતુ નથી. એટલે શ્રી ગદ્રેની માન્યતાને વધારે આધારની જરૂર ખરી.

૨૩. જુઓ શ્રી ગદ્રેનો ઉપર્યુક્ત લેખ. એમાં શિવમંદિરના અવશેષોની સરસ ચર્ચા કરી છે એમાં રજપુતાનાની અસરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં એક વાત કહેવી

પાવાગઢનો કિલ્લો

પાવાગઢનો કિલ્લો મુસલમાનોએ જીત્યો તે પહેલાં કેવો હશે એનો કાંઈક ખ્યાલ શ્રી ગટ્ઝે આપ્યો છે પાવાગઢના કિલ્લાને ત્રણ બારે કોટવાળી સંરક્ષણ હરોળો છે આમાં છેક નીચલી સંરક્ષણ હરોળની દીવાલના પથ્થરો ઉપરથી ચોહાણોના પહેલાં એનું બાંધકામ થયું હશે એમ શ્રી ગટ્ઝ માને છે અટકના દરવાજાથી કિલ્લો શરૂ થાય છે અહી મેદી તળાવ નામે પાણીથી હમેશ ભરેલું સુંદર તળાવ છે અને એને કાંઠે પતાઈ રાવળનો મહેલ હશે એમ અવશેષો ઉપરથી મનાય છે આ બધી સંરક્ષણ હરોળોની દીવાલોને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી સમરાવીને સુધારા વધારા કર્યા છે એટલે ચડતાં જે દરવાજાઓ આવે છે એમાં કેટલાક હિંદુ સ્થાપત્યના દરવાજાઓ આવે તે જોતાં અસલ હિંદુ કિલ્લાની હરોળનો કાંઈક ખ્યાલ આવે છે મુસલમાન કમાનોવાળા દરવાજા ભવ્ય છે

ખાસ જરૂરની છે સ્થાપત્યના વિજ્ઞાનમાં બાંધણી અને મૂર્તિવિધાનનો ક્રમવાર ઇતિહાસ તેમજ પ્રગતિ ધ્યાનમાં લેવાની ખાસ અગત્ય છે એ ખરું છે, પરંતુ એ વિધાનનો સમય નક્કી કરવામાં એ એક જ પદ્ધતિ કોઈ વાર બરાબર કામ ન પણ આપે મોઢેરાના મંદિરની અગિયારમી સદીની બાંધણી અને રાણકપુરના મંદિરની પંદરમી સદીની બાંધણી જોતાં આ ચારે સદીઓમાં ગુજરાતની સ્થાપત્યકલા સંપૂર્ણ ટોચ ઉપર હતી એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી એટલે જૈન હિંદુ મંદિરોની બાબતમાં એકલી બાંધણી અને મૂર્તિઓને ધ્યાનમાં લઈ સમય નક્કી કરવામાં જોખમ છે એમ મને લાગે છે મુસલમાન સ્થાપત્ય નવું ઊભું થતું હતું અને ગુજરાતી કારીગરો નિષ્ણાત છતાં નવી રીતો અપનાવવાની હતી, એટલે મુસલમાન સ્થાપત્યમાં બાંધણીની પ્રગતિ સમય નક્કી કરવામાં ખાસ ઉપયોગી થઈ પડે એમાં શક નથી. બીજી વાત એ ધ્યાનમાં લેવાની છે કે પાવાગઢ ચાંપાનેરમાં ચૌહાણ રાજ્ય થયું એટલે રજપુતાના કે ઉત્તર હિંદના સ્થાપત્યની અસર ચાંપાનેરમાં આવવી જ જોઈએ એમ પણ કહી શકાય નહિ મને તો લાગે છે કે ગુજરાત-રજપુતાનામાં જૈન-હિંદુ સ્થાપત્યમાં મૂળ સિદ્ધાંતો એક જ હતા જે સ્થાનિક ફેર દેખાતો તે બંધાવનારના શક્તિ અને શોખ ઉપર આધાર રાખતો કેટલાક યુરોપીય કલાવિવેચકો 'જૈન સ્થાપત્ય' એવું નામ આપવાની ભૂલ કરે છે એવા વિભાગ આપણા સ્થાપત્યને માટે પાડવા ઉચિત નથી. ચોહાણો પૂર્વ ગુજરાતમાં લાંબો સમય વસ્યા ઉત્તર હિંદથી એમની કોઈ વિશેષતા હોય તોપણ ચાંપાનેર જેટલું એ લાવી શક્યા હોય એવો બહુ સંભવ જણાતો નથી વસ્તુતઃ આપણા સ્થાપત્ય કે શિલ્પમાં ખાસ કરીને આ ચાર સદીઓમાં જ નહિ પણ કે કામગીરી બંધાવનારના શક્તિ અને શોખ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ એ ઉપરથી સમયનિર્ણય કરવો તે ઠીક નથી. આ મારી અંગત માન્યતા છે

કિલ્લાના મધ્યભાગમાં પહોંચતાં પહેલાં બીજી સંરક્ષણ હરોળ શરૂ થાય છે અને એના દીવાલો, બુરજો, તથા દરવાજાની રચના તથા બાંધણીથી કિલ્લાની ખરી મજબૂતાઈનો ખ્યાલ આવી શકે છે. એમાં એક ઉપર એક ચઢાણમાં સવ્ય અપસવ્ય બાંધણીથી બાંધેલા ચાર દરવાજાથી બનેલો 'બુદિયા દરવાજો' ખરેખર ભવ્ય છે. એની પાછળ થઇને એક દીવાલ સાત મંઝીલ તરફ ચાલી જાય છે એ પછી રજપૂત બાંધણીનો ખ્યાલ આપતો સદનશાહ દરવાજો આવે છે એને વટાવ્યા પછી પર્વતના મધ્યભાગમાં આવેલા મેદાનમાં મરાઠાઓએ બાંધેલી માચી હવેલી અને એની પાછળ તેલ જેવા રંગનું સુંદર વનરાજિની વચ્ચે આવેલું તેલિયા તળાવ આવેલું છે. માચી હવેલીથી સીધું ચઢાણ શરૂ થાય છે અને મકાઈ કોઠાર નામે ત્રણ ઘુમટવાળું મકાન આવે છે ત્યાં ઉપર જવાના રસ્તામાં ડાબે હાથે ભદ્રકાળીના મંદિરે જવાનો રસ્તો છે એ જાણે મુખ્ય પર્વતથી જુદી પડતી હોય તેવી ટેકરીના મેદાનમાં મહેલનાં ખંડેરો અને ટેકરીને છેડે ભદ્રકાળીનું મંદિર આવેલું છે. પર્વતના મુખ્ય રસ્તા ઉપર પાછા વળીને ઉપર ચડતાં મોટી ખાઈ આવે છે અને એના ઉપર પહેલાં ખમેડી લેવાય એવો પાટિયાંનો પુલ હશે એમ લાગે છે એના ઉપરથી જવાનું હોવાથી એ ઓળંગ્યા પછી તુરત આવતા દરવાજાને પાટિયાપોળનો દરવાજો કહે છે, અને ત્યાંથી આગળ જતાં હિંદુ રજપૂત ઘાટનો તારા દરવાજો અને એ પછી સૂરજ અગર નગારખાનાનો દરવાજો આવે છે. એ વટાવ્યા પછી ત્રીજી સંરક્ષણ હરોળ પૂરી થાય છે અને પર્વતના ઉપરના મેદાનમાં જવાય છે. આ મેદાન વિશાળ છે. એની આ છેલ્લી સંરક્ષણ હરોળને મુસલમાનોએ જીત્યા પછી મજબૂત બનાવી મહમૂદ બેગડાએ એનું નામ 'મૌલિયા' રાખ્યું આ મેદાનમાં ઉપર જોયાં એ મંદિરો અને અવશેષો છે, અને હિંદુ સમયમાં પાવાગઢના તીર્થમાં ગણાતાં મંદિરો અહીં જ હતાં. ૨૪ આ મેદાનમાં છાશિયું અને દૂધિયું એ બે તળાવો છે

૨૪. જુઓ શ્રી ગટ્ટુનો ઉપર્યુક્ત લેખ. એમણે શિવ મંદિર અને જૈન મંદિરના અવશેષોની ઉત્તમ ચર્ચા કરી વર્ણન કર્યું છે પાવાગઢની સુંદરતા માટે એમણે 'ટાઇમ્સ વીકલી'માં સચિત્ર લેખ આપેલો છે તે પણ ખાસ વાચવા જેવો છે. એમના સ્થાપત્ય સંબંધી લેખમાં જૈન હિંદુ અવશેષોના ચિત્રો તથા પાવાગઢના નકશાઓ મળે છે તે પણ જોવા જેવા છે શ્રી ગટ્ટુએ વીસ વખત પાવાગઢ જઇ સ્થાપત્યના અવશેષોનો અભ્યાસ ઝીણવટથી કર્યો છે. લેખને છેડે જે આધારગ્રંથો નોંધ્યા છે એમાં અંગ્રેજીમાં લખાયેલા બર્જેસના ગ્રંથ અને બીજા અંગ્રેજી આધારૂ

છે અને એની પાસે થઈને અઢીસો ફીટ ઊંચી પર્વતના સૌથી ઊંચા શિખરની ટેકરી ઉપર જવાય છે. આ ટેકરી ઉપર મહાકાળીનું આસપાસ કોટવાળું મંદિર છે અને એ મરાઠા સમયમાં બંધાયેલું છે. મહાકાળીની મૂર્તિ પહેલાં જૈન શિલ્પના વિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈનો માને છે.[૨૫] હાલનું મંદિર છેક સાદું છે અને મહાકાળીનું મુખ પૂજાય છે. મંદિરની ઉપર સદનશાહ પીરનું મુસલમાનોનું સ્થાન છે. મુસલમાનોના સમયમાં એ મંદિરની જગ્યાએ કબર હશે અને એ પછી કબરની નિશાની મંદિરની ઉપર રાખી ફરી દેવીની પ્રતિષ્ઠા થઈ હશે એમ લાગે છે.[૨૬]

હિંદુ ચાંપાનેર

હિંદુ સમયનું ચાંપાનેર પાવાગઢના ડુંગરની ઉત્તરે હતું એમ વિદ્વાનોનું માનવું છે. આજનું ચાંપાનેર મહમૂદ બેગડાએ જીત્યા પછી પર્વતની પૂર્વ તરફ નવું બંધાવ્યું. શ્રી ગટ્ઝ માને છે કે પહેલી રક્ષણ હરોળ પાસે મેદી તળાવ અને રાજાના મહેલની પાસે જ રજપૂત ચાંપાનેર હતું.[૨૭] પરંતુ એ જગ્યાએ રાજા અને એના મોટા સરદારોના મહેલો અને ખાસ લશ્કરી અમલદારો માટે ઘેરા વખતે રહેવાની જગ્યા સિવાય વધારે કાંઈ હોય એમ માનવાને કારણ નથી. સામાન્ય લોકો અને વેપારીઓનું ચાંપાનેર ઉત્તર તરફ તળેટીમાં હોય એ ખરું લાગે છે અને હાલ જંગલને લીધે એના અવશેષો દુર્લભ છે. મુસલમાનોએ પૂર્વ તરફ શહેર ફરી વસાવ્યા પછી હિંદુ શહેરના અવશેષો નવા શહેરમાં વાપર્યાં હશે અને એ કારણથી આજે જૂના શહેરના અવશેષો દેખાતા નથી. અમદાવાદમાં આશાવલનું થયું તેમ, રજપૂત ચાંપાનેરના કોઈ કોઈ ભાગ મુસલમાન ચાંપાનેરમાં ભળી પણ ગયા હોય. શ્રી ગટ્ઝ, લખે છે કે બુઢિયા દરવાજા આગળ નીચેની હરોળમાંથી એક છૂપો રસ્તો આવતો હતો અને મેદી તળાવ આગળથી એ રસ્તો જંગલમાં થઈ પર્વતની નીચે ઊતરતો હતો. એ રસ્તામાંથી ઘેરા વખતે સાધનસામગ્રી છૂપી રીતે લાવવામાં આવતી. આ રસ્તો મુસલ-

---

લીધા છે એમાં પ્રાચીન સાહિત્યના કોઇ આધાર જણાતા નથી. પંચમહાલ ગેઝેટિયરમાં પણ કેટલુંક વર્ણન કરેલું છે.

૨૫. મહાકાળીની મૂર્તિ અસલ જૈન શિલ્પવિધાન પ્રમાણે હતી એમ જૈન તીર્થોના ઇતિહાસ લેખક લખે છે, પણ એનો આધાર આપ્યો નથી.

૨૬. જુઓ શ્રી ગટ્ઝનો લેખ સદનશાહ માટે એમની માન્યતા ખરી જણાય છે.

૨૭. મેદી તળાવ પાસે મહેલ અને અમીરોનાં મકાનો હોઈ શકે. વસ્તીનાં ઘરો ત્યાં હોય તો રજપૂત ચાંપાનેર ખૂબ નાનું હોય એમ માનવું પડે.

માનોને જડ્યો તેથી ઘેરાયેલું લશ્કર હાર્યું એમ એ માને છે [૨૮] સુલતાન ચાટક દરવાજા આગળ તોપમારો ચલાવતો હતો એમ પણ કહે છે પરંતુ સુલતાનના ઘેરાનું વર્ણન તવારીખોએ આપેલું છે તે આગળ જોઈશું મકાનોનું વર્ણન પણ આગળ કરીશું

જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એના બાપદાદાઓ

પાવાગઢના કિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન કર્યું હવે ઇતિહાસ આગળ જોઈએ સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ત્યાં જયસિંહદેવ ચોહાણનું રાજ્ય હતું એના મૂળ પુરુષ પૃથ્વીરાજ ચોહાણની પડતી પછી નાસીને દક્ષિણમાં આવ્યા અને ચાંપાનેરમાં ગાદી સ્થાપી એ પહેલાં ત્યાં કોની સત્તા હતી તેની વિગત મળતી નથી, પણ પાછળ જૈન ઉલ્લેખો જોતાં તે ઉપરથી ત્યાં પાટણને તાબે રહેનારા કોઈ નાના ઠાકોરની સત્તા હશે એ સમયે રાજદ્વારી બાબતોમાં ચાંપાનેર કરતાં ગોધક–ગોધરાનું મહત્ત્વ વધારે હોય એમ સમજાય છે. ચાંપાનેરમાં સત્તા જમાવનારા ચોહાણના મૂળ પુરુષનું નામ ખીચી હતું તેથી એ લોકો ખીચી ચોહાણો કહેવાય છે પાવનદેવ ખીચીએ ચાંપાનેરમાં આવીને પાવાપતિ ચોહાણોનું રાજ્ય સ્થાપ્યું એની વંશાવળી હાલોલ પાસેના એક લેખમાં મળી આવી છે એમાં જયસિંહ પાવાપતિને શક્તિભક્ત કહ્યો છે અને પાવાગઢને પાવકદુર્ગ કહ્યો છે [૨૯] પાવાપતિનું ટૂંકું રૂપ પતાઈ થયું હોય ગૂજરાત સલ્તનતની શરૂઆતથી મહમૂદે ચાંપાનેર લીધું ત્યાંસુધી પતાઈ રાવળોને મુસલમાનો સાથે અવારનવાર લડાઈઓમાં ઊતરવું પડતું હતું સુલતાન અહમદશાહ પાવાગઢ જીતવામાં ફાવ્યો નહોતો અને જયસિંહના દાદા ત્ર્યંબક ભૂપ સાથે એને સુલેહ કરવી પડી હતી જયસિંહના પિતા ગંગાદાસ –ગંગરાજ–સાથે પણ મહમૂદની પહેલાંના સુલતાનોને લડાઈઓ થઈ હતી ઈડર જેવા હિંદુ રાજ્ય સાથે પાવાપતિને સંપ ન હોતો એ પણ આપણા રાજકારણના ઇતિહાસની એક કમનસીબ ઘટના છે માળવા અને ગૂજરાતની વચ્ચે આવેલા પાવાગઢનો રાજા બન્ને દેશના રાજાઓને સમય પ્રમાણે સહાય કરી પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખતો માળવાના હિંદુ રાજાઓની

---

૨૮ શ્રી ગટ્ટુની માન્યતા ખરી હશે, જો કે તવારીખો તો એક નહિ પણ 'સુરંગો" ખોદાવી એવો ઉલ્લેખ કરે છે

૨૯ જુઓ વડોદરા બાળ ગ્રંથમાળામાં શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈની "પાવાગઢ" નામે પુસ્તિકા

પેઠે મુસલમાન સુલતાનોએ પણ ગૂજરાત સાથે વારંવાર લડાઈઓ કરી છે, અને એમાં પાવાગઢના રાજાઓએ કોઈ પણ રીતે ભાગ લીધો છે.[૩૦]

સુલતાન મહમૂદની ચઢાઈ અને ઘેરો

પોતાના વડીલો પાવાગઢ જીતવામાં નિષ્ફળ નિવડેલા અને માળવા સાથે ઘર્ષણ ચાલુ જ હતું એટલે મહમૂદ બેગડાને ચાંપાનેર જીતવાનો નિશ્ચય તો પહેલેથી જ હતો એ આગળ જોઈ ગયા, અને સુલતાન બહાનાં શોધ્યા કરતો હતો એવામાં એને બહાનું મળી રહ્યું એ પણ જોયું. હવે મહમૂદે મોટું લશ્કર લઈ વડોદરા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જયસિંહે આ સમાચાર સાંભળીને પોતાના વકીલોને સમાધાન માટે મોકલ્યા અને પોતે પકડેલા સુલતાનના બે હાથીઓ ઘવાઈ ગયા હતા એટલે તેના બદલામાં બીજા બે હાથી અને લૂટેલો માલ તથા સોનું સુલતાનને પાછાં આપવા જણાવ્યું.[૩૧] પરંતુ સુલતાનને આ વખતે સમાધાનની ઇચ્છા નહોતી એટલે એણે ઉત્તર પાઠવ્યો કે "આ સંદેશાનો જવાબ કાલે તરવારથી આપીશું"[૩૨] આ સમાચાર સાંભળી જયસિંહ રાવળે પણ કિલ્લો મજબૂત કરી લડાઈની તૈયારી કરવા માંડી. સુલતાને વડોદરેથી ઊપડીને ચાંપાનેર વટાવી માળવાના રસ્તા ઉપર આવેલા કરનાઈ ગામ આગળ પડાવ નાખ્યો અને બહેરામખાન અદલમુલ્ક, તાજખાન અને ઇખ્તિયારખાનને આગળ મોકલ્યા.[૩૩] સુલતાને સૈયદ બદી અલંગદારને[૩૪] ખોરાક અને સરંજામ લાવવાના રસ્તાનું રક્ષણ કરવા નીમ્યો. સૈયદ પોતાની ટુકડી લઈ સરંજામ વગેરેનું રક્ષણ કરતો આવતો હતો ત્યારે એના ઉપર રજપુતોની ટુકડીએ હુમલો કર્યો અને એનાં બધાં ખોરાક અને સામગ્રી પડાવી લીધાં. આ સમાચાર સાંભળીને સુલતાનને ખૂબ નિરાશા થઈ અને એ વર્ષના હિ. સ ૮૮૭ સફર માસના અંત સુધી ત્યાં ઘેરો ઘાલીને પડી રહ્યો. હવે સુલતાને અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ

---

૩૦. કુમાર માસિકમાં મારો લેખ જુઓ. ગંગાદાસ રાવળે સુલતાન મુહમદ -(અહમદશાહના પુત્ર) ને હરાવેલો એ વિજયનું વર્ણન એક સંસ્કૃત નાટકમાં કર્યું છે, પરંતુ આ વખતે એની વિગત મળી શકી નથી.

૩૧. પાવાગઢના મહમૂદના ઘેરાનું વર્ણન મિરાતે સિકંદરી કરતાં તબકાતે અકબરીમાં ખૂબ વિગતથી આપ્યું છે. જુઓ તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૯૨

૩૨. સિકંદરી. ગૂ. આ. પૃ ૧૧૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૯૧.

૩૩. સિકંદરી આ નામો આપતી નથી, તબકાતમાં છે.

૩૪. સિકંદરીમાં આ નામ નથી. તબકાતની પ્રતોમાં પણ ફેર છે. ફિરિસ્તા સૈયદ મદનદંગ નામ લખે છે.

મુહાફિજખાનને ઘેરાનો બંદોબસ્ત કરવા નીમ્યો અને એ રોજ સવારથી બપોર સુધી બધી તોપો વગેરે તપાસી સુલતાનને ખબર આપતો. તવારીખકાર લખે છે કે મુસલમાનોએ કિલ્લામાં જવા માટે સુરંગો[૩૫] ખોદવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એ માટેના નિષ્ણાત ઈજનેરો પણ સાથે આવેલા હતા.[૩૬] સુરંગો માટે લાકડાનાં પાટિયાં જોઈએ તે માટે એક એક ગૂડીની એક એક અશરફી જેટલી કીમત આપવી પડી અને એ રીતે સુલતાનને એક લાખ ટંકાનું ખર્ચ થયું.[૩૭] આ વખતે જયસિંહે ફરીથી સમાધાન માટે કહેવડાવ્યું અને ઘેરો ઉઠાવી લેવાય તો નવ મણ સોનું અને બે વર્ષ ચાલે એટલું અનાજ આપવા માટે કહ્યું, પરંતુ સુલતાને કાંઈ પણ સ્વીકારવા ના પાડી અને કિલ્લો જીતી લેવાનો જ નિશ્ચય જાહેર કર્યો.[૩૮]

પતાઈ રાવળે માંગેલી માળવાની મદદ

આ સાંભળીને હિ. સ. ૮૮૯ માં જયસિંહે મદદ માટે માળવાના સુલતાન ગ્યાસુદ્દીન પાસે પોતાના સુર[૩૯] નામના વકીલને મોકલ્યો અને પ્રત્યેક મજલે એક લાખ તનખા આપવાનું વચન પણ કહેવડાવ્યું. આથી લલચાઈને માળવાનો સુલતાન લશ્કર લઈને નીકળ્યો અને માંડુગઢની બહાર પડાવ નાખ્યો. આ સમાચાર મળતાં જ ઘેરો સંભાળવા માટે અમીરોને મૂકી સુલતાન મહમૂદ બીજું લશ્કર લઈને દાહોદ તરફ ગયો અને ગ્યાસુદ્દીન સાથે લડવા તૈયાર થયો આ ખબર મળતાં માળવા સુલતાને વિદ્વાનોનો મત લઈ હિંદુ સાથે લડતા મુસલમાન રાજા સામે પોતે મુસલમાન હોવાથી ન લડી શકાય એમ નક્કી કર્યું, અને પોતે માંડુ પાછો ગયો આ સમાચાર સાંભળી મહમૂદ ખુશ થઈ ચાંપાનેર પાછો આવ્યો અને ચાંપાનેરમાં જુમામસ્જિદનો પાયો નાખ્યો[૪૦] આથી

---

૩૫. તબકાતે અકબરી, પૃ. ૨૭૩ ૭૪ સિકંદરી. પૃ. ૧૧૪.

૩૬. મિરાતે સિકંદરી. પૃ ૧૧૪.

૩૭ અશરફીની કીમત સિકંદરીએ લખી છે, જ્યારે તબકાતે માત્ર કુલ ખર્ચ લાખ ટકા થયો એમ લખ્યું છે. આ ટકા સોનાના કે ચાંદીના તે સ્પષ્ટ નથી, પણ અશરફી સોનાની છે.

૩૮ તબકાતે અકબરી પૃ ૨૭૩.

૩૯. સિકંદરી સુર નામ લખે છે, તબકાત સુરા લખે છે, સિકંદરીના અંગ્રેજી તરજુમામા સહુરા નામ લખ્યું છે, કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી સુરી લખે છે કોઈ સૂર્યરામ નામ હોવાનો સંભવ છે.

૪૦ સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૧૪-૧૧૫. તબકાતે અકબ

અમીરોને પણ ખાતરી થઈ કે સુલતાન કિલ્લો જીત્યા વિના પાછો ફરનાર નથી. આ યુદ્ધમાં મુહાફિઝખાન ઉપરાંત ગુજરાતના બે સુપ્રસિદ્ધ અમીરો હતા : એક અમદાવાદનો કિવામ ઉલ્મુલ્ક મલીક સારંગ અને બીજો ગુજરાતનો નૌકાસેનાપતિ—મિરે બહર—મલીક અયાઝ સુલતાની. આ મલિક અયાઝ પરદેશની તોપો દીવ બંદરથી ગુજરાતમાં લાવ્યો હતો અને એ પાવાગઢના ઘેરામાં પહેલવહેલી વપરાઈ એમ જણાય છે[41]

છેવટની લડાઈ અને જયસિંહની હાર

તવારીખકાર કહે છે કે સુરંગોનું કામ પૂરું થઈ ગયું હતું અને એક દિવસ સુલતાનની પોતાની ટુકડીના સિપાઈઓએ એક સુરંગમાંથી છૂપી રીતે જોયું તો સવારમાં રજપૂતો દાતણ પાણી સ્નાન આદિ માટે જતા હતા અને સંધ્યાદિ કરતા હતા. આ વખતે કિલ્લાના રક્ષણમાં બહુ ઓછાં માણસો હતાં. આ સાંભળીને સુલતાને પોતાની ટુકડી લઈ મલીક સારંગને એ સમયે એ માર્ગમાંથી જવા હુકમ કર્યો. મલીક સારંગ સુરંગમાંથી કિલ્લામાં પેઠો અને હાથોહાથની લડાઈ શરૂ થઈ તેમાં રજપૂતોની ખુવારી થઈ અને એ લોકો દરવાજા તરફ પાછા હઠ્યા. એ વખતે દરવાજાની બાજુની દીવાલ ઉપર મલીક અયાઝના તોપમારાએ મોટા ચીરા પાડ્યા હતા તે જોઈ અયાઝ એક ટુકડી લઈને કિલ્લામાં પેઠો અને એક બારીમાંથી દરવાજાના બુરજ ઉપર ચડી ગયો બીજી બાજુથી સુરંગને રસ્તે સુલતાન મહમુદ પોતે સિપાઈઓ સાથે કિલ્લામાં આવ્યો અને ઉપર ચડ્યો આ વખતે ખૂબ વીરતાથી લડતા રજપૂતોએ દારૂગોળાના બોંબ દરવાજા ઉપર ચડેલા મુસલમાનો પર હાથથી ઉપાડીને ફેંક્યા, પરંતુ સુલતાનના લશ્કરીઓએ એ બોંબગોળા ફૂટે તે પહેલાં ઉપાડી પાછા ફેંક્યા તે પતાઈ રાવળના મહેલના આંગણામાં પડ્યા[42] આ દેખી રજપૂતો નિરાશામાં આવી ગયા અને જૌહરની તૈયારી કરી. સ્ત્રીઓ છોકરાંને અગ્નિમાં નાખી

---

૪૧. હિંદુસ્તાનમાં તોપ પહેલવહેલી ગુજરાતમાં આવી અને તે આ સમયમાં આવી એથી પ્રાચીન લડાઈઓની રીતોમાં મોટો ફેર પડ્યો. ગુજરાતી લશ્કરમાં શરૂઆતમાં પરદેશી ગોલંદાજો હતા. મો. નદવી સાહેબનો "ગુજરાતમાં તોપ" એ લેખ જુઓ

૪૨. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૪-૭૫. આ બોંબ પતાઈના મહેલના આંગણામાં પડ્યા. એ ઉલ્લેખ ઉપરથી શ્રી ગદ્રે માને છે કે એ મહેલ મકાઈના દરવાજાની છેક પાસે હોવો જોઈએ. શ્રી ગદ્રે એમ પણ માને છે કે રજપૂતોનો દરવાજા નજીક એક છૂપો રસ્તો હતો તેમાંથી કીવામ ઉલ્મુલ્ક અંદર પેઠો.

બધા મરણિયા થઈ લડવા નીકળ્યા. આ બનાવ હિ. સ. ૮૮૯ ઝિલકાદ માસની ૧લી તારીખે બન્યો. આખો દિવસ અને રાત ખૂનખાર લડાઈ ચાલી.[૪૩] જૌહર ગાળીની આ લડાઈ પહેલાં તોડેલા દરવાજાની ઉપરના ખડિયા દરવાજાની પાછળ થઈ હોય એમ સમજાય છે. આ લડાઈ ચાલતી હતી તે વખતે મહમૂદ પોતે લશ્કર લઈ દરવાજાનાં દ્વાર ઉઘાડી નાંખી અંદર પેઠો, આ વખતે રજપૂતો તળાવમાં સ્નાન કરી કેસરિયાં કરવા તૈયાર થયા અને સાતસો રજપૂતોની એક ટુકડી મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડી[૪૪] બન્ને બાજુએ બહુ મોટી ખુવારી થઈ, અને આ લડાઈમાં જયસિંહ પતાઈ રાવળ અને એનો મંત્રી ડુંગરસી પકડાઈ ગયા.[૪૫] ઘણા ખરા રજપૂતો કેસરિયાંમાં ખપી ગયા, અને કેટલાક નાસીને ત્રીજી સંરક્ષણ હરોળ તરફ ઉપરના કિલ્લામાં ભરાયા, પણ છેવટે મુસલમાનોએ એમને હરાવ્યા.[૪૬] પતાઈ રાવળ અને ડુંગરસીને સુલતાન પાસે લાવ્યા અને સુલતાને એ બન્નેને મુહાફિઝખાનને સોંપી એમના ઘાની સારવાર કરવા કહ્યું. આ પ્રમાણે પાંચ મહિના કેદમાં રહ્યા પછી મુહાફિઝખાને સાજા થયા પછી એમને સુલતાન પાસે હાજર કર્યા અને સુલતાને જો એ બન્ને મુસલમાન ધર્મનો સ્વીકાર કરે તો જીવતા રાખવાનું જાહેર કર્યું, પણ એ બન્ને વીરપુરુષોએ સ્વધર્મનો ત્યાગ કરવાને બદલે મરવાનું પસંદ કર્યું. સુલતાને મુસલમાન પંડિતોની સલાહ લઈ જયસિંહ પતાઈ રાવળનું માથું ઉરાડી દીધું ને એક લાકડા ઉપર ટંગાવ્યું.[૪૭] ડુંગરસીને જ્યારે એ લાકડા પાસે લાવવામાં આવ્યો ત્યારે એણે એકાએક એક લશ્કરીના હાથમાંથી તરવાર ઝૂંટવી લઈને સુલતાનના એક હજૂરિયા કબીરના પુત્ર શેખનને મારી નાંખ્યો.[૪૮] એ પછી ડુંગરસીને પણ મારી

૪૩. તબકાતે અકબરી ૨૭૫-૭૬.

૪૪. તબકાતે અકબરી. પૃ. ૨૭૬.

૪૫. એજ. પૃ. ૨૭૬ સિકંદરી. પૃ. ૧૧૫.

૪૬. ત્રીજા કિલ્લામાં રજપૂતો ગયાની વાત માત્ર તબકાત જ લખે છે. પૃ. ૨૭૬.

૪૭. સિકંદરી. પૃ. ૧૧૫. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૬. તબકાત લખે છે કે પાંચ મહિના કેદમાં એની સારવાર કરી, જ્યારે ફિરિસ્તા લખે છે કે એને બેડી પહેરાવી રાખેલી અને રોજ મુસલમાન થવાનું કહેવામાં આવતું અને મારી નાખવાની ધમકી અપાતી.

૪૮. ડુંગરસીની આ વાત માત્ર સિકંદરી જ લખે છે. કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી મુજાવર મોકલેલા સુર અથવા સુરીને મારી નાખવામાં આવ્યો એમ લખે છે, પણ એ ઉલ્લેખ ઉપર્યુક્ત તવારીખોમાં નથી.

નાખવામાં આવ્યો. આ બનાવ હિ. સ. ૮૯૦માં બન્યો. સિકંદરી લખે છે કે જયસિંહની બે દીકરીઓને સુલતાને પોતાના જનાનામાં મોકલી અને એક દીકરાને શિક્ષણ આપીને મોટા કર્યો. એનું નામ હુસેન રાખ્યું એ મોટો થયો ત્યારે સુલતાન મુઝફ્ફરના સમયમાં મોટો અમીર બન્યો અને એને નિઝામ-ઉલ્મુકનો ઇલ્કાબ આપવામાં આવ્યો.[૪૯]

પાવાગઢનું પતન અને ખુવારી

પાવાગઢનું પતન હિ. સ. ૮૮૯ના ઝિલકાદની બીજી તારીખે થયું (ઈ. સ. ૧૪૮૪). આ લડાઈમાં પાવાપતિની સાથે રહી લડનારાં હિંદુ રાજવીઓનાં નામ ચારણોની વહીઓમાંથી રાસમાળામાં આપ્યાં છે. એમાં વિ. સં. ૧૫૪૧ના પોષ માસની ત્રીજ ને રવિવારે પતન થયાનું લખે છે (તા. ૨૧ ડિસેંબર ૧૪૮૪) આ તારીખ મુસલમાન તવારીખની તારીખ સાથે એક મહિનાનો ફેર બતાવે છે. હિંદુ રાજાઓમાં વેરસી, સારંગ જાડેજા, કરણ, જેઠમલ, અને સુરવૈયો, ચંદ્રભાણ એટલાએ પતાઈ રાવળને માટે પોતાનો જીવ આપ્યો એમ લખે છે. ઘેરો કુલ વીસ માસ સુધી ચાલ્યો. એમ કહેવાય છે કે રજપૂત લશ્કર સાઠ હજાર માણસોનું હતું, અને સુલતાનનું એથી મોટું હતું. ઘેરા દરમ્યાન સુલતાને આસપાસનો મુલક લૂંટયો અને એક ઘર એવું નહોતું રહ્યું કે જેમાં અનાજ પૈસો, ઢોર કપડાં વગેરે રહ્યું હોય. આમ લાંબા ઘેરાઓમાં બને છે તેમ શત્રુને હાથે છેવટે રાજ્યની સામાન્ય પ્રજાને જ વેઠવું પડે છે અને મુલક ઉજજડ થઈ જાય છે.[૫૦]

દેવગઢબારિયા અને છોટાઉદેપુર રાજ્યોના સ્થાપકો

પતાઈ રાવળ જયસિંહદેવના મરણ બાદ એના બે પુત્રો જીવતા રહ્યા હતા તે નાસી ગયા. ભાટ લોકો કહે છે કે જયસિંહનો મોટો પુત્ર રામસિંહ પિતાની હયાતીમાં મરણ પામ્યો હતો. બીજા બે પુત્રોમાં મોટો પૃથ્વીરાજ નર્મદા કિનારાના એક ગામડામાં જઈને પાછળથી મોહન

૪૯. આ ઉલ્લેખ સિકંદરીમાં પૃ. ૧૧૫માં આપેલો છે, તબકાતમાં નથી. પ્રો. કોમિસેરિયેટે આ હકીકત આપેલી છે (પૃ. ૧૯૫) અને આ બધી હકીકતોના આધારમાં ફિરિસ્તા, બેલીનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસનાં નામો લખ્યાં છે. ભાટ ચારણોની નોંધમાં પતાઈનાં આ ત્રણ સંતાનો માટે નોંધ નથી. એમાં માત્ર ત્રણ પુત્રો જ હતા એમ કહે છે અરબી ઇતિહાસમાં આ નામના ઉલ્લેખોમાં ગેટાળો છે તે આગળ જોઈશું.

૫૦. પ્રો. કોમિ. નો ઇતિહાસ પૃ. ૧૯૪. નોં. ૨. ફરિશ્તા હિસ્ટ્રીમાંથી ઉતારો

નામના સ્થળે ગયો ાનેરમાં ગુજરાત સલ્તનતના અવ્યવસ્થાના સમયમાં ત્યાં નાનું રાજ્ય સ્થાપ ભાવ પાડનું જે છોટાઉદેપુરનું રાજ્ય કહેવાય છે. છોટા-ઉદેપુરને મોહન પણ શ્રીવિજયસેં ાં આવે છે. બીજા પુત્ર ડુંગરજીએ દેવગઢ-બારિયાનું રાજ્ય મા હતા આ બન્ને રાજ્યો આજે પણ જયસિંહ પાવાપતિના વંશનું ા હતા રાખી રહ્યાં છે.

મુહમ્મદાબાદની સ્થા તો ઉર્ફે અને ચાંપાનેર ગૂજરાતનું કામચલાઉ પાટનગર

હવે સુલતાને ૧૪૮૪ મહમૂદે જૂના ચાંપાનેરની બાજુમાં પર્વતની પૂર્વ તરફની તળેટીમાં ૧૪૮૫ જામમસ્જિદ બંધાવવી શરૂ કરી હતી તેની પશ્ચિમે અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લાના જેવો કિલ્લો—રાજગઢ બાંધ્યો. એ ચાંપાનેરનું ભદ્ર કહેવાય છે. એ રાજગઢના કિલ્લાનું નામ 'જહાંપનાહ' રાખ્યું,[૫૧] અને એમાં અમદાવાદના ભદ્રમાં રાજકુટુંબને માટે જેવી મસ્જિદ છે તેવી બાંધી, અને મહેલ પણ બંધાવ્યો. એ પછી મોટા અમીરો, વેપારીઓ, વાણિયાઓ, મોટા અમલદારોએ પણ મકાનો બંધાવ્યાં આ શહેરનું નામ 'મુહમ્મદાબાદ' પાડ્યું. અમદાવાદમાં શહેરને ફરતો કોટ આ સુલતાને જ બંધાવ્યો છે તેમ જહાંપનાહ–રાજગઢની આસપાસ ચાંપાનેર શહેરને ફરતો કોટ પણ બંધાવ્યો. આ કોટનો દરવાજો હાલોલ તરફથી આવતા રસ્તામાં આજે જોવામાં આવે છે. મહમૂદને ચાંપાનેર એટલું તો પસંદ પડ્યું કે અમદાવાદને બદલે મોટો ભાગ અહીં જ ગાળવા માંડ્યો અને કામચલાઉ રાજધાની કરીને ટંકશાળ પણ સ્થાપી ચાંપાનેરનું ટંકશાળમાં નામ 'શહેરે મુકર્રમ' અને ત્યાં પાડેલા સિક્કામાં એ નામ ઉપરાંત 'મુહમ્મદાબાદ ઉર્ફે ચાંપાનેર' એવું નામ પણ છે.[૫૨] આ પછી બીજી અરધી સદી સુધી, સુલતાન બહાદુરશાહના રાજ્ય સુધી ચાંપાનેર ગૂજરાતનું પાટનગર રહ્યું. પાવાગઢના કિલ્લાને પણ મહમૂદે સમરાવી સુધારા વધારા કરીને મજબૂત બનાવ્યો અને છેક ઉપર ત્રીજી રક્ષણહરોળનો કિલ્લો સુધરાવી એનું નામ 'મૌલિયા' રાખ્યું.

સિકંદરીમાં આવેલું ચાંપાનેરની ચડતી અને પડતીનું વર્ણન

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક ચાંપાનેર–મુહમ્મદાબાદનાં ખૂબ કવિત્વ ભરેલાં વખાણ કરે છે. એનાં મકાનો અને બગીચાનાં ઝાડનાં વર્ણનો મોટી મોટી ઉપમાઓ આપીને કરે છે છેવટે કહે છે કે ચાંપાનેર જેવું સુંદર શહેર ગૂજરાતમાં તો નથી, પણ પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પણ નથી. મોટાં મકાનો

૫૧. મિરાતે સિકંદરી. ગૂ. ભા પૃ. ૧૨૬.
૫૨. પ્રો. કોમિ. નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૯૭.

અને બગીચાઓથી શહેર એવું [illegible] લોકો અમદાવાદ
ભૂલી ગયા. ફળફૂલનાં ઝાડની લા [illegible] લખે છે કે અહીંનં
નારિયેળીનું ટોપરું હલવા જેવું મીઠું [illegible] રંગના બાગ જેવ
થાય છે, ત્યાંની કેરી બધાં ફળ કરતાં [illegible] નામાવાળી લખીને
છેવટે ત્યાં ચંદનનાં ઝાડ થતાં હતાં એવે [illegible] કહે છે કે સુખડનાં
ઝાડનું વન એવું મોટું હતું કે તેનું લા [illegible] ભારતમાં વાપરતા
આમ ખૂબ લાંબું અને કવિત્વ ભરેલું વર્ણન [illegible] પોતાના સમયમાં
(૧૬૧૧) એ શહેરની એવી તો પડતીનું વર્ણ [illegible] કે વાંચીને આશ્ચર્ય
થાય: "સુબહાન અલ્લા! ભવ્ય ચાંપાનેરની [illegible] સ્થિતિ. કે અત્યારે
તે વાઘ તથા વરુનું રહેઠાણ થઈ પડ્યું છે. ત્યાંની ઇ[illegible]તો અત્યારે ખંડિયેર
થઈ પડી ગઈ છે! ત્યાંના રહેવાસીઓ નાબૂદ થઈ ગયા છે. ત્યાંનું પાણી
ઝેર જેવું થઈ ગયું છે, અને ત્યાંની આબોહવા આદમીઓના બદનમાંથી
શક્તિનો નાશ કરે છે! દરેક સુશોભિત વાડીઓમાં કાંટા ઊગી નીકળ્યા છે.
અને જે બાગો હસતા હતા ત્યાં જંગલ દેખાય છે! સુખડનાં વૃક્ષોનું તો
નામ કે નિશાન જોવામાં આવતું નથી! ખરે કુરાનમાં લખેલું ફળીભૂત
થયું છે. ખુદાના કીર્તિમંત તથા કૃપાવંત મુખડા સિવાય દુનિયાની દરેક
ચીજ આખરે ફના થશે."[૫૩] ચાંપાનેરના આવા પતનનાં કારણો ખાસ
જોવા જેવાં છે. અડધી સદી પછી સુલતાન બહાદુર શહેનશાહ હુમાયૂંને
હાથે હાર્યો અને તે પછી રાજધાની પાછી અમદાવાદ ગઈ, એટલે રાજ્યના
મુખ્ય શહેર તરીકેની બધી પ્રવૃત્તિઓ ચાંપાનેરમાં બંધ થઈ. અમલદારો
વગેરેનો વસવાટ પણ બંધ થયો. માળવા અને ગૂજરાત વચ્ચેના. મોટા
લશ્કરી સ્થાન તરીકેનું પાવાગઢનું મહત્ત્વ પણ મોગલાઈમાં ઓછું થયું
અને વેપારી તથા બાદશાહી મહામાર્ગ પણ બદલાયા એટલે વેપારીવર્ગ પણ
ત્યાંથી ખસવા મંડ્યો.[૫૪]

મોગલાઈના જૈન ઉલ્લેખો

આમ છતાં પણ જહાંગીરના સમયમાં સિકંદરીનો લેખક કહે છે
એવી છેક વેરાન દશા ચાંપાનેરની થઈ હોય એ સંભવતું નથી. જૈનોની

૫૩. મિરાતે સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૧૧૬-૧૭. ભાષાંતર કરનારે આ વર્ણન
સંબાળથી આપ્યું છે છતાં પણ એ લખે છે કે મૂળ ગ્રંથમાં એથી પણ ઘણું લખ્યું
છે અને કવિત્વથી એટલું તો ભરેલું છે કે ઇતિહાસ જેવા ગ્રંથમાં ન શોભે તેથી
છોડી દીધું છે.

સારી વસ્તી ચાંપાનેરમાં સત્તરમી સદીમાં રહી હોય એમ જણાય છે. અકબર ઉપર પ્રભાવ પાડનાર જગદ્‌ગુરુનું બિરુદ પામેલા શ્રીહીરવિજય-સૂરિના શિષ્ય શ્રીવિજયસેનસૂરિ વિ. સં. ૧૬૩૨ (ઈ.સ. ૧૫૭૬) માં ચાંપાનેરમાં આવ્યા હતા અને જયવંત શેઠે એમને હાથે મોટો પ્રતિષ્ઠા-મહોત્સવ ઊજવ્યો હતો. સંવત ૧૭૪૬ (ઈ. સ. ૧૬૯૦) શ્રીશીલવિજય-ગણિએ ચાંપાનેરનો ઉલ્લેખ આ પ્રમાણે કર્યો છેઃ "ચાંપાનેરી નેમિજિણંદ મહાકાલી દેવી સુખકંદ." વિ. સં ૧૭૯૭ (ઈ. સ ૧૭૪૧) માં અંચલ-ગચ્છીય શ્રી ઉદયસાગરસૂરિજીએ પાવાગઢની મહાકાલિકાની તથા સાચા દેવની યાત્રા કરી હતી. તપગચ્છના ૬૦ મા પટ્ટધર શ્રીવિજયતિલક-સૂરિએ વિ. સં. ૧૬૬૨ (ઈ સ. ૧૬૦૬)માં પાવાગઢમાં આવી વ્રત લઈ પહેલું 'રામવિજય' નામ ધારણ કર્યું, અને ત્યાંથી પંન્યાસ થઈ ગચ્છનાયક થયા. એ જ ગચ્છના ૬૨મા પટ્ટધર શ્રીવિજયરાજસૂરિએ ચાંપાનેરમાં વિ. સં. ૧૭૦૧માં (ઈ.સ ૧૬૪૫)માં પંડિત પદ પળવ્યું હતું. [૫૫] આ ઉપરથી જણાશે કે મિરાતે સિકંદરીના લેખકનાં માન્યતા અને વર્ણન કાંઈક અતિશયોક્તિ ભરેલાં છે અને ઈ. સ. ૧૬૧૧ માં ચાંપાનેર છેક વેરાન નહોતું એટલું તો આથી સિદ્ધ થાય છે. રાજધાની બદલાયા પછી ગુજરાત સલ્તનતની પડતી પછી ધીમે ધીમે શહેરને ઘસારો પડતો ગયો અને મોગલાઈમાં ચાંપાનેરના લોકો ધીમે ધીમે અમદાવાદ તથા વડોદરા તરફ આવતા ગયા. ચાંપાનેરની ખરી પડતી મરાઠા સમયમાં થઈ અને યાત્રાના સ્થળ સિવાય ત્યાં જવાનો રસ કોઈને ન રહ્યો. જૈનોના તીર્થ તરીકે ગણાવા છતાં એનું બહુ મહત્ત્વ ન રહ્યું. બ્રિટિશ સમયમાં શહેરને ફરી આબાદ કરવાના પ્રયત્નો થયા તે નિષ્ફળ ગયા. [૫૬]

ચાંપાનેર-પાવાગઢના નાશનાં ઐતિહાસિક કારણો જોયાં, પરંતુ

૫૫. જુઓ જૈન તીર્થોનો ઇતિહાસ "પાવાગઢ". અને જિનવિજયજી સંપાદિત તપગચ્છ બૃહત્‌પટ્ટાવલી : જૈન સાહિત્ય સંશોધક, પૃ. ૧.

૫૬. પંચમહાલ ગેઝેટિયરમાં આ વિગતો આપેલી છે. પ્રો. કૉમિસેરિયેટ મરાઠા સમય અને તે પછીની સ્થિતિનું વર્ણન અને અંગ્રેજ અમલદારોના—માઈલ્સ, મૅલેટ, વગેરેના ઉલ્લેખો આપ્યા છે સર ચાર્લ્સ મૅલેટની ડાયરીનો લાંબો ઉતારો પણ આપ્યો છે, જે મહત્ત્વનો નથી, અને સલ્તનત પછીનું વર્ણન આપણા વર્ણનમાં પણ અગત્યનું નથી. હુમાયૂના સમયનું સિકંદરીનું વર્ણન અતિશયોક્તિભરેલું આપ્યું છે જે બતાવવા મોગલાઇની સ્થિતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. બાદશાહે પાવાગઢને ઘેરો ઘાલેલો તેનું વર્ણન સુલતાન બહાદુરશાહના વર્ણન વખતે કરીશું

"કાબુલસે બાદશાહ ચડે ને સારી દિલ્હીકા દીવાન રે,
બાદશાહ ઊતરે બાગમેં મેં કયા મસ દેખન જાઉં રે.

× × ×

ચાલી ગુજરિયાં દહીં બેચનેકું બાદશાહકે દરબાર રે,
અંબર લો કોઈ મદિયર લ્યો કોઈ લ્યોને મીઠડાં દૂધ રે.
સાસુ કહે તુમ સુણો ગુજરિયાં લશ્કરમે મત જાઓ રે,
સાસુની વારી ના રહે વહુ મહી વેચવાને જાય રે.
હાટે મોહ્યા હાટ વાણિયા ને ચોરે મોહ્યા ચોપદાર રે,
જે દેખે તે મોહી રહ્યા ને બાદશાહ સરખા મોહ્યા રે.

એ પછી બાદશાહ લાલચો આપે છે તેનું લાંબુ વર્ણન છે એમાં બાદશાહની મૂછને બકરાની પૂંછ કહે છે. અને એના જડબાતોડ જવાબથી ગુસ્સે થતો બાદશાહ એને કહે છે કે "હિંદવાણી તું હરામજાદી બાદશાહકું દેવે જવાબ રે." છેવટે બાદશાહ એ ગુજરી કોણ છે એમ પૂછે છે તેના જવાબમાં ગુજરી આ પ્રમાણે કહે છે —

"ગોકુળગઢ મારું સાસરું ને ચંપા પુરુષ ઘેર નાર રે,
માંડવગઢની ગોવાલણી મેના ગુજરી મારું નામ રે."

ગુજરીના દિયરનું નામ હીરો છે. એને કાગળ મળતાં એ પોતાના ભાઈ ચંપાને બતાવે છે અને ચંપો કહે છે કે "કાંઈ નહિં, એવી બેચાર બીજી પરણીશું.' પણ દિયર શૂરવીર છે અને લડાઈ કરે છે. છેવટે સાસુના મહેણાં માટે અને તે પછી આ પ્રમાણે લીટીઓ છે:

"સાસુ મહેણાં બોલિયાં વહુ જાઓ બાદશાહને ઘેર રે"
એ વહુએરને જવા દો, હું બીજી પરણાવું કાલ રે.
નણંદલ મહેણાં બોલિયાં, ભાભી જાઓ બાદશાહને ત્યાંય રે,
ત્યાંથી ગુજરી ચાલિયાં ને ગયાં પાવાગઢ માંય રે,
પાવા તે ગઢમેં અલોપ થઈ ગઈ મહાકાલી કહેવાય રે."

આ પ્રમાણે પાવાગઢની લોકકથાઓએ ગુજરાતી સમાજના અંતઃકરણમાં સ્થાન લીધું છે. આ લોકગીતમાં કોઈ ઐતિહાસિક સત્ય સમાયું છે તેનું સંશોધન થવાની જરૂર છે. પાવાગઢ ચાંપાનેરનાં મકાનોનું વર્ણન જુદા પ્રકરણમાં આગળ કરીશું

શિરોહીના રાજાએ કરેલી લૂંટ

સુલતાન મહમૂદનાં પાછલાં વર્ષો સાધારણ નાની લડાઈઓમાં ગયાં છે; અને એમાં પણ દક્ષિણની લડાઈઓનું ખાસ મહત્ત્વ નથી. એટલે

ટૂંકામાં એના ઉલ્લેખ કરીશું ઈ. સ ૧૪૮૬–૮૭ માં કેટલાક ખુરાસાની અને ઈરાકી સોદાગરો ચારસો ઈરાની અને તુરકી ઘોડા તથા હિંદમાંથી કપડાં લઈ ગૂજરાત વેચવા આવતા હતા ત્યારે ગૂજરાતની સરહદ ઉપર શિરોહીના રાજાએ એમને લૂંટી લીધા સોદાગરોએ અમદાવાદ આવી સુલતાનને આ ફરિયાદ કરી ત્યારે એણે લૂંટાયેલી રકમ રાજ્યની તિજોરીમાંથી અપાવી દીધી અને શિરોહીના રાજા ઉપર ધમકીનો પત્ર લખ્યો એટલે એણે લૂંટેલી રકમ સુલતાનને આપી દીધી[૫૯]

દક્ષિણના બહાદુર ગિલાનીનો બળવો

પંદરમી સદીના છેલ્લા દસકામાં ગૂજરાતના બંદરોને ચાંચિયાનો ત્રાસ વધી ગયો હતો એ વખતે દક્ષિણમાં સુલતાન મુહમ્મદ લશ્કરી-બહમણી રાજ્ય કરતો હતો. એનો વયોવૃદ્ધ વઝીર મહમૂદ ગવાન ગિલાની દક્ષિણ હિંદમાં પોતાનાં ડહાપણ, દયા, ન્યાય તથા સારા વહીવટથી જાણીતો હતો.[૬૦] એનું ખૂન થવાથી દક્ષિણી સુલતાનની મહત્તાનો અંત આવ્યો હતો. આ ખૂન થવાથી મહમૂદ ગવાનની પાસે ઊછરીને મોટો થયેલો બહાદુર ગિલાની રીસે ભરાયો અને એણે દાભોલ બંદરેથી ચાંચિયાગીરી શરૂ કરી, અને બળવો કરી તેણે આખા કોંકણમાં પોતાની સત્તા જમાવી બહાદુર ગિલાનીના એક યાકૂત નામના હબસી સરદારે ગૂજરાતની હદમાં આવેલા માહીમ ઉપર બાર વહાણોનો કાફલો લઈ હુમલો કર્યો અને અને એ બંદરને બાળ્યું.[૬૧] આ વખતે બહમણી

૫૯. મિરાતે સિકંદરી ગ. ભા. પૃ. ૧૨૨–૨૩. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૭–૭૮. તબકાત આપણો રાજા લખે છે અને કહે છે કે સુલતાનનુ ફરમાન મળતાં જ ચારસોમાંથી ૩૭૦ ઘોડા પાછા આપી દીધા અને બાકીનાની કીમત આપી. આ ઉલ્લેખમા ખાસ કાઇ નથી, પરંતુ આ વેપારીઓ દિલ્હીથી આવતા હતા અને ત્યાંનું કાપડ ગૂજરાતમા લાવતા હતા. એટલે કાપડ માટે પ્રસિદ્ધ એવા ગુજરાતમાં ઉત્તર તરફથી કાપડ આવતુ હતુ એ નોધપાત્ર છે. કદાચ બંદરેથી દેશાવર મોકલવા માટે હોય.

૬૦. સિકંદરી પૃ ૧૨૩–૨૫. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨૭૮–૭૯. આ મહમૂદ ગવાન દક્ષિણ હિંદમા ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતો અને એનો ઈલ્કાબ 'ખાજે જહાન' હતો.

૬૧. પ્રો, કોમિસેરિયેટ આ હકીકતની નોધ લેતા સિકંદરી અને તબકાત કરતાં કેટલીક વધારે વિગત આપે છે, પરંતુ એ કયા આધારે એની નોધ એમણે લીધી નથી. કદાચ અરબી ઇતિહાસમાથી વિગત મળી હોય એમ યાકૂત હબસીના નામ ઉપરથી લાગે છે મિરાતે સિકંદરી આમા કેટલીક બીજી વધારાની હકીકત આપે છે તે બીજી તવારીખોમા નથી અને પ્રો. કોમિ. એ પણ નોંધી નથી, પણ એક દષ્ટિએ તે સંભવ છે, સિકંદરી લખે છે કે બહાદુર ગિલાનીએ ગુજરાતના બંદરો લૂંટવા મારેલા તેનુ

ગુજરાતના લોકો શું માને છે તે તરફ જરા જોવું જોઈએ. ગુજરાતી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કોઈની મોટી ચડતીપડતીમાં કારણમાં ન્યાય અને નીતિથી ભ્રષ્ટ થવાનું કારણ મુખ્ય માનવું અને એમાં કોઈ દૈવી સત્તાનો હાથ માનવો. ઇતિહાસમાં કોઈ એવો મોટો બનાવ બન્યો હોય તો એનો આ જાતના કારણો યોજીને એના રસિક લોકગીતો જોડી સમાજને કંઠે રખાતાં. જૂનાગઢના પતનમાં એવો એક દાખલો જોયો. પરંતુ પાવાગઢના પતનમાં એવો દાખલો જરા વધારે લોકપ્રિય અને રસિક છે, અને ગુજરાતી સમાજમાં એ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિય થઈ ગુજરાતણોને કંઠે એના લલકાર આજ સુધી ચિરંજીવ છે, એટલે સમાજની સંસ્કારિતાના વર્ણનમાં એનું સ્થાન છે.

ગૂજરાતનો સમાજ પતાઈ રાવળ અને પાવાગઢના પતનમાં એવું માને છે કે જયસિંહ પતાઈ નવરાત્રમહોત્સવ ઊજવતો હતો ત્યારે માતા કાલિકા માનવીરૂપ ધારણ કરી ગરબો રમવા આવ્યાં. એમના રૂપ ઉપર મોહિત થયેલા રાજાએ એમનો હાથ ઝાલ્યો. માતાએ કહ્યું કે તું માગે તે તે આપું. જનતાની પ્રિય એવી પ્રસિદ્ધ લીટીઓ આ પ્રમાણે છેઃ—

મા પાવા તે ગઢથી ઊતર્યાં મહાકાલી રે
વસાવ્યું ચાંપાનેર પાવાવાળી રે

× × ×

ચાંપા તે નેરનાં ચાર ચૌટાં મહાકાલી રે

× × ×

માગ માગ ગૂજરાત કેરી ગાદી કે ભદર બેસણાં રે લોલ.

× × ×

માંગુ એટલું એ જ કે મહોલે પધારજો રે લોલ

× × ×

ફટ ફટ પાવાનાં રાજાન કે શું માંગિયું રે લોલ,
આજથી છઠ્ઠે ને છ માસે કે .....

આમ માતાજીનો પતાઈને શાપ થયો. કિલ્લામાં ખોરાકની પોઠો જતી હતી તેમાંથી મુસલમાન સઢવૈયા નીકળ્યા—વગેરે વર્ણન છે પરંતુ આ ગરબો ગૂજરાતના લોકપ્રિય દેવીભક્ત શ્રીવલ્લભ ધોળાનો બનાવેલો છે અને કંઈક આધુનિક છે, છતાં એટલો લોકપ્રિય છે કે સામાન્ય જનસમુદાય ઇતિહાસને ભૂલીને એ જ કારણ માને છે. ઉપર જોયું તેમ જયસિંહ શક્તિ-

ભક્ત હતો, અને એ જાણે કે માતાજી છે તો એવી માગણી કરે એવો મૂર્ખ નહોતો.[૫૭]

મેના ગુજરીનો ગરબો : એનાં રસિક તત્ત્વો

ઉપરનો ગરબો ઉચ્ચ વર્ણોમાં ગુજરાતમાં ગવાય છે, પરંતુ નીચ વર્ણોમા એક બીજો ગરબો ગવાય છે તે વધારે રસિક છે, પરંતુ એને પાવાગઢના પતન સાથે કોઈ જ સબધ નથી. એ ગરબો 'મેના ગુજરીના ગરબા' તરીકે પ્રસિદ્ધ છે કોઈ ગુજર ગોવાળવધૂને મુસલમાન બાદશાહને જોવાનુ મન થાય છે. એની સાસુ એને ના પાડે છે છતાં ગોવાલણીને વેશે દહીં વેચવા જાય છે ને બાદશાહના લશ્કરની છાવણીમાં દાખલ થાય છે. બાદશાહને અને ગુજરીને ખૂબ વાદવિવાદ થાય છે. બાદશાહ એના ઉપર મોહ પામીને એને પટરાણી બનાવવાનુ કહે છે બાદશાહની બધી લાલચોના એ જડબાતોડ જવાબો આપે છે. એથી ગુસ્સે થઈ ને બાદશાહ ગુજરીને કેદ કરે છે. ગુજરી એના દિયરને પત્ર મોકલે છે અને દિયર ગુજરોનું લશ્કર લઈ બાદશાહને હરાવી ગુજરીને છોડાવે છે. ગુજરી ઘેર જાય છે, પણ સાસુ અને નણંદ મહેણાં મારે છે કે "બાદશાહને ત્યાં રહી આવી એટલે ઘરમાં ન આવવુ." આવું સાંભળી ગુજરીને સત ચડે છે અને ગુજરી પાવાગઢમાં આવીને અલોપ થાય છે ને 'મહાકાલી' કહેવાય છે આ લોકગીત વળી એક જુદો જ પ્રશ્ન ઊભો કરે છે. મુસલમાની રાજ્યમાં જ રાજ્યના કે રાજાના અત્યાચારથી કોઈ ગુજર સ્ત્રીને સત ચડે છે, ને એ સત પોતાની પવિત્રતાની અવગણના કરતાં સાસરિયાંના વર્તનથી વધે છે, અને ગુજરી દેવી સ્વરૂપ થઈ જાય છે. ગુજરાતની દેવીઓનાં સ્થાનકોના ઇતિહાસમાં આવા કેટલાક દાખલા પણ બનેલા છે, અને સામાજિક ઇતિહાસ ઉપર આ વાત રસિક પ્રકાશ નાખે છે. ગરબાની કેટલીક લીટીઓ આ પ્રમાણે છે.[૫૮]

---

૫૭. આ ગરબો નવરાત્રમા અને બીજે વખતે પણ ગુજરાતમા ગામેગામ ગવાય છે અને ખૂબ લોકપ્રિય છે, છતા છેક ગઈ સદીમા લખાયો છે એટલે આધુનિક છે. આ ગરબાએ લોકહૃદયમા ઇતિહાસનુ સ્થાન લીધુ છે. લોકમા ચાંપાનેરની આબાદી એટલી તો અતિશયોક્તિથી બોલાય છે કે હાલોલને એ શહેરનો હલાલવાડો, કાલોલને કલાલવાડો અને ગોધરાને ગોચર-ઔધરા એવું મનાય છે. આ તદ્દન અર્થહીન અને અતિશયોક્તિને અલકાર ગણો તોપણ એ સજવાય એવી માન્યતા છે

૫૮. આ ગરબો ગુજરાતમા હલકી વર્ણોમા પ્રચલિત છે. આ ગરબા ઉપરથી એક નાની નાટિકા પણ ભજવાયેલી. ગરબો ગૂજરાતી હિંદીનું વિચિત્ર મિશ્રણ છે.—

સુલતાનના અમીરોએ પણ બળવો કર્યો અને એના રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થઈ રહી. બહાદુર ગિલાનીએ ચાંચિયાગીરી એટલી વધારી મૂકી કે ગૂજરાતનાં ધણાંખરાં બંદરો ભયમાં આવી ગયાં અને દક્ષિણથી સોપારી આવતી બંધ થવાથી ગૂજરાતના લોકોને પાનમાં ખાણાં ખાવા પડ્યા.[૬૨]

ચાંચિયાનો ત્રાસ

આ ત્રાસ હવે એટલો વધી ગયો હતો કે ગૂજરાતના સુલતાનને સખત પગલાં લીધા વગર છૂટકો જ નહોતો. સફદરખાનની સરદારી નીચે એક લશ્કર મોકલેલું એને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી, એટલે હવે તરી અને ખુશ્કી બન્ને રસ્તેથી ગૂજરાતના સૈન્યોએ કૂચ કરી. જમીનમાર્ગે કિવામ ઉલ્મુલ્ક મલીક સારંગ લશ્કર લઈને વસાઈ અને અગાસી બંદર સુધી પહોંચ્યો ત્યારે એણે સુલતાનને કહેવડાવ્યું કે બહ્મણી સુલતાનની સરહદમાં પ્રવેશ કર્યા વગર કાર્ય સિદ્ધ થઈ શકશે નહિ. બીજી બાજુથી લડાયક માણસોથી સજ્જ થયેલાં અને તોપો ગોઠવેલાં ત્રણસો વહાણોનો કાફલો પણ કામેલ તરફ આવી પહોંચ્યો. આ સમાચાર બહ્મણી સુલતાનને પહોંચ્યા ત્યારે એને સમજાયું કે ગૂજરાતના બાદશાહે અગાઉ એના રાજ્યને ઘણીવાર મદદ કરી છે અને ગૂજરાતનો સુલતાન એનો મુરબ્બી જેવો છે. સુલતાન મહમૂદે પણ સમાચાર મોકલ્યા કે બહાદુર ગિલાનીનો બળવો તમારે જ દબાવી દેવો જોઈએ.[૬૩] આ ઉપરથી મોટું દક્ષિણી લશ્કર

કારણ એવું છે કે મહમૂદ ગવાનની કતલ પછી મલીક ઉત્તુજ્જાર દક્ષિણી ત્યાંથી નાસીને ખંભાત આવી રહ્યો હતો, અને બહાદુર ગિલાનીએ એની પુત્રીના હાથની માગણી કરી હતી અને મલીકે એ સ્વીકારી નહોતી. દરમ્યાન મલીક ઉત્તુજ્જાર ખંભાતમાં મરણ પામ્યો ત્યારે મલીકના વકીલ મહંમદ હયાતે બહાદુરને અપમાન ભરેલો ઉત્તર દીધો આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે મહંમદ હયાતને મારી નખાવ્યો અને મલીકની છોકરીને ઉપાડી જવાની કોશિશ કરી, પણ ખંભાતના લોકોએ એને બચાવી. આથી ગુસ્સે થઈ બહાદુરે ગૂજરાતનાં બંદરોએ ચાંચિયાગીરી શરૂ કરી અને કેટલોક વખત ગૂજરાતના બંદરોનો વેપાર બંધ જેવો થઈ ગયો. (સિકંદરી. પૃ. ૧૨૪)

૬૨. સિકંદરી પૃ. ૧૨૪. આ ઉલ્લેખ બતાવી આપે છે કે એ સમયે પણ સોપારી મલબારથી આવતી હતી. આ ઉલ્લેખ માત્ર સિકંદરીમાં જ છે. સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બીજી તવારીખો કરતાં સિકંદરીમાં આવા ઉલ્લેખો વધારે મળે છે, કારણ કે એનો કર્તા સિકંદર ગૂજરાતનો–અમદાવાદનો જ છે.

૬૩. સિકંદરી લખે છે કે ગૂજરાતનું લશ્કર ચડી આવતું જોઈ દક્ષિણી સુલતાને જ સમાચાર મોકલ્યા, જ્યારે પ્રો. કોમિસેરિયેટ ગૂજરાતના સુલતાને દક્ષિણી સુલતાન પાસે પોતાનો માણસ મોકલ્યો એમ લખે છે. તબકાત પણ સિકંદરીની માફક જ લખે છે. એટલે પ્રો. કોમિસેરિયેટની મિરૂવ અરબી ઇતિહાસમાંથી હોવી જોઈએ.

ગિલાનીની પાછળ મોકલવામાં આવ્યું અને લડાઇ થઈ એમાં બહાદુર ગિલાની માર્યો ગયો. એનું માથું બહમણી સુલતાને ગૂજરાતના સુલતાનને મોકલી આપ્યું. બહાદુરે પકડેલાં ગૂજરાતનાં વહાણો અને સફદરખાનને છૂટાં કરી ગૂજરાતના સુલતાનને કીમતી ભેટ સાથે પાછા સોંપવામાં આવ્યાં. માહીમથી આ બધો કાફલો ઉપાડીને સુલતાનને બંદરે આવ્યો.[૬૪]

ફિરંગીઓ સાથે નૌકાસૈન્ય

આ વખતે ફિરંગીઓનું જોર અરબી સમુદ્રમાં વધતું જતું હતું અને ગૂજરાતનાં બંદરો ભયમાં હતાં. આની સામે ગૂજરાતના મીરેબહર મલીક અયાઝ સુલતાનીએ દીવથી નૌકાસૈન્ય લઈ ફિરંગીઓના ચેવલ બંદર ઉપર ચડાઈ કરી. આ દરિયાઈ લડાઈમાં ગૂજરાતની મદદે તુર્કો વહાણો પણ હતાં. આ લડાઈમાં ઘણા ફિરંગીઓ અને ચારસો તુર્કો માર્યા ગયા, અંતે ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યે ફિરંગીઓનું એક મોટું વહાણ પકડયું એમાં એમને એક કરોડ રૂપિયાની કીમતનો માલ હાથ લાગ્યો. આ નૌકાલડાઈમાં તોપો વપરાઈ હતી અને ઉપર્યુક્ત મોટા વહાણનો કૂપદંડ તોપથી તોડી નંખાવ્યો હતો. આમાં મલીક અયાઝ સાથે એક છત્રસાલ નામનો મોટો હિંદુ નૌકાઅધિકારીનું નામ પણ આવે છે.[૬૫]

ખાનદેશ ગૂજરાતનો ભાગ

ગૂજરાત સલ્તનતના વખતમાં ખાનદેશનો ભાગ ગૂજરાતની હદમાં જ ગણાયો છે. આસીર અને નંદરબારનો વેપાર ગૂજરાતીઓના હાથમાં પ્રાચીન સમયથી છે, અને પ્રદેશની ભાષા ઉપર પણ મોટે ભાગે

૬૪. સિકંદરી પૃ. ૧૨૫. તબકાત પૃ. ૨૭૬. આ ઉલ્લેખમાં તબકાતે અકબરી એક વિચિત્ર વાત લખે છે કે બહમણી સુલતાનનું લશ્કર બહાદુર ગિલાનીની સામે લડવા ઊપડયું ત્યારે દક્ષિણના જોશીલોકોએ જે પળ પ્રયાણ માટે કાઢી આપી હતી તે પળે જ બીદર શહેરમાંથી સુલતાને પ્રયાણ કર્યું હતું.

૬૫. આ લડાઇ ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યના ઇતિહાસમાં અગત્યની ગણાય. ગૂર્જ-રાત અને તુર્કોએ ફિરંગીઓ સામે આમાં ભાગ લીધો એ નોંધપાત્ર વાત છે. મો. તબકાતે અકબરીએ પૃ. ૨૮૨ માં આ નોંધ લીધેલી છે અને એમાં સુલતાન માહીમ ગયો એમ લખ્યું છે અને મલીક અયાઝ દીવથી દરિયાઈ રસ્તે ચેવલ ગયો, આ ઉલ્લેખમાં માહીમ જતાં પહેલાં દૂન (Dun) આવ્યો એમ લખે છે. એ પાછળ ચર્ચ્યું તે દમન નહિ પણ દહાણુ હોય એમ માહીમના સાન્નિધ્યથી સમજાય છે. મલીક અયાઝની સાથે હિંદુ અધિકારી છત્રસાલ (Satarsal)નું નામ ફિરિસ્તા આપે છે તે નોંધપાત્ર છે. સિકંદરી પૃ. ૧૨૭ માં આ નોંધ લે છે તેમાં દેહણુ સ્પષ્ટ લખે છે ને જે કેમ્બ્રિજ વગેરેના લેખકો દમણ ધારે છે તે ભૂલ છે.

ગૂજરાતી ભાષાની અસર છે.[૬૬] સુલતાન મહમૂદના સમયમાં એ પ્રદેશની રાજધાની થાલનેરમાં હતી અને પાછળથી બુરહાનપુરમાં રચપાઈ હતી. ખાનદેશના સુલતાનો ગૂજરાત સલ્તનતના મિત્રો હતા અને ખંડણી પણ આપતા હતા અને લગ્નસંબંધથી પણ જોડાયેલા હતા. ઈ. સ. ૧૫૦૧ માં ખાનદેશનો સુલતાન આદીલખાન બીજો, મોટો સત્તાવાળો હતો એણે ગૂજરાતના સુલતાનને ખંડણી આપવી બંધ કરી હતી અને ઈ.સ. ૧૫૦૦ ના અરસામાં મહમૂદ બેગડાએ એને બળથી તાબે આણ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૫૦૧ માં આદીલખાન બીજો મરણ પામ્યો અને એનો ભાઈ દાઉદખાન ગાદીએ આવ્યો, પરન્તુ ફારૂકી વંશના જ પોતાના દૌહિત્ર આલમખાનને ખાનદેશની ગાદી મળે તે માટે મહમૂદે પ્રયત્ન કર્યો. ઈ.સ. ૧૫૦૮ માં દાઉદખાન મરણ પામ્યો, અને રાજ્યમાં બે પક્ષ પડયા હતા, એવા એકને અહમદનગરના નિઝામશાહનો ટેકો હતો. સુલતાન મહમૂદે ખાનદેશ ઉપર ચડાઈ કરી સામા પક્ષને હરાવી પોતાના દૌહિત્રને ગાદીએ બેસાડયો અને થાલનેરમાં દરબાર ભરીને એને 'આદીલખાન ત્રીજો' નામ આપ્યું, અને પોતાના શાહજાદા ખલીલખાનની પુત્રી એને પરણાવી. આમ ગૂજરાત અને ખાનદેશની મૈત્રી ફરીથી દઢ થઈ. આસીરગઢ, બુરહાનપુર, અને ખાનદેશનો મોટો ભાગ અકબરના સમય સુધી ગૂજરાતને તાબે રહ્યો.[૬૭]

સુલતાન મહમૂદના છેલ્લા વર્ષમાં દિલ્હીના બાદશાહ સિકંદર લોદીએ ગૂજરાતના સુલતાનની મૈત્રી દઢ કરવા માટે બેટમાં કીમતી વસ્તુઓ મોકલી. આ પહેલાં દિલ્હીના બાદશાહે કોઈ સુલતાનને બેટ મોકલી નહોતી.[૬૮]

આમ ૫૩ વર્ષ રાજ્ય કરી ગયેલા સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો અને એની પછી એના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો ટૂંકો રાજઅમલ એ ગૂજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાન સલ્તનતનો સુવર્ણયુગ હતો.

૬૬. નંદરબાર બુરહાનપુરમાં ગૂજરાતની વસ્તી સારી છે તે પ્રસિદ્ધ છે. આ સીરી ભાષા માટે ખાનદેશ ગેઝેટિયર જુઓ.

૬૭. સિકંદરી અને તબકાતે અકબરી આ હકીકતો ખૂબ લબાણથી આપે છે, પરંતુ અહીં એ લબાણમાં ઊતરવાની જરૂર દેખાતી નથી. તબકાતે અકબરી, ૨૮૩-૮૯. સિકંદરી, પૃ. ૧૨૭-૨૯.

૬૮. તબકાતે અકબરી પૃ. ૨

પ્રકરણ અઠ્ઠાવીસમું

મહમૂદ બેગડાના સમયના નામાંકિત પુરુષો

સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અરધી સદી જેટલા લાંબા રાજ્યકાળમાં જેમ ગૂજરાતની દરેક રીતે આબાદી વધી તેમ આજ સુધી જેમનાં નામ પ્રસિદ્ધ છે એવા નામાંકિત મહાપુરુષો પણ થઈ ગયા.

શાહઆલમ સાહેબ

એ સમયના નામાંકિત મહાપુરુષોમાં સર્વથી પહેલું નામ શાહઆલમ સાહેબનું છે. એમનું આખું નામ 'સિરાજુદ્દીન અબુલ બરકાત સૈયદ મુહમ્મદ હજરત શાહઆલમ સાહેબ બુખારી' છે. વટવાના સુપ્રસિદ્ધ સંત કુતુબે-આલમ સાહેબના એ અગિયારમા પુત્ર થાય અને ઈ. સ. ૧૪૫૩ માં પિતાના અવસાન પછી એમણે બુખારી સૈયદોની આગેવાની લીધી. એમની માતાનું નામ બીબી અમીના સુલતાન ખાતૂન હતું. અમદાવાદના મુસલમાન સંતોમાં શાહઆલમ સાહેબનું નામ ખૂબ મશહૂર છે અને આજ સુધી મુસલમાન સમાજમાં એમનું ઘણું જ માન છે. હિ સ. ૮૧૭ ના જિલકાદ માસની ૧૭ મી તારીખ-સોમવારે એમનો જન્મ થયો હતો. એ તારીખ "વારીસે અલી" શબ્દો ઉપરથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે સત્તર વર્ષ જેવડી નાની વયે સરખેજમાં પ્રસિદ્ધ સંત અહમદ ખટ્ટુ પાસેથી મગરબી પંથનું જ્ઞાન એમણે લીધેલું અને પોતાના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબ પાસેથી પણ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું. એમણે સિંધના જામની બન્ને પુત્રીઓ સાથે લગ્ન કરેલું તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એ સગાઈથી અહમદશાહનો પુત્ર સુલતાન મુહમ્મદ એમનો સાઢુ થતો હતો. સુલતાન મહમુદ બેગડો એમની છાયામાં ઊછર્યો હતો અને પોતે એ સુલતાનના મામા થતા હતા. સુલતાન મહમૂદની મા સાથે પાછળથી શાહઆલમ સાહેબે પુનર્લગ્ન પણ કર્યું હતું. આમ ગૂજરાત સલ્તનતના રાજકુટુંબ સાથે એમનો નજીકનો સંબંધ હતો. સુલતાન કુતુબુદ્દીન એમને પહેલાં તો ખૂબ માન આપતો, પણ મહમૂદને આશ્રય આપ્યા પછી એ બન્ને વચ્ચે સ્નેહ નહોતો.[1] એમનું વહાલનું નામ મિર્યાં મંજલા હતું.

---

1. શાહઆલમ માટે મિરાતે સિકંદરીમાં છૂટા ખૂબ ઉલ્લેખો છે. અહમદીમાં ટૂંક ચરિત્ર છે. એ બધા ઉપરથી મે "શાહઆલમ" નામે લેખ તૈયાર કરેલો તે ગુ. સાહિત્ય સભાએ છપાવેલો અને 'વસંત' માસિકમા પણ છાપેલો. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સંતોના પ્રકરણમાં એમનું ચરિત્ર પણ મે લખેલું છે. એ બધામાંથી સુધારા સાથે અહીં સાર લીધો છે.

એમને માટે કહેવાતા ચમત્કારો

મિરાતે સિકંદરીનો લેખક સિકંદર બુખારી સૈયદોનો ખૂબ પ્રશંસક છે, એટલે એણે હજરત શાહના ઘણા ચમત્કારોનું વર્ણન કર્યું છે. એમના ચમત્કારોનું અને વાતોનું એક ખાસ પુસ્તક પણ છે એને 'હિકાયતે શાહી' કહે છે. માળવાના સુલતાનનો પક્ષ લઈને પોતાની સાધુતાને માળવાના હિતમાં વાપરતા શેખ કમાલ માળવી અને એમની સામે ગૂજરાતના સુલતાનોના પક્ષના શાહઆલમ સાહેબની વાતો સિકંદરીમાં આપેલી છે તે પાછળ જોઈ ગયા છીએ. એમાં પણ ચમત્કારની વાતો લખેલી છે. પરંતુ રાજ્યમાં લાગવગ ધરાવતા સાધુ પુરુષો રાજખટપટમાં પણ ભાગ લેતા એવા દાખલા બધા ધર્મના સાધુઓમાં બને તેમ અહીં પણ બન્યા હોય એમ માનવું પડે. સંતોના શિષ્યો એમાં દૈવી શક્તિનું આરોપણ કરી ચમત્કારોનું વર્ણન કરે તે સ્વાભાવિક છે આમ છતાં વીતરાગ સતપુરુષો સામાન્ય લોકને ન સમજાય તેવું પોતે સમજી શકે છે અને ભવિષ્યમાં જે બનવાનું નિર્માણ થયું હોય એ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરે છે એવા દાખલા આજે પણ બને છે, એટલે પવિત્ર સંતોની ચમત્કારોની વાતોને એક જુદા તાત્વિક દૃષ્ટિબિંદુથી જોવાની જરૂર છે શાહઆલમ સાહેબના ચમત્કારોમાં એક રમૂજી વાતની નોંધ લીધા વિના અહીં ચાલે એવું નથી. શેખ કમાલ અને શાહઆલમ સાહેબ વચ્ચે જ્યારે વૈમનસ્ય ચાલતું હતું ત્યારે એ બન્નેનો ધોબી એક હતો. અને એ બન્ને સંતો પાસે રોજ જઈને સંતાનની યાચના કરતો ઈશ્વરે એને પુત્ર તો થયો, પરંતુ એ છોકરાને લઈને જ્યારે શાહઆલમ પાસે જાય ત્યારે એ છોકરો રહે અને શેખ-કમાલની પાસે જાય ત્યારે એ છોકરી થઈ જતી. એનું કારણ એમ કહેવાતું કે એ શાહઆલમ પાસે પુત્રની અને શેખકમાલ પાસે પુત્રીની માંગણી કરતો. આ કારણથી આજે પણ મુસલમાનોમાં એમ મનાય છે કે એક દિવસે આ બે સંતોની કબર પાસે જવું નહિ. અમર તો શાહ-આલમની દરગાહે ગયા પછી શેખકમાલની કબર પાસે કદી જવું નહિ.[2]

દરેક ધાર્મિક પંથમાં સાધુપુરુષોના પ્રકારો હોય છે. કેટલાક દુનિયાની બધી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી અવધૂતની પેઠે રહે છે, જ્યારે કેટલાક દુનિયામાં રહી બધા ભોગો ભોગવતાં છતાં પણ જલકમલવત વીતરાગ નિર્લેપ રહે છે; હજરત શાહઆલમ સાહેબ આવી જાતના સંતપુરુષ

૨. ઉપરના ગ્રંથો. આ વહેમ આજ સુધી ચાલુ છે તે નોંધપાત્ર છે.

હતા એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ ધર્મવિરુદ્ધ રેશમી વસ્ત્રો પહેરતા અને સંગીતના શોખીન હતા એક વખત એક કાજી આ બાબતની વિરુદ્ધ ધર્મવચનો ભેગાં કરી એક પત્રમાં લખી પત્ર પાઘડીમાં ઘાલી હજરત સાહેબ પાસે ગયો, પણ એમની હાજરીમાં નરમ થઈ કાંઈ બોલી શક્યો નહિ શાહઆલમને કાજીના આવવાનું કારણ પ્રથમથી સમજાઈ ગયું હતું તવારીખકાર લખે છે કે કાજીએ પાઘડીમાંથી પત્ર કાઢ્યો તો કોરો દેખાયો પછી એ સાહેબે એક સૂતરની દોરી કેડે વીંટી એમાં એક નાની લાકડી ખોસી કાજી સાથે પોતે બહાર નીકળતાં જ લાકડી રત્નજડિત ખંજર જેવી દોરી સુવર્ણના કમરબંધ જેવી અને ઝભ્ભો રેશમી દેખાયો કાજી સમજી ગયો અને વીતરાગ પુરુષો આસક્તિરહિત ભોગ ભોગવે છે તેનું રહસ્ય સમજીને શાહનો શિષ્ય બન્યો મહાપુરુષોના કાર્યો લોકસંગ્રહ માટે હોય છે, અને શ્રદ્ધાવાળા માણસોને એમાં ચમત્કાર પણ દેખાય છે. એવા દાખલા દરેક પંથના સાધુઓમાં બન્યા છે અને બને પણ છે[૩]

આમ શાહઆલમ સાહેબ એક સત્પુરુષ હતા, અને શુક્રવાર સિવાય કોઈને મળતા નહિ અને ઈશ્વરસ્તવનમાં સમય ગાળતા રાજદરબારમાં એમનાં માન અને લાગવગ ખૂબ જ હતાં અને રાજકારણમાં માથું પણ મારતા એ માંગરોળના સૈયદ રુકનુદ્દીનના પત્ર અને તેના જવાબ ઉપરથી પાછળ જોઈ ગયા શેખ કમાલ સાથેના એમના કલહની સિકંદરીમાં આપેલી વાતો ઉપરથી એમ સમજાય છે કે એમણે એમના પિતા કુતુબે આલમ સાહેબ જેટલી સંતને સુલભ એવી માનસિક શાંતિ અને સમતુલા મેળવી નહોતી સૈયદ રુકનુદ્દીનને લખેલા ઉત્તરોમાંથી સમજાય છે કે એમનામાં

૩. આજના વિજ્ઞાનના જમાનામાં ઇતિહાસ જેવા ગ્રંથમાં ચમત્કારની વાતો લખવી એ કોઈને હસવા જેવું લાગે પરંતુ ઇતિહાસમાં તે જમાનાનું ચિત્ર આવવું જોઈએ આમ છતાં પણ અહીં નમ્રતાપૂર્વક કહું છું કે ચમત્કારોનો જમાનો તદ્દન ગયો નથી અતિશયોક્તિ અને બનાવટો ગાડપણુ બાદ કરતાં એવા મહાત્માઓ આજે પણ મળે છે એ જમાનામાં કદાચ વધારે મળતા હશે સંત માનવી છે પણ સામાન્ય માનવી કરતા પરમેશ્વરની વધારે નજીક છે એટલે નિર્માણ વસ્તુને આપણા કરતા સહેલાઈથી સમજી શકે છે શ્રદ્ધા પણ આમાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે કેટલાક પ્રત્યક્ષ અનુભવોથી આટલું લખવાની રજા લઉં છું અહીં એટલું પણ કહેવું જોઈએ કે આવા મહાત્માઓ છેક વીતરાગ નથી હોતા પોતાના ભક્તો પ્રત્યે એમને મમત્વ તો હોય છે જ

ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા પણ કાંઈક અંશે હશે દુનિયામાં સંતપુરુષો પણ પોતાના પંથ તરફ મમતા ધરાવતા હોય છે અને પરપંથ તરફ અણગમો બતાવતા હોય છે એવા દાખલા પણ પુષ્કળ મળે છે. દુનિયાના રાગદ્વેષથી રંગાયા વગરના ત્રિગુણ વિષયોથી પર એવા પંથમાં વિચરનારા કોઈક જ સંત હોય છે. પરંતુ સામાન્ય પુરુષો કરતાં તો ઉપર કહ્યા એવા સંત ઊંચી પંક્તિમાં જ છે. સૈયદ રુકનુદ્દીન ઉપરના પત્રમાં શાહઆલમ સાહેબના હસ્તાક્ષર છે.[૪]

આ શાહઆલમ સાહેબનો સુપ્રસિદ્ધ રોજો આજે અમદાવાદની દક્ષિણે ઊભો છે. સલ્તનતના સમયમાં એમના નિવાસનું નામ રસૂલાબાદ હતું. આજે અમદાવાદમાં મુસલમાન સમયનાં જે મકાનોના સમૂહો પ્રસિદ્ધ છે તેમાં શાહઆલમના રોજાનું સ્થાન ખાસ પ્રસિદ્ધ છે. એ સમૂહનાં મકાનો ૧૫૦ વર્ષના ગાળામાં બંધાયાં છે એટલે તેનું વર્ણન યથાસ્થાને કરીશું. હિ. સ. ૮૮૦ જમાદીઉલ આખર માસની ૨૦ મીએ એ જન્નતનશીન થયા. એ તારીખ " આખર ઉલ ઓલિયા " એ શબ્દોમાંથી અબ્જદ પદ્ધતિથી નીકળે છે. એમના ઉરસમાં ગૂજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાંથી દર વર્ષે ૫૦૦૦૦ માણસો ભાગ લે છે. એમના વંશના સૈયદો 'શાહી સૈયદો' કહેવાય છે, જ્યારે એમના પિતા કુતુબેઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદો 'કુતુબિયા સૈયદો' કહેવાય છે.

એમનો પરિવાર

શાહઆલમ સાહેબને પાંચ પુત્ર અને ચાર પુત્રીઓ હતાં. એમાં શાહ ભીખન સિંધના જામની પુત્રી બીબી મુરકીના પુત્ર હતા. રસૂલાબાદ બંધાયા પહેલાં એ પોતાના પિતા સાથે આશાવલમાં રહેતા હતા. એ નાની ઉંમરમાં જ અવસાન પામ્યા હતા. એમની માની અને માતામહ સિંધના જામની કબર ત્યાં જ હતી. આ શાહ ભીખનનો રોજો જમાલપુર દરવાજા બહાર નદીકિનારે ગઈ સદી સુધી હતો તે ઈ. સ. ૧૮૧૮ ની નદીની રેલમાં પડી ગયો.

---

૪. સર બેલી એમની સિકંદરીમાં પૃ. ૧૪૦. નોંધમાં લખે છે કે આળના ગૂજરાતની રાજખટપટમાં બે પથીના સતોએ ભાગ લીધેલો એવો જ અર્થ કરવાનો.

૫. આ રીતે મિરાતે અહમદી પ્રમાણે એમનું મરણ ૬૩ વર્ષની ઉંમરે થયું. કોમિસેરિયેટ ૬૦ વર્ષ લખે છે અને આઈને અકબરીના આધારે જન્મ ઈ. સ [illegible]૫ માં અને મરણ ૧૪૭૬, ૨૧ ઑક્ટોબરે લખે છે આખીર ઉલ ઓલિયાની પેઠે [illegible] ' શબ્દ ઉપરથી પણ વર્ષ નીકળે છે

શાહઆલમ સાહેબના વંશના સૈયદોનું વિસ્તૃત વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં આપેલું છે ગુજરાત સલ્તનત તથા મોગલાઈમાં પણ કેટલાક અમીરોએ રસૂલાબાદના મકાનોમાં ઉમેરા કર્યા છે તથા પોતાની કબર આ સતપુરુષના સાંનિધ્યમાં કરવાનું ભાગ્ય માન્યું છે એ બધા વિસ્તારમાં ઊતરવાની અહીં જરૂર નથી મોગલાઈમાં ઔરંગઝેબ બાદશાહના સમય સુધી એ વંશમાં જાગીરોના ગામો હતાં અને એમાં વખતોવખત વહીવટ કરનારાઓએ ઓછું પણ કર્યું છે, એ વિગતોની પણ અહીં જરૂર નથી [૬] આ સમયના બીજા કેટલાક સંતો અને સાધુચરિત અમીરોનાં લખાણથી વર્ણનો મિરાતે સિકંદરીમાં કરેલાં છે એમાં મલિક મુહમ્મદ અખ્ત્યારનું વર્ણન ખૂબ લાંબુ કરેલું છે સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એ મિત્ર હતો અને દુનિયા ઉપરથી વિરાગ આવતાં એક અવધૂતની પેઠે એણે સંસાર અને સંપત્તિનો ત્યાગ કર્યો હતો. એની સ્ત્રીને બધું આપીને બીજું લગ્ન કરવા પણ એમણે પરવાનગી આપી, પરંતુ સ્ત્રીએ પણ પતિની પેઠે દુનિયાના ભોગનો ત્યાગ કર્યો સુલતાન અને એના બીજા મિત્રોએ ખૂબ સમજાવ્યા છતાં એણે માન્યું નહિ અને સુલતાને આપેલો ઈલકાબ પણ લીધો નહિ મલીક એક મુલ્લા ફકીરની મારફતે પ્રસિદ્ધ શેખ હમીદુદ્દીનનો શિષ્ય થયો અને એણે મોજશોખનો ને ઘરનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તેનું રસમય વર્ણન મિરાતે સિકંદરીમાં આપેલું છે [૭]

મહમૂદના બાળમિત્રો દરિયાખાન અને અલફખાન

સુલતાન મહમૂદના બાળપણના ત્રણ મિત્રો હતા એમાં એક મલીક અખ્ત્યારનું વર્ણન ઉપર કર્યું બીજો મિત્ર અને અમીર દરિયાખાન હતો. એણે અમદાવાદની ઉત્તર તરફનું દરિયાપુર વસાવેલું અને આજે એના નામથી દરિયાપુર દરવાજો તથા શાહીબાગમાં અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં જુદી જ ભાત પાડતો ઈંટોનો મોટો ઘૂમટ બંધાવ્યો તે પ્રસિદ્ધ વાત છે એની કબર દરિયાખાનના ઘૂમટના નામથી પ્રસિદ્ધ છે આ અમીરના ચારિત્ર્ય માટે ખાસ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ આજે પણ એની કબર આગળ ભૂત ઉતરાવવા લોકો જાય છે અને ગઈ સદીમાં ત્યાં વસ્તી

૬ પ્રો કોમિસેરિયેટે વકફનો ઇતિહાસ પોતાના ગ્રંથમાં પૃ ૨૧૨ મા આપ્યો છે

૭ મિરાતે (

રસમય છે.

નહોતી ત્યારે એની પાસે થઈને જતાં લોકો ડરતા હતા.[૮] સુલતાનનો ત્રીજો મિત્ર અલફખાન ભોકાઈ હતો. એ ઉદાર દિલનો હતો એમ કહેવાય છે. એની બીજી હકીકત મળતી નથી, પણ એની બંધાવેલી મસ્જિદ આજે ધોળકામાં ઊભી છે. મસ્જિદ ભવ્ય છે અને ખૂબ પ્રચંડ છે. એ મસ્જિદ પણ દરિયાખાનના ઘૂમટની પેઠે ઈંટોની બાંધેલી છે અને ઈંટોની બાંધેલી મસ્જિદ તરીકે ગુજરાતમાં સર્વથી મોટી છે. આમ સુલતાન મહમૂદના આ બે મિત્રોએ પોતાની કબરના મકાનમાં અને મસ્જિદમાં બાંધણીની એક રીતે સમાનતા જાળવી છે તે નોંધપાત્ર છે.[૯] એ જ સમયમાં આજમખાન અને મુઆઝમખાન નામે બે ખુરાસાની ભાઈઓ સારા તીરંદાજ હતા. અહીં એમનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કરવાનો છે કે ઉપર દરિયાખાન અને અલફખાન ભોકાઈનાં ઈંટોથી બાંધેલા મકાનો આજ સુધી જેમ ગુજરાતના સ્થાપત્યમાં જુદો રંગ પૂરે છે તેવી જ બાંધણીનો આ બે ભાઈઓનો રોજો સરખેજના રસ્તા ઉપર આજે ઊભો છે. એની ભીંતો તથા બાંધણી પણ જુદી પડી જાય છે અને પંદરમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં બંધાયેલા ઈંટોનાં આ ત્રણ મકાનો સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ વિલક્ષણ છે. એવાં બીજાં મકાનો એ સમયનાં આજે મળતાં નથી.[૧૦]

મલીક દાવર ઉલ્મુલ્ક–મશહૂર દાવલશાહ

આ સમયના બીજા મોટા રાજદ્વારી પુરુષોનું વર્ણન કરતાં પહેલાં સંત અને શૂરવીર લડવૈયા તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા અમીર અબદુલ લતીફ બીન મલીક મુહમ્મદનું વર્ણન કરવું જરૂરી છે એ ઇતિહાસમાં મલીક દાવર ઉલ્મુલ્ક નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને સૌરાષ્ટ્રમાં હાલારમાં દાવલશાહના

---

૮. દરિયાખાનના ઘૂમટનું સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ખૂબ છે. એની ચર્ચા આગળ કરીશું. આ અમીરની વધુ વિગતો મળતી નથી, પરંતુ અમદાવાદના દરિયાપુર ઉપરથી એનું સ્થાન મહત્ત્વનું હોવું જોઈએ.

૯. દરિયાખાનની પેઠે આ અમીરની વિગત પણ મળતી નથી. પરંતુ મહમૂદના આ મિત્રોએ બંધાવેલાં મકાનો જોતા અને સ્થાપત્યનો રસ માણસનું ચારિત્ર્ય વ્યક્ત કરે છે એમ માનીએ તો એ ત્રણે મિત્રો સ્વભાવમાં જડા, કોમળતા અને સૌંદર્યના વિરોધી, ક્રૂર, અને શરણાઈ કરતા ઢોલના અવાજને પસંદ કરનારા હોવા જોઈએ.

૧૦. આ અને ઉપરના મકાનો મહમૂદ બેગડાના સમયની વિચિત્રતા છે. આ રોજો એના જાડપણ માટે જોવા જેવો છે. કહે છે કે સરખેજના મકાનો બંધાતા ત્યારે આ લોકો ઈંટો પૂરી પાડતા હતા અને એમાંથી પોતાનો રોજો બાંધ્યો ?? એની પાસે હોજ છે એમાં અસલથી પાણી રહેતું નથી એમ કહેવાય છે.

નામથી આજ સુધી પ્રસિદ્ધ છે આ મલીક હજરત મુહમ્મદ પેગંબર સાહેબના કુરેશી ઓનાદના છે એમને સુલતાને જ્યારે અમીરનું પદ આપ્યુ ત્યારે અમદાવાદમા પોતાના મકાન આગળ હાથી ઘોડા વગેરેથી સામાન્ય પાડોશીઓને હેરાનગતી ન થાય માટે શહેર બહાર પોતાનુ મકાન કર્યું હતુ અને મહોલ્લાનુ ઘર પાડોશીઓને વેચી દેવાની ઇચ્છા જણાવી હતી મલીક પોતાની જાગીરના ખેડૂતો સાથે ન્યાયથી વર્તતા, અને ખેડૂતો એમની જાગીરને ભાવથી શ્રમ લઈને આબાદ કરતા બીજા અમીરોની જાગીરોના ખેડૂતો પણ મલીકની નોકરી કરવાની ઇચ્છા બતાવતા. આ મલીક હજરત શાહઆલમ સાહેબના સેવક હતા અને નિમાઝ પઢતાં અગાઉ વજુ માટે પાણી લાવી હજરતના હાથ ઉપર રેડવાનુ એમનુ કાર્ય હતું એમ કહેવાય છે કે શાહઆલમ સાહેબે આ મલીકની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ ખુદા મલીકને પણ પોતાના જેવી પદવીએ ચડાવશે એવો આશીર્વાદ દીધો હતો મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદીના લેખકોએ આ મલીકનાં લાંબાં વર્ણન કર્યાં છે[૧૧]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ મલીક દાવર ઉમુલ્કને સૌરાષ્ટ્રમાં હાલારમાં જોડિયા પાસ આમરણના[૧૨] ફોજદાર નીમ્યા અને ત્યાંના રજપૂતો ઉપર લડાઈઓ કરી વશ કરવાનુ કામ સોંપ્યુ એમ કહેવાય છે કે મલીક કચ્છમા લશ્કર લઈ ગયેલા ત્યારે લશ્કરીઓના ઘોડાને જુવારના ખેતરોમા ચરતા જોયા મલીકે આ લશ્કરીઓને બોલાવી ઠપકો આપ્યો અને પારકો માલ મફત લઈ લેવા માટે ખુદાની બીક નથી' એમ પૂછ્યુ સૈનિકોએ ઘોડા ત્રણ દિવસથી ભૂખ્યા છે એવો ઉત્તર દીધો ત્યારે મલીકે પોતાનો ઘોડો એક લીલા ખેતરમાં છોડ્યો અને એ ઘોડો હાલ્યાચાલ્યા વિના ઊભો જ રહ્યો મલિકના ચારિત્ર્યના આવા દાખલાઓ ઉપરથી મલીકની સાધુતામાં લોકોની શ્રદ્ધા વધતી ગઈ આ મલીકને એક રજપૂતે મજલિસમાં દગાથી મારી નાખ્યા[૧૩] હાલારમાં આમરણ ગામમા આજે એમની

[૧૧] મિરાતે સિકંદરી, ગૂ ભા પૃ ૧૩૭ મિરાતે અહમદી, ગૂ. ભા અને નવાબઅલીની અંગ્રેજી આવૃત્તિ અમદાવાદના ઇતિહાસમા મે એનુ વર્ણન નોંધ્યુ છે કા ગેઝેટમા આમરણના વર્ણનમા અહેવાલ મળે છે

[૧૨] આ આમરણને તવારીખો અમરન લખે છે

[૧૩] સિકંદરીમા લખે છે કે એક ખટપટીએ મલિકને એક રજપૂતની તરવાર જોવા કહેલુ અને રજપૂતને એવુ ભરવેલુ કે મલીક તરવાર જોઈ એને મારી નાખવાનો છે એ ઉપરથી મજલિસમા રજપૂતે પહેલો મલીકને મારી નાખ્યો. મલીકને

દરગાહ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. તવારીખો એમની દરગાહના ચમતકારોનું લાંબું વર્ણન કરે છે અને એમની કબરની ઝિયારત કરનારની મનઃકામના પૂર્ણ થાય છે એમ લખે છે. કહે છે કે લૂલાઓ પગે ચાલીને જાય છે અને આંધળા દેખતા થાય છે; અપુત્રને પુત્રપ્રાપ્તિ થાય છે અને નિર્ધનને ધન મળે છે; પગે બેડી પહેરી તેને તાળાં વાસીને બાધા રાખે છે તેમનાં તાળાં ત્યાં ખૂલી જાય છે. મિરાતે સિકંદરીનો લેખક કહે છે કે એના સમય (ઇ સ. ૧૬૧૧)માં એટલે મલીકના મરણ પછી ૧૩૫ વર્ષ પછી પણ લોકોની શ્રદ્ધા મલાકની દરગાહ માટે એવી ને એવી જ છે.[૧૪] ઈ. સ. ૧૭૬૧ માં મિરાતે અહમદીનો કર્તા લખે છે કે એના સમયમાં દેશમાં અવ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં એણે મલિકની કબરની ઝિયારત કરવા જનારા જોયેલા હતા, અને આમણુરમાં એમના ઉરસ વખતે મોટો મેળો ભરાતો એમાં એક લાખ રૂપિયાનો માલ વેચાતો. અમદાવાદથી ઘણો માલ જતો અને સૌરાષ્ટ્રથી ઘોડા ઊંટ અને બળદ આવતા. અમદાવાદથી માલ લઈને જનારા સરખેજ થઈને સોરઠ તરફ જતા અને સરખેજમાં મોટી મેદની ભરાતી. ઘણા લોકો સરખેજ સુધી મેળામાં જનારાઓને વળાવી પાછા આવતા. મલીકનો ઉરસ જિલકાદ માસની ૧૩ મી તારીખે થાય છે; અને તા. ૧૨ મીએ મલીકની પત્ની બીબી ફતેહશાહની દરગાહે અમદાવાદમાં શાહપુર દરવાજા બહાર મેળો ભરાતો હતો.[૧૫] આમ આ અમીર મલીક દાવર ઉલ્મુલ્ક, દાવલશાહના નામથી આજે પણ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતનો નૌકાસેનાધિપતિ મલીક અયાઝ

મહમૂદ બેગડાના રાજ્યકાલના રાજદ્વારી પુરુષોમાં પહેલું નામ મલીક અયાઝ સુલતાનીનું ગણવું જોઈએ, કારણ કે એ સમયમાં એના જેટલો સત્તા તથા સંપત્તિવાળો બીજો કોઈ અમીર નહોતો. જન્મથી એ રશિયન હતો અને તુર્ક લોકોને હાથે કેદ પકડાયો હતો તેથી તેને ઇસ્તંબુલ

સુલતાને હાલારના મૂર્તિપૂજકોને ઠેકાણે લાવવા નીમ્યો હતો એમ તવારીખકાર લખે છે એટલે ખટપટ કરતાં એને મારી નાંખવાનું રાજદ્વારી કારણ હોવું જોઈએ.

૧૪. સિકંદરી, ગૂ. ભા. પૃ. ૧૪૧.

૧૫. મિરાતે અહમદી. ગૂ. ભા. એમાં લાંબું વર્ણન આપેલું છે. અહમદીની નવાબઅલી અને સીડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિમાં આ મેળાને ગુજરાતીઓ મેદની કહે છે એમ લખ્યું છે તે ઉતારો પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ કર્યો છે. પણ નિઝામુદ્દીન સાહેબના ગુજરાતી તરજુમામાં એ વાક્ય નથી, અને મેદની એ જનસમૂહનો સામાન્ય શબ્દ છે, એટલે નવાબઅલીની આવૃત્તિનું વિધાન ખરું નથી.

લઈ ગયા હતા, અને દમાસ્કસ બસરા તથા પૂર્વના દેશો સાથે વેપાર કરનાર સોદાગરને વેચી દેવામા આવ્યો હતો એ વેપારી ગૂજરાતમાં વેપાર અર્થે આવ્યો હતો ત્યારે અયાઝની હોશિયારી જોઈ એક મહામૂલ્યવાન રત્ન તરીકે એને સુલતાન મહમૂદને આપી દીધો એણે સુલતાનની સાથે કેટલીક લડાઈઓમા ભાગ લીધો હતો એક વખત એવુ બન્યુ કે સુલતાન મહમૂદે માળવા ઉપર ચડાઈ કરેલી ત્યારે ખેતરમાં તબુની બહાર સુલતાન ઊભો હતો તે વખતે એક બાજ પક્ષી શિકાર પકડીને ઊડતું હતું એમાંથી કાંઈક પડયુ તે સુલતાન ઉપર પડયુ અને મહમૂદને એ અપશુકન જેવુ લાગ્યુ, તે જ ક્ષણે અયાઝ પાસે ઊભો હતો એણે તીરથી એ બાજને નીચે પાડયુ આ બનાવથી સુલતાન એના ઉપર એવો તો ખુશ થયો કે એને ગુલામીમાથી મુક્ત કર્યો, અને મલીક બનાવ્યો એ પછી અયાઝની ચડતી ઝડપથી થઈ અને રાજ્યના મુખ્ય અમીરોમાં એની ગણતરી થવા મડી[૧૬]

મલીક અયાઝની બહાદુરી જોઈ છેવટે એને સૌરાષ્ટ્રના દીવ બદરનો સૂબો બનાવવામા આવ્યો ત્યા એણે કિલ્લો બાધ્યો અને વહીવટ એવી કુશળતાથી ચલાવ્યો કે ત્યાંનો વેપાર ઘણો વધ્યો અરબી સમુદ્રમા એ સમયે ફિરગીઓનો ત્રાસ વધતો જતો હતો એના ઉલ્લેખ પાછળ આવી ગયા છે દીવ બદરનું વર્ણન પણ આગળ બદરોની સાથે કરીશુ અને મલીક ગૂજરાતના નૌકાસૈન્યનો મીરેબહર નૌકાસેનાપતિ હતો એની નોધ પણ આગળ કરીશુ એના સમયમાં ફિરગીઓ પરવાના વગર ગૂજરાતને બદરે આવી શકતા નહિ સિકદરીનો લેખક લખે છે કે એના પોતાના સમય (ઈ સ ૧૬૧૧)મા એટલે કે મોગલાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં સમય એવો તો પલટાઈ ગયો હતો કે ફિરગીઓની પરવાનગી વિના કોઈ વહાણુ ગૂજરાતના બદરેથી ઊપડી શકતું નહિ અને માત્ર સુરત બદરમાં એવુ નહોતું છતા પણ ત્યાથી ઊપડેલું વહાણુ એના ખારવાઓની જ હોશિયારીથી સમુદ્રમા જઈ શકતુ[૧૭]

---

૧૬ આ વાત તવારીખમા નથી પોર્ચુગીઝ અહેવાલ ઉપરથી મે કોમિસેરિયટે આપી છે

૧૭ સિકદરી ગૂ બા પૃ ૧૦૨ સિકદર એહવી આ વાત લખવા છતા સુરત બદરથી ખારવાની હિંમતથી વહાણ જઈ શકે એને ' મોગલોની બહાદુરી અને મર્દાઈ ' કહે છે તે વિચિત્ર વાત છે મોગલો સમુદ્ર ઉપર પ્રભુત્વ જાળવી શક્યા નથી

મલીક અયાઝ રાજવી ઠાઠથી રહેતો અને એનો ખર્ચ મોટો હતો. એના નોકરોને એ જરીની કિનારવાળા મખમલનો પોશાક પહેરાવતો, અને જમવાનો સમય થતાં ભૂંગળ વગડાવતો કે જેથી કોઈ પણ ભૂખ્યો માણસ આવીને જમી શકે જેટલા જમવા બેસે એમને એક સરખું ખાણું પીરસવામાં આવતું અને મલીક જાતે બેસીને એમાં ભાણાંઅંતર ન થાય એવી કાળજી રાખતો. મહેમાનો અને મહેમાનોના નોકરોને પણ ખૂબ કાળજી રાખીને જમાડતો. મલીક ખાણાનો એવો તો શોખીન હતો કે દુનિયાના બધા દેશોની વખણાતી ચીજો તૈયાર કરાવતો. ખોરાક પણ ઉત્તમ પ્રકારનો થતો હતો.[૧૮] એમ કહેવાય છે કે મેવાડનો રાણો સંગ એક વાર ગૂજરાત ઉપર ચડી આવ્યો ત્યારે ગૂજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરે બીજાએ દીવ સંદેશો મોકલી મલીક અયાઝને મોટું લશ્કર લઈ બોલાવ્યો હતો. આ લડાઈની છાવણીમાં મલીક અયાઝ બીજા અમીરોને ખાણું લેવા બોલાવતો અને જે ન આવી શકે તેમને ત્યાં ચીનાઈ રકાબીઓમાં ભરી તે ખાણું મોકલી આપતો કેટલાક અમીરોને આથી અયાઝની મોટાઈની અદેખાઈ આવવા લાગી અને ખાણાની ના ન પાડી શકાયાથી એમણે એવી યુક્તિ કરી કે ચીની રકાબીઓ મલીકને ત્યાં પાછી ન મોકલવી એટલે રકાબીઓ ખૂટશે ત્યારે ખાણું બંધ કરશે. મલીકના નોકરોએ આ વાત પોતાના માલિકને કહી ત્યારે એણે ખાણું ચાલુ રાખવા હુકમ કર્યો અને એમ એક મહિના સુધી ચાલ્યુ. છેવટે અમીરોએ શરમાઈને રકાબીઓ પાછી મોકલી. મલીક અયાઝને નોકરો પણ ઘણા જ હતા અને એમાં માત્ર પાણી ભરનારા જ એક હજાર હતા. અયાઝે ચામડાનો એક મોટો હોજ કરાવ્યો હતો અને લશ્કરી હિલચાલ વખતે માણસો તથા હાથી ઘોડા માટે એમાં પાણી ભરાવવામાં આવતું. પોતાના સિપાઈઓને તરવાર ખંજરો સોના ચાંદીની મૂઠવાળાં આપવામાં આવ્યાં હતાં, અને મલીકના હલાલખોરોને પણ સારો શોભીતો પોશાક પહેરવા અપાતો હતો એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં એવો ઉદાર અમીર કોઈ થયો નથી. મલીક અયાઝને ત્રણ પુત્રો હતા એમાં એક ચંગીસખાન ઈસહાક નામનો છોકરો એટલો બધો જાડો હતો કે એનું વજન કોઈ ઘોડો ઉપાડી શકતો નહિ ! એ તીરંદાજ હતો અને કુસ્તી પણ સારી કરતો હતો. એ સમયે એની સાથે કુસ્તીમાં ઊતરી શકે એવો કોઈ મલ્લ હતો નહિ[૧૯] ઇ સ ૧૫૧૫ માં

૧૮. મલીક એક દેશના મહેમાનોને બીજા દેશની વાનીઓ ચખાડતો અને ખુશ કરતો એમ કહેવાય છે.

૧૯. સિકંદરી ગૂ. ભા. પૃ. ૧૪૨-૪૫.

આવેલા ફિરંગી બારબોસાએ ગૂજરાતનું વર્ણન કર્યું છે. તેમાં લખે છે કે ખંભાતના રાજાનો મલીક અયાઝ નામે દીવમાં સુબો હતો તે બહુ ન્યાયી, વિદ્યાવાળો, મહેનતુ અને ઉત્તમ સવાર હતો, દઢ નિશ્ચયી રાજદ્વારી પુરુષ હતો. એણે વ્યવસ્થિત તોપખાનું ગોઠવ્યું હતું, મહેમાનગીરીમાં ઉત્તમ હતો. પોર્ચુગલના રાજાના બળથી એ ડરતો હતો.

મુહાફિઝખાન

સુલતાન મહમૂદનો બીજો રાજદ્વારો અમીર અમદાવાદનો સુપ્રસિદ્ધ જમાલુદ્દીન મુહમ્મદ મુહાફિઝખાન હતો. એના પિતાનું નામ શેખ મુઈનુદ્દીન કુરેશી હતું. આ મુહાફિઝખાન ઉપર સુલતાનને ખૂબ વિશ્વાસ હતો અને ખાસ કરીને એની વ્યવસ્થાશક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની લેખાતી હતી. એણે અમદાવાદના કોટવાલ અને ફોજદાર તરીકે દેશમાં ચોર લૂંટારાઓનો ઉપદ્રવ નાબૂદ કર્યો હતો અને ગૂજરાતના રસ્તા સહીસલામત કરી ખુલ્લી બારણે સૂઈ શકે એવી શાંતિ સ્થાપી હતી એ ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા. જ્યાં શરૂઆતમાં વ્યવસ્થા કરવાની હોય ત્યાં સુલતાન એને મોકલતો અને પાવાગઢની લડાઈ વખતે પણ એને ખાસ કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. એની દઢતા અને હોશિયારીથી પ્રસન્ન થઈ એને ઇલ્કાબો આપવામાં આવ્યા હતા અને સુલતાનની ગેરહાજરીમાં અમદાવાદ એને સોંપી એક વાર વજીર જેટલી ઊંચી પદવીએ પણ ચડાવ્યો હતો. એણે પાવાગઢ ઉપરનો કિલ્લો પણ સુધરાવી મજબૂત કર્યો હતો. આ મુહાફિઝખાનનું નામ આજે તો એની સુંદર મસ્જિદથી ચિરંજીવ છે આ નાની પણ ખૂબ સુંદર મસ્જિદ અમદાવાદમાં ઘીકાંટામાં રસ્તા ઉપર આવેલી છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ મસ્જિદ પોતાની ખાનગી ઉપયોગની છે એટલે ખાનનું ઘર પણ ઘીકાંટાના લત્તામાં હશે એમ માની શકાય. એનો રોજો મસ્જિદની બાજૂમાં જ છે[૨૦]

હુસમખાન, તારીખે બહાદુરશાહીનો લેખક

આ મુહાફિઝખાન એ તારીખે બહાદુરશાહી નામના ઇતિહાસના લેખકનો દાદો થાય. એનું નામ હુસમખાન હતું એટલે એના ઇતિહાસગ્રંથને તારીખે હુસમખાની પણ કહેવામાં આવે છે. એણે એના સમયનો નજરે જોયેલો ઇતિહાસ લખ્યો છે અને મિરાતે સિકંદરી તથા હાજીઅદ્દબીરના

૨૦. મિરાતે સિકંદરી અને તબકાતે અકબરીમાં મુહાફિઝખાનના ઉલ્લેખો પાછળ આપ્યા છે.

અરબી ઇતિહાસમાં એના ગ્રંથમાંથી ઉતારા લીધેલા છે. સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાના સમયમાં રાજકારણમાં એણે ભાગ લીધેલો અને સુલતાન બહાદુરશાહના સમયમાં હુમાયું પાદશાહ સાથેની લડાઈઓમાં પણ ભાગ લીધો હતો. મિરાતે સિકંદરીના કર્તાના પિતા જે હુમાયૂંની સાથે હતા, એણે આ હુસમખાનને પોતાના તંબુમાં સંતાડીને મરતો બચાવ્યો હતો.[૨૧]

મલીક સારંગ

આ સમયનો બીજો એક રાજદ્વારી પુરુષ કિવામ ઉલ્મુલ્ક મલીક સારંગ છે. એનો બીજો ઇલ્કાબ મુખલિસ ઉલ્મુલ્ક છે અને અમદાવાદ શહેરના સારંગપુર લત્તા તથા દરવાજાથી આજે એનું નામ ચિરંજીવ છે. આ મલીક અને એનો ભાઈ મૂળ રજપૂત હતા અને લડાઈમાં કેદી તરીકે પકડાયેલા અને ઇસ્લામનો અંગીકાર કરવાની એમને ફરજ પડેલી. સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં ઘણી લડાઈઓમાં એણે ભાગ લીધો છે. પાવાગઢનો કિલ્લો એકાએક છાપો મારીને લીધો ત્યાર એમાં એણે મુખ્ય ભાગ લીધો હતો. મહમૂદે દક્ષિણમાં બહાદુર ગિલાનીની સામે થતા ડાભોલ બંદર ઉપર પગરસ્તે લશ્કર લઈ એને મોકલ્યો હતો. મલીક સારંગની સત્તા મહમૂદના પુત્ર મુઝફ્ફર બીજાના રાજ્યમાં ખૂબ વધી હતી. એ વખતે માળવામાં માંડુનો કિલ્લો લેવામાં એણે ખૂબ બહાદુરી બતાવી હતી, અને ચિત્તોડ ઉપર પણ એને મોકલવામાં આવ્યો હતો. એને મલીક અયાઝ સાથે સારો બનાવ નહોતો. એને થોડો વખત દીવનો સુબો બનાવેલો ત્યારે એણે ફિરંગીઓને પકડેલા એમ તવારીખકાર કહે છે, પણ ફિરંગી લેખકો એ વાત કબૂલ કરતા નથી. મુઝફ્ફર બીજાના સમયમાં અમદાવાદમાં એ કુલ સત્તાધીશ હતો અને વૃદ્ધ તથા જૂનો અનુભવી હોવાથી એ સુલતાનની સામું બોલતો તોપણ સુલતાન એને કાંઈ કહી શકતો નહિ. એક વખતે મુઝફ્ફરશાહના આમદાર–પાણીખાતાના ઉપરીનું કામ પણ એણે કરેલું. સુપ્રસિદ્ધ નાગર અમીર મલીક ગોપી એનો ખાસ મિત્ર હતો

૨૧. જુઓ મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ–રાજદ્વારી પુરુષોના પ્રકરણમાં મુહાફિઝખાનનું વર્ણન. તારીખે બહાદુરશાહીના ઉતારા સિકંદરે લીધા છે તે ઇતિહાસને શોભે એવા છે પરંતુ એણે સાથે સાથે લોકોક્તિ પણ નોંધી છે અને બન્ને વાતો લખી પછી "ખરું ખોટું પરવરદીગાર જાણે" એમ ઉમેર્યું છે એ રીત નોંધપાત્ર છે. સર ડેનિસન રોસે આ હુસમખાનની વિગત એમના અરબી ઇતિહાસના ગ્રંથ બીજાની પ્રસ્તાવનામાં આપેલી છે.

એનું વર્ણન મુઝફ્ફરના સમયમાં કરીશું. મલીક બહુ અક્કલવાળો, હાજરજવાબી, અને વાકપટુ ગણાતો હતો. સુલતાન બહાદુરના સમયમાં એક મલીક અમીર કમાલ નામે કવિ અને બોલવામાં સર્વને હસાવી જાણનાર હોશિયાર લેખક મલીક સારંગના કુટુંબનો હતો, અને સુલતાન બહાદુરશાહનો એ મિત્ર હતો. મલીક સારંગે સારંગપુરમાં પોતાનો રોજો અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં છે. આ મસ્જિદને માટે મતભેદ પ્રવર્તે છે. કેટલાક સારંગપુર ચકલામાં આવેલી રાણી બીબીના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની કહે છે, પરંતુ એની બાંધણી જોતાં એ સારંગના સમયમાં બંધાઈ હોય એમ લાગતું નથી. મસ્જિદમાં લેખ નથી એ દિલગીરીની વાત છે. તવારીખકાર કહે છે કે મલીકની મસ્જિદ સારંગપુર દરવાજા બહાર હતી. એટલે આજે સીદી બસીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ સારંગની હોય એવો સંભવ છે, અને સારંગપુર ચકલાની મસ્જિદની બાંધણી કરતાં આ મસ્જિદની બાંધણી જરા પાછળની અને સારંગના સમયની લાગે છે, એનું વર્ણન આગળ કરીશું. [૨૨]

ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ

એ સમયનો બીજો અમીર ખુદાવંદખાન મલીક અલીમ છે. 'અલીમ' શબ્દનો અર્થ જ્ઞાની થાય છે. મલીક અલીમ સુલતાન મુહમ્મદ બીજાનો જમાઈ થાય, એટલે મહમૂદ બેગડાનો બનેવી થાય. એ બોલવામાં ખૂબ ચતુર હતો અને સભારંજન પણ કરી શકતો હતો તેથી સુલતાન મહમૂદનો એના ઉપર ખાસ સ્નેહ હતો. મલીકે મહમૂદ જૂનાગઢ હતો ત્યારે શાહજાદા અહમદને ગાદીએ બેસાડી દેવાનું કાવતરું કર્યું હતું એ વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. કાવતરું જ્યારે ખુલ્લું પડી ગયું ત્યારે સુલતાને મલીકને કાંઈ સજા ન કરી અને કહ્યું કે "મલીક અલીમ વગર તે શી રીતે રહી શકાય?" એણે એ રીતે મલીકના ઘણા ગુના માફ કર્યા હતા એમ તવારીખકાર લખે છે. મલીકને ઘણી બાબાઓ આવડતી હતી. એમ કહેવાય છે કે ગૂજરાતમાં તડબૂચ, અંજીર અને વાંસ પહેલવહેલા દક્ષિણથી લાવીને આ અમીરે રોપાવ્યાં તીર મારવામાં તથા દડાની રમતમાં એ હોશિયાર હતો અને કેટલાક દડા એકી સાથે હવામાં અધ્ધર રહે એવી રીતે ઉછાળી શકતો. પાછલી જિંદગી મલીકે

૨૨. સિકંદરી, ગૂ.ભા.પૃ. ૧૪૭–૪૮. આ અમીરની વધારે વિગત અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એના વર્ણનમા આપી છે, અને એની મસ્જિદની ચર્ચા હોપ, બર્જેસ, અને પ્રો. કોમિસેરિયેટના મતથી જુદા પડીને કરી છે.

ભક્તિ અમે એકાંતવાસમાં ગાળી હતી. અમદાવાદની દક્ષિણે શાહઆલમના રસૂલાબાદની પાસે મલીક અલીમે અલીમપુર વસાવ્યું હતું અને ત્યાં પથ્થરની મસ્જિદ બંધાવી હતી તે મલીક અલીમની મસ્જિદ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અલીમપુર મરાઠાઓના સમય સુધી આબાદ હતું અને લોકો એને ઇલિમપુર કહેતા હતા. મસ્જિદની પાછળ શેખ કમાલ માળવીની કબર છે. જૈન કાવ્યોમાં આ અલીમપુરનો ઉલ્લેખ આશાવલની સાથે ઇલમપુર નામથી આવે છે એની મસ્જિદ આજે સારી હાલતમાં છે અને અમદાવાદના સ્થાપત્યમાં ત્રીજી કે ચોથી ગણાય છે.[૨૩]

મલીક બહાઉદ્દીન વઝીર

સુલતાન મહમૂદના સમયમાં વઝીર જેવી ઊંચી પદવીએ ચડેલા મલીક બહાઉદ્દીનનો ઉલ્લેખ અહીં ખાસ કરવો જોઈએ. ઈ. સ. ૧૪૬૬માં એ વઝીર હતો, અને એને ઇમાદુલ્મુલ્ક અને ઇખ્તિયાર ઉલ્મુલ્કના ઇલ્કાબો હતા. ઈ. સ. ૧૪૮૧ માં એના અવસાન પછી મુહાફિઝખાન વઝીર થયો હતો. શાહીબાગમાં મિયાંખાન ચિશ્તીની મસ્જિદ બાંધનાર મલીક મકસૂદ વઝીર આ બહાઉદ્દીનનો ભાઈ થતો હતો. ખુદાવંદખાને સુલતાન મહમૂદની સામે કાવતરું કરેલું ત્યારે આ મલીક બહાઉદ્દીન સુલતાનને વફાદાર રહ્યો હતો. આ અમીરે અમદાવાદમાં નદીના કિનારા પાસે, શાહપુર અને દિલ્હી દરવાજા બહાર હાજીપુર નામનું પરું વસાવેલું એમ કહેવાય છે અને દૂધેશ્વરને રસ્તે જતાં બીબી અચુતકુકીની મસ્જિદના નામથી આજે ઊભેલી સુંદર અને પ્રસિદ્ધ મસ્જિદ એણે બંધાવેલી બીબી અચુતકુકી મલીકની સ્ત્રી હતી એમ અહમદીના વર્ણન ઉપરથી સમજાય છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની એક સર્વાંગસુંદર મસ્જિદમાં ગણાય એવી છે મિરાતે અહમદીનો લેખક લખે છે કે એના સમયમાં મસ્જિદ ખૂબ વખણાતી (ઈ. સ. ૧૭૬૧) અને એના બન્ને મિનારા હલાવતાં એકમાંથી બીજામાં ગતિ પસાર થતી.[૨૪]

હિંદુ અમીર શાયરાયાં

મહમૂદ બેગડાના એક હિંદુ અમીરનો ઉલ્લેખ તબકાતે અકબરીનો

---

૨૩. એજ, પૃ. ૧૪૫-૪૬. સિકંદરી બોલ ઉછાળવાનો અર્થ ચોગાન-પોલોની રમત એવો કરે છે. આ મલીકનું વિસ્તૃત વર્ણન અમદાવાદના ઇતિહાસમાં કરેલું છે.

૨૪. સિકંદરી અને તબકાતમાં એના ઉલ્લેખો જોઇ ગયા. મિરાતે અહમદીમાં બીબી અચુતકુકીની મસ્જિદના વર્ણનમાં એનો ઉલ્લેખ છે. અને આ મેંજ આવૃત્તિમાં બીબી અચુતકુકીને મલીકની સ્ત્રી કહી છે.

લેખક કરે છે. એનું નામ તવારીખકારે લખ્યું નથી, પરંતુ એને રાયરાયાનો ઇલ્કાબ હતો એ ઉપરથી બીજા અમીરોના જેટલી ઊંચી પદવીએ એમનું સ્થાન કહી શકાય. રાયરાયાં મલીક અલીમ ખુદાવંદખાન અને મલીક બહાઉદ્દીન વજીરનો ખાસ અંગત મિત્ર થતો હતો. ખુદાવંદખાનના મહમૂદ બેગડા સામેના કાવતરામાં એણે કુશળતાથી ભાગ લીધો હતો અને મલીક બહાઉદ્દીનને કાવતરાની ખબર આપી હતી. સિકંદરી કે અહમદીમાં આ અમીરનું નામ નથી, પરંતુ મહમૂદના સમયમાં આ નામ ખૂબ સૂચક છે અને હિંદુઓને મોટી અમીરી મળતી હતી એમ આ રાયરાયા અને મલીક ગોપીના નામોથી સિદ્ધ થાય છે.[૨૫]

મલીક કાલુ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો એક ગુલામ અમીરની પદવીએ પહોંચ્યો હતો તે મલીક કાલુ અઝદઉલ્મુલ્ક હતો. એની ખાસ કારકિર્દી મળતી નથી, પરંતુ એણે અમદાવાદમાં કાલુપુર નામથી પ્રસિદ્ધ પરુ વસાવ્યું હતું અને આજે એ નામ તથા કાલુપુર દરવાજાના નામથી એનું નામ ચિરંજીવ છે. પાછળ મહમૂદની ન્યાયવૃત્તિની વાતમાં જોઈ ગયા તે પ્રમાણે બહાઉલ્મુલ્કે ખૂન કરાવેલા બે નિર્દોષ માણસોના ખૂનીઓને આશ્રય આપવા માટે મોટા અમીરો છતાં પણ આ મલીક કાલુ અને મલીક હાજી ઇમાદુલ્મુલ્કને દેહાંતની સજા કરી હતી.[૨૬]

ઈસનપુર : મલીક અસસ

અમદાવાદની પાસે શાહઆલમના રસૂલાબાદ અને વટવાની વચ્ચે ઈસનપુર નામે પરું છે એમાં મલીક અસસ, અથવા અસન કે ઇસન નામના અમીરે એક સુંદર મસ્જિદ બંધાવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની બાંધણીથી ભિન્ન છે અને રચના ખૂબ સુંદર છે એનું વર્ણન આગળ કરીશું. આ ઈસનપુર એક વખત મનોહર વાડીઓવાળું આકર્ષક પરું હતું અને એની આસપાસ કોટ પણ હતો. મિરાતે સિકંદરીમાં આ પરાની સુંદરતાનું અને એની મોગરાની વાડીઓનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. ઈસનપુર એક બાજુએ વટવાવાળા કુતુબેઆલમ સાહેબ અને બીજી બાજુ

૨૫. આ નામ માત્ર તબકાતે અકબરીમાં મળે છે એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદના દરવાજા મહમૂદના અમીરોના નામ ઉપરથી થયા છે, તો રાયપુર અને રાયખડ દરવાજાનાં નામ આ રાયરાયા સાથે સંબંધવાળાં હશે ?

૨૬. સિકંદરી ગુ. ભા. પૃ. ૧૪૮.

રસૂલાબાદના શાહઆલમ સાહેબનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલું હોવાથી 'કરીમ ઉલ તરફૈન–બન્ને તરફથી પવિત્ર' એમ એ સમયમાં કહેતા હતા. મલિક અસસ અથવા ઇસિનને ઇમાદઉલ્મુલ્કનો ખિતાબ હતો.[૨૭]

તાજખાન સાલાર

અમદાવાદમાં તાજપુર વસાવનાર મલીક તાજખાન સાલાર પણ આ સમયનો મોટો અમીર હતો અને એ બહાદુર તથા ખૂબ ઉદાર તથા સખાવતો કરનાર હતો. આ કારણથી એની પછી એનો ખિતાબ લેવાની કોઈ અમીરની હિંમત નહોતી થઈ. પાછળથી મુઝફ્ફરના સમયમાં તાજખાન નરપાલીએ એનાથી વધારે સખાવતો કરી એ ખિતાબ લીધો હતો.[૨૮] એનું વર્ણન આગળ કરીશું.

મેહદવી પંથની સ્થાપના

આ તાજખાનના નામ સાથે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયની ધાર્મિક પ્રવૃત્તિની ઐતિહાસિક મહત્ત્વની એક ખાસ બિનાની નોંધ લીધા વગર ચાલે તેમ નથી, અને ગૂજરાતના મુસલમાન સમયના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ બાબત ખાસ અગત્યની છે. આ મહત્ત્વની બિના તે મીર સૈયદ મુહમ્મદ નૂરબક્ષ જોનપુરીએ અમદાવાદમાં મેહદવી પંથની કરેલી સ્થાપના. આ પંથની હિંદુસ્તાનની ભૂમિ ઉપર પહેલી જાહેરાત અમદાવાદમાં તાજખાન સાલારની મસ્જિદમાં ઈ. સ ૧૪૯૭ મા થઈ.

ઇસ્લામમાં એક પરંપરા ચાલે છે કે કયામતના દિવસ પહેલાં, એટલે કે સૃષ્ટિના અંત વખતે ન્યાયના દિવસ પહેલાં ઇમામ મેહદીનો અવતાર થશે અને સાત વર્ષ સુધી દુનિયા ઉપર અમલ કરી અસ્ત પામતા ધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરશે, અને વિશ્વમાં ન્યાય તથા સમાનતાની પુનઃ સ્થાપના કરશે. આ માન્યતા ઉપર હિજરી નવમી સદીથી ઇમામ મેહદી આવી ગયા કે નહિ એ બાબત મુસલમાનોમાં ચર્ચાતા લાગી. કેટલાક માનવા લાગ્યા કે ઇમામ મેહદી આવી ગયા છે અને બીજા માને છે કે હજી હવે આવવાના છે. એ બે ભિન્ન માન્યતાઓને લીધે હિંદુસ્તાનના મુસલમાનોમાં કેટલાક ઝઘડા થયા છે. ઇસ્લામમાં એવું મનાય છે કે મેહદીના પ્રકટ થયા પછી, નિમાઝ વખતે "તોબા" (પશ્ચાત્તાપ) પોકારાય તે કબૂલ થતી નથી. આ કારણથી મેહદીપંથના લોકો જે 'મેહદવી' કહેવાય છે, એ નિમાઝ પઢયા

૨૭. એજ. પૃ. ૧૪૬–૪૭. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં પણ એવું વર્ણન કરેલું છે.
૨૮. એજ, પૃ. ૧૪૭.

પછી દુવા માંગતા નથી. જે લોકો આ વાત માનતા નથી એ મેહદવીઓને ધર્મ વિરુદ્ધના અને ગૈરમેહદી કહે છે.[૨૯]

હિંદમાં મેહદવી પંથના સ્થાપક સૈયદ મુહમ્મદ નૂરબક્ષ ઈ. સ. ૧૪૪૩ માં જૌનપુરમાં જન્મ્યા હતા અને પાંચ વર્ષની નાની ઉમરે એમણે શાળામાં પોતાના જ્ઞાનથી વિદ્વાન શિક્ષકોને આશ્ચર્યમાં નાંખ્યા હતા. યુવાનીમાં એમણે લશ્કરમાં નોકરી લીધેલી. ચાળીસ વર્ષની ઉમરે ઈ. સ. ૧૪૮૨ માં એમણે જૌનપુરમાં સાધુતાનો પંથ શરૂ કર્યો, અને મક્કા હજ કરવા ગયા ત્યાં પહેલ-વહેલી પોતાની જાતને ઇમામ મેહદી તરીકે જાહેર કરી. હિંદમાં આવ્યા પછી સૌથી પહેલા અમદાવાદ આવીને તાજખાન સાલારની મસ્જિદમાં મુકામ નાંખ્યો અને પોતાને ઇમામ મેહદી તરીકે જાહેર કર્યા. એ મસ્જિદમાં સૈયદ રોજ છટાદાર ભાષણો આપતા અને એથી એની કીર્તિ સાંભળી ઘણા લોકો એમના તરફ આકર્ષાયા શાહઆલમ સાહેબના સગા સૈયદ શાહશેખજી એમને મળ્યા અને એમણે એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે સૈયદ મુહમ્મદ આધ્યાત્મિક ઉન્માદની દશામાં છે. સુલતાન મહમૂદ બેગડાને પણ સૈયદ તરફ આકર્ષણ થયું હતુ, પણ એના અમીરોને લાગ્યું કે સુલતાનમાં બુદ્ધિભેદ પેદા થશે તો રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા થશે. છેવટે અમદાવાદના ઉલેમાઓએ સૈયદની વિરુદ્ધ ફતવો બહાર પાડ્યો અને સૈયદ પાટણ તરફ ચાલ્યા ગયા. એમની સાથે એમના બે સાથીઓ, મીર ખુન્દમીર[૩૦] અને સૈયદ મહમૂદ પણ ગયા. પાટણમાં પણ એમણે મેહદી હોવાનો પ્રચાર કરવા માંડ્યો અને એ જિલ્લાના તથા આસપાસના ઘણા લોકો એમના પંથમાં મળ્યા. આ ઉપરથી પાટણના ઉલેમાઓએ સૈયદને મારી નાંખવાનું જાહેર કર્યું એટલે સૈયદ ત્યાંથી ઉત્તર હિંદ તરફ ગયા, અને ત્યાંથી ખુરાસાન તરફ ગયા. ખુરાસાનમાં ફરાહ (Farrah) શહેરમાં તાવથી એમનું ૧૯ ઝીલકાદ હિ. ૯૧૦

૨૯. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા ઓલિયાઓના વર્ણનમાં નૂરબક્ષી સૈયદના વર્ણનમાં આ મેહદી પંથનું વર્ણન કરેલુ છે. નવાબઅલી અને સીડનની અંગ્રેજી આવૃત્તિમા પણ એજ વર્ણન છે. પ્રો. કોમિસેરિયેટે એમના ઇતિહાસમા પૃ. ૨૨૭-૨૯ માં બ્લોકમેનની આઇને અકબરી; જ. નો અરબી ઇતિહાસ, અને કેપ્ટન માઈલ્સન લેખ ઉપરથી મેહદવી લોકોની હકીકત લખેલી છે.

૩૦. આ મીર અગર સૈયદ ખુન્દમીર કયા તે નક્કી થઈ શક્યું નથી. આ સૈયદ ખુન્દમીર પાટણ પાસે માર્યા ગયાનું કહે છે જ્યારે રાજપુરવાળા અમદાવાદમાં મરણ પામ્યા છે.

માં અવસાન થયું (ઈ. સ. ૧૫૦૫ એપ્રિલ ૨૩).[૩૧]

એમના સાથીઓમાંથી સૈયદ ખુન્દમીર ગૂજરાતમાં પાછા આવ્યા અને સૈયદ મુહમ્મદ જૂનપુરીને ઈમામ મેહદી તરીકે કબૂલ રાખી પંથનો પ્રચાર કરવા માંડયો. ઈ. સ. ૧૫૨૩ માં એ પંથની સંખ્યામાં સારો વધારો થયો હતો અને ધર્મ વિરુદ્ધ હોવાના કારણે સુલતાન મુઝફ્ફર બીજાના હુકમથી અમદાવાદમાં કેટલાકને મારી નાંખવામાં આવ્યા હતા. પાટણ તરફ પણ એ પંથના લોકોની સામે લશ્કર મોકલવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં પાટણ પાસેના ગામમાં પોતાના સો સાથીઓ સાથે સૈયદ ખુન્દમીર માર્યા ગયા. આ મેહદવી પંથમાં અમદાવાદના સુલતાનોમાં સુલતાન મહમૂદ ત્રીજો અને છેલ્લો ગૂજરાતી સુલતાન મુઝફ્ફર ત્રીજો, વઝીર એતમાદખાન, શેરખાન, મુસાખાન ફુલાદી વગેરે અમીરો પણ હતા. પાલણપુરના સત્તાધીશો પણ આ પંથના હતા અને આજ સુધી છે. બાદશાહ શાહજહાના સમયમાં શાહજાદો ઔરંગઝેબ અમદાવાદનો સૂબો હતો ત્યારે પાલણપુરના સૈયદ રાજુ અમદાવાદમાં રહેતા હતા. એમને શહેરના ધાર્મિક પુરુષો સાથે મતભેદ થતાં ઔરંગઝેબના હુકમથી મારી નાંખવામાં આવેલા. એમની કબર આજે શાહીબાગમાં છે, તેની દેખરેખ પાલણપુર દરબાર તરફથી રખાય છે, એની નોંધ આગળ લઈશું. આ મેહદી પંથમાં અમદાવાદમાં પીંજારા, ખરાદીઓ, દૂધ વેચનારાઓ, અને કેટલાક કારીગરો છે. પાલણપુર એમનું મોટું મથક છે એ ઉપરાંત ધોળકા, દસાડા, માંડલ અને વિરમગામમાં પણ એ પંથના માણસો છે.[૩૨] આ પ્રમાણે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયમાં અમદાવાદમાંથી આ મેહદી પંથ શરૂ થયો અને મેહદવીઓ આજ સુધી ગૂજરાતમાં છે.

સુલતાન મહમૂદ બેગડાની અર્ધી સદીના રાજઅમલમાં ગૂજરાતમાં નામાંકિત મહાપુરુષો થઈ ગયા અને તેમનાં નામ આજ સુધી ચિરંજીવ છે એવી સુંદર યાદગીરીઓ, એમણે ગૂજરાતના પાટનગરમાં મૂકી છે. આ બધા મુસલમાન છે, પણ કોઈ કોઈ હિંદુ પણ ઊંચી પદવીએ પહોંચેલા છે એ પણ જણાઈ આવે છે.

તારી. ફીઈ

૩૨. મિરાતે અહમદી પુરવણી, ગુ. ભા. પૃ. ૭૭-૭૮.

પ્રકરણ ઓગણત્રીસમું

મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બાંધકામ

અરધી સદીમાં સ્થાપત્યની પ્રગતિ

"શાહઆલમ સરખેજની શોભા શી રીતે વર્ણાય રે;
અસલી ઈમારત હુન્નર આગળ ઈજનેરી લજવાય.
રમિયે ગૂજરાતે"

—નવલરામ

સુલતાન મહમૂદ બેગડાનો સમય જેમ ગૂજરાતની સંપત્તિ અને સમૃદ્ધિ માટે ઉત્તમ ગણાય છે, ગૂજરાતમાં થયેલા નામાંકિત પુરુષો માટે ઉત્તમ ગણાય છે તેમ બાંધકામની પ્રવૃત્તિ માટે પણ ઉત્તમ ગણાય છે. નામાંકિત પુરુષોના નામની પેઠે બાંધકામ પણ આજ સુધી મૂર્તિમાન ઊભાં છે. આ અરધી સદીના લાંબા સમયમાં સ્થાપત્યને પુષ્કળ વેગ મળ્યો છે, અને હિંદ તેમજ હિંદની બહારના સ્થાપત્ય અને કલામાં રસ ધરાવતા માણસોને આકર્ષણ થાય એવું સ્થાપત્ય ગૂજરાતના પાટનગરમાં અને ચાંપાનેરમાં આજે પણ શોભી રહ્યું છે સુલતાન મહમૂદ બેગડા પછી એના પુત્ર મુજફ્ફરશાહ અને એના પુત્ર બહાદુરશાહના સમયમાં પણ કેટલાંક ઉત્તમ મકાનો થયાં છે. ગૂજરાત સલ્તનતનો અંત પણ બહાદુરશાહ પછી થોડાં વર્ષોમાં જ આવ્યો છે, એટલે પાછલા ભાગનાં મકાનોને પણ આ પ્રકરણમાં વર્ણવી શકાય. પરંતુ એથી લંબાણ ખૂબ થઈ જાય એટલે એ બધાંનું વર્ણન સલ્તનતના અંતભાગમાં કરીશું.

મકાનોના સમૂહો

ગૂજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં મકાનોના કેટલાક સમૂહો છે. આ સમૂહોનાં મકાનો એક જ સમયમાં બંધાયાં નથી કેટલીક વાર સોથી દોઢસો વર્ષના ગાળામાં બધાં મકાનો બંધાયાં કે સમરાવાયાં હોય છે. સમારકામ પાછળથી થયું હોય તો એમાં તત્કાલીન સમયના સ્થાપત્યની ભાત સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ રીતે અમદાવાદમાં સરખેજનાં, વટવાનાં અને શાહઆલમ સાહેબનાં મકાનોના સમૂહ ખાસ નોંધને પાત્ર છે.

સરખેજમાં શેખ અહમદ ખટ્ટુ ગંજબક્ષનો રોજો

આ ત્રણ સમૂહોમાં સર્વથી વધારે અગત્યનો અને આકર્ષક સમૂહ સરખેજનો છે. અમદાવાદની સ્થાપનામાં મુખ્ય ભાગ લેનાર અને હિંદના

મુસલમાન સંતોમાં અગ્ર પંક્તિમાં સ્થાન લેનાર સુપ્રસિદ્ધ સંતશિરોમણિ શેખ અહમદ ખટુ ગંજબક્ષ સાહેબની દરગાહ અહીં છે અને એથી સરખેજ મુસલમાનોમાં યાત્રાના સ્થાન જેવું ગણાતું હતું. શેખ અહમદ ખટુના ચારિત્ર્યનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના પ્રકરણમાં કરી ગયા. શેખ ૧૧૧ વર્ષની ઉમરે ઈ. સ. ૧૪૪૬ માં જિન્નતનશીન થયા એમનો રોજો સુલતાન મુહમ્મદશાહે એ જ સાલમાં બંધાવવા માંડયો તે ૧૪૫૧ માં સુલતાન કુતુબુદ્દીને પૂરો કર્યો મહમૂદ બેગડો આ સંતનો ભક્ત હતો અને શેખના પવિત્ર સાંનિધ્યમાં પોતાની હમેશની આરામગાહ કરવાનું સુલતાનને ઠીક લાગવાથી પોતાના જીવતાં જ શેખસાહેબના રોજાની સામે પોતાનો રોજો બંધાવ્યો, અને એની પાછળ મોટું ૮૩૦×૭૦૦ ફૂટ વિસ્તારનું તળાવ ખોદાવી એ તળાવને કિનારે પોતાને શાંતિ અને ભક્તિમાં સમય પસાર કરવાનું મન થાય ત્યારે આવીને રહેવા માટે એક મહેલ બંધાવ્યો. આ તળાવની ચારે બાજૂ એક સમયે મકાનો હતાં.

સરખેજનાં મકાનોમાં મોટા ચોકમાં સંત અહમદ ખટુનો રોજો મુખ્ય છે. એ ગુજરાતના રોજાઓમાં સર્વથી મોટો છે. ૧૦૪ ફૂટ ચોરસ ઉપર એ બાંધેલો છે વચલા ઘૂમટનું જે ચોરસ પડે છે તેની હાર ચારે બાજૂએ છેક ભીંત સુધી થાંભલાની બેવડી હાર કરેલી છે. રોજાની બહારની અને અંદરની ભીંતોમાં સુંદર ભૌમિતિક આકૃતિઓ કોરેલી એમાં પૂર્વ તરફની બે જાળીઓ લાલ દરવાજાની સુપ્રસિદ્ધ સીદી સૈયદની જાળી જેવી જ છે કલાવિવેચક ફર્ગ્યુસને આ જાળીઓની ખૂબ તારીફ કરેલી છે રોજાની સામે સોળ થાંભલાનો હિંદુ મંદિરોમાં હોય છે તેવો જુદો, સાદો મંડપ કરેલો છે.[2]

સુલતાન મહમૂદ બેગડાની કબર

મુખ્ય રોજાની સામે ચોક ને એક ખૂણે સુલતાન મહમૂદ બેગડાની દરગાહ છે એનો રોજો પણ સામાન્ય રીતે મોટો છે અને આસ

---

૧. હિંદમાં સર્વથી મોટા છ મુસલમાન સંતોમાં અહમદ ખટુ ગંજબક્ષનું રે કહેવાય છે.

૨. આ વર્ણન, મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આપેલું વિસ્તૃત વર્ણન, અમ ગેઝેટિયર, મિરાતે અહમદીની પુરવણી, તથા અમદાવાદના આર્કિયોલોજિકલ સર્વેનો રો. બર્જેસનો ગ્રંથ એ બધા ઉપરથી સાર રૂપે લીધું છે. લાલ દરવાજા માત્ર ભૌમિતિક જાળી સાથે જ આ સરખામણી છે.

ભૌમિતિક જાળીઓ કરેલી છે. એનું માપ ૭૫×૭૨ ફૂટનું છે. મહમૂદની આરસની કબર ખૂબ સુંદર નકશીથી શણગારેલી છે અને એની બાજુમાં એના પુત્ર સુલતાન મુજફ્ફરની અને મહમદ ત્રીજાની કબરો છે. એની બાજુમાં જ બીજા રોજામાં સુલતાનની બેગમોની કબરો છે, એમાં મુખ્ય રાણી રાજબાઈની છે. રાણીઓના રોજાની જાળીઓમાં પક્ષીઓની અને શિરોઈની આકૃતિ નોંધપાત્ર છે. રોજાની પશ્ચિમની ભીંતમાં સુંદર નકશીવાળા નાના મહેરાબ કરી મસ્જિદનો³ દેખાવ કરેલો છે. મહમૂદે આ કબર પોતાની હયાતીમાં કરાવેલી અને પોતે સરખેજ આવે ત્યારે એની પાસે બેસી કહેતો કે "આ મહમૂદની છેલ્લી છાવણી છે."

સરખેજની મસ્જિદ

મોટા ચોકની પશ્ચિમે સરખેજના સમૂહની મોટી મસ્જિદ છે, અને એનું કદ જુમામસ્જિદથી જ માત્ર ઊતરતું કહી શકાય એવું મોટું છે. ચોક સાથે મસ્જિદનો વિસ્તાર ૪૩૦૦ ચોરસ વાર છે અને આસપાસ પડાળીઓ છે. મસ્જિદ છેક સાદી છે. એનો મહોરો એકસરખો છે અને બાંધણી થાંભલા તથા પાટડાની સાદી છે. આ મસ્જિદમાં કમાન કે મિનારા નથી. લિવાનનું માપ ૧૫૦×૬૬ ફૂટ છે, અને બાદશાહી મસ્જિદોની પેઠે એમાં સ્ત્રીઓને માટે મુલુકખાનું પણ છે. ડૉ. બર્જેસ આ મસ્જિદને સુંદર માને છે અને એને માત્ર આગ્રાની મોતી મસ્જિદથી જ ઊતરતી ગણે છે. ડૉ. બર્જેસ સ્થાપત્યના મોટા વિવેચક છે. બાકી પ્રાકૃત માણસને આ મસ્જિદમાં કાંઈ આકર્ષણ દેખાતું નથી⁴

આમ છતાં મુખ્ય રોજો અને એનો ચોક, એક બાજુ મસ્જિદ અને બીજી બાજુ મહમૂદશાહનો રોજો, અને એ બન્નેની વચ્ચેથી તળાવમાં ખૂણા પાડીને કરેલાં સુંદર ઘાટનાં પગથિયાં, અને ત્યાંથી દેખાતો તળાવનો તથા એને કિનારે આવેલા મહેલના ખંડેર તથા દરવાજાનો ભવ્ય દેખાવ ખૂબ જ મનોહર લાગે છે ધાર્મિક મકાનો સિવાયનો બાદશાહી સમયનો

૩. રોજો અને કબર હોય ત્યાં મસ્જિદ હોવી જ જોઈએ એ માન્યતાની વિચિત્રતા અહીં દેખાય છે બાજૂમાં મોટી મસ્જિદ છે છતાં એ મુખ્ય રોજાની છે, એટલે બાદશાહની કબરોના રોજાની અંદર મસ્જિદનો દેખાવ કર્યો છે.

૪. વિશાળતાની દૃષ્ટિએ અને સાદાઈની દૃષ્ટિએ મસ્જિદ સારી છે. બધું રોજાઓ સાથે સમગ્રતાથી જોતાં પણ સારું છે. પરંતુ ડૉ. બર્જેસ વગેરે મસ્જિદની બાંધણીનાં જે વખાણ કરે છે એવું કાંઈ લાગતું નથી. થાંભલાની રચના પણ જુમા મસ્જિદના થાંભલાની પેઠે વૈવિધ્યવાળી નથી.

આ એક નાનો ખંડેર થયેલો ટુકડો પણ રમ્ય લાગે છે, અને તળાવ જ્યારે પાણીથી ભરેલું હોય ત્યારે અમદાવાદની નજીકના એક સર્વાંગ સુંદર સ્થાન તરીકે આ સમૂહને કહી શકાય એવું એ આકર્ષક છે તળાવની ગરનાળું અને ગરણી કાંકરિયાની પેઠે સુંદર નકશીથી ભરેલાં છે

બીજા રોજાઓ

આ રોજાની બહાર એક મોટો રોજો છે તે કોનો છે તે જણાયું નથી એની પશ્ચિમે એક નાની સુંદર મહેરાબની કોતરણીવાળી મસ્જિદ છે એ જાતની એ નાનામાં નાની મસ્જિદ ગણાય છે અને એને ફલદરની મસ્જિદ કહે છે એ માટે આધાર મળતો નથી ગૂજરાત સલ્તનતના અંત ભાગમાં હબસી અમીરો અને મોગલાઈમાં મીરઝા અઝીઝ કોકા સરખેજમાં દટાયા છે એવા ઉલ્લેખો મળે છે બીજા પણ ઘણા અમીરોએ સરખેજમાં દટાવું પસંદ કરેલું છે રોજાની આસપાસ ખંડેરો નજરે પડે છે અહમદ ખટ્ટુના રોજાથી થોડે દૂર અમદાવાદની સ્થાપનામાં ભાગ લેનાર બાર બાવાઓમાંના એક બાવા અલીશેરનો રોજો છે મુસલમાનોમાં એવી માન્યતા છે કે સરખેજની જિયારત કરવા જતાં પહેલાં જ બાબા અલીશેરના રોજામાં જવું આ રોજામાં રાત્રિના ભાગમાં કોઈ જતું નથી પહેલાં સાબરમતીનો પ્રવાહ સરખેજની નજીક વહેતો હતો તે હવે થોડો દૂર ગયો છે સરખેજ પ્રાચીન સ્થળ છે અને સાબરમતી પુરાણમાં એનું નામ શ્રીક્ષેત્ર છે[૫] સરખેજ અને એનાં મકાનોનો સમૂહ એ એક એવું સુંદર સ્થળ છે કે અમદાવાદના ઇતિહાસપ્રેમી લોકોએ અહીં સહેલગાહનું સ્થળ બનાવવું જોઈએ અને તળાવને એક કાંઠે આવનારને સગવડ પડે એવું મકાન બાંધી સમાજની રસવૃત્તિને પોષવી જોઈએ આટલું સૂચન કરવાનું અહીં યોગ્ય લાગે છે

રસૂલાબાદના મકાનોનો સમૂહ

હવે મકાનોના બીજા ઉત્તમ સમૂહ તરીકે શાહઆલમ સાહેબના રોજાના મકાનોનું વર્ણન કરીએ ઐતિહાસિક-ક્રમ તરીકે એનું વર્ણન હજી આગળ થાય પરંતુ હજરત સાહેબનું જીવન આ સમયમાં વ્યતીત થયું હતું અને મકાનોનો સમૂહ ત્યાર પછી ધીમેધીમે વધતાં ઘણાં વર્ષો

[૫] જુઓ મારા અમદાવાદના ઇતિહાસમાં સરખેજનું વર્ણન મુસલમાનોમાં એવી માન્યતા હતી કે આ સતપુરુષ રોજે વાઘ થઈને રહેતા ઘ ઉપરથી એમનું નામ પડ્યું છે અને રાત્રે રોજામાં કોઈ રહેતું નથી

થયા હતા. હજરત કુતુબે આલમ સાહેબ સિંધથી પાટણ થઇ અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે પ્રથમ આશાવલમાં રહ્યા હતા અને પાછળથી બુખારી સૈયદોને વટવાનું સ્થાન મળ્યું ત્યાં રહેવા લાગ્યા. એમના પુત્ર શાહઆલમ સાહેબને સુખધામ પ્રોસ ગામ (દાનીલીંબડા) પાસે જગ્યા મળી અને એમણે ત્યાં વાસ કરી રસૂલાબાદ વસાવ્યું. આજે કાંકરિયા તળાવની પાછળ અરધો માઇલ છેટે રસૂલાબાદનાં વિસ્તૃત ખંડેરો નજરે પડે છે. અમદાવાદથી વટવા જતી મોટર ગાડીઓ રસૂલાબાદના કોટને અડીને જાય છે. અને શાહઆલમનાં મકાનોની ભવ્યતા આજે પણ જોઈ શકાય છે. કોટનો કેટલોક ભાગ તૂટેલી હાલતમાં છે. કોટમાં રાજગઢ હોય એમ અંદર ચોક છે એમાં શાહઆલમ સાહેબનો રોજો છે. ચોક સાથે બધાં મકાનોનું ક્ષેત્રફળ આશરે ૨૪૪૦૦ ચોરસવાર કહેવાય છે. આ મકાનોના સમૂહને બે દરવાજા છે એમાં પશ્ચિમ તરફનો દરવાજો રોજાની સામે છે, જ્યારે ઉત્તર તરફનો દરવાજો રાજગઢ હોય એવો ભવ્ય છે અને તે હમેશા ખુલ્લો રહે છે.

શાહઆલમનો રોજો

મુસલમાનોમાં ઘણે ભાગે રાજાઓ પોતાના રોજા પોતાના જીવતાં બાંધવાનું પસંદ કરે છે, જ્યારે સંત લોકોના રોજા પાછળથી એમના શિષ્યો બાંધે છે. એમ શાહઆલમ સાહેબનું અવસાન ઈ. સ. ૧૪૭૫ માં થયું અને એમનો રોજો પાછળથી ઈ. સ. ૧૫૩૧ માં તાજખાન નરપાલીએ બંધાવ્યો. એટલે સંતના મરણ પછી અરધી સદી સુધી એમની કબર ઉપર કેવું મકાન હશે તે જાણવાનું સાધન નથી. તાજખાને બંધાવેલો રોજો અમદાવાદના રોજાઓમાં સુંદર ગણાય એવો છે. એની આસપાસની ભૌમિતિક આકૃતિઓની જાળીઓ ખૂબ સુંદર છે અને દરવાજાના બારણાંની નકશી પણ ઉત્તમ છે. ૨૮, ૨૦, અને ૧૨ થાંભલાના સમાંતર ચતુષ્કોણ એક બીજાની અંદર આવેલાં છે. અંદરના ૧૨ થાંભલાના ચોરસ ઉપર ઘુંમટ છે. અને એની બહાર પડાળી છે એમાં સુંદર જાળીઓ કોતરેલી છે. શાહ આલમના રોજાની આ જાળીઓ એટલી જાણીતી હતી કે શહેરની અતલસના કાપડ ઉપર જો શાહઆલમની જાળીઓની ભાત છાપેલી હોય તો એક સમયે એના પૈસા વધારે ઊપજતા હતા.[૬] કબરની ઉપર સેરપોજ જેવી છીપના સુંદર જડિત કામવાળી લાકડાની છત્રી છે.

૬. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં શાહઆલમના રોજાનું વર્ણન.

ઘૂમટમાં પણ છીપનું સુંદર જડિત કામ ગ્યાસુદ્દીન અલી અસફખાને કરાવેલું છે. પિત્તળના નકશીવાળાં કમાડ પાછળથી મૂકેલાં છે અને અમદાવાદમાં પિત્તળનું ઉત્તમ કામ થતું હતું એ સિદ્ધ કરે છે. પડાળીને પૂર્વ છેડે સાત કબરો છે તે શાહના પુત્રપૌત્રોની છે અને એક નાની કબર એમના પોપટની છે.[૭] તાજખાન નરપાલીએ આ રોજો બાંધ્યો તેનો લેખ દરવાજા ઉપર આરસની તખ્તીમાં છે તેનો સાર આ પ્રમાણે છે-

રોજાનો તાજખાનનો લેખ

"રસૂલાબાદ સ્વર્ગ જેવી આહ્લાદજનક જગા છે. જેને સ્વર્ગનો બાગ જોવાની ઇચ્છા હોય તે દુનિયાના ચંદ્ર જેવા શાહઆલમ સાહેબના તેજસ્વી રોજાનું દર્શન કરે. આ સ્થળ 'દારઉલ અમન' (મક્કા) જેવું સ્વચ્છ અને સુરભિવાળું છે. આસપાસ જુદી જુદી જાતનાં ગુલાબ વાવેલાં છે તેથી પવન દરેક ક્ષણે સુવાસ ફેલાવે છે. વૃક્ષોની ઘટા આસપાસ એવી છે કે તેના જોનારથી "આ કેવુ મનોહર છે" એમ બોલાઈ જવાય છે. ઘૂમટ જોનારને વીંધેલાં મોતી પરોવીને કરેલો હોય એવો લાગે છે. બાજુમાં સુરતફાસર છે તે સ્વર્ગના હોજ "કૌસર" જેવું છે. આ ઘૂમટનો બાંધનાર સંતના ઉમરાનો સેવક બુરહાનનો પુત્ર અબ્દુલ લનીફ છે અને એનો ખિતાબ મજલિસે સમી ખાને આઝમ તાજખાન છે. બાંધ્યાની તારીખ "હમ ચું જન્નત ઉલ ફિરદૌસ"-સ્વર્ગના બાગ જેવો-એ શબ્દો ઉપરથી નીકળે છે, એટલે હિ સ. ૯૩૮, ઈ. સ. ૧૫૩૧-૩૨ આવે છે.[૮]

શાહઆલમના મુખ્ય રોજાની સામે એવી જ બાંધણીનો બીજો રોજો છે અને એમાં મુખ્ય કબર એમનાથી છઠ્ઠા પીર સૈયદ મકબૂલે આલમ સાહેબની છે. આ રોજો અંદરથી શાહઆલમ જેટલો સુંદર નથી.[૯] અંદર બીજી કબરો છે તે એમના વંશજો, સૈયદ મકસૂદ આલમ, બદરે આલમ, જલાલુદ્દીન, અને મહેબૂબે આલમની છે. રોજાની દક્ષિણે ઘણી કબરો છે

૭. અમદાવાદનો ઇતિહાસ. છીપનું કામ કરાવનાર અસફખાન તે નૂરજહાંના ભાઈ અસફખાનનો સસરો આસુદ્દીનઅલી અસફખાન, એમ ડૉ. બર્જેસ લખે છે.

૮. મિ. કોમિસેરિયેટનો અંગ્રેજી ઇતિહાસ. એમાં લેખનો તરજુમો આપેલો છે. 'દારઉલ અમન'નો અર્થ શાંતિનું સ્થળ એવો થાય છે.

૯. આર્કિયોલૉજિકલ સર્વેના ગ્રંથમાં વિગત આપેલી છે. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં એમના વંશજોનાં નામ આપ્યાં છે. મિરાતે અહમદીના સંતોના પ્રકરણમાં એ બધાનું વિસ્તૃત વર્ણન મળે છે.

એમાં એક છત્રીવાળી મોટી કબર સૈફખાનની છે. એ સૈફખાન મોગલ સમયમાં ઈ. સ. ૧૬૩૫ માં ગૂજરાતનો સૂબો હતો, અને આઝમખાન સૂબો થયા પછી એ અમદાવાદમાં ૧૬૪૦ માં મરણ પામ્યો હતો.[૧૦] મુખ્ય રોજાઓની વચ્ચે જાળીવાળી નાની છત્રીમાં વડોદરાના નવાબ નાસીરુદ્દીનની કબર છે.

મસ્જિદ અને બીજાં મકાનો

બીજા રોજાની બાજૂમાં મેદાનની વાયવ્યમાં મોટી મસ્જિદ છે એ પાછળથી મુહમ્મદ સાલેહ બદક્ષીએ બંધાવી છે અને એના મિનારા નજાબતખાને બનાવ્યા તે જહાંગીરના સૂબા સૈફખાને ઈ. સ. ૧૬૨૦ માં પૂરા કર્યા મસ્જિદને બન્ને છેડે મોટા ૯૦ ફૂટ ઊંચા મિનારા છે. એ ૧૮૧૯ના ભૂકંપમાં હાલી ગયેલા તે પાછળથી સમરાવેલા છે. મસ્જિદનું ઘાણું કમાનો ઉપર કરેલું છે, એથી એની બાંધણી બીજી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે એક થાંભલા ઉપર ચાર કમાનો ઉતારેલી છે અને આ બાંધણી હિંદુસ્તાનમાં સામાન્ય છે. મસ્જિદની સામે મોટું ટાંકું છે એનો વિસ્તાર ૭૨ ફૂટ ચોરસ છે મેદાનની ઈશાને મોટું જમાતખાનું અથવા દીવાનખાનું છે. જૂના દીવાનખાનાની જગ્યાએ સુલતાન મુઝફ્ફરે એ બધાવેલું તે ઈ. સ. ૧૭૮૦ મા જનરલ ગોડાર્ડના ઘેરા વખતે એના છાપરાનો ઉપયોગ થયો હતો. હાલ એના ઉપર ધાબું છે. પશ્ચિમના દરવાજાની બહાર મુરતફાસર તળાવ છે તે તાજખાનની સ્ત્રીએ બધાવ્યું હતુ[૧૧]

આમ શાહઆલમનાં મકાનોનો સમૂહ અમદાવાદનું આકર્ષણ છે. અહીં એનું ટૂંકુ વર્ણન માત્ર કર્યું છે. સ્વતંત્ર બાદશાહીના સમયમાં શાહઆલમ સાહેબની ગાદી આગળ મહારાજ્યની લક્ષ્મી ઊભરાતી હતી. ઔરંગઝેબનો સમય આવતા સુધીમાં રોજાના ખર્ચ માટેનાં ગામોમાં થોડાં રહ્યાં હતાં. બ્રિટિશ અમલમાં ઈસનપુર, વાસણા, ફતેહપુર અને સારસા માત્ર રહ્યાં.

ઈસનપુરની મસ્જિદ

શાહઆલમથી આગળ વટવામાં મકાનોના ત્રીજા સમૂહનું વર્ણન કરતાં પહેલાં, રસૂલાબાદ અને વટવાનાં પવિત્ર સ્થળોની વચ્ચે આવેલા

૧૦. આ સૈફખાનને મુજફ્ફર બીજાના સરદાર તરીકે ડૉ. બર્જેસ લખે છે તે ભૂલ છે. મિરાતે અહમદીથી આ બાબત સ્પષ્ટ થાય છે. પ્રો. કોમિ. નો ઇતિહાસ. પૃ. ૨૧૨-નોધ-૨.

૧૧. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૨-૧૫.

ઇસનપુરની મસ્જિદનું ટૂંકું વર્ણન કરવા જેવું છે. એ મલીક અસદ અથવા ઇસનનું વર્ણન પાછળ કર્યું એણે બંધાવેલી છે. એની બાંધણી અમદાવાદની બીજી બધી મસ્જિદોથી જુદી પડે છે એનો મ્હોરો તદ્દન જુદી જાતનો છે અને એની વચ્ચેની ત્રણ કમાનો જયપુરી કમાનોના ઘાટની છે. મોઢ અને પડાળીઓની વચ્ચેના ભાગમાં રોજો છે એ પણ જુદી ભાત પાડે છે અને એમાં મલીક ઇસનની કબર છે. મસ્જિદને મિનારા નથી અને નકશી પણ કરેલી નથી, પણ બાંધણી એકંદરે ખૂબ મનોહર છે.[12] શાહઆલમથી ચંડોળા તળાવનો કિનારો સહિસોંદર્યથી ભરેલો છે અને એને કિનારે થઈને આંબાની સુંદર વાડીઓની વચ્ચે ઇસનપુર આવેલું છે. એની આગળ ઘટાદાર બગીચા જેવી વાડીઓ વટાવી વટવાનો રોજો દૂરથી દેખાય છે. વટવા પાસે આવતાં વિસ્તૃત ખંડેરો નજરે પડે છે.

વટવામાં કુતુબે આલમ સાહેબનો દરબાર

વટવાના રોજામાં બુખારી સૈયદોની ગૂજરાતમાં સ્થાપના કરનાર સંતશિરોમણિ સૈયદ બુરહાનુદ્દીન કુતુબે આલમ સાહેબની દરગાહ છે એ અમદાવાદ વસ્યું ત્યારે આશાવલમાં આવીને રહેલા અને પાછળથી વટવામાં સ્થાયી મુકામ કરેલો. એમનું વર્ણન પાછળ અહમદશાહના સમયમાં કર્યું છે. એઓ ઈ. સ. ૧૪૫૩ ના ડિસેમ્બરની ૧૦ મીએ અવસાન પામ્યા હતા. એમનો રોજો એમના મરણ પછી બંધાયેલો છે શરૂઆતમાં એક નાનો રોજો બંધાયો હોય એમ લાગે છે, પરંતુ પાછળથી કમાનોની બુલંદ બાંધણીવાળો મોટો રોજો બંધાયો અને એ પડતી હાલતમાં આજે પણ ઊભો છે. આ રોજો ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં બંધાયેલા સુલતાન સિકંદર અને સૈયદ મુબારકના રોજા જેવી બાંધણીનો છે, એટલે આ રોજો અવ્યવસ્થાના સમયમાં બંધાયો હોય અને તેથી અધૂરો રહ્યો હોય એમ સમજાય છે. એને કેટલાક મહમૂદ બેગડાના સમયમાં બંધાયો છે એમ માને છે તે બરાબર લાગતું નથી. જો રોજો પૂરો બાંધી શકાયો હોત તો વટવાના ગાદીપતિ સૈયદો એની પડતી દશા આજે દેખાય છે એવી થવા દેત નહિ.[13] વટવાનો રોજો ૧૦૩ ફૂટના ઓરસ ઉપર

૧૨. એજ, પૃ. ૬૨૬.

૧૩. જુઓ અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૨૫-૨૬. એમાં રોજાની બાંધણીની ચર્ચા કરી છે. ડૅા. બર્જેસ આ રોજાને મહમૂદ બેગડાના સમયનો માને છે જે ભૂલ

બાંધેલો છે અને અંદરના થાંભલાઓ વચ્ચે જાળીઓ કરેલી છે. આ રોજાને લગતી મસ્જિદ છે, એની બાંધણી ઉંક સાદી છે, અને રોજાની બાંધણી-થી ખાસ જુદી પડે છે. એટલે હાલ જે ઘુમ્મટદાર રોજો દેખાય છે એની પહેલાં જે સાદો રોજો હશે તે સમયમાં મસ્જિદ પણ બંધાઈ હશે. એને મિનારા નથી. મસ્જિદમાં હિ.સ.૮૭૪.(ઈ.સ.૧૪૬૯) નો લેખ છે એમાં ખાસઉલ્મુલ્ક બશીર સુલતાનીએ મસ્જિદ બંધાવી એમ લખેલું છે. બીજા એક લેખમાં હિ. સ. ૧૦૬૩ (ઈ.સ. ૧૬૫૨) માં મોગલ સૂબા શૈયસ્તખાનના સમયમાં મસ્જિદ સમરાવી એમ લખેલું છે. મુખ્ય રોજામાં કુતુબે આલમ સાહેબની તારીફનો એક લેખ છે. રોજાની આસપાસ બીજી કબરો પણ દેખાય છે અને રોજાથી કેટલેક દૂર પણ ઘુમટો દેખાય છે, એટલે બાદશાહી સમયમાં વટવાનો વિસ્તાર સારો હશે એમ સમજાય છે. રોજાની આગળ દરબારગઢને શોભે એવો ભવ્ય દરવાજો છે.[14]

સૂકા અમદાવાદનાં સૌંદર્યધામો

રોજાની પાસે જ વટવા ગામ છે અને ગામની બહાર-ગામ અને રોજાની વચ્ચે-એક સુંદર નાનું અષ્ટકોણ તળાવ છે. તળાવમાં ગરમીની મોસમમાં પાણી રહેતું નથી. પરંતુ એનો કિનારો સુંદર વૃક્ષોથી ઘેરાયેલો છે. આ તળાવમાં પાણી રહે તો આસપાસના સૌંદર્યમાં ખૂબ વધારો થાય એવું છે. તળાવ પથ્થરથી બાંધેલું છે, અને વટવાની જાહોજલાલીના સમયમાં એ જગ્યા મનોહર હશે એમ લાગે છે.[15] અમદાવાદના ઇતિહાસ-પ્રેમી સજ્જનોએ આ તળાવ અને આસપાસની જગ્યાને સહેલગાહ માટે યોગ્ય રીતે સુધારીને લોકનો ઇતિહાસ અને સૃષ્ટિસૌંદર્યનો પ્રેમ ખીલવવો

છે. સૈયદ મુબારકના રોજાની બાંધણી સાથે સરખાવે છે, પણ એ રોજો સલ્તનતના અંતમાં મહમૂદ ત્રીજા પછી બંધાયલો. મહમૂદના નામથી ભૂલ થઈ લાગે છે. બેગડાના સમયનો માનવાથી એ રોજો પડી ગયો છે એમ માને છે, પરંતુ એ બરોબર નથી. રોજો સલ્તનતના અંતભાગનો હોઈ અધૂરો રહેલો છે. વટવામાં એક દંતકથા છે કે મોટો રોજો કરવો નહિ એવી કુતુબેઆલમ સાહેબની ઇચ્છા હતી. એ વિરુદ્ધ એમના ભક્તે બંધાવવા માંડયો એટલે અધૂરો રહ્યો. આ દંતકથા સિદ્ધ કરે છે કે રોજો અધૂરો છે અને તે સમયના સંજોગોને લીધે. પ્રો. કોમિસેરિયેટ પણ બર્જેસને આધારે આ ભૂલ કરેલી જણાય છે (જુઓ. એમનો ઇતિ. પૃ. ૧૫૬) પર્સી બ્રાઉને પણ (પૃ. ૫૪) આ ભૂલ કરેલી છે.

૧૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ ૧૨૯.

૧૫. જુઓ 'નવ

જોઈએ. ચારે બાજૂએ સુંદર અને વિશાળ બગીચાઓથી ઘેરાયેલું અમદાવાદ-આજના ગૂજરાતનું પણ પાટનગર-આજે વસતી વધવા છતાં સકું છે અને લોકને આરામ મળે એવું એકાદ અપવાદ સિવાય એકે સ્થળ નથી. એટલે અમદાવાદની આસપાસનાં આ ત્રણ વિસ્તારોમાં આવેલાં મકાનોના સમૂહને સૌંદર્યધામ બનાવી શકાય. શહેરની દક્ષિણે સાત માઈલ ઉપર જેતલપુર ગામ પાસે પણ ઐતિહાસિક મહત્ત્વનું સુંદર સ્થાન છે[૧૬] એ સાથે આ શહેરને ચાર સૌંદર્યધામ મળી શકે. આજે સૂકા અને ધનના ધનેડાં ચયેલા અમદાવાદીઓને આ પ્રેરણા થવી જોઈએ. મુંબઈ સરકારમાં ઉદ્યાનોની ખિલવણીની યોજનાનું આંદોલન અમદાવાદના સૌંદર્યપૂજક અને ઈતિહાસ-પ્રેમી ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ શરૂ કર્યું હતું. અમદાવાદના લોકોમ રસ-વૃત્તિ જાગે તો આ ચાર સ્થળો, ચંડોળા તળાવ, અને મલીક શાબાનના સ્થળને મનોહર આરામ સ્થાનો બનાવી શકાય. આટલું સૂચન ગૂજરાતના પાટનગરને માટે સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસમાં અસ્થાને નહિ ગણાય.

અમદાવાદની પાસેના મકાનોના આ સમૂહોનું આટલું વર્ણન કરી હવે મહમૂદ બેગડાની અરધી સદીમાં બંધાયેલાં બીજાં છૂટાં પણ સુંદર સ્થાનોનું વર્ણન કરીએ.

મલીક અલીમની મસ્જિદ

પાછળ ખુદાવંદખાન મલીક અલીમનું વર્ણન કરી ગયા. આ અમીરને ગૂજરાતના સુલતાનો સાથે નજીકનું સગપણ હતું અને મહમૂદ બેગડાનો એ માનીતો અમીર હતો એ પણ જોયું. એણે અમદાવાદની દક્ષિણે શાહ-આલમ જવાને રસ્તે અલીમપુર વસાવેલું એ પણ પાછળ જોયું એ પરામાં પોતાને માટે એક ખાસ મસ્જિદ બંધાવી તે આજે પણ ઊભી છે અને એમાં માળ પણ કરેલો છે, પણ એકંદરે બાંધણી સાદી છે. મિરાતે અહમદીમાં એક ખુદાવંદખાનની મસ્જિદનાં ખૂબ વખાણ કરેલાં છે તે આ મસ્જિદ હોય એમ લાગતું નથી. આ મસ્જિદને માટે અંગ્રેજ કલાવિવેચકો-એ અને મગનલાલ વખતચંદે કેટલુંક ગૂંચવણ ઉત્પન્ન થાય એવું વર્ણન કર્યું છે, અને એ કારણથી મસ્જિદ બધાયાના વર્ષમાં ગોટાળો થયો છે લેખ ન હોવાથી વર્ષ નક્કી થતું નથી, પરંતુ ખુદાવંદખાનનો ઈતિહાસ જોતાં ઈ સ ૧૪૧૦ ની લગભગમાં મસ્જિદ બધાઈ હોય એમ લાગે છે

૧૬. જુઓ ગુ સાહિત્ય સભાએ પ્રસિદ્ધ કરેલી 'જેતલપુર'ની મારી પુસ્તિકા.

સલીમપુરમાં જૈનોની સારી વસ્તી હોય એમ લાગે છે.[૧૭]

રાણી રૂપવતીની મસ્જિદ

અમદાવાદની મસ્જિદોમાં પ્રથમ પંક્તિની સુંદર ગણાતી મસ્જિદોમાં મૂકી શકાય એવી રાણી રૂપવતી રૂપમતી અગર રૂપમંજરીની મસ્જિદ આજે મિરઝાપુર લત્તામાં આવેલી છે. આ રાણી રૂપમંજરી પ્રથમ સુલતાન કુતુબુદ્દીનની અને પછી મહમૂદ બેગડાની બેગમ હતી એ પાછળ જોઈ ગયા છીએ. આ મસ્જિદની બાબતમાં પણ અંગ્રેજી કલાવિવેચકોએ કેટલાક આધાર વગરના તર્ક કરેલા છે. મસ્જિદ નામ પ્રમાણે ખરેખર સુંદર છે. એમાં બાંધણીની સમતોલતા અને મેળ એવી રીતે સધાયા છે કે કુશળ પરીક્ષક પણ ભૂલ કાઢી શકે તેમ નથી. હિંદુ થાંભલાની ગોરસ બાંધણી અને મુસલમાન કમાનોનો આવો સંપૂર્ણ મેળ બીજી એકે મસ્જિદમાં આટલો સુંદર દેખાતો નથી. મિનારા પડી ગયેલા છે, પણ જે ભાગ ઉભો છે તે મનોહર છે. મિનારાની કોતરણી, અને મહેરામાં મૂકેલા ઝરૂખાનું મિશ્રણ મસ્જિદના આખા દેખાવને ખૂબ સુંદર બનાવે છે બાજૂમાં બંધાવનારની કબરનો રોજો છે, પરંતુ લેખ ન હોવાથી કાંઈ નિશ્ચિત પણે કહી શકાતું નથી. ઈ.સ ૧૮૩૨ માં કલેક્ટર મિ વાઈબર્ટે આ મસ્જિદમાં વાઘ માર્યો હતો. એ સમયે આસપાસ વેરાન હતું. કલેક્ટર મિ. જેક્સને એક ફૂટના અરધા ઇંચના માપથી આ મસ્જિદનો લાકડાનો નમૂનો રૂા. ૮૦૦ ખર્ચીને કરાવ્યો હતો તે આજે કેપ ઑફ ગુડ હોપના મ્યુઝિયમમાં છે.[૧૮]

સૈયદ ઉસમાનની મસ્જિદ

અમદાવાદમાં નદીની સામે પાર વાડજ જવાને રસ્તે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની બાજૂમાં સૈયદ ઉસમાન શમે બુરહાનીની મોટી મસ્જિદ આવેલી છે. આ સંતપુરુષનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ મસ્જિદ સૈયદના અવસાન પછી સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ બંધાવી છે. મસ્જિદની બાજૂમાં સૈયદનો રોજો મસ્જિદના પ્રમાણમાં ખૂબ મોટો છે અને એની બાંધણી ખાસ ધ્યાન ખેંચાય તેવી છે. એમાં થાંભલાને બબ્બે અને ચારચારની હારમાં ગોઠવેલા છે, એટલે એના ઘૂમટને આઠ ને બદલે બાર થાંભલા થયા છે એ નવીનતા છે. રોજાની પાછળ એક નાના ઘૂમટમાં મસ્જિદ બાંધનાર સ્થપતિની કબર

૧૭. મારો અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૫૯૯-૬૦૦; એમાં આર્કિ. સર્વે અને બીજા જૈન લેખો આપી વિસ્તૃત ચર્ચા છે.

૧૮. એજ, પૃ. ૬૦૩-૪. હોપ અને ફર્ગ્યુસન પણ એમના "અમદાવાદ"ના ગ્રંથમાં આ મસ્જિદના વખાણ કરે છે.

છે. મસ્જિદની બાંધણી પણ જરા જુદી પડે એવી છે. અમદાવાદની મસ્જિદોમાં મિનારા છેડા ઉપર બાંધવાની શરૂઆત આ મસ્જિદથી થઈ એમ મનાય છે. એના ગોખમાં કોતરણી સારી છે અને હિંદુ ઘાટનો દેખાવ આપેલો છે. મસ્જિદની અગાસી સુધી મિનારામાં સીડી છે. એ પછી મિનારાના ઉપરના ભાગ નક્કર છે એ વિશેષતા છે. મસ્જિદનો મહોરો થાંભલાનો બનાવેલો અને ખુલ્લો છે, એમાં કમાન વાપરેલી નથી.[૧૯]

બીબી અચુત કુકીની મસ્જિદ

એવી જ સુંદર મસ્જિદ દિલ્હી દરવાજાથી દૂધેશ્વરને રસ્તે બીબી અચુત કુકીની છે. બીબી અચુત મલિક બહાઉદ્દીન વઝીરની બેગમ થાય એનો ઉલ્લેખ પાછળ કરી ગયા છીએ. આ મસ્જિદ અમદાવાદની મસ્જિદોમાં ઉત્તમ ગણાયેલી છે, પણ એના તરફ કલા વિવેચકોનું બરાબર ધ્યાન દોરાયું હોય એમ લાગતું નથી. આ મસ્જિદને બે મોટાં આંગણાં છે, અને અંદરના આંગણાને પથ્થરનો સુંદર નકશીદાર કોટ છે અને તેને હિંદુ ઘાટનો સુંદર દરવાજો પણ છે. આ મસ્જિદને પહેલાં સાત મિનારા હતા, ત્રણ આગલા કોટના, બે પાછળ અને બે મસ્જિદના મિનારા. મિરાતે અહમદીમાં પણ સર્વથી સુંદર મસ્જિદોમાં આ મસ્જિદનું વર્ણન કરેલું છે અને એના બન્ને મિનારા હાલતા હતા અને એકમાંથી ગતિ બીજામાં જતી એવું વર્ણન કરેલું છે. મસ્જિદમાં લેખ છે, પણ તે બરાબર વંચાતો નથી. એમાં બહાઉદ્દીનના ખિતાબોમાં એક દસ્તૂરુલ્મુલ્કનો ખિતાબ પણ આપેલો છે જે તવારીખમાં નથી. મસ્જિદની બાજુના રોજામાં કેટલીક કબરો છે, પરંતુ બીબી અચુત કુકીની કબર મસ્જિદની દક્ષિણ પાંખની સામે છૂટા મેદાનમાં છે એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. બીબીજીનું માન આસપાસની મુસલમાન સ્ત્રીઓમાં ઘણું હોય એમ લાગે છે, અને સુવાવડ પછી ચાળીસમા દિવસે છોકરાને લઈ એ લોકો અહીં બાધા મૂકવા આવે છે.[૨૦]

આ સમયની બીજી કેટલીક મસ્જિદો

આ સમયમાં બંધાયેલી કેટલીક મસ્જિદોમાં ખાસ નોંધપાત્ર લક્ષણો ન હોવાથી, એનાં વર્ણનની જરૂર નથી., 'માત,નાસ, લાખીશું, ચારીતામાં.

૧૯. એજ, પૃ. ૬૦૬-૭. ઉસમાનપુરાનું વર્ણન મિરાતે અહમદીમાં આપેલું છે. એ મોટું પરું હતું ત્યાં હિંદુઓ અને જૈનોની મોટી વસ્તી હતી.

૨૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ. ૬૦૫-૬. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમાં પણ એનો ઉલ્લેખ છે.

નદીકિનારે મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ, કાલુપુરમાં સકરખાનની મસ્જિદ, આસ્તોડિયા ચકલામાં દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ, ગાયકવાડની હવેલીમાં શાહ ફઝલની મસ્જિદ, દાદાહરિની વાવ પાસે બાઈ હરિરની મસ્જિદ, અને સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ એ આ સમયમાં બંધાયેલી છે. શાહ ફઝલની મસ્જિદમાં લેખ છે તેમાં ઈ. સ. ૧૪૮૭નું વર્ષ જણાય છે, પણ નામ આપેલું નથી. મિયાંખાન ચિસ્તીની મસ્જિદ અચ્યુત કુકીની મસ્જિદવાળા મલીક બહાઉદ્દીનના ભાઈ મલીક મકસૂદ વઝીરે મકસૂદપુરામાં મિયાંખાન ચિસ્તીને માટે ઈ. સ ૧૪૬૫ માં બંધાવી. એ મસ્જિદમાં રેલ્વેના ઇજનેરનું રહેઠાણ થવાથી એનાં બારણાં કરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. સકરખાનની મસ્જિદ કાલુપુર સ્થાપનાર હાજી કાલુની હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનું માનવું છે. મસ્જિદ સાદી પણ મોટા કદની છે આસ્તોડિયે દસ્તૂરખાનની મસ્જિદ જરા જુદી બાંધણીની છે અને ૧૦૦×૯૭½ ફૂટ લંબચોરસમાં ચારે બાજુ પડાળીઓ કરી પશ્ચિમની પડાળીને માત્ર બેવડી કરેલી છે. એને ઊંચો ઓટલો કરી નીચે મોટું ટાંકું કરેલું છે. મસ્જિદને સુંદર જાળીઓ કરેલી છે અને દક્ષિણે એક કબ્રસ્તાનમાં દસ્તૂરખાનની કબર છે, અને લેખ છે. એમાં મહમૂદ બેગડાના સમયમાં હિ. સ ૮૯૭ (ઈ. સ. ૧૪૯૩, ૩૦ એપ્રિલ) મલિક ગણી ખાસઝાદ દસ્તૂરુલ્મુલ્કે બાંધી એમ લખેલું છે. સારંગપુર દરવાજા બહાર સીદી બશીરના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ મલીક સારંગની હોય એમ સંભવ છે એની ચર્ચા મલીક સારંગના વર્ણનમાં કરી છે. આજે એના દરવાજો અને મિનારા માત્ર ઊભા છે અને મિનારા હાલે છે. બાઈ હરિરની મસ્જિદ પણ અસારવામાં છે તે સુંદર છે. પાનકોરને નાકેથી ઉત્તરમાં જતાં પીર મુહમ્મદશાહના રોજાની સામે એક નાની સુંદર કારીગરીવાળી મસ્જિદ છે એને દરવેશ અલીની મસ્જિદ કહે છે. એમાં ઈ. સ. ૧૫૦૪ નો લેખ છે. એની પૂર્વમાં બેઠકવાળું મોટું ટાંકું છે.[૨૧]

મુહાફિઝખાનની મસ્જિદ

હવે અમદાવાદમાં સારી અને નાની છતાં સુંદર કહી શકાય એવી પ્રસિદ્ધ મુહાફિઝખાનની મસ્જિદનું વર્ણન કરીએ. મુહાફિઝખાનનું વર્ણન પાછળ કરી ગયા છીએ. અમદાવાદમાં દિલ્હી દરવાજા તરફ જતાં ઘીકાંટાને

૨૧. અમદાવાદના ઇતિહાસમાં આ બધી મસ્જિદોનું વિગતવાર વર્ણન આપેલું છે; આર્કિ. સર્વેમાં [illegible]

રસ્તે આ મસ્જિદ આવેલી અને જે થોડી મસ્જિદો આખી આજ સુધી ઊભી છે એમાં આ એક મસ્જિદ પણ ગણાવી શકાય, અને અમદાવાદની સૌથી સુંદર જે થોડી મસ્જિદો ગણાય છે તેમાં પણ આ મસ્જિદને મૂકી શકાય મસ્જિદમાં લેખ છે એમાં લખે છે કે "આ મસ્જિદ સુલતાનના સુલતાન, શમ્સઉદ્દુનિયા વદ્દીન, અબુલ્ ફત્હ મેહમૂદશાહ બિન મુહમ્મદશાહના સમયમાં જમાલુદ્દીન બિન શેખમુઇદુદ્દીન અલ કુરેશી, જેને મુહાફિઝખાનનો ઇલ્કાબ હતો, તેને માટે રજબ માસની ૧૪ મી તારીખે, હિ. સ. ૮૯૭ (૧૨ મે ૧૪૯૨) માં બંધાઈ." આ મસ્જિદનો સાગના લાકડાનો નમૂનો ફિન્લોક ફાર્બસ સાહેબ માટે રૂા ૫૦૦ ના ખર્ચે કરાવેલો તે આબેહૂબ હતો એમ ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં એચ. જી. બ્રીગ્ઝ લખે છે.[૨૨]

આ મસ્જિદ ખૂબ નાની છે, પરંતુ એમાં નકશી ખૂબ છૂટે હાથે કરી છે. મહેરાબ પાંખો વગરનો છે અને એને ત્રણ સાંકડી કમાનોમાં વહેંચેલો છે. એ ત્રણે કમાનો ઉપર માત્ર દેખાવ માટે ત્રણ નાના સુંદર ઝરૂખા કરેલા છે ગોખ, ઝરૂખા, જાળીઓ બધુ યે ઉત્તમ અલંકારોવાળું છે. રસ્તા ઉપર મસ્જિદની પછીત પડે છે તેના ટેકા તથા કંદોરો પણ સુંદર છે. મિનારા મસ્જિદના કદના પ્રમાણમાં જાડા કહેવાય એવા છે. અને રાણી સિપ્રીના મિનારા સાથે સરખાવતાં કલાપ્રિય આંખને કદાચ ન ગમે, પરંતુ એને છેડા ઉપર રાખ્યા છે એટલે કાંઈક ઠીક લાગે છે અને મસ્જિદની ઊંચાઈના પ્રમાણમાં ઠીક લાગે તેવા છે. મિનારા બન્ને હાલે છે અને ગતિ એકમાંથી બીજામાં જાય છે. હાલતા મિનારા સંપૂર્ણ રીતે ઊભા હોય એવી આજે અમદાવાદમાં આ એક જ મસ્જિદ છે. ફર્ગ્યુસનને આ મસ્જિદની બાંધણી ગમતી નથી બર્જેસને લાગે છે કે એમાં મસ્જિદને અન્યાય થાય છે પર્સી બ્રાઉન અટલી નાની જગ્યામાં બાંધણીની કુશળતા અને અલંકારોની વિપુલતાની ખાસ પ્રશંસા કરે છે.[૨૩]

દરિયાખાનનો ઘુમ્મટ

હવે ગુજરાતના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં જુદી જ ભાત પાડતા

૨૨. એજ, પૃ. ૬૦૯–૧૦. આ મસ્જિદના મિનારામાં અતિ એક્સાઈ જોતાં આવે છે એવો અનુભવ મેં જાતે પણ કરેલો છે.

૨૩. Percy Browne : Indian Architecture : Islamic Period, P. 54.

દરિયાખાનના ઘૂમટ માટે જોઈએ. ધોળકાની અલફખાનની મસ્જિદની સમકાલીન આ ઘૂમટની બાંધણી છે અને એ ઈંટોથી બાંધેલો છે. ગૂજરાતમાં આવડો મોટો બીજો ઘૂમટ નથી. ૧૨૧¾ × ૧૧૯¾ ફૂટના વિસ્તારમાં આ રોજો બાંધેલો છે, અને ઘૂમટ ઊંચો હોવાથી દૂરથી દેખાય છે. બીજાપુરના પ્રખ્યાત ઘૂમટની પ્રેરણા આ ઘૂમટમાંથી મળી છે એમ કહેવાય છે. અમદાવાદના બીજા રોજાઓમાં જે સુંદર કોમળતા દેખાય છે તે આ રોજામાં નથી. આની બાંધણી બુલંદ અને જોનારને ભય ઉપજાવે એવી છે. એનો ભૂતો સાથે સંબંધ શા કારણથી જોડાયો તે સમજાય એવું નથી. પરંતુ દરેક રોજા સાથે મસ્જિદ હોય એવો સામાન્ય રિવાજ છે જ્યારે આ રોજાને મસ્જિદ નથી, આ કારણથી આ રોજો જોઈ એમાં ભૂતોનો વાસ થશે એમ શાહઆલમ સાહેબે કહેલું એવી એક દંતકથા છે. રોજાઓ મોટા માણસો પોતાના માનસિક વલણ પ્રમાણે જીવતાં જ બંધાવતા. એ ઉપરથી સુંદર રોજાની બાંધણી જોઈ એના બંધાવનારને મૃત્યુની કલ્પના ભયકારક નહિ હોય એમ સમજી શકાય. દરિયાખાનના ઘૂમટનું સ્થાપત્ય જોઈને મરણની ભયાનકતાની કલ્પના સહજ આવે છે. એ કારણથી પણ એને માટે ભય ઉપજાવે એવી વાતો યોજાઈ હશે. અમદાવાદના સુંદર રોજાઓમાં આ એક જાડો ને બુલંદ રોજો મોર અને હંસના ટોળામાં ઘૂવડ હોય એવો વિચિત્ર દેખાય છે. છતાં બાંધણીની દૃષ્ટિએ એનું મહત્ત્વ ખાસ છે.[૨૪]

સ્ટેશનના મિનારા

અહીં અમદાવાદ રેલ્વે સ્ટેશને ઊભેલા બે ઊંચા મિનારાનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. ધોળકાની મસ્જિદ અને દરિયાખાનના ઘુમટની પેઠે આ

---

૨૪. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૧૦૩-૪. Marshall. Cambridge, His of India III, P. 612. Fergusson: એમના Ahmedabad નામના ગ્રંથમાં પૃ. ૯૩-૯૪ માં આ પ્રમાણે લખે છે: "If gloom is to be associated with the grave, this is the more appropriate style of the two; but this was not the manner in which death presented itself to the sovereigns of Ahmedabad in that great age, and the cheerful elegance with which they surrounded their burying -places shadowed forth a happier philosophy." હિંદભરમાં આવા મૃત્યુની ભયાનકતા બતાવતા સેંકડો રોજાઓ છે એમ લખી અમદાવાદના રોજાઓ ઉપર આ પ્રમાણે લખે છે.

મિનારા પણ ઈંટોના બનાવેલા છે અને એમાં પથ્થરના મિનારાનો ઘાટ આપવામાં કારીગરોને સફળતા મળેલી છે મિનારા શહેરમાં સર્વથી ઊંચા છે અને એનું કદ તથા બાંધણી જોતાં જે મસ્જિદના એ મિનારા હશે એ કોઈ મોટા કદની મસ્જિદ હશે અને મહમૂદ બેગડાના સમયના શરૂઆતના ભાગમાં એ બંધાઈ હશે એમ લાગે છે. એને વહોરાની મસ્જિદ પણ કહે છે આ મિનારાની વચ્ચે ઉપના વર્ગના ઉતારુઓનો મુખ્ય દરવાજો કરી મસ્જિદના ઘાટનું આખુ યે સ્ટેશન બાંધવુ એવો વિચાર અમદાવાદના એક કલારસિક યુરોપિયન અમલદારને આવેલો અને એણે રેલ્વે કંપનીને એ માટે લખેલું, પણ એવુ કાંઈ થયુ નહિ એ દિલગીરીની વાત છે [૨૫] આજે તો અમદાવાદનું સ્ટેશન શહેર અને વસ્તીના પ્રમાણમાં છેક મોટા તબેલા જેવુ દેખાય છે

અમદાવાદની વાવો

સુલતાન મહમૂદની અરધી સદીની સત્તાના સમયમાં જેમ ગૂજરાત અને અમદાવાદમાં ઉત્તમ સ્થાપત્યનાં મકાનો ઊભાં થયાં તેમ ગૂજરાતના ભૂષણરૂપ સુંદર વાવો પણ એ સમયમાં બંધાઈ છે અમદાવાદમાં અસારવામાં આજે બે મોટી વાવો છે એમાં માતા ભવાનીની વાવને નામે ઓળખાતી વાવ ખૂબ પ્રાચીન છે એમ ઘણા લેખકોનું માનવુ છે વાવમાં માતાનું સ્થાપન તો પાછળથી થયેલુ છે વાવની બાંધણી સાદી છે અને એમા નકશી નથી આ વાવ કયારે અને કોણે બંધાવી એ નક્કી થઈ શકતું નથી, પરંતુ અમદાવાદની સ્થાપના પહેલાં કદાચ આશાવલથી પાટણના રસ્તા ઉપરની એ વાવ હોઈ શકે [૨૬]

ગૂજરાતની વાવનુ સામાન્ય વર્ણન પાછળ કર્યું છે, એટલે અહીં માત્ર જે ઉત્તમ નમૂના આજે ઊભા છે તેનું સ્થૂલ વર્ણન ટૂંકામાં કરવાનું છે આજે ગૂજરાતમાં જે વાવો ઊભી રહેલી છે એમાં સર્વથી ઉત્તમ નમૂના અમદાવાદ પાસે છે એક દાદાહરિની વાવ અસારવામાં ઉપર કહી તે માતા ભવાનીની વાવની નજીક આવેલી છે અને બીજી અમદાવાદથી બાર માઈલ દૂર આવેલા અડાલજ ગામમાં આવેલી છે

૨૫. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૧૧.

૨૬. એજ, પૃ. ૬૧૭-૧૮. મિરાતે અહમદીની પુરવણીમા પણ વાવનો

દાદા હરિની વાવ

દાદા હરિની વાવ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના અંતરપુરની કોઈ હરિર નામની ધાવે બંધાવી છે એમાં લેખ છે એ ઉપરથી દરબારમાં, અંતઃપુરમાં અને અમીરોમાં એવી લાગવગ ઘણી હશે એમ સમજાય છે એને માટે લેખમાં 'અંતઃપુરે સર્વાધિકારિણી બાઈ શ્રીહરિર" એવા શબ્દો લખેલા છે આ બાઈએ અમદાવાદની ઈશાને વિ સં ૧૫૫૬ ના પોષ સુદિ ૧૩ ને સોમવારે (૧૫ ડિસેંબર ૧૪૯૯) માં વાવ બંધાવી ત્યાં હરિરપુર નામે પરુ પણ વસાવ્યુ અને પોતાને માટે વાવની પાછળ એક સુંદર મસ્જિદ પણ બંધાવી એનું વર્ણન ઉપર કર્યું. વાવની જોડે એક ફળનો બગીચો પણ બંધાવ્યો હતો વાવ મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે હિંદુ સ્થપતિએ બાંધી છે, અને એમાં ૩૨૯૦૦૦ મહમૂદીનું ખર્ચ થયેલું છે એટલે આશરે ૧૫૪૦૦૦ આપણા રૂપિયા થાય મુસલમાન અમલદાર અને હિંદુ બાંધનારાનાં નામ લેખમાં આપેલાં છે તે મલીક બિહામિદ અને ગજધર (ગજ્જર) વૈશ્ય સૂ૦ વીરા, દેવા શ્રીગિરણા મહ સાવાઆ તથા મહ-વીરા-એટલાં વંચાય છે સંસ્કૃત લેખની સામે અરબીમાં લેખ છે એમા હિ. સ ૯૦૬ તા ૮ જમાદી ઉલ અવલ એટલે તા ૩૦ નવેંબર ૧૫૦૦ નુ વર્ષ છે આમ એ લેખ વચ્ચે એક વર્ષનું અંતર પડે છે તે કદાચ બાંધકામ પૂરુ થયાનુ અને વાસ્તુનુ વર્ષ હોય

વાવની કુલ લંબાઈ ૨૪૧૩/૪ ફૂટ છે અંદરના મંડપ ૧૬ ફૂટના છે છેવટના અષ્ટકોણ કૂવાનો ચોરસ ભાગ ૨૪ ફૂટનો છે થાંભલા સાદા છે, અને મંડપોમાં મસ્જિદના મિનારાની પેઠે ગોખ મૂકી તેમાં આકૃતિઓ કોતરેલી છે એક ગોખમાં મોરની આકૃતિ છે તે મુસલમાન અમલદારની દેખરેખ નીચે થાય એ જરા નવાઈ જેવું છે અષ્ટકોણ કૂવાને હિંદુ કોતરણીનો સુંદર કઠેરો છે પણ તે અડાલજ જેટલો સુંદર નથી બાઈ હરિરે બનાવેલો બગીચો જ્યારે હશે ત્યારે વાવ અને મસ્જિદની સાથે વાવની આસપાસનો ભાગ આકર્ષક લાગતો હશે અને એ સમૂહ પણ અમદાવાદનું રમ્ય સ્થળ હશે [૨૭]

અડાલજની વાવ

અડાલજની વાવ દાદા હરિની વાવ કરતાં કદમાં કંઈ ખાસ મોટી

૨૭ અમદાવાદનો ઇતિહાસ પૃ ૬૧૮ ૧૯ આદિ સવેના ... ગ્રંથમાં ડૉ બર્જેસે પણ વિગતો આપેલી છે

નથી, પણ બાંધણી અને અલંકારોમાં એનાથી બહુ ચડિયાતી છે.[૨૮] ગૂજરાતની આજે રહેલી વાવોમાં આ વાવ સર્વથી સુંદર છે અને આ જાતના સ્થાપત્યના પ્રકારને માટે, વાવના આ એક જ નમૂનાથી દુનિયામાં ગૌરવ લઈ શકાય એવું છે. સ્થાપત્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે દાદા હરિની વાવ ભદ્રા જાતની, માતા ભવાનીની નંદા જાતની જ્યારે અડાલજની વાવ જયા જાતની વાવ કહેવાય. વાવમાં પેસતાં ૨૨૩ ફૂટનો ચોરસ મંડપ છે, એના ઉપર ઘૂમટ કર્યો હશે, પણ તે હાલ નથી. વાવમાં ઊતરતાં જે થાંભલા આવે છે તે ઘણી જ ઉત્તમ કારીગરીના છે મંડપની ચારે બાજૂ પાણિયારીઓ માટે ઓરડીઓ કરેલી છે એના ઝરૂખા મંડપની શોભામાં સારો વધારો કરે છે જરૂખાની નીચે કંદોરા છે એમાં હાથી વગેરેની આકૃતિઓ કોતરેલી છે ગોખ પણ નકશીવાળા છે અને એમાં મુસલમાની ચિરાગ પણ દેખાય છે. મુસલમાન યુગમાં થયેલી આ વાવમાં કેટલીક નવીન વસ્તુઓ પણ છે. એક ગોખમાં એક હિંદુ દેવની મૂર્તિ છે. બીજામાં સાધારણ ગૂજરાતી આકારની નવ ગાગરો ત્રણ ત્રણની હરોળમાં કોતરી છે બીજા માળના અષ્ટકોણ કૂવાની ભીંતમાં નવગ્રહોની મૂર્તિઓ છે.[૨૯] પાણી ઉપરના માળના એક પાટડામાં જુદી જુદી ઘરગથ્થુ વસ્તુઓ કોતરેલી છે, એમાં એક પલંગ, પાણીની શિરોઈ વગેરે શયનખંડની સામગ્રી કોતરેલી છે તે ગૂજરાતના તે સમયના રાચરચીલાનો સારો ખ્યાલ આપે છે. વાવ અધૂરી રહી હશે એમ ધારવામાં આવે છે. એમાં બીજા ખંડ હતા તે પૂરી નાંખવામાં આવ્યા છે એમ દંતકથા છે તે માનવા જેવી નથી વાવની કુલ લંબાઈ ૨૫૧ ફૂટની છે, અને દાદા હરિની વાવની પેઠે કૂવામાં ઊતરવાની બે બાજૂ ગોળ સીડીઓ પણ છે.

એનો લેખ

વાવમાં સંસ્કૃત લેખ છે એમાં લખેલું છે કે વિ. સં. ૧૫૫૫ ના ઉત્તરાયણના સૂર્યમાં માઘ શુક્લ પંચમી (વસંતપંચમી)ને દિવસે ઉત્તરા નક્ષત્રમાં બવ કરણ તથા સિદ્ધિયોગમાં વાવ બંધાવી (૧૬ જાન્યુઆરી ૧૪૯૯) એ સમયે શિશિર ઋતુ હતી અને ચંદ્ર મીનમાં હતો. બાદશાહ

૨૮. એજ, પૃ. ૬૧૯-૨૦. આર્કિ. સર્વેમાં વિગતો આપેલી છે

૨૯. આ નવ ગ્રહોની મૂર્તિઓમાં બુધગ્રહને ભગવાન બુદ્ધની પેઠે પલાંઠી વાળી બેસાડેલા છે। આપણામાં અજ્ઞાન લોકો બુધ અને બુદ્ધની ભૂલ ભેળવામાં કરતા જોયા છે, પણ સ્થપતિએ આ ભૂલ કરી હોય તો જરા વિચિત્ર કહેવાય.

મદભાનું વિજય રાજ્ય હતું. ડંડાહી જિલ્લાના રાજા વાઘેલા મોકલસિંહના પુત્ર, કર્ણના પુત્ર, મૂળરાજના પુત્ર મહીપને વીરસિંહ અને જેત્ર નામે બે પુત્રો હતા. એમાં વીરસિંહને વેણુહની પુત્રી રૂડાદેવી નામે ધર્મપત્ની હતી. એ રૂડાં દેવીએ પોતાના પતિના પુણ્યાર્થે ગંગાજલ સરખી આ વાવ કરાવી. વાવ બંધાવાનું ખર્ચ લેખમાં ૫૦૦૧૧૧ ટકા લખ્યું છે. એની કીમત સમજવી મુશ્કેલ છે. પણ ડૉ બર્જેસ આશરે રૂ. ૨૩૬૭૮૦ની રકમ મૂકે છે. લેખના અંતમાં જૂની ગુજરાતીમાં બે લીટી છે તેમાં લખ્યું છે કે રૂડીબાઈએ ભર્તારના પરલોકાર્થે અડાલજમાં વાવ કરાવી શ્રીમાળી જ્ઞાતિના મહં ભીમા સુત મરાણનું નામ બાંધનાર તરીકે આપ્યું છે અને વાવ "આચંદાર્ક સ્થિરસ્થાવરમસ્તુ" એમ નાગરી લિપિમાં લખ્યું છે.[૩૦]

રૂડાંદે અને વીરસિંહ વાઘેલો

વીરસિંહ વાઘેલાની પત્ની રૂડાદેએ વાવ બંધાવી એ માટે એક બીજી દંતકથા ચાલે છે. એમ કહેવાય છે કે બાદશાહ કે એનો કોઈ અમીર રૂડાદેના રૂપ ઉપર મોહિત થયો અને એની માંગણી કરી. રૂડાદેએ પોતાનું નામ રહે એવું બંધાવવા કહ્યું અને વાવ પૂરી થયા પછી એમાં પડીને આત્મભોગ આપ્યો. વાવનો લેખ જોતાં આ દંતકથા ખરી લાગતી નથી. વીરસિંહ વાઘેલાના વંશ માટે મતભેદ ચાલે છે, પણ લેખથી એ ખુલાસો થઈ જાય છે. આ વાઘેલાઓ કલોલના રાજાઓ હતા અને કલોલ મહેસાણા જિલ્લાને ડંડાહી કહેતા હતા. રાસમાળામાં વીરસિંહ અને એનો ભાઈ જેત્ર અથવા અજિતસિંહ આવે છે અને એમને અહમદશાહના સમયના સાલા રાણીના ભાઈઓ તરીકે વર્ણવેલા છે. મહમૂદ બેગડાના સમયમાં આ બે ભાઈઓને ભાટલોકોએ વરહો અને જેતો બનાવી અહમદશાહના સાળા બનાવી દીધા હોય એમ સમજાય છે. આ વાતો ઉપરથી આ વાઘેલા રાજાઓને અમદાવાદના સુલતાનો સાથે સબંધ હશે અને લગ્ન પણ થતા હશે એથી વધારે કાંઈ સમજવાનું નથી. એ વંશના જગતસિંહે ઈ. સ ૧૭૨૮ માં કલોલનું રાજ્ય ખોયું. અને લિંબોદરાના આંજણા કણબીઓ પાસેથી લિંબોદરા છીનવી લઈ ત્યાં રાજ્ય કર્યું. લિંબોદરાના ઠાકોર આજે પણ વાઘેલાની મોટી શાખાના કહેવાય છે. નાની શાખાએ સાણંદમાં રાજ્ય કર્યું.[૩૧] આમ અડાલજની વાવ પણ

---

૩૦. અમદાવાદનો ઇતિહાસ, પૃ. ૬૨૦–૨૧.

૩૧. એજ, પૃ. ૬૨૧.

ગુજરાતનું એક સૌંદર્યધામ છે અને અમદાવાદના લોકોને સહેલગાહ માટે ત્યાં કાંઈ સારી વ્યવસ્થા થવાની જરૂર છે

બીજી વાવો

અમદાવાદમાં અને ગુજરાતમાં બીજી કેટલીક વાવો છે એમાં દાનીલીબડા ગામમા જેઠાભાઈ જીવણલાલે વાવ બધાવી છે, અને એ માટે મલીક અલીમની મસ્જિદની પાસેના રોઝાના અને નેનપુરવાડાની મસ્જિદના પથ્થર વેચાતા લીધેલા જૂની સામગ્રીથી આજે વાવ કેવી બધાય તેનો એ નમૂનો છે [૩૨] મનીક શાબાન પાસે, ઇસનપુર પાસે અને મીઠાખળીની પાસે પણ ઈંટોની વાવ છે પાલણપુરમાં મીઠી વાવ નામે એક જૂની વાવ છે તે કોણે ને ક્યારે બધાવી તે નક્કી થતુ નથી બાંધણી ઉપરથી વાવ આ સમયની લાગે છે [૩૩] એમાં હિદુ દેવોની સુદર મૂર્તિઓ દરેક ખડની બાજૂઓમાં કરેલી છે ગૂજરાતમાં પાટણ જિલ્લામાં અને સૌરાષ્ટ્રમાં પણ વાવો મળી આવે છે

ધોળકાની મસ્જિદો

અહી અમદાવાદ પાસે આવેલા પ્રસિદ્ધ ધોળકા ગામમાં આવેલી બે મસ્જિદોની નોંધ લેવી જોઈએ એ બન્ને સુલતાન મહમૂદના સમયમાં બધાયેલી છે ધોળકાની જુમા મસ્જિદની બાંધણી ત્યાંની હિલાલખાન કાજીની મસ્જિદને કાંઈક મળતી છે છતાં એ મસ્જિદ ઈ સ ૧૪૮૫ માં બધ ઈ હોય એમ આર્કિયોલોજિકલ સર્વેના લેખકનુ માનવુ છે મિનારા અમદાવાદની એ સમયની મસ્જિદોની પેઠે મુખ્ય દ્વારની આસપાસ કરેલા છે અને ઉપરથી પડી ગયેલા છે મસ્જિદનુ અદરનુ માપ ૧૦૧×૩૩ ફૂટ છે [૩૪] ધોળકામાં એક નાની વિચિત્ર મસ્જિદ કોઈ મદિરને ફેરવીને બાંધેલી હોય એવી પણ છે

અલફખાનની મસ્જિદ

પરતુ ધોળકામાં સૌથી આકર્ષક મકાન ગણાય એવી તો અલફ ખાન ભોકાઈ અથવા ભકાઈની પ્રચડ મસ્જિદ છે એ અમીર મહમૂદ

૩૨ એજ, પૃ ૬૨૨

૩૩ પ્રો કોમિસેરિયેટે એમના અગ્રેજી ઇતિહાસમા અડાલજની વાવ પછી આ વાવની નોંધ લીધી છે પૃ ૨૪૩

૩૪ આર્કિ સર્વે વેસ્ટ ઈ ૬ ા મુસલમાન આર્કિ બર્જેસ એ પ્રથમા ધોળકાનુ વર્ણન જુઓ

બેગડાનો મિત્ર અને પાંચ હજારી મનસબનો અમીર હતો એ પાછળ જોઈ ગયા. દરિયાખાનના ઘૂમટની પેઠે જાડી ને બુલંદ બાંધણીની ઈંટોની બનાવેલી આ મસ્જિદ છે. મસ્જિદનો મૂળ મહોરો પડી ગયેલો છે. એની લંબાઈ ૨૦૪½ ફૂટ છે, અને અંદરથી ૧૫૦½ × ૪૨ ફૂટ છે. આ મસ્જિદની દિવાલો ૧૨ ફૂટ ૩ ઈંચ જાડી છે, અને આગળ પાછળ ૧½ ફૂટ જાડી છે. આસપાસ બે મોટા ચોરસ મિનારા છે જેની ઊંચાઈ ૭૯ ફૂટ છે. એના ઉપર બાર ચોરસ ફૂટના ઘૂમટવાળા આકાર ચણેલા છે. ૩૦૩ ફૂટ છેટે મસ્જિદની પ્રવેશની છત્રી છે. અમદાવાદના દરિયાખાનના ઘૂમટની અને આ મસ્જિદની બાંધણી એક જ સમયની છે અને બન્નેના બાંધનારાઓ મિત્રો હતા. એ મૈત્રી એમનાં મકાનોની બાંધણીમાં પણ દેખાઈ આવે છે. સર જોન માર્શલ રાજાઓનાં બીજાં મકાનો કરતાં આ ઘૂમટ અને ધોળકાની મસ્જિદની બાંધણીનાં ખાસ વખાણ કરે છે. પાટડા અને થાંભલા કરતાં કમાનોથી મજબૂતાઈ સાથે ઘાટમાં પ્રચંડતા લાવી શકાય છે અને પથ્થર કરતાં પણ ઈંટોનાં મકાનોમાં કમાન બહુ ઉપયોગી સાબિત થઈ છે એમ એમનું માનવું છે. આ બન્ને બાંધણીને સર જોન ઇરાની બાંધણી કહે છે.[૩૫]

ચાંપાનેરનાં મકાનો

હવે સુલતાન મહમૂદ બેગડાના સમયનાં બીજાં સુંદર મકાનો માટે આપણે ચાંપાનેર જવું પડશે ચાંપાનેર મહમૂદે નવેસરથી વસાવી એનું નામ મુહમ્મદાબાદ પાડયું અને ત્યાં મહેલો તથા મસ્જિદો બાંધી અને એક સુંદર શહેર થયું એને પાછળ જોઈ ગયા. અમીરોએ પણ ત્યાં સુંદર મસ્જિદો અને મહેલો બાંધ્યા હતા.

ચાંપાનેરની જુમામસ્જિદ

ચાંપાનેરની મસ્જિદોમાં સર્વથી સુંદર એની ભવ્ય જુમામસ્જિદ કહી શકાય, અને એ મસ્જિદ હિંદુસ્તાનના મુસલમાન સ્થાપત્યમાં સર્વાંગ સુંદર ગણાતાં કેટલાંક મકાનોમાં ગણાય એવી છે. આ મસ્જિદ અમદાવાદની જુમા મસ્જિદ કરતાં નાની, પોણા કદની છે અને એનો ચોક પણ અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં નાનો છે. મસ્જિદનું ૨૭૦ × ૧૬૦ ફૂટનું છે, અને એમાં ૧૭૬ થાંભલા છે, મહોરાને પાંચ કમાનો છે એમાં વચલી

૩૫. આર્કિ, સર્વે. વેસ્ટ. ઈ. બર્જેસ, અને કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી III માં સર જોન માર્શલ, પૃ. ૬૧૨.

કમાન મોટી છે. મસ્જિદના મહેરાબનો વચલો ભાગ ઊંચો લીધેલો છે, અને એ વચલા ભાગમાં ત્રણ માળ કરેલા છે[36] મિનારાની અંદરની સીડીમાં થઈને એ માળ ઉપર ચડી શકાય છે. દરેક માળમાંથી નીચે લિવાનના ભોંયતળિયા ઉપર નજર થઈ શકે છે, અને ત્યાં કઠેરાવાળી બેઠકો બનાવેલી છે. ત્રીજે માળ ચડીને આગલા દરવાજાની ઉપરથી પશ્ચિમ તરફ અંદર નજર નાખતાં એક વાવ જોતા હોઈએ એવો દેખાવ લાગે છે. આથી આખી મસ્જિદનો દેખાવ ભવ્ય લાગે છે. પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં ચર્ચા કરી છે તે પ્રમાણે આ રીત અમદાવાદમાં જુમા મસ્જિદમાં દાખલ થઈ. એને યુરોપીય વિવેચકો પ્રકાશ લાવવાની રીત કહે છે. અમદાવાદમાં એ મેવાડના સાદડીના મંદિરમાંથી આવી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ એ પછી બંધાઈ છે એટલે એમાં ગુજરાતી સ્થપતિઓએ આ કલા સંપૂર્ણ-પણે બતાવી. આ સમયે મેવાડનું રાણકપુરનું સુપ્રસિદ્ધ મંદિર પણ બંધાઈ ગયું હતું. એટલે આ પ્રકાશ લાવવાની કહેવાતી રીત એ આપણા સ્થાપત્યમાં પરંપરાથી પ્રચારમાં આવેલી મેઘનાદ મંડપની બાંધણી જ છે. રાણકપુરમાં એવા મંડપો છે. મસ્જિદમાં હિંદુ મેઘનાદ મંડપને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવીને આખીયે મસ્જિદનો દેખાવ ભવ્ય અને રમ્ય બતાવવો એ ગુજરાતી સ્થપતિ–કારીગરની બુદ્ધિ અને શક્તિનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપે છે. અને વિરુદ્ધ સ્થાપત્યને મિશ્ર કરવાની અનન્ય સિદ્ધિ વ્યક્ત કરે છે.[37]

ચાંપાનેરની મસ્જિદના મિનારા ૧૦૦ ફૂટ ઊંચા છે, અને બરાબર કમાનની બન્ને બાજૂએ બનાવેલા છે. નીચેના ભાગમાં અમદાવાદની બીજી મસ્જિદોની પેઠે દેખાવ અને નકશી કરેલાં છે. વચલી કમાનની આસપાસ તથા તેની ઉપર સુંદર ઝરૂખા કાઢેલા છે. કમાનની ઉપરનો ઝરૂખો વચલા ભાગની ભીંત ઊંચી લેવાથી એની સુંદરતામાં ઉમેરો કરે છે અને નીરસતા ઓછી કરે છે. મસ્જિદના ચોકની બાજૂઓમાં પડાળીઓ છે. આ મસ્જિદની ખાસ મનોહરતા એનો બહારનો સુંદર કોતરણીવાળો કોટ વધારે છે, એમાં પ્રવેશ કરવા માટે ઉત્તર દક્ષિણ અને પૂર્વ તરફ સુંદર છત્રીઓવાળાં પ્રવેશદ્વાર છે એમાં પૂર્વ તરફનું મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર તો એટલું સુંદર છે કે એને સ્થાપત્યના એક ખાસ શણગાર તરીકે જુદું પણ

૩૬. બર્જેસ, ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ,

૩૭. રાણકપુરના મેઘનાદ મંડપ સાથે આ મસ્જિદના ત્રીજા માળથી જોઈ વિચાર કરતાં મને આ સરખાપણું લાગ્યું છે.

ગણાવી શકાય. મસ્જિદમાં આજે લેખ નથી, પણ ફિરિસ્તાએ એની નોંધ લીધી છે. એમાં લખે છે કે "ખુત્બા વ મિંબર" એ શબ્દો ઉપરથી બંધાયાનું વર્ષ હિ. ૯૧૪ એટલે ઈ. સ. ૧૫૦૮–૯ આવે છે. આ ઉપરથી મહમૂદ બેગડાના અમલનાં છેલ્લાં વર્ષોમાં આ મસ્જિદ બંધાઈ રહી હતી એમ સમજાય છે. એક મિનારાનો ઉપરની ટોચનો ભાગ તૂટેલો છે. એ ઈ. સ. ૧૮૧૨ સિંધિયા સરકારના જુલ્મી કહેવાતા સૂબા પાટણકરે રમતમાં એના તરફ તોપનો ગોળો છોડેલો તેથી તૂટી ગયેલો છે. મસ્જિદની પાછલી દીવાલમાં ૧૧ જાળીઓ છે અને ઉત્તરદક્ષિણમાં બબ્બે ઝરૂખા છે. અંદર મુલુકખાનું પણ છે. લિવાનને ચારે ખૂણે નાના મિનારા છે.[૩૮]

એને માટે યુરોપીય વિવેચકોની ટીકા

આ મસ્જિદને માટે યુરોપીય કલાવિવેચકોમાં મતભેદ પ્રવર્તે છે. સર જોન માર્શલ આ મસ્જિદના મિનારાની ગોઠવણીની ખાસ ટીકા કરે છે અને મિનારા ગોઠવવામાં સ્થપતિ સફળ થઈ શક્યો જ નથી એવી સામાન્ય ટીકા પણ કરે છે મિનારાને લીધે મસ્જિદનો દેખાવ સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ જોતાં બગડી ગયો છે એમ કહે છે; જો કે બીજી વિગતો જોતાં આ મસ્જિદની પૂર્વ તરફનાં મુસ્લિમ મકાનોમાં શ્રેષ્ઠ ગણી શકાય એવી છે એટલું કબૂલ કરે છે.[૩૯] પર્સી બ્રાઉન આ મસ્જિદની તારીફ કરે છે અને આંગણાનો કોટ તથા એના પ્રવેશદ્વારો જોતા જ અંદરની ભવ્યતા અને સુંદરતાનો સમગ્ર ખ્યાલ જોનારને આવી જાય એમ કહે છે. હિંદુ મંદિરની અસર અમદાવાદની મસ્જિદ કરતાં પણ માળની રચનામાં વધારે દેખાય છે એમ લખે છે, અને ઉમેરે છે કે આ બાંધનાર કલાકારો માત્ર મકાનો બાંધનારા ઉસ્તાદો હતા, એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યસ્વભાવના પણ ઊંડા અભ્યાસક હોવા જોઈએ પર્સી બ્રાઉન માળના મંડપોના થાંભલાની ખાસ ટીકા કરે છે અને એમાં ભિન્ન સ્થાપત્યની મેળવણી ખોટા દેખાવ પૂરતી અને વધારા પડતી છે એમ મત દર્શાવે છે.[૪૦]

---

૩૮. આર્કિ° સર્વેનો ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ, પંચમહાલ ગેઝેટિયરમાં ચાંપાનેરનું વર્ણન; વગેરે ઉપરથી સાર લીધો છે.

૩૯. માર્શલ કેમ્બ્રિજ હિસ્ટ્રી ઑફ ઇંડિયા III, પૃ. ૬૧૩.

૪૦. Percy Brown : Indian Architecture : Islamic *Period*, P. 55-56. એ લેખક અમદાવાદ અને ચાંપાનેરની જુમા મસ્જિદોની સરખામણી કરતાં Classic parallel તરીકે એકને Doric style કહે છે અને બીજ-

યુરોપીય કલાકારોનો આ મત વિચારપ્રેરક છે, છતાં એમ કહેવું પડે કે આપણા સ્થાપત્યની કેટલીક ભાવના એ લોકો સમજ્યા નથી. એની ચર્ચા પાછળ સ્થાપત્યના પ્રકરણમાં કરી છે. ચાંપાનેરની મસ્જિદ સર જૉનને આગળથી જોતાં સમગ્રદર્શનમાં ખામીવાળી લાગતી હશે પરંતુ એને જરા દૂરથી આંગણાના કોટ અને પ્રવેશદ્વારોની સાથે સમગ્રતામાં જોવાની જરૂર છે માત્ર મહોરો જોઈને અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવો એથી આવા સુંદર મકાનને અન્યાય થાય છે મિનારા જરા ઊંચા અને પ્રમાણમાં પાતળા છે ખરા, પરંતુ ઉપર જોયું તેમ ત્રણ માળના મેઘનાદ મંડપની સાથે જોડવાથી એનો દેખાવ ખરાબ લાગતો નથી. થાંભલામાં પણ હિંદુ મેઘનાદ મંડપના થાંભલાનું અનુકરણ છે. ગૂજરાતી સ્થપતિઓએ પોતાને બાંધકામની જેટલી કલાઓ આવડી એટલી (મૂર્તિઓ સિવાય) આ મસ્જિદમાં બતાવી છે એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી

બીજી મસ્જિદો

ચાંપાનેરના કિલ્લામાં બીજી મસ્જિદો પણ છે. દરવાજાની બાજૂમાં શહરકી મસ્જિદ કહે છે તે આખી ઊભી છે. એની કમાનો કદમાં નાની છે તેથી દેખાવ સારો લાગતો નથી આ મસ્જિદ અમદાવાદમાં ભદ્રની મસ્જિદની પેઠે રાજગઢની મસ્જિદ હશે એની બાજૂમાં રાજમહેલના પાયા જણાય છે

કિલ્લાની ઉત્તરે અઢી ફર્લાંગ છેટે નગીના મસ્જિદ નામની એક નાની પણ ધોળા પથ્થરની બાંધેલી સુંદર મસ્જિદ છે એની પશ્ચિમે બાવામાનની મસ્જિદના મિનારા ઝાડની વચ્ચેથી દેખાય છે. એ બાવામાન એ પાવાગઢ ઉપર જેમની કબર છે એ સદનશાહના શિષ્ય છે અને વડોદરામાં એમના અનુયાયીઓ છે ચાંપાનેરમાં કેવડા અને ખજૂરી નામની મસ્જિદો અને લીલો ગુંબજ નામે મસ્જિદો પણ છે, પરંતુ આ બધાના બાંધનાર અને એનો સમય નક્કી કરવાનું સાધન નથી બહાદુરશાહ પછી ચાંપાનેરમાં મુસલમાન સત્તાની પડતી આવી એટલે આ બધાં બાંધકામ મહમૂદ બેગડાની અને બહાદુરશાહની વચ્ચેના સમયનાં ગણી

Corinthian style કહે છે, અને થાંભલા માટે અસંતોષ વ્યક્ત કરતા લખે છે કે "those in the Champaner sanctluary being more sophisticated ." એવા શબ્દો વાપરે છે. પર્સી બ્રાઉન ઝરૂખાની રચના અને ગોઠવણીને ખાસ વખાણે છે; હિંદુ મંડપના થાંભલાને ભિન્ન સ્થાપત્ય તરીકે વર્ણવે છે

શકાય. કિલ્લાથી દોઢ માઈલ દૂર બડા તળાવને કાંઠે એક મહેલનાં ખંડેરો નજરે પડે છે, એ કદાચ દિલખુશ મહેલમાં હોય. હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં કેટલાક સ્થળો આજે દેખાય છે. હાલોલ ગામ ચાંપાનેરના બાગે હાલૂલ ઉપરથી થયેલું છે એ પાછળ જોયું. મુસલમાન તાઈ વણકરોના પીર ખુનપીરની દરગાહ પણ નજીકમાં છે. એની ઈશાને થોડે છેટે એક મિનારની મસ્જિદના નામથી ઓળખાતી મસ્જિદ ઊભી છે, અને ત્યાં પાવાગઢ તરફ આવતાં પાચ મહુડાની મસ્જિદ નામે એક મસ્જિદ આવે છે હાલોલથી ચાંપાનેર આવતાં આશરે દોઢેક માઈલ છેટે એક મોટા દરવાજાની એકલી ઊભેલી કમાન આવે છે. ચાંપાનેરના બહારના કોટનો પશ્ચિમ તરફનો આ દરવાજો છે ત્યાંથી ખરું ચાંપાનેર શહેર શરૂ થાય છે. આજે તો એમાંથી પસાર થતાં જંગલ જ છે, પરંતુ એક બગીચામાં ચાલતા હોઈએ એવું લાગે છે કમાનની જમણી બાજૂ પગથિયાંવાળું એક તળાવ છે એને કસબણુ તળાવ કહે છે, પરંતુ એ શકરખાન નામના એક ચાંપાનેરના પડાણે બાંધેલું છે, અને એની દરગાહ પણ ત્યાં જ છે. ચાંપાનેરનો બહારકોટ પાવાગઢના કિલ્લાની દીવાલને મળે છે. ચાંપાનેરનાં ખંડેરોમાં એક પડી ગયેલા ઘૂમટનો સુંદર રોજો જણાવ્યા વિના આ વર્ણન અધૂરું કહેવાય. આ રોજો ગૂજરાતના રોજાઓમાં ઉત્તમ કહી શકાય એવી સુંદર કારીગરીનો છે એના થાંભલા ઉપર ખાસ કરીને અદ્ભુત અને મનોહર કારીગરી કરેલી છે અને અમદાવાદની સીદી સૈયદની અને શાહપુરની મસ્જિદોની કોતરણીનો ખ્યાલ આપે એવા આ રોજાના થાંભલા છે. આવો સુંદર રોજો કોનો છે તે જાણી શકાયું નથી.[૪૧]

ચાંપાનેરનો કિલ્લો-જહાંપનાહ

ચાંપાનેરનો 'જહાંપનાહ" અથવા રાજગઢ આજે પણ એની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આપી રહ્યો છે એના પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફના દરવાજા સવ્ય અપસવ્ય રીતે બાંધેલા છે, અને ચોકીદારોને માટે ઓરડા પણ બાંધેલા છે દરવાજાઓનો આખોય દેખાવ ૧૫૦ × ૧૨૦ ફૂટના ચોકીદારોનાં મકાન સાથે ઘણો સારો લાગે છે આ રાજગઢ અથવા જહાંપનાહ કિલ્લો પોણો માઈલ લાંબો છે અને ૨૮૦ વાર પહોળો છે એની વચ્ચે એક મંડપ છે એને માંડવી કહે છે કિલ્લાના દરવાજાઓને ગોખરા

૪૧. પંચમહાલ ગેઝેટિયર, શ્રી રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈકૃત પાવાગઢની પુસ્તિકા, ઉપરથી સાર લીધો છે. ખુનપીરનું ખરું નામ ખુદમીર છે એમ કહે છે.

દરવાજો અને હાલોલ દરવાજો કહે છે બન્ને દરવાજાની ઉપર મોટા અરબી અક્ષરોથી લેખ છે,' મહમૂદ બેગડાનું નામ છે. બંધાયાની તારીખ રવિવાર ૨ જી જિલકાદ ૮૮૯ (૨૧ નવેમ્બર ૧૪૮૪) છે.[૪૨] આજનું થોડાં ઝૂંપડાં અને થોડી ધર્મશાળાઓનું ચાંપાનેર આ કિલ્લાની અંદર વસેલું છે. મરાઠા અને બ્રિટિશ સમયમાં એને વસ્તી વધારી આબાદ કરવા પ્રયત્ન થયેલો, પણ એમાં સફળતા મળી નહિ. ચાંપાનેરનો નાશ માતાજીનાં શાપથી નથી થયો એ ઐતિહાસિક રીતે સાબિત થયું છે, અને લોકમાં મનાતી એ દંતકથા પણ આધુનિક કહી શકાય એવી જ છે, પરંતુ આજે ચાંપાનેરની કરુણ દશા જોઈ, એનાં જંગલ અને ખંડેરો ઉપર નજર નાખતાં મુખમાંથી નિઃશ્વાસ નીકળી જાય છે અને એક વારની આ સુંદર અને ભવ્ય નગરી કોઈ શાપિત ભૂમિ હોય એવું લાગી આવે છે.

પાવાગઢના કિલ્લાનાં મુસલમાન મકાનો

રાજગઢના પશ્ચિમ તરફના ખૂણામાં આવેલા દરવાજામાંથી બહાર નીકળી પાવાગઢ ઉપર જવાનું ચઢાણ શરૂ થાય છે. પાવાગઢની ઊંચાઈ આશરે ૨૭૦૦ ફૂટ છે અને એના ઉપર એક પછી એક મજબૂત રક્ષણ-હરોળની દીવાલો આવે છે. એ બધી વટાવીને પર્વતના મધ્ય ભાગમાં પહોંચાય છે. ઈ. સ. ૧૮૦૩ કેપ્ટન માઈલસ લખે છે કે પર્વતની તળેટીને અડીને વિસ્તૃત ખંડેરો, ઘરો, તળાવો, મંદિરો, મસ્જિદો વગેરે જંગલથી ઢંકાયેલાં છે. આજે એ વાતને પણ દોઢસો વર્ષ થઈ ગયાં છે અને એમાંથી ઘણુંખરું નાશ પામ્યું છે. પાવાગઢ ઉપર ચડતાં અડધો માઈલ ઉદ્યાન જેવાં દેખાતાં દશ્યોમાંથી પસાર થતાં અટકના દરવાજાથી એક પછી એક રક્ષણશ્રેણિની દીવાલો અને દરવાજા શરૂ થાય છે. રજપૂત સમયની આ દીવાલો અને દરવાજાની બાંધણીને મુસલમાનોએ વધારી સુધારીને મજબૂત બનાવી છે, અને બુંદિયા દરવાજાની રચનાથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે ત્રીજી રક્ષણશ્રેણિ મૂકયા પછી સદનશાહના દરવાજા પછી જમણે હાથે સાત મહાલ કહેવાતા મકાનનાં પગથિયાં

૪૨. આજે કહેવાતા આ દરવાજાઓના નામ ચાંપાનેર ખંડેર થયા પછી પડયા હોય એમ સમજાય છે. સમૃદ્ધ ચાંપાનેરનો હાલોલ તો માત્ર ભાગ હતો એટલે દરવાજાનું નામ એ ઉપરથી પડે નહિ કિલ્લો બંધાયાની તારીખ પાવાગઢનો કિલ્લો જિતાયાની તારીખ તવારીખોમાં આપેલી છે તેને મળી રહે છે.

આવે છે. આખા પાવાગઢ ઉપરનાં મકાનો મજબૂતાઈની દૃષ્ટિએ બાંધેલાં, હોવાથી એમાં બુલંદ બાંધવતા સિવાય બીજું આકર્ષણ નથી. પરંતુ આ સાત મંઝીલ કે મહાલમાં કાંઈક આકર્ષણ છે. એને ચંપારાણીનો મહેલ અથવા ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ કહે છે, અને એમાંથી નીચે ઊતરવાનું હતું એમ કહેવાય છે, પરંતુ આ વાતને આધાર મળતો નથી. આ મહેલ વિશ્વામિત્રીના મૂળની ખીણની ઉપર ટેકરીને છેડે મૂકીને ઊભેલો છે, એટલે નીચે ખેલાતા શિકારને ઉપરથી રાણીઓ જોઈ શકે એ માટે બાંધેલો હશે એમ પણ મનાય છે. પરંતુ આ મકાન મુસલમાન સમયનું બંધાયેલું છે. પગથિયાં ઊતરી રહેતાં છેડા ઉપર સુંદર મંડપ છે. ત્યાંથી અંધારીને ઊંડી ખીણનો દેખાવ ભયકારક છતાં પણ સુંદર લાગે છે એ એની વિચિત્રતા છે. આ ખીણમાં મૂળ વિશ્વામિત્ર ઋષિનો આશ્રમ અને નદીનું મૂળ મનાય છે; એક મહાદેવનું નાનું દેવાલય પણ નજરે પડે છે. આ સાત મંઝીલની ટેકરીની સામે બીજી મોટી ટેકરીની શાખા દેખાય છે એના ઉપરથી કોટની એક દીવાલ નીચે ઊતરતી જાય છે જે કસમ્બણ તળાવને જઈ મળે છે. આ ટેકરી ઉપર ઝુલન બદન દરવાજાના અને નાગર હવેલી કહેવાતાં મકાનનાં ખંડેરો દેખાય છે.

મૌલિયા અને પાવાગઢની ઉપરનો ભાગ

માચી હવેલીથી ઉપર ચડતાં મકાઈ કોઠારના દરવાજા પાસે આવેલું ત્રણ ઘૂમટવાળું મકાઈ કોઠારનું મકાન પણ મુસલમાન સમયનું છે અને ઘેરા વખતે અનાજ ભરવાના કામમાં આવતું હતું. એમાં ટાંકા પણ છે. ત્યાંથી ઉપર ચડતાં ડાબી બાજૂ ભદ્રકાલીના મંદિરે જતી પાવાગઢની ટેકરીની શાખા છે. આ ટેકરી અને પર્વતની મુખ્ય ટેકરીની વચ્ચે હાથીકૂવા નામની ખીણ છે. એ ખીણ વિશ્વામિત્રીની ખીણ કરતાં વધારે ઊંડી છતાં એટલી અંધારી કે ભયંકર દેખાતી નથી. આ ખીણ ઉપર ઝૂકીને ઊભેલા એક મહેલનું તૂટેલું ખંડેર છે એને પતાઈનો મહેલ કહે છે, પરંતુ મકાન મુસલમાન સમયનું જણાય છે. ભદ્રકાલી જતાં રસ્તામાં ભોંયરાં આવે છે ત્યાં પણ મહેલો હશે. ભદ્રકાલીના મંદિરનું મુખ મહાકાલીના મંદિરથી ઊલટી દિશામાં છે તેથી એમ કહેવાય છે કે પતાઈના નવરાત્ર મહોત્સવમા કાલિકા ગયાં તેથી એમનાં બહેન ભદ્રકાલી રિસાયાં તેથી અવળાં ફરીને બેઠાં. આ પણ દંતકથા છે. દંતકથા જોડવાની આપણા લોકોની રીત અદ્‌ભુત છે! પર્વત ઉપર ચડતા પાટિયાપુલ અને તે પછીના

દરવાજાઓ વટાવ્યા પછી એક માઈલ લાંબું અને પા માઈલ પહોળું એવું મેદાન આવે છે અને એમાં મુહાફિઝખાને બાંધેલા મૌલિયા નામનો છેક ઉપરનો કિલ્લો હતો. એના હિંદુ અવશેષોનું વર્ણન પાછળ કર્યું છે અને તળાવો તથા ટોચ ઉપરના મહાકાલીના મંદિરનું વર્ણન પણ પાછળ કરી ગયા. આ મૌલિયામાં મુસલમાન મકાનો અને મહેલો હોવાનો સંભવ છે, પણ હાલ કાંઈ રહ્યું લાગતું નથી; માત્ર મેદાનને છેડે મકાઈ કોઠારને મળતું પણ એનાથી મોટું નવલખા કોઠાર નામનું મોટા ઘુમટાવાળું મકાન છે. પાવાગઢની ઉપર જેમ જેમ ચડતા જઈએ તેમ તેમ નીચેનો દેખાવ રમણીય દેખાય છે. ઉપર દૂધિયા તળાવ આગળથી તથા મહાકાલીના મંદિર ઉપરથી પણ માઈલો સુધીના દેખાવ નજરે પડે છે. ચાંપાનેરનો કિલ્લો અને મકાનો નાનાં રમકડાં જેવાં દેખાય છે. મહાકાલીના મંદિરમાંથી ચારે બાજૂ જોતાં લાક્ષણિક રીતે પણ અનેક સ્વરૂપમાં રહેલાં મહાકાલી, મહાલક્ષ્મી, મહાસરસ્વતીનાં સ્વરૂપો આદ્યશક્તિ કે પ્રકૃતિનાં ત્રિગુણાત્મક સ્વરૂપો—જાણે આ સ્થળમાં હોય એવું મનમાં ભાસે છે અને મન અનેક લાગણીઓથી ઊભરાઈ ઉન્નત બને છે. આ સ્થળના ઇતિહાસમાં અને એની ચારે બાજૂએ શૃંગાર, વીર, કરુણ, અદ્ભુત આદિ રસો ભરેલા છે. મહાગૂજરાતનું આ ખંડેરોનું મહાન સ્થળ મહાકાલની રમણીય ભવ્યતા દર્શાવતું આજે ઊભું છે. ગૂજરાતીઓની રસવૃત્તિ એને સૌંદર્યધામ આજના જમાના પ્રમાણે બનાવશે.[૪૩]

---

૪૩ પાવાગઢના ઉપરના ભાગનું આ બધું વર્ણન 'કુમાર'ના રજતાંકમાં આપેલ મારો લેખ, ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રૈમાસિકમાં ડૉ. મજમુદારનો લેખ, શ્રી રમણલાલ દેસાઈનું પાવાગઢ ઉપરથી સાર લીધો છે.

પરિશિષ્ટ-અ

ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મુસલમાન તવારીખોનું સ્થાન અને એનું મૂલ્યાંકન

ભારતના ભૂમિવિભાગોની સંસ્કારિતાના ઇતિહાસ માટે જે સાધનો ઉપલબ્ધ તથા ઉપલભ્ય છે, તેમાં ગુજરાતને લગતાં સાધનો પ્રમાણમાં વધારે વિપુલ અને વિસ્તૃત છે એ વાત હવે વિદ્વાનો સ્વીકારે છે. મુસલમાનોના આગમન પહેલાંના સમય માટે જે સામગ્રી મળે છે તેને પશ્ચિમનું ઇતિહાસવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર–જેને આપણા ઘણા વિદ્વાનોએ પણ માન્ય રાખ્યું છે—ખરાં ઐતિહાસિક સાધનો તરીકે સ્વીકારતું નથી એ પણ સાચી વાત છે પરંતુ આપણી પ્રાચીન સાધનસામગ્રીને માત્ર પશ્ચિમની પારાશીશીથી માપી જોવાની રીત પણ બરોબર નથી એમ, હવે, વિદ્વાનોને લાગવા મંડ્યું છે. આપણી સામગ્રી આપણા દેશના ઐતિહાસિક વાતાવરણને અનુસરીને જ જોવાથી એનો ખરો ખ્યાલ આવે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં માણસજાતની ઉન્નતિના ઇતિહાસમાં ભારતનો ફાળો કોઈ રીતે ઊતરતો નથી, પછી ભલે એમાં કોઈ બનાવની તારીખ ન મળતી હોય.[1]

પ્રો. બ. ક. ઠાકોરનું મુસલમાન ઇતિહાસ માટેનું મંતવ્ય

મુસલમાનોના આગમન પછી દરેક બનાવોની તારીખોવાળો ઇતિહાસ વધારે પ્રમાણમાં લખાવા મંડ્યો એ ખરું છે. પરંતુ આજના ઇતિહાસવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ એમાં પણ ખામીઓ છે તે ભૂલવા જેવું નથી. આ માટે આપણા ઇતિહાસના એક સમર્થ વિચારક સ્વ. પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોરના વિચારો જોવા જેવા છે.[2] જરા વિસ્તારનો ભય છતાં એમનું પ્રેરક દૃષ્ટિબિંદુ વિચારી એમાં જે કાંઈ મતભેદ જેવું જણાય તેની ચર્ચા

---

1. તારીખો વગરનું વર્ણન ઇતિહાસ નથી એવી માન્યતા છે, પરંતુ ઇતિહાસમાં વૈજ્ઞાનિક ચોક્કસતા સરલ નથી એવો પણ મત છે. કારણ ભૂતકાળમાં બનેલી કોઈ પણ વાત માટે શંકા તો રહ્યા જ કરે. એટલે નૈતિક ચોક્કસતા વધારે મહત્ત્વની મનાય છે. આપણું પ્રાચીન સાહિત્ય એ જાતનું છે. આપણા ઇતિહાસનું વાતાવરણ નૈતિક ચોક્કસતાને ટેકો આપનારું છે. પ્રો. જદુનાથ સરકાર માને છે કે મુસ્લિમો પહેલાં ખરો ઇતિહાસ હતો નહિ.

2. શ્રી ઠાકોરે ઈ. સ. ૧૯૨૦ ની અમદાવાદની ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદના ઇતિહાસ વિભાગના પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણમાંથી.

મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસના અભ્યાસ માટે ઉપયોગી થઈ પડે. પ્રો. ઠાકોર આ પ્રમાણે લખે છે.—

"મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઈમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે. દરેક લડાઈમાં પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુશ્મનોને ભાંડ્યા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધો છે, અને કાફરો ઉપરના દ્વેષની લાળે તરબોળ કર્યો છે." અહીં પ્રો. ઠાકોર પોતે જ કબૂલ કરે છે કે "એ સર્વ માનવપ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતનાં પરિણામ છે."[3] નીચે નોંધમાં એ લખે છે કે: "આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ઘણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અકબરના સમયના અહેવાલો મુકાબલે બહુ સારા છે." મુસલામાન તવારીખોનું સ્વરૂપ વર્ણવતા એઓ આ પ્રમાણે લખે છે:—

"રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાંકદેવચરિત, કહાનડદેપ્રબંધ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજૂએ સ્વીકારાય છે, બલ્કે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ વધારે મોટી અને વધારે પ્રમાણમાં ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે. એથી ઊલટું મુસલમાની સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ એટલી લેતાં હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી. હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવા સાધનો ફક્ત આ મુસલમાની છે, એ ઇતિહાસ-શોધકોની પહેલી પેઢીનું મત હતું. પણ એમાં સુધારો થતો આવ્યો છે ખરો, તથાપિ હજી મુસલમાની સાધનોને આપણે હદથી વધારે વજનદાર ગણિયે છિયે. હિંદુ સાધનો મળતાં ગયાં તેમ તેમ પહેલું મત ફર્યું ખરું, પરંતુ જે મળ્યાં તે હિંદુ સાધનોને મુકાબલે મુસલમાની સાધનો ઐતિહાસિક દષ્ટિને પ્રથમદર્શને વધારે માની શકાય એવાં જણાયાં, એ વાઙ્મયમાં તારીખો, બનાવો, વંશાવલિઓ, અમલદારો અને સ્થળોનાં નામ વગેરે વિગત ઘણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસરૂપે અને ગદ્યનાં ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉઘાડું છે. પરંતુ બીજી બાજૂ પણ જરા વિચારો. જે લેખકોને હાથે એ લખાયા છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનારા માટે એ લખાયા છે તે પ્રજાના લોકમતનાં રૂઢ વલણોથી, અને જે ફારસી અરબ્બી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચતાં જાણે અજાણે કર્યું છે, એ સાહિત્યમાંની

૩. મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનમાં આ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે. તેની ચર્ચા આગળ કરીશું. ઈ. સ. ૧૯૨૦ પછી આ બાબતોમાં વધારે અભ્યાસ થયો છે અને સંશોધન પણ થયું છે, બધી પ્રજામાં એવું જ છે.

ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો રંગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે; અને આથી કરીને હું જે અહીં ભાર દઈને કહેવા માગું છું તે એ છે કે આ સર્વ એક સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે સ્વીકારે છે તે અભ્યાસકો પણ એ ચેતવણીમાંથી ફલિત થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (scientific incredulity or independence) ખરી રીતે કેટલી તો વિશાળ અને ઊંડી હોવી જોઈએ, તે સામાન્ય રીતે ભૂલી જાય છે. હવે ફારસી અરબ્બી સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ વિશે અહીં થોડો વિચાર કરિયે, દરેક સંસ્કૃતિસંપન્ન પ્રજાના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ ઓતપ્રોત હોય છે જ. ઇતિહાસમાં પણ એ ભાવનાઓની છાપ ઊંડી અને આરપાર પડે છે. મુસલમાની સાહિત્યની એક ભાવના ભક્તજનની-દીનપરસ્તીની. આપણા સુલતાનોમાંથી જેના જેનામાં આ વલણ કંઈયે આગળ પડતું થશે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર ભક્તજન જેવો ચિતરી દીધો છે. એ સાહિત્યની બીજી ભાવના અજિત વિજેતાની; એ વીરનર લોહીની નદીઓ વહેવડાવે, રડવડતાં માથાંના મિનારા રચે, ચડાઈઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રાસે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધાર્યે જ જાય.[૪] ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્યકર્તાની. આપણા સુલતાનોમાં કેટકેટલામાં આ નમુનાઓ અને એમનાં વિવિધ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે? એ સાહિત્યની બીજી એક ભાવના મદોન્મત્ત ઉછ્ખલ પૌરુષની. જેની સામે આંખ ફાટે તે ચપટીમાં ચોળાઈ જાય-એવા સુલતાનો-પણ આપણા ઇતિહાસમાં ક્યાં ઓછા છે? આ વિચારતાં એ ઇતિહાસોને સ્પષ્ટ ખોટા ન ઠરાવી શકાય ત્યાં તેને ખરા માનવાનું વલણ પ્રવર્તે છે તે કેવું અશાસ્ત્રીય છે.

"મુસલમાની ઇતિહાસોમાં જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણની ખામીઓ છે, જે મહત્ત્વની છે, ત્યારે એમાં જે આપેલુ નથી, જે હોય જ નહિ, તે એની સાથે તુલના પણ ન થઈ શકે એટલા વધારે મહત્ત્વનું છે. કુતુબુદ્દીને દેહલીની ગાદી સ્થાપી ત્યાંથી ઈ. સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામાં દેહલી અને લાહોરથી તે દ્વારસમુદ્ર અને વરંગળ સુધી જે નાની મોટી સલ્તનતો લાંબો ટૂંકો સમય ચાલી તે સર્વને એક સામટી લેતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વારુ? જાણે, અમુક, સ્થળે, એક

૪. "આપણી લોકમાન્યતા" શબ્દનું નગર જીવી ત્યાં અંધેરે હળ ફેરવાવ્યું"

વિદેશીઓની છાવણી પડે એમાં એ છાવણીના માણસોને રુચે એવા જ દેશી માણસો છાવણીના દાસાનુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોટું વર્તુલ બાળીને જ બેદાનમેદાન કરવામાં આવે, તે છાવણીના પોતાના અભેદ્ય રક્ષણ તરીકે. આ બેદાનમેદાન વર્તુલમાંથી લશ્કર ગરજ પડે ત્યારે, બહાર ધસે, ફાવે એટલી લાંબી મજલ કરે, અને લૂંટથી તથા ગુલામ કરેલાં "બાનો"નાં ટોળાંઓથી લાદેલું પાછું છાવણીમાં પેસે. ખેતી ધંધોરોજગાર, આબાદી, સમૃદ્ધિ, જાહોજલાલી આ છાવણીનાં ક્ષેત્રફળની અંદર જ. "મહેનત મજૂરી, કસબ, અન્ન, મુખ્યત્વે ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની × × ×" "મુસ્લિમ ઇતિહાસોમાં જે છે તે આ સર્વ ડેરના લાંબાટૂંકા અહેવાલો છે હિંદનો સાડાત્રણ સૈકાનો ઇતિહાસ તે આ?" મુસ્લિમો કદાચ કહેશે કે 'હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ'"

મુસલમાન તવારીખોના મૂલ્યાંકનનું આ અવતરણ લાંબું અને કડક લાગશે પ્રો જ ક ઠાકોર આગળ એમ પણ લખે છે કે, કેટલીક મુસલમાન સલતનતોને જેમાં એ ગૂજરાત, માળવા અને ગુલબર્ગને ગણાવે છે—સમજ્યે કે અણસમજ્યે જે પ્રજા ઉપર અમલ કરવાનો હતો તેમનું કેટલુંક રૂી કાર્યું, અપનાવ્યું અને કૃતિમાં મૂક્યું એવી સલ્તનતો છ વણીશાહીને બદલે કોઈક મિશ્ર રૂપની થઈ એઓ એમ માને છે કે એવી મિશ્ર સલ્તનતો-એ મિશ્ર મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ પણ ઊભી કરી અને એની અસર કલાઓ, સંગીત, ઉર્દૂ આદિ ભાષાઓ, રિવાજો, પહેરવેશ, નાતોજાતો ઉપર પણ થઈ. તવારીખો આવી સલ્તનતોને ટૂંકામાં પતાવે છે અને એમના ઇતિહાસ ત્રુટિત આપે છે એમ પણ માને છે એઓ એક બીજો અભિપ્રાય એવો વ્યક્ત કરે છે કે જેઓ પોતાને પહેલા ઇસ્લામી અને પછી હિંદી માને છે એવા લોકો છાવણીશાહીના ઇતિહાસને શુદ્ધ ગણે છે, જ્યારે પહેલા હિંદી અને પછી ધર્મને સ્થાન આપનાર બરોબર તુલના કરે છે એમ કહી એવા દાખલા પણ ટાંકે છે. હિંદુઓની સંસ્કૃતિમાંથી ઘણું જાણવાનું છે એમ માનનારા સંસ્કારી મુસલમાનો પણ છે.

પ્રો. ઠાકોરના મતની ચર્ચા

૧૧ પ્રો ઠાકોરની આ બધી માન્યતા અવશ્ય ખૂબ જ વિચારપ્રેરક છે

૫. ગૂજરાતમાં તો આ ચિત્રની બીજી બાજૂ છે તે યથાસ્થાને જોઈશું

૬ ઉર્દૂ શબ્દ પ્રાચીન નથી. બાદશાહી સમયમાં એને 'જબાને હિંદવી' કહેતા હતા.

અને તવારીખોનું સામાન્ય મૂલ્યાંકન કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે તે સાથે ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખો માટે આ વિચારો કયાં કયાં માન્ય કરવા જેવા લાગે છે અને કયાં ભેદ પડે છે તે પણ જોવાની જરૂર છે પ્રો. ઠાકોરે જે કડક ટીકા કરી છે તેમાંની ઘણી ખરી સમસ્ત હિંદને લગતી મુસ્લિમ તવારીખોને લાગું પડે છે અકબર પછી છાવણીશાહી મનોદશામાં ફેર પડયો તેથી તવારીખોના સ્વરૂપમાં પણ ફેર પડયો એમ એ માને છે તે ખરું છે૭ પરંતુ બન્ને જાતની તવારીખો એ પહેલાં અને પછી પણ મળી આવે છે પ્રો. ઠાકોરે આ ટીકા કર્યા પછી તવારીખો માટે પણ વધારે સંશોધન થયું છે અને કેટલીક તવારીખો તથા બીજું સાહિત્ય પણ મળ્યું છે તે પણ વિચાર કરવા જેવું છે પ્રો. ઠાકોરનો એક મત ખાસ વિચારપ્રેરક છે તે રાજધર્મની હિંદુ અને મુસલમાન માન્યતો એ વાત ખરી જ છે કે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાં રાજાના ધર્મોનું નિરૂપણ કરી એમની હકની મર્યાદા આંકી છે એવી સ્પષ્ટ મર્યાદા મુસલમાન રાજ્યકર્તાઓ માટે દેખાતી નથી એ એક તાત્ત્વિક ભેદ છે તેમ છતાં ઇતિહાસને બરોબર તપાસતાં બન્ને કોમના રાજ્યકર્તાઓમાં સારા અને નરસા દાખલા મળી આવશે પ્રજાને સુખી કરવી અને ન્યાય કરવો એ વાત સારી સલાહ માનનારા સારા ગણાતા રાજ્યકર્તામાં બધે જ દેખાય છે, તેવું જ એથી ઊલટું પણ બધે જ દેખાય છે. દુશ્મનના મુલકમાં જઈ એની પ્રજાને હેરાન કરી લૂટ કરવી એવું લગભગ બધા જ રાજાઓમાં દેખાય છે તેમજ એમાં સારા તત્ત્વો હોય છે ત્યારે શત્રુની સામાન્ય પ્રજા તરફ દિલસોજી બતાવ્યાના દાખલા પણ બન્ને તરફના મળે છે એટલે જે ભેદ પડે છે તે જ્યાં ધર્મનું તત્ત્વ દાખલ થાય છે ત્યાં જ પડે છે અને તેનો વિચાર આગળ કરીશું

હવે તવારીખો તરફ નજર કરીએ ઉપર કહ્યું તેમ ગૂજરાતમાં તો મિશ્ર સંસ્કૃતિ બીજા ભાગો કરતા વધારે બળવાન બની છે પ્રજા વેપારી અને ધનવાન હતી એનો ઘણો મોટો ભાગ હિંદુઓનો હતો. એટલે એમની આબાદી ન થાય તો રાજ્યને આવકની મુશ્કેલી પડે એમ હતું હમેશ કાંઈ ધનવાનોને લૂંટીને કોઈ પણ રાજ્ય નભી શકે જ નહિ એટલે ગૂજરાતમાં મુસલમાન સત્તા હિંદુઓના સારા મદદ્કાર સિવાય ટકી જ નહોતી

૭ રાજા કાંઈ ખોટું કરતો જ નથી એવી ભાવના અને અના અન્નકારચુકા ખુશામત મુઘલાઈના ઈતિહાસોમાં પણ ભારોભાર જણાય છે,

સંસ્કૃતિની, બાબતમાં કોઈ વાર લશ્કરની અવરજવર સિવાય ગામડાં વિદેશી, કે વિધર્મી અસરથી અલિપ્ત હતાં. એટલે કોઈ અવિચારી સત્તાધીશના સમય સિવાય ગૂજરાતમાં પ્રો ઠાકોર કહે છે તેવી ખરાબ અસર ઓછી થઈ છે. ગૂજરાતની મુસલમાન તવારીખો ઉપર પણ પ્રજાના બળની આ અસર થઈ છે, અને એ વાત તવારીખોને ધ્યાનથી વાંચતાં જણાઈ આવે છે.

પંદરમી અને સોળમી સદીમાં બીજા દેશોનું વાતાવરણ

અહીં એક બીજી વાત એ લક્ષ્યમાં રાખવાની છે કે આ બધાં વર્ણનો કયા જમાનામાં છે અને એ જમાનામાં બીજા દેશોમાં અને બીજી પ્રજાઓમાં લોકોની શી સ્થિતિ હતી ! ચૌદમીથી સોળમી સદીના અંત સુધી દુનિયાના બીજા દેશોમાં કેવું વાતાવરણ હતું અને એની સરખામણીમાં આપણા દેશમાં શું હતું ! આ બધો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના વિષયની ચર્ચાનો સવાલ છે અને એનું લંબાણ અહીં કરવાની જરૂર નથી. ટૂંકામાં પંદરમી અને સોળમી સદીમાં યુરોપથી આવેલા ફિરંગીઓ—પોર્ચુગીઝો—નો જ દાખલો લઈએ તો ઘણું સામ્ય મળશે. ધાર્મિક સહિષ્ણુતા એ જમાનામાં યુરોપમાં પણ કેવી અને કેટલી હતી ? એ લોકોએ હિંદમાં થાણું નાખ્યા પછી હિંદની પ્રજાઓ સાથે કેવો વર્તાવ રાખ્યો અને કેવા જુલમો ગુજાર્યા હતા એ તરફ પ્રો. ઠાકોરનું ધ્યાન ગયું હોય એમ લાગતું નથી[૯] યથાસ્થાને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં આ ચર્ચાને સ્થાન મળશે. તેમજ અહીં કોઈ પક્ષની વકીલાત કરવાનો પણ આશય નથી. પરંતુ કોઈ વસ્તુનું મૂલ્યાંકન કરતાં એ જમાનાના વાતાવરણને પહેલું ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. હિંદુ દૃષ્ટિએ આમાં એક જ વાત મહત્ત્વની છે કે સેંકડો વર્ષથી એ સંસ્કૃતિમાં જે કોમળતા અને સુકુમારતા સંસ્કારના અનેક જ્યોતિર્ધરોએ આણી હતી તે પ્રમાણમાં અન્ય પ્રજાઓ અને ધર્મોમાં ઓછી હતી. એ જમાનાની તવારીખો એ વાતાવરણ અને રંગથી રંગાયેલી હોય એમાં નવાઈ નથી. અપવાદ બધે હોય છે તેમ એમાં પણ છે.

---

૮. યુરોપ આદિ દેશોમાં કહેવાતા એક જ ધર્મના ભિન્ન ભિન્ન પંથોમાં સંપ અને સહાનુભૂતિ કેટલા હતા તે ક્યાં અજાણ્યું છે ! આપણા દેશમાં મુસલમાનોના આવતાં પહેલાં સંપ તથા ધર્મની ખાતર સહાનુભૂતિ કેટલા હતા, એકબીજા ઉપર ચડાઈઓ શા કારણે થતી અને એમાં શું બનતું તે પણ કાંઈ અજાણ્યું નથી.

૯. હિંદના પશ્ચિમ કિનારે પંદરમી અને સોળમી સદીમાં પોર્ચુગીઝોએ કરેલા જુલમો યથાસ્થાને નોંધીશું. કોંકણને કિનારે સૌથી વધારે જુલમો થયા છે.

ગૂજરાતના ઇતિહાસની, દૃષ્ટિએ મુસલમાન તવારીખોના બે ભાગ છે : એકભાગ આખા હિંદની મુસ્લિમ સત્તાઓને લગતો અને બીજો-પ્રાંતની સત્તાને લગતો. આ ઉપરાંત મુસ્લિમ લેખકોના એવા ઘણા ગ્રંથો છે કે જેમાં હિંદને લગતા અને એના પ્રાંતોને લગતા ઉલ્લેખો આવે. ગૂજરાત મૂળથી જ દરિયાઈ વેપાર અને વાણિજ્યમાં આગળ પડતો હોવાથી ગૂજરાતને લગતા ઉલ્લેખો એવા ગ્રંથોમાં સર્વથી વધારે મળે છે. અહીં આપણે ગૂજરાતની મુસલમાન સત્તાનો સળંગ ઇતિહાસ જે ગ્રંથોમાં મળે છે તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. પહેલા ગૂજરાતના ખાસ ઇતિહાસ ગ્રંથો જોઈએ.

અહીં એક ખાસ અગત્યની વાત એ નોંધવાની છે કે ગૂજરાત પ્રાંતના આ સમયના જેટલા ઇતિહાસ આજે મળી આવે છે તેટલા હિંદના કોઈપણ પ્રાંતના મળતા નથી. ઈ. સ. ૧૩૯૧, જ્યારથી ઝફરખાન-મુઝફ્ફરશાહે ગૂજરાતની સ્વતંત્ર બાદશાહીની સ્થાપના કરી ત્યારથી ઈ. સ. ૧૫૭૩ માં અકબરે ગૂજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો ભાગ બનાવી દીધું ત્યાં-સુધીમાં જે મુખ્ય નોંધપાત્ર સુલતાનો થયા છે તે બધાના ઇતિહાસ લખાયેલા, અને મહમૂદબેગડાના સર્વથી લાંબા રાજકાલના એક કરતાં વધારે ઇતિહાસના ઉલ્લેખો મળે છે. આ ઉપરાંત સલ્તનતના અંત પછી અકબરના રાજ્યમાં ગૂજરાત સલ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ પણ મળે છે, અને એના લેખકોએ ઉપર કહેલા ગ્રંથોના આધાર લીધાની નોંધ પણ મળે છે. એમનાં નામ આ પ્રમાણે છે:

(૧) તારીખે મુઝફ્ફરશાહી-પહેલા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનો ઈ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૪૧૧ સુધીનો ઇતિહાસ (૨) કવિ હુલ્વી સિરાઝીની તારીખે અહમદશાહી-આ ઇતિહાસ કાવ્યોમાં લખાયેલો છે. આ બન્ને ઇતિહાસોનો આજે પત્તો નથી. પણ અહમદશાહીની આધારે એક સો બેતો સિકંદરીના કર્તાએ નોંધી છે અને અહમદીના લેખકે પણ અમદાવાદના વર્ણન માટે નોંધી છે. આ ગ્રંથમાં અહમદશાહ પહેલા સુધીનો ઇતિહાસ હોય એમ સમજાય છે. એ પછી (૩) (૪) અને (૫) તારીખે મહમૂદશાહી, તબકાતે મહમૂદશાહી અને માથીરે મહમૂદશાહી નામે ત્રણ ગ્રંથોનાં નામ સુલતાન મહમૂદ બેગડાના ઇતિહાસ માટે મળે છે. એમાં તારીખે મહમૂદશાહી સિકંદરીના લેખકે જોઈ હતી એવું લાગે છે. મહમૂદ બેગડાના આ ત્રણ ઇતિહાસગ્રંથોના લેખકો માટે પણ ફારસી વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. (૬) તારીખે મુઝફ્ફરશાહી (બીજી) એ બેગડાના પુત્ર મુઝફ્ફરશાહ

બીજાએ માળવાના સુલતાનને ઉઠાવવા મેદિનીરાય સાથે લડાઈ કરી તેનું વર્ણન છે. (૭) તારીખે બહાદુરશાહી–આ ગ્રંથ સુલતાન બહાદુરશાહના સમયના ઇતિહાસ સુધી બહુ ઉપયોગી હશે એમ લાગે છે. મિરાતે સિકંદરીએ એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે, પણ એના લેખકનું નામ આપ્યું નથી આ મહત્ત્વના ગ્રંથની વધારે ચોક્કસ વિગત હાજી અદ્દબીરના અરબી ઇતિહાસમાંથી સર ડેનિસન રોસે સંશોધન કરીને બહાર પાડી છે, એથી સમજાય છે કે એના લેખકનું નામ હુસમુદ્દીનખાન હતું અને બહાદુરશાહી ગ્રંથનું બીજું નામ પણ એ ઉપરથી તબકાતે હુસમખાની હતું. આ લેખક ગૂજરાતી મુસ્લિમ–ખાસ કરીને અમદાવાદી હતો અને અમદાવાદમાં ઘીકાંટે આવેલી મુહાફિઝખાનની સુંદર મસ્જિદનો બાંધનાર મુહાફિઝખાન એનો દાદો થતો હતો. એણે સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજા અને એના પુત્ર સિકંદર તથા બહાદુરશાહના સમયમાં ગુજરાતના રાજકારણમાં સક્રિય ભાગ લીધેલો એટલે એણે નજરે જોયેલી ઘણી બીના લખી છે એમ એ પોતે જ લખે છે. આ ઉપયોગી ઇતિહાસ ગ્રંથનો પણ આજે પત્તો નથી, એટલે એનું યથાર્થ મૂલ્યાંકન કરવું અશક્ય છે. છતાં એના જ ઉલ્લેખો સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસમાં મળે છે તે જોતાં એનામાં ઇતિહાસલેખકને શોભે એવા ગુણો હતા એટલું સમજાય છે. બહાદુરશાહના સમય સુધીની વિગતો એણે લખેલી હોવાથી સત્તાધીશોની શરમ એને નડી હોય અને કોઈ વાતો ખુલ્લી રીતે ન લખી શક્યો હોય એમ પણ બન્યું હશે. પણ મૂળ ગ્રંથ ન મળવાથી એ માટે કાંઈ કહી શકાય નહિ હાજી દબીરે અરબી ઇતિહાસમાં એનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તે લખે છે કે હુસમખાને જ્યાંથી ગૂજરાતનો ઇતિહાસ અધૂરો મૂક્યો ત્યાંથી હું વિગતવાર આપું છું.[૧૦] (૮) તુહફત ઉસ્સાદાત–એનો લેખક આરામ કાશ્મીરી છે. એનો ઉલ્લેખ પણ સિકંદરીએ કરેલો છે એ મહમૂદ બેગડાના અમલથી છે.

ખાસ ગૂજરાતને લગતા ત્રણ મહત્ત્વના ઇતિહાસગ્રંથો

આટલા ગૂજરાતને લગતા ખાસ ઇતિહાસો જે બાદશાહોના નામના

---

૧૦. સિકંદરીએ બહાદુરશાહીના ઉલ્લેખો નામ સાથે કર્યા છતાં એના કર્તાનું નામ લખ્યું નથી. એ લેખકની નામ સાથે વધારે ચોક્કસ હકીકત બહાર પાડવાનું માન સર ડેનિસન રોસને છે. સિકંદરીનો લેખક તો એક જગ્યાએ એવો ઉલ્લેખ કરે છે કે બહાદુરશાહીનો લેખક એવી રીતનું લખાણ કરે છે કે એ સમજવું ભારે થઈ પડે છે. પણ સર ડેનિસને એવી કાંઈ નોંધ કરી નથી. હાજી દબીરે એની સીધી વધારે નોંધ લઈને એને પોતાની ભાષામાં લખ્યું છે

છે તેમના સમયમાં લખાયા હોય એમ લાગે છે. એ પછી શરૂથી સલ્તનતના અંત સુધીના ઇતિહાસો છે તે મુઘલાઈમાં જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા છે, એટલે સલ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ તરીકે વધારે કામના છે, આ ગ્રંથોના લેખકોને ગુજરાતના સુલતાનોની શરમ આડે એવું હતું નહિ, છતાં પોતાના આશ્રયદાતાઓને માટે પક્ષપાત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે. એમાં અકબરના સમયના અમીર અબુ તુરાબ વલીનો (૯) તારીખે ગુજરાત નામનો નાનો ગ્રંથ છે એ સલ્તનતના અંત સમયની કેટલીક હકીકત આપે છે અને એ બહુ મહત્ત્વનો નથી. જહાંગીરના સમયમાં લખાયેલા બે ઇતિહાસ (૧૦) મિરાતે સિકંદરી અને (૧૧) હાજી દબીરનો ઝફરુલવાલીહ બ મુજફ્ફર વ આલીહ નામનો અરબીમાં લખાયેલો ઇતિહાસ ખાસ મહત્ત્વના છે અને ઇતિહાસ તરીકે એ ગ્રંથોનું મૂલ્યાંકન નોંધપાત્ર છે, એટલે એમનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર છે. એ પછી મુઘલાઈના અંત પછી મિરાતે અહમદી એ હિંદના બધા મુસલમાન સમયના ઇતિહાસોમાં અનોખી ભાત પાડતો ગુજરાતનો ઇતિહાસ છે એનું પણ આ પ્રસંગે ભેગાભેગી વર્ણન કરીશું. અને સમસ્ત હિંદના ઇતિહાસોમાં બીજા પ્રાંતો સાથે જેમાં ગુજરાત સલ્તનતનું વર્ણન કર્યું હોય એવા ઇતિહાસો પણ સિકંદરી અને અરબી ઇતિહાસની પેઠે જહાંગીરના સમયમાં જ લખાયેલા છે તે ટૂંકામાં જોઈશું. જહાંગીરનો સમય ઇતિહાસલેખન માટે કાંઈક વધારે વેગવાળો હતો એમ સમજાય છે.

મિરાતે સિકંદરી અને મિરાતે અહમદી એ બન્નેની ખાસ વિશેષતા એ છે કે એમના લેખકો ગુજરાતી મુસલમાન છે અને દેશની ખાસિયતો તથા પરિસ્થિતિથી જાણીતા છે. ધર્મે ગુજરાતની સામાન્ય પ્રજાના મોટા ભાગથી ભિન્ન હોવા છતાં એ બન્નેમાં ગુજરાતી તરીકેનું અભિમાન વ્યક્ત થઈ આવે છે અને એમના જમાનાના સાહિત્યના રંગે રંગાયેલા છતાં પ્રો. હોડીવાલા કહે છે એવા મુસ્લિમ તવારીખોના સામાન્ય દોષો એમનામાં પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા છે. એમાં મુખ્ય કારણ રાજ્યકર્તાની શેહમાં તણાઈને લખવાનું એમને માટે શક્ય નહોતું એ પણ હોય.

મિરાતે સિકંદરી

મિરાતે સિકંદરીનો કર્તા તો પોતે જ સ્પષ્ટ લખે છે[11] કે એના

૧૧. 'સિકંદરીની હજરત છ કે જેનો વધારે નકલો મળેલી છે. કેટલામાં કાંઈ ફેરફાર જણાઈ આવે છે. લેખકે એ પ્રસ્તાવનામાં ઇતિહાસકારની આલેખપદ્ધતિનો

સમયમાં જે જે બાદશાહોના નામની તવારીખો મળે છે, "તે દરેક લખ-નારને ઈનામની આશાએ પોતાના વખતના સુલતાનની ખાતર કરવી પડી છે. આ કારણને લીધે ઉપર લખેલા ઇતિહાસોમાં તમામ હકીકતોનો સમાવેશ થયેલો નથી. એટલે કે તેમાં તેઓના વખાણના કાર્ય સિવાય બીજું કાંઈ દર્શાવેલું નથી. દુનિયામાં આદમીમાં નેકી અને બદી સમાયેલી છે. વિદ્વાનો કહે છે તેમ ગુલાબની ડાળીમાં કાંટા ને ફૂલ બન્ને રહેલાં છે. તેમ મનુષ્યમાં પણ થોડા સારા અને થોડા ખરાબ ગુણ હોય છે જ. આ રીતે જ્યારે પયગંબર અને ઓલિયા પુરુષો કે જે નિર્દોષ હોય છે તે સિવાય કોઈ દૂષણ વિનાનું હોતું નથી, ત્યારે ગૂજરાતના સુલતાનોના ઇતિહાસમાં તેનાં સારાં કૃત્યોનું જ વર્ણન કરવું અને તેમને દૂષણ લાગે તેવાં કૃત્યો ગુપ્ત રાખવાં એ ઠીક નથી." આમ કહી લેખક એ સુલતાનોનો થોડો બચાવ કરતાં કહે છે કે એમના કૃત્યોની બારીક તપાસ કરતાં સારાં કૃત્યો વધારે અને ખરાબ કૃત્યો ઓછાં માલૂમ પડ્યાં છે. આમાં ઇતિહાસ (જૂના)માંથી જે મળી આવ્યું તે ઉપરાંત વિશ્વાસલાયક માણસો પાસેથી પણ એમનાં સારાં નરસાં કામો માટે જે સાંભળ્યું તે બધું ભેગું કરીને પોતાનો આ ઇતિહાસ લખ્યો છે એમ લેખક કહે છે. છેવટે 'મિરાત' એટલે 'દર્પણ' નામ રાખવાં માટે લેખક કહે છે કે "જેમ આરસીની અંદર બરોબર પ્રતિમા જોવામાં આવે છે તેમ આશા રાખવામાં આવે છે કે સિકંદરના બનાવેલા આ આરસામાં સુલતાનોના કૃત્યોની પ્રતિમા જોઈએ તેવી માલમ પડશે. સાફ દિલનો ઊંચા કુળનો માણસ સામાના મોં પર સાચું કહે છે. આયનો દૂષણ દેખાડવામાં એમ નથી જોતો કે સામો સિકંદર (એલેકઝાંડર) છે." આટલું લખી પોતાને આ ઇતિહાસલેખનમાં પડેલી મુશ્કેલીઓ ગણાવતાં પોતાના ગ્રંથને નાનામોટા, હલકા ભારે, મોતી તેમજ છીપના મણકાવાળી માળા ગણીને ભૂલ દરગુજર કરવા વિદ્વાનોને સંબોધે છે.

સિકંદરીનો લેખક ઇતિહાસકારની જોખમદારી સમજે છે

આ અવતરણ ઉપરથી સમજાશે કે મિરાતે સિકંદરીનો લેખક

હસ્તલેખ કર્યો છે તે ફક્ત લતફુલ્લાના તરજૂમામાં નોંધ્યો નથી. સર ફ્લાઈ બેલી એનો હસ્તલેખ કરે છે, પણ વિગત આપી નથી. આ વિગત ગુ. વ. સો. એ પ્રસિદ્ધ કરેલા ગુજરાતી ભાષાંતરમાં આપેલી છે, એટલે આત્મારામ દીવાનજીએ જોયેલી નકલમાં એ મળે છે. સર ફ્લાઈ બેલી પોતે છ નકલોનો હસ્તલેખ કરે છે. નકલનવીસોએ પણ ફેરફાર કર્યાનું દેખાય છે. સિકંદરીના લેખકનું આ કથન સારા ઇતિહાસલેખકને શોભે એવું છે.

પોતાના કાર્યની જોખમદારી સમજે છે અને ઇતિહાસલેખનના કાર્ય માટે જાગતો છે. સિકંદરીમાં સુલતાનો અને એના અમીરોનાં અને લડાઈઓનાં વર્ણનો અવશ્ય છે, છતાં પણ સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે એમાંથી સામગ્રી મળી રહે છે રાજાઓનું વર્ણન કરવું એ તો એ જમાનાની દૃઢ રીતે રૂઢ થઈ ગયેલી ટેવ હતી. એ ટેવ એકલા મુસલમાન લેખકોની હતી એમ માની લેવું તે યોગ્ય નથી; બીજી કોમોનાં એ જાતનાં લખાણો પણ મળી આવે છે. મિરાતનો લેખક કુરાનેશરીફનું વાક્ય ટાંકીને કહે છે કે "ખુદાની, પયગંબરની, અને "તમારામાંથી જ" હુકમ કરનાર એટલે રાજા હોય તેની તાબેદારી કરો." એટલે રાજાનું મહત્ત્વ કેટલું હોય તે સમજાય એવું છે. એવું બીજા ધર્મ પાળનારાઓમાં પણ એ જમાનામાં હતું જ. હિંદુ પ્રશસ્તિઓ અને કાવ્યોમાં રાજાઓનાં વખાણથી એ સમજાશે યુરોપમાં મધ્યયુગમાં "રાજાના ઈશ્વરી હક" "Divine rights of King"ની રૂઢ ભાવના ક્યાં અજાણી હતી? રાજા ઈશ્વરનો અંશ છે એ આપણી ભાવના પણ ક્યાં અજાણી છે? એટલે આજના ઇતિહાસલેખનના સિદ્ધાંતો પ્રચારમાં આવ્યા પહેલાં રાજાઓનાં વર્ણનોને ઇતિહાસમાં ગણવામાં આવતાં હતાં; લોકસ્થિતિનું વર્ણન એ જ ખરો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ એ ભાવના ખાસ હતી નહિ. એ ભાવના આધુનિક છે. એટલે જૂના ઇતિહાસોને એ પારાશીશીથી તપાસવા એ ખરું છે, પણ એમનું મૂલ્યાંકન કરવામાં એ જમાનો પણ જોવો જોઈએ.

સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ સિકંદરીનું મહત્ત્વ

આ દૃષ્ટિએ મિરાતે સિકંદરી અને અહમદી તથા ઝફરુલવાલીહનાં ઇતિહાસગ્રંથોમાં બીજાના પ્રમાણમાં વધારે શુદ્ધ ઇતિહાસ મળી આવશે. એ ગ્રંથોમાં લોકસ્થિતિ અને ખાસ કરીને હિંદુઓની સ્થિતિનું સ્પષ્ટ શબ્દોમાં વર્ણન નથી મળતું એ ખરું છે, છતાં પણ એકંદર ખ્યાલ આવે એવું મળી રહે છે. મિરાતે સિકંદરીમાં સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ લોકસ્થિતિ અને રિવાજોની સારી વિગતો પણ મળી રહે છે. લેખકે ગુજરાતના વિશ્વાસપાત્ર લોકો પાસેથી સાંભળ્યું છે એમ કહી કેટલીક વિગતો લખી છે. કેટલાક બનાવોની જૂના ઇતિહાસોની નોંધ ઉપરાંત એ પ્રમાણે લખી "ખરું ખોટું પરવરદિગાર જાણે" એમ કહી તુલના વાંચનારા ઉપર છોડી દીધી છે. સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ ગુજરાતની એ સમયની પરિસ્થિતિનો નિર્દેશ પધારવાને લખાણ તેમજ નોંધયાં કરેલો હોવાથી મિરાતના ગુણદોષની

વિગતમાં અહીં નહિ ઊતરીએ. લેખક બુખારી સૈયદોનો શ્રદ્ધાળુ ભક્ત હોવાથી એમનાં ખૂબ વખાણ કરે છે એ ખરું છે, પણ સુલતાનના દુર્ગુણો, એમની ટેવો અને નશાનાં વર્ણન એવી સ્પષ્ટ ભાષામાં કર્યાં છે કે લેખક ઉપર ખુશામતનો આક્ષેપ થઈ શકે તેમ નથી; અને પ્રો. ઠાકોરે મુસલમાન તવારીખ લેખનનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં મિરાતે સિકંદરીનો મોટો ભાગ નથી આવતો એમ અહીં નોંધવાની જરૂર છે. લેખકે જે વિચારો ઇતિહાસલેખન માટે જણાવ્યા છે તે ઉપર નોંધ્યા છે. એવી ભાવનાવાળો લેખક ખુશામત કરે એમ કહેતાં પહેલાં વિચાર કરવો પડે. લેખક ચુસ્ત મુસલમાન છે એવું કોઈ કોઈ જગ્યાએ દેખાય છે.[૧૨] પરંતુ પ્રો. ઠાકોર કહે છે એવો આરોપ આ લેખક ઉપર કરતાં પહેલાં નીચેની વાત ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે.

મિરાતે સિકંદરીના લેખકે મુસલમાન ઓલિયાઓનાં વર્ણનો તથા સારાં બોધવાક્યો વગેરેનો "નિકાતુલ આરીફીન" નામે એક ગ્રંથ લખ્યો છે એમાં હિંદની ભાષાઓમાં પણ એમને બંધ બેસે અને ઉત્તમ જણાય એવાં વર્ણનના તરજૂમા પણ કર્યા છે. હિંદુઓની ભાવનાનો એક નોંધપાત્ર ઉલ્લેખ પણ એમાં જોવામાં આવ્યો છે હિંદુઓના ઇતિહાસમાં રામ માટે લખ્યું છે એમ કહી ભગવાન રામચંદ્ર માટે રાવણ અને કુંભકર્ણનો સંવાદ લેખકે નોંધ્યો છે. સીતાજી અશોકવાડીમાં નજરકેદમાં છે કુંભકર્ણ રાવણને કહે છે કે તમે આવા બળવાન છો તો સીતાને બળથી કેમ વશ કરતા નથી એના જવાબમાં રાવણ કહે છે કે "સીતાજીના પ્રતિવ્રતની જ્વાળાનો મને ડર લાગે છે. એટલે એ કદી હા પાડે નહિ." આના જવાબમાં કુંભકર્ણ કહે છે કે "તમે તો મોટા માયાવી છો. તમે રામનું સ્વરૂપ લઈને સીતાની સંમતિ મેળવી શકો છો." આના ઉત્તરમાં રાવણ કહે છે કે "એમ કરવામાં મોટી મુશ્કેલી એ છે કે જ્યારે હું રામનું સ્વરૂપ ધારણ કરું, છું ત્યારે મારામાંથી પાપબુદ્ધિ જતી રહે છે." આજથી સાડા ત્રણસો વર્ષ પહેલાંના મુસલમાન લેખકમાં ભગવાન રામચંદ્ર માટેની હિંદુઓની ભાવનાની કેવી અસર છે! મુસ્લિમ ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી પવિત્ર વાતો લખવામાં લેખક હિંદુઓની પવિત્ર વાતની નોંધ લેતાં ભૂલ્યો નથી. પ્રો. ઠાકોર કહે છે કે આજના એક સમજુ વિદ્વાન અને રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાન ભાઈએ

૧૨. [illegible] કૉલેજના ફારસીના પ્રોફેસર શ્રી. ઝેડ. એ. દેસાઈએ મિરાતે સિકંદરી ઉપર એક અભ્યાસપૂર્ણ લેખ લખ્યો છે તે નોંધપાત્ર છે.

અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને ચારિત્ર્ય વૃદ્ધિ માટે હિંદુઓના રામાયણ મહાભારત જેવા પવિત્ર ગ્રંથો વાંચવાની ભલામણ કરી હતી. જેવું ઘણા મુસલમાન લેખકોનું દૃષ્ટિબિંદુ નથી, પરંતુ મધ્યયુગના આ મુસ્લિમ લેખકની ભાવનાને પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેવો દોષ લગાડી શકાશે? ગુજરાતને લગતા મુસલમાન ઇતિહાસોના મૂલ્યાંકનમાં આ દૃષ્ટિથી જોવાની ખાસ જરૂર છે.[૧૩]

હાજી દબીરનો અરબી ઇતિહાસ

હાજી દબીરનો ગુજરાતનો અરબી ઇતિહાસ ઝફરૂલવાલીહ બ મુઝફ્ફર વ આલીહ લગભગ સિકંદરીનો સમકાલીન ઇતિહાસ છે અને એમાં પણ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસમાં કામ આવે એવી ઘણી હકીકતો મળી આવે છે. એનો લેખક પણ પ્રો. ઠાકોર ગણાવે છે એવા દોષોથી ઘણે અંશે મુક્ત છે. એમાં સુલતાન બહાદુરશાહના અવસાન સુધીનું વર્ણન બીજા ગ્રંથો ઉપરાંત હુસમખાનની તારીખે બહાદુરશાહી ઉપરથી લખ્યાનું લેખક કબૂલ કરે છે. એ પોતાનો ઇતિહાસ એ પછીનું વર્ણન પૂરું કરે છે એમ લખીને ગુજરાત સલ્તનત ઉપરાંત હિંદનો ઇતિહાસ બીજા ભાગમાં આપવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ લેખક ગુજરાતના સુલતાનોની પડતીના સમયમાં અમીરોનું જોર વધતું જાય છે ત્યારે હબસી ઉમરાવોની નોકરીમાં રહીને ચડેલો હોવાથી સલ્તનતના પાછલા ભાગનું વર્ણન બહુ ઝીણવટથી આપે છે, અને ગુજરાતના મુસલમાન અમીરોની વિગતો એના જેવી બીજા કોઈએ આપી નથી. ગુજરાતનાં સ્થળોનાં એ સમયનાં નામ અને બીજી ઘણી ઉપયોગી વિગતો પણ એ ગ્રંથમાં આપેલી છે, પરંતુ કમનસીબે આવા ઉપયોગી ગ્રંથનું ભાષાંતર હજી થયું નથી. એટલે એને માટે લખવાનો લાભ અહીં લઈ શકાતો નથી.[૧૪]

૧૩. પ્રો. ઠાકોરના ઉપર્યુક્ત ભાષણ ઉપરની નોંધ નં. ૧૧. લખે છે કે સુરતના સિવિલિયન અબ્દુલ્લાભાઈ યુસુફઅલીએ અલીગઢ યુનિવર્સિટીમાં વિદ્યાર્થીઓને બોધરૂપે કહેલું કે ' ઇસ્લામ વિશે તો તમે બધું જાણશો જ, પણ રામાયણ મહાભારત એટલી જ નિષ્ઠાથી જાણવાની મારી ભલામણ છે. એમાં રામચંદ્ર, સીતા, યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી, ભીષ્મ અને કુંતીનાં જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિરૂપેલાં છે તેનો જોટો આખી દુનિયાના સાહિત્યમાં પણ ભાગ્યેજ મળી આવે."

૧૪. સર ડેનિસન રોસે ત્રણ વિભાગમાં મૂળ ગ્રંથ સંપાદન કરી એમાં અભ્યાસપૂર્ણ ભૂમિકા, ઉપોદ્ઘાત, અને ખૂબ વિગતવાર અનુક્રમણિકા આપેલાં છે.

અલી મુહમ્મદખાનની મિરાતે અહમદી

મિરાતે અહમદી મુઘલાઈના અંત પછી મરાઠા સમયમાં લખાયેલી છે, પણ ઉપર જણાવ્યા એ ગ્રંથોમાંથી ટૂંકામાં ગૂજરાતનો સળંગ ઇતિહાસ એના લેખકે આપ્યો છે. આ ગ્રંથનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે એક સ્વતંત્ર પ્રકરણની જરૂર પડે, એટલે અહીં માત્ર એની અગત્યની ટૂંકી નોંધ જ લઈશું. હિંદુસ્તાનના મુસ્લિમ સમયના, મુસલમાન તથા હિંદુઓને હાથે લખાયેલા ઇતિહાસોમાં અહમદી એક અગત્યનો અને અનોખો ગ્રંથ છે. કોઈ પણ પ્રાંત માટે તો એવો ગ્રંથ જોવામાં આવ્યો નથી લેખક પોતે બાદશાહી દીવાન હતો. રાજ્યનાં દફતરો અને ચોપડા એના હાથમાં હતાં બાહોશ કાયસ્થ લેખક–કારભારીનો એને સાથ હતો. મરાઠા સમયમાં લખાયેલો હોવાથી એને કોઈ સત્તાની શરમ અડે તેમ નહોતું, એટલે મુઘલાઈના સૂબાઓનાં વર્ણન તો એણે ઝીણવટથી આપ્યાં છે, પણ એ સમયની દેશની આવકજાવક અને આર્થિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવે એવી બધી વિગત દફતરોમાંથી ભેગી કરીને આપી છે પોતે મોટા હોદ્દા ઉપર હોવાથી બાદશાહી ફરમાનો એના હાથમાં આવેલાં હોઈ એમાંથી પણ ઉપયોગી હોય તેનો એણે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ધર્મચુસ્ત મુસલમાન લેખકોમાં જે રાગદ્વેષ ઘણીવાર જણાઈ આવે છે તેનાથી એ મુક્ત હોય એમ જણાય છે. એણે હિંદુ રીતરિવાજો, ધર્મસ્થળો, વગેરેનું પણ યથાર્થ વર્ણન કર્યું છે એના ગ્રંથને કોઈ અબુલફઝલના આઈને અકબરી ગ્રંથ સાથે સરખાવે છે. આંકડા સાથેના વર્ણન માટે આ સરખામણી બરોબર છે, પરંતુ અબુલ-ફઝલ અકબર બાદશાહ માટે જે ખુશામત ગણાય એવાં વર્ણનો આપે છે એવું અહમદીના લેખકમાં જણાતું નથી. ગૂજરાત માટે તો એનો ગ્રંથ અપૂર્વ કહી શકાય તેવો છે, કારણ કે રાજા ટોડરમલે ગૂજરાત સલ્તનતના જિલ્લાઓની પુનર્વ્યવસ્થા કરી કેટલાક જિલ્લાને પાડોશના પ્રાંતમાં ભેળવી દીધા ત્યારે એની વિગત અને આવક જેમ આઈનમાં નોંધી છે એવી અહમદીના લેખકે પણ નોંધી છે એમાં ફેર દેખાય છે બન્ને ગ્રંથ લખાયા તેની વચ્ચે આશરે દોઢસો વર્ષનો ગાળો છે, એટલે જે આંકડા આઈનમાં આપ્યા છે તે ટોડરમલની પહેલી નોંધ વખતે નોંધાયેલા અને ચોપડા શોભાવવા પૂરતા જ ગણી શકાય, જ્યારે અહમદીકારના આંકડા એ પછીના એટલે કે વાસ્તવિક ગણી શકાય આ કહેવામાં હેતુ એ છે કે શિરોહી ડુંગરપુર, બાંસવાડા વગેરે ગૂજરાતના સરહદી જિલ્લાઓ ટોડરમલે નોંધ્યા પછી પણ ગૂજરાતના ચોપડે હોય એમ માની શકાય. એથી જ અબુલફઝલ અને

અહમદીકારના આંકડામાં ફેર છે એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી.[૧૫]

આ મૂલ્યાંકનમાં આટલાં અવતરણો લીધાં ત્યારે મિરાતે અહમદી એક અદ્વિતીય ગ્રંથ છે એવો મુસલમાન ઇતિહાસના આધારભૂત ગણાતા આપણા મહાવિદ્વાન સર જદુનાથ સરકારનો અભિપ્રાય મહત્ત્વનો હોવાથી એમનું અવતરણ પણ નોંધીએ, અને આઈને અકબરી તથા દસ્તુરૂલ અમલની સાથે એમણે અહમદીની કરેલી સરખામણી પણ જોઈએ.

મિરાતે અહમદી માટે સર જદુનાથ સરકારનો મત

અબુલફઝલની આઈને અકબરી માટે ઉપર જોયું તેમ સર જદુનાથ પણ લખે છે કે એમાં વહીવટ માટેનું આદર્શ આપેલું છે, વહીવટનું વાસ્તવિક રૂપ નથી આપ્યું. એની શૈલી અલંકારોમાં એટલી બધી દટાઈ ગઈ છે કે એમાં જે હકીકત કહેવા માગે છે એ ગોળગોળ રીતે જ સમજાય, એથી એનું લખાણ ખાસ કામમાં આવે એવું નથી. સર જદુનાથ એમાં આપેલા આંકડાનો વાંધો કાઢતા નથી, પરંતુ ગૂજરાતની દૃષ્ટિએ મને તો એના આંકડા પણ એવા જ લાગે છે. કદાચ દિલ્હીની આસપાસના મુલકના આંકડા ખરા હશે, પણ સર જદુનાથ ખરું કહે છે કે "We oppressed by a sense of the vagueness and unreality of the picture as we go through the descriptive parts of the Ain." સર જદુનાથ એ પછી W. Crooke નો આઈન માટેના અભિપ્રાયનો ઉતારો ટાંકે છે. એમાં વર્ણન માટે એમના મતને ટેકો મળે છે, પરંતુ આંકડા માટે મેં ઉપર કહ્યો એ મતને ટેકો મળે છે, અને મિ. ક્રુકનું એ લખાણ સર જદુનાથના મતની વિરુદ્ધ લાગે છે. એ કહે છે કે "What trust is to be placed in figures of the Ain-i-Akbari it is difficult to say. In respect to the revenue record-d in the Iin-i-Ikbari it may be questioned whether it vas not an ideal assessment, and whether it was ever collected for the state." એ પછી દસ્તુરૂલ અમલની પોથીઓનું વર્ણન કરી મિરાતે અહમદી માટે સર જદુનાથ આ પ્રમાણે લખે છે :—

---

૧૫. ટોડરમલે માપણી કરી જે આંકડા કાઢ્યા તે અબુલફઝલે નોંધ્યા લાગે છે. પણ વખત જતાં શું જમા થયું તે જુદું જ બતાવી આપે છે. અહમદી ચોપડામાંથી ખરા આકડા આપે છે ગુજરાત માટે અહમદીના આકડા વધારે ખરા અને વધારે મહત્ત્વના છે.

"Happily, in some respects we can correct and supplement the Dastur from a later work, which is unique of its kind in Indo-Persian literature I mean the Mirat-i-Ahmadi, the History of Gujarat written in 1748 by Ali Muhammad Khan, the Diwan of the Province" એ પછી ફરમાનોની નકલો વગેરે ઉપરથી સત્ય હકીકત એમાં આપી છે તે આધારભૂત છે એમ કહીને છેવટે લખે છે કે A *comparison* with the versions of a few of these farmans given in *other works proves the honesty and industry of Ali* Muhammad Khan [૧૬]

આ પ્રમાણે ગૂજરાતના ઇતિહાસ-સાધનો માત્ર રાજાઓની ખુશામત નથી પણ ઉપરના ત્રણ ગ્રંથો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ પણ આપે છે મિરાતે અહમદી તો, સર જદુનાથ કહે છે તેમ, હિંદના ફારસી ઇતિહાસગ્રંથો અને સાહિત્યમાં ઊંચું અને અનોખું સ્થાન લઈ શકે તેમ છે પ્રો ઠાકોરની કડક ટીકા સિકંદરી, ઝફરૂલવાલીહ, અને અહમદીને તો ઘણે અંશે લગાડી શકાય એમ નથી એ ત્રણમાં જે ગ્રંથ વધારે જૂનો છે તેમાં એ જમાનાની શૈલીની અને વાતાવરણની અસર જણાય એ સ્વાભાવિક છે પોર્ચુગીઝ લોકોએ એ સમયમાં જે ઇતિહાસ સામગ્રી આપી છે તેની સાથે સરખામણી કરવાથી સત્ય સમજાય તેવું છે

ગૂજરાતને લગતા સામાન્ય ઉલ્લેખો તો ઘણા ફારસી-અરબી ગ્રંથોમાં છે એની વિગતની અહીં જરૂર નથી ઇલિયટ અને ડાઉસને જે જે ફારસી ગ્રંથોના સાર, આપ્યા છે એમાંથી એવા ઉલ્લેખો મળે તેમ છે સંશોધન થાય તો બીજું પણ ઘણું જડે તેમ છે દીવાન રણછોડજીની તારીખે સોરઠ આધુનિક ગણાય, એના વર્ણનમાં અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી,

હિંદના સળંગ ઇતિહાસો અને તબકાતે અકબરી

હવે હિંદના બધા પ્રાંતોના જે ઇતિહાસો ફારસી ભાષામાં લખાયા છે તેમાં કેટલાકમાં ગૂજરાત સલ્તનતના સળંગ ઇતિહાસ મળે છે એમાં મુખ્ય

૧૬ સર જદુનાથ સરકારે Moghal Administration ગ્રંથમાં પ્રકરણ ૧૪ માં આનું વર્ણન કર્યું છે એમાં પૃ ૨૬૧ માં અહમદી માટે લખ્યું છે ૨૫૭ ૫૮ માં ટાંકેલું ફરમાન આકાર બખતનો મત સર જદુનાથ કરતાં આપણાં અહીં લખેલા મતનું સમર્થન કરે છે

(૧) તબકાતે અકબરી, (૨) તારીખે ફિરિસ્તા (૩) અને તારીખે અલફી છે. એમાં ફિરિસ્તામાં વિગત લંબાણથી આપેલી છે, અને આપણા આ સમયના ઇતિહાસ માટે ઘણા લેખકો એનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. પરંતુ એ ગ્રંથ પણ સિકંદરી અને હાજી દબીરના અરબી ઇતિહાસનો સમકાલીન છે. સામગ્રી ભેગી કરી વિવેકથી મૂકવામાં પહેલા એ ગ્રંથ જેટલી સિદ્ધિ એનો લેખક મેળવી શક્યો નથી અને માત્ર વિગત ભરીને લંબાણ કર્યું છે. લેખક ગુજરાતનો અજાણ્યો છે એ બીજી મુશ્કેલી એને નડી છે, એટલે માત્ર એના સમયના મુસલમાન આધારગ્રંથો ઉપર જ એને આધાર રાખવો પડ્યો છે. સિકંદરીનો લેખક પોતે ગુજરાતી છે અને હાજી દબીર મક્કામાં જન્મેલો છતાં એનો બાપ પાટણનો હતો તથા એણે જિંદગીનાં ઘણાં વર્ષ ગુજરાતમાં કાઢ્યાં હતાં એટલે એ બે ગ્રંથોની મહત્તા સૌથી વધારે છે. હિંદના સળંગ ઇતિહાસમાં સૌથી મહત્ત્વનું સ્થાન તબકાતે અકબરીનું છે. એનો કર્તા ખ્વાજા નિઝામુદ્દીન અહમદ અકબરના સમયમાં ગુજરાત પ્રાંતના સૂબાનો બક્ષી હતો. મુઘલ અમલમાં બક્ષીની જગ્યાનું મહત્ત્વ ઘણું હતું. બક્ષીગીરી કરવાને લીધે એનામાં બનાવોની નોંધ કરવાની પદ્ધતિ ઇતિહાસકારને શોભે એવી આવી હતી. ઘણા બનાવોની નોંધ એણે રાગદ્વેષ વગર લીધેલી છે. એણે પોતે છેલ્લા સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજાની અકબર સામેની લાંબી લડાઈઓમાં ભાગ લીધેલો છે. ગુજરાતમાં એ ખૂબ ફરેલો છે અને સૌરાષ્ટ્રથી પણ અજાણ્યો નથી; એટલે હિંદના બધા પ્રાંતોના ઇતિહાસ સાથે મુઘલાઈનો ઇતિહાસ આપતા ગ્રંથોમાં મને તબકાતે અકબરીનું મહત્ત્વ વધારે લાગે છે. એ વિદ્વાન પણ હતો. અકબરના સમયના બદૌની જેવા ઇતિહાસલેખક તબકાતના લેખકનું મહત્ત્વ પિછાનેલું છે. આમ છતાં પણ બદૌનીનો હિંદુઓ તરફનો તિરસ્કાર એની મનતુખબુ-ત્તવારીખમાં જેમ પાને પાને દેખાવ છે એવું કાંઈ તબકાતમાં દેખાતું નથી. તબકાતના અકબર બાદશાહને લગતા ભાગનો તરજૂમો ઇલિયટના ગ્રંથમાં થયેલો છે પરંતુ એ આખાયે ગ્રંથનો ઉત્તમ તરજૂમો શ્રી. બ્રિજેન્દ્રનાથ દેએ વિસ્તૃત નોંધ સાથે કર્યો છે અને પ્રો બેનીપ્રસાદ જેવા વિદ્વાને એમાં સહાય કરી છે એટલે એ ઉત્તમ ગણી શકાય. નોંધમાં શ્રી. દેએ ગુજરાતનાં સ્થળો વગેરેને લગતી કેટલીક ભૂલો કરી છે તે તો પરપ્રાંતીને માટે સ્વાભાવિક ગણાય એવી છે.

ઉપર જોયું તેમ ગુજરાતને લગતા ઉલ્લેખો ઘણા ફારસી અરબી ગ્રંથમાં છે. અહીં જે મુખ્ય ગ્રંથો છે તેની જ નોંધ લીધી છે અને

ગૂજરાત સલ્તનત તથા મુઘલાઈના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ માટે મહત્ત્વના ગણી શકાય એવા ગ્રંથોની જ ચર્ચા કરી છે. એ ઉપરથી એટલું સમજાશે કે અમે તે સત્તા કે સમયનો ઇતિહાસ એ સમયના વાતાવરણથી રંગાયેલો તો હોવાનો જ; પરંતુ મુસલમાન સમયના ગૂજરાતને લગતા ઇતિહાસ પ્રમાણમાં ઇતિહાસ નામને લાયક કહી શકાય એવા છે, અને હિંદભરના એ જાતના સાહિત્યમાં વધારે મહત્ત્વના અને અજોડ કહેવાય એવા છે. એનાં કારણોની બીજી ચર્ચા સામાજિક પ્રકરણોમાં થશે. પ્રો. ઠાકોર કહે છે તેમ મુસલમાન સત્તા એક મોટી લશ્કરી છાવણી જેવી હતી. થોડે ઘણે અંશે શરૂઆતથી મુઘલાઈના અંત સુધી એમાં મોટો ફેર પડ્યો નથી, છતાં પ્રાંતે પ્રાંતે કાંઈક ફેર દેખાય છે ગૂજરાતમાં રાજસત્તાની સાથે બીજાં એવાં બળો હતાં કે જેની સામે રાજસત્તાને નરમ થવું જ પડે એ ચર્ચા પણ યથાસ્થાને કરીશું.

પરિશિષ્ટ આ

અમદાવાદની સ્થાપનાની કુંડળી

અમદાવાદની સ્થાપના સમયે આકાશના ગ્રહોની સ્થિતિ કેવી હતી અને ફલજ્યોતિષ પ્રમાણે એનો ફલાદેશ કેવો હોય એ માટે કેટલાક જોશીઓએ લખેલું છે. અમદાવાદના ઇતિહાસગ્રંથમાં મેં પણ એ બાબત એક પરિશિષ્ટમાં ચર્ચા કરી છે. એ પછી એમાં વધારે સંશોધન થયું છે અને ચાલુ કુંડળીઓમાં પણ ફેર દેખાયો છે. એની વિગતવાર ચર્ચા કરી ફલજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા બનાવો સરખાવીને લખતાં ઘણું જ લંબાણ થાય તેમ છે, અને આ ઇતિહાસને લગતા ગ્રંથમાં એવી વિસ્તૃત ચર્ચાને સ્થાન ન જ હોય. તવારીખમાં ખાસ કરીને મિરાતે અહમદીમાં આ વિષયને સ્થાન આપ્યું છે, એટલે આજથી બસો વર્ષ પહેલાં આ શહેરની કુંડળી પ્રચારમાં હતી એટલું માનવું પડે. આ કારણથી અહીં એની ટૂંકામાં ચર્ચા કરવાની જરૂર છે.

સ્થાપનાનાં વર્ષ અને સમયના મતભેદ

અમદાવાદની સ્થાપનાના વર્ષ માટે જ તવારીખગ્રંથોમાં મતભેદ છે. સર્વથી પ્રાચીન ગણી શકાય એવી નોંધ તારીખે અહમદશાહીના ઇતિહાસકાર-હુલ્વી શીરાઝીએ લીધી છે–એ ઉપરથી બીજા તવારીખકારોએ લીધી છે. આજે જે તવારીખો ઉપલબ્ધ છે એ બધી ગૂજરાત સલ્તનતના અંતભાગમાં અને મુઘલાઈની શરૂઆતમાં લખાયેલી છે, એટલે અમદાવાદની સ્થાપના પછી આશરે બસો વર્ષે લખાયેલી છે. એમાં અબ્જદ પદ્ધતિ પ્રમાણે, જુદા જુદા શબ્દો ઉપરથી સ્થાપનાનું વર્ષ ઉપજાવતાં ખૂબ ગોટાળો થયો છે અને તવારીખો એકમત થઈ શકી નથી. તારીખે અહમદશાહીએ તો હિજરી ૮૧૩ નો જિલકાદ મહિનો સ્પષ્ટ રીતે આપેલો છે. એટલે બીજી તવારીખોએ આ ઉપરાંત જે વર્ષો લખ્યાં છે તે ઉપરથી એમના સમયમાં પણ વર્ષ માટે મતભેદ હશે, અગર તો ખાતમુહૂર્ત, વાસ્તુમુહૂર્ત વગેરેના અંતરને લીધે વર્ષ જુદા આવતાં હશે તે કહેવું આજે મુશ્કેલ છે અહમદશાહે પાટણથી આવી અમદાવાદ વસાવ્યું એ સમયનું વર્ણન અને અહમદશાહીએ આપેલી હિ. સ. ૮૧૩ નું વર્ષ વગેરે વિગતોનો વિચાર કરતાં હિજરી ૮૧૩ ના જિલકાદ માસની ત્રીજી તારીખે અમદાવાદની સ્થાપના થઈ એમાં હવે શંકા કરવા જેવું નથી. હિંદુ આધાર તરીકે શત્રુંજય-

કુંડળીઓ ઉપરથી બંધ બેસાડેલા ભૂતકાલના બનાવો અને ભવિષ્યકથનોની[4] પણ એ જ દશા થઈ છે ફલજ્યોતિષશાસ્ત્રનો જે ઇતિહાસ મળે છે તે જોતાં એની મૂળ રચના અબાધિત અનુભવ incontradicted experience ઉપરથી થઈ હોય એમ જણાય છે, એટલે એ અનુભવ જ્યાં અને જ્યારે બાધિત થાય ત્યાં કથન ખોટું પડવાનો સંભવ છે. આપણા પ્રાચીન મતના મહાન જ્યોતિષાચાર્ય વરાહમિહિર[5] એ માટે જન્મ સમયના ગ્રહોની સ્થિતિ (કુંડળી)ને પૂર્વજન્મના કર્મનો નકશો કહી એ કુંડળી ઉપરથી જોવાતા ભવિષ્યને વ્યંજના–Indication કહે છે તે તદ્દન ખરું લાગે છે. અને જેટલે અંશે ફલજ્યોતિષ ખરું દેખાતું હોય તેટલે અંશે એ વ્યંજના–indication માત્ર જ છે એમ માનવાને વાંધો નથી. આ વિષય ખૂબ ચર્ચાવાળો હોવાથી અહીં વધારે વિસ્તારને સ્થાન નથી. પરંતુ માણસના જન્મને માટે જો આ મત હોય તો સ્થળ કે શહેરના જન્મને માટે શું માનવું ? એમાં સ્થળનો જન્મ કુદરતને બદલે માણસના પોતાના હાથની વાત છે એ મહત્ત્વની બિના છે.

ફલજ્યોતિષમાં ભવિષ્યકથન

ભવિષ્યકથન માટે ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં દશાઓની ભિન્ન ભિન્ન રીતો છે તેમજ ગોચરની રીત પણ છે. પશ્ચિમના જ્યોતિષમાં નવા જડેલા હર્ષલ આદિ ગ્રહોને મેળવીને દૃષ્ટિના યોગથી ગોચર પ્રમાણે જોવાય છે. એમાં કેટલાક સાયન ગણતરી ગ્રહણ કરે છે. આપણા પ્રાચીન મતમાં ઘણાં નવા ગ્રહોને લેતા નથી. ઘણાં ભિન્ન મતોમાં પારાશરનો મત ઘણે ભાગે ભારતના મોટા ભાગમાં માન્ય છે. માત્ર ગૂજરાતમાં એનો પ્રચાર નહિ જેવો છે. એથી દશાઓ પણ બધે વિંશોત્તરી દશા લેવાય છે જ્યારે ગૂજરાતી જોશીઓ અષ્ટોત્તરીને અનુસરે છે. અનુભવથી જણાયું છે કે અષ્ટોત્તરી દશા નકામી છે વિંશોત્તરી ઘણીવાર ઠીક પડે છે.[6] દ્રાવિડ

---

૪. ઉપર્યુક્ત શ્રી. ફણસેનો લેખ વાંચતાં એ સત્ય સમજી શકાશે.

૫. વરાહમિહિર જન્મસમયના ગ્રહોને व्यजयति पूर्वकर्माणि એમ કહે છે. યવનાચાર્યે ફલજ્યોતિષનો ઇતિહાસ આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એ જોતાં એ અબાધિત અનુભવ–uncontradicted experience હોય એમ સમજાય છે.

૬. ગૂજરાતી જોશીઓ પારાશર મત અને વિંશોત્તરી દશાને કેમ નથી ગણતા એ નવાઈ જેવું છે અષ્ટોત્તરીના સમર્થનમાં એ જે દલીલો કરે છે તે અર્થહીન છે. આ માટે લઘુ પારાશરીનો ગ્રંથ વિવેચન સાથે લખનાર સ્વ. ઉત્તમરામ ઠાકોર–એડવોકેટ [illegible] ધ્યાન ખેંચ્યું છે [illegible] આપણા જોશીઓનો મોટો ભાગ એ તરફ ધ્યાન

દેશમાં એક કાલચક્ર નામની દશા છે તે સારી છે છતાં આપણી બાજૂ ભાગ્યેજ કોઈ એને જાણે છે વળી દ્રાવિડ દેશમાં નક્ષત્રજ્યોતિષ-જેને નાડી-જ્યોતિષ પણ કહે છે—તેનો પ્રચાર સૂક્ષ્મ બળાબળ જાણવામાં સારો થાય છે,[૭] બીજા બળાબળ સ્થૂળ છે આ નક્ષત્રજ્યોતિષની પદ્ધતિ બીજી પદ્ધતિઓ કરતાં કાંઈક વધારે ચોક્કસાઈવાળી છે એવો અનુભવ છે એના વિસ્તારની પણ અહીં જરૂર નથી આટલુ લખવાનો અર્થ એ છે કે અમદાવાદની આ નવી કુડળીને નિરયનમાં ફેરવીને નક્ષત્ર જ્યોતિષથી જોતાં ભૂતકાળના બનાવો સૌથી વધારે બંધબેસતા આવે છે પરતુ ૫૪૦ વર્ષના બનાવો જ્યોતિષના યોગો સમજાવી ઘટાવતાં પૂનજ લખાણુ થાય તેમ હોવાથી આ ઇતિહાસના ગ્રથમાં એને સ્થાન આપવુ ઉચિત નથી અહીં કુડળી અને નક્ષત્રો આપ્યાં છે તે ઉપરથી જેને રસ હોય તે જોઈ શકે, એક જુદા લેખમાં થોડા મુખ્ય બનાવો, નક્ષત્રયોગો સમજાવીને બતાવવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે

નવી કુંડળી અને નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે અમદાવાદ

આ નવી નિરયન કુંડળીમાં મિથુન લગ્ન આવે છે[૮] મિથુન લગ્ન જો વર્ગોત્તમી ન હોય તો એ ઉત્તમ ગણાતું નથી એવો મારો અગત અનુભવ છે નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે લગ્ન સામાન્ય બળવાળુ છે, પણ લગ્નાધિપતિ બળવાળો નથી કુડળીમા શનિ રાહુ અને શુક્ર ખાસ મહત્ત્વના ગ્રહો છે દેહભુવન (લગ્ન)ના નક્ષત્રજ્યોતિષ પ્રમાણે જીવ અને શરીર ઉપજાવતાં એ બન્ને વચ્ચે સારો મેળ નથી દેહ ઠીક છે, પણ જીવ બળ વિનાનો છે આયુષ્યભુવનનાં જીવ શરીરનો યોગ વધારે સારો છે, એટલે ચડતીપડતી જોયા છતાં ૫૪૦ વર્ષથી શહેર આબાદ રહ્યુ છે અને વિજયનગર, ચાંપાનેર, ફતેહપુર સિક્રી જેવાં શહેરો આબાદ થઈ પછી વેરાન થઈ ગયાં એવુ અમદાવાદનું થવાનું નથી, દરેક જાતની મુશ્કેલીમાંથી પાછુ ઊભુ થઈ પગભર થવાનો યોગ છે આઠ લાખની વસ્તીની એક વાર એંશી હજાર જેટલી ઘટી પાછી આઠ લાખથી પણ વધુ થઈ છે દશાની

૭ નક્ષત્રજ્યોતિષમા ગ્રહો ને રાશિઓ ઉપરાંત નક્ષત્રોનુ આધિપત્ય પણ આપેલુ છે ભાવના જીવ અને શરીર કાઢીને બળ તપાસાય છે ગ્રહોને ત્રણ ગુણોમા વહેંચ્યા છે બીજી ઘણી સૂક્ષ્મ બાબતો પણ એમા છે

૮ કુડળી અને તેને લગતી બીજી વિગતો છેડે આપી છે

તીર્થોદ્ધારપ્રબંધ એ સ્થાપના પછી ૧૨૦ વર્ષે લખાયો છે. એનો કર્તા અમદાવાદી હતો, એટલે એનો ઉલ્લેખ સિકંદરી વગેરે બસો વર્ષ પછી લખાયેલા ઇતિહાસો કરતાં વધારે નજીક ગણી શકાય. એમાં વિ. સં. ૧૪૬૮નું વર્ષ આપેલું છે. એ રીતે પણ ફુલ્લી શીરાઝીના વર્ષને ટેકો મળે છે.[1]

શ્રી. હરિહરભાઈએ કાઢેલી ખરી કુંડળી

આમ છતાં સ્થાપનાના મુહૂર્તની કુંડળી માટે તો ખૂબ જ મતભેદ પ્રવર્તે છે. મિરાતે અહમદીએ જે કુંડળી આપી છે તેનો સ્વીકાર આજ સુધી બધાએ કરેલો છે. એ કુંડળી ખરી છે કે ખોટી તે જોવાનો પ્રયત્ન થયો નથી. હમણાં ભારતીય જ્યોતિષના અગ્રગણ્ય વિદ્વાન અને ગણિતશાસ્ત્રી શ્રી. હરિહરભાઈ ભટ્ટે સ્થાપનાનાં વર્ષ અને તારીખ, જે ઉપર નક્કી થયાં તે મુજબ અમદાવાદની સાયન કુંડળી ઉપજાવી છે,[2] અને એ પ્રમાણે ગણવી જ પડે. એ સાયન કુંડળી ઉપરથી નિરયન ગ્રહો મૂકતાં આજ સુધી મનાતી કુંડળીઓમાં મોટો ફેર આવે છે. ફલજ્યોતિષની સામાન્ય માન્યતા પ્રમાણે તો મીનના સૂર્યમાં થયેલી સ્થાપના કોઈ કબૂલ ન કરે મીનાર્ક છે માટે નહિ પરંતુ રાજધાનીની સ્થાપનામાં સૂર્ય રાજગ્રહ હોવાથી મુખ્ય છે અને બળવાન હોય એવો જ સમય સામાન્ય રીતે પસંદ થાય. માણસનો જન્મ એ માણસના હાથની વાત નથી, પરંતુ નવી સ્થાપના કરવી એ તો માણસના હાથની વાત છે, એટલે ફલજ્યોતિષના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે ઉત્તમ ગ્રહોની સ્થિતિ શોધી કાઢીને જ મુહૂર્ત કાઢવામાં આવે. એ રીતે

---

૧. અમદાવાદના ઇતિહાસના ગ્રંથના પરિશિષ્ટમાં તથા સ્થાપનાના ખાસ પ્રકરણમાં આ ચર્ચા કરી છે. મિરાતે અહમદીમાં હિ. સ. ૮૧૩ આપવા છતાં વિ. સં. ૧૪૪૯ આપે છે તે નવાઈ જેવું છે. સિકંદરીની જુદી જુદી પ્રતોમાં પણ વર્ષમાં ફેર છે. એના નવાબઅલી અને સીડાનના અંગ્રેજી ભાષાંતરમાં વડોદરાના શ્રી. આપ્ટેએ પણ આ સંવત કાંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના લીધો લાગે છે. અહમદીની ખોટી કુંડળીને સુધારવા આજ સુધી પ્રયત્ન થયો હોય એમ લાગતું નથી.

૨. શ્રી હરિહરભાઈએ ૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧, હિ. સન ૮૧૩ જિલકાદ ૨ ગુરુવાર, સં. ૧૪૬૭-શક ૧૩૩૨, ઇષ્ટ ઘડી ૧૫-૩૫ના સમયની સાયન કુંડળી; કર્કલગ્ન-૨૦, સૂર્ય મીન ૧૭°-૧૩'; ચંદ્ર મેષ ૨૪°; મંગળ મીન ૯°; બુધ મીન ૭°; ગુરુ કન્યા ૭°; શુક્ર વૃષભ ૧°; શનિ વૃષભ ૭°; રાહુ મીન ૨૩°; હર્ષલ કુંભ ૭°; નેપ્ચ્યુન મિથુન-૨૯°; પ્લુટો મિથુન ૧૬°; સાયન દશમભાવ મીન ૨૧°-એ સમયે અયનાંશ ૧૫°-૪૦'-(જ્યોતિષદર્શન-૧૯૫૦ દિવાળીના અંકમાં શ્રી. દિનકર વિ. ફણસે, બી. કોમ. નો અમદાવાદ માટેનો લેખ)

જોતા અમદાવાદની સ્થાપનાની આ નવી કુંડળી ભારતના પ્રાચીન ફલ-જ્યોતિષની માન્યતાઓ પ્રમાણે ઉત્તમ સમયની હોય એમ જણાતું નથી આમ છતાં તારીખે અહમદશાહીનો કર્તા હુલ્વી શીરાઝી સ્પષ્ટ લખે છે કે આકાશનું ગણિત જાણનારા અને અગમનિગમ જાણનારાઓને બોલાવી શહેર-સ્થાપનાનો સમય બાદશાહે કઢાવ્યો હતો આમ હોય તો, અને હિ સ ૮૧૩ ના જિલકાદની ૩૭-૨૬ ફેબ્રુઆરી ૧૪૧૧-ગુરુવાર ફાગણ સુદ ૩ની પસંદગી કયા સિદ્ધાંત પ્રમાણે થઈ ? એમાં હિંદુ મતના જ્યોતિષીઓએ, કે મુસલ-માન નજુમીઓએ કે પછી અગમનિગમ જાણનાર સંતપુરુષોએ ભાગ ભજવેલો એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે [૩] શ્રી હરિહરભાઈએ કાઢેલી કુંડળી ઉપરથી આ ગૂંચવણ વધે છે પરંતુ શુદ્ધ જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ કુંડળી ખરી હોવાથી, આજ સુધીની કુંડળીઓને બાજુએ રાખીને એ પ્રમાણે ફલાદેશ કેટલો બંધ બેસે છે, અમદાવાદના ઇતિહાસમાં બનેલા અગત્યના બનાવો સાથે જ્યોતિષના સિદ્ધાંતોનો મેળ બેસે છે કે નહિ એ જોવાનું રહે છે પરંતુ એની ચર્ચા ખૂબ લાંબી થઈ જવાના ભયથી અહીં માત્ર બહુ જ ટૂંકામાં ખાસ મુદ્દા જોઈશું

ફલજ્યોતિષ શું છે ?

આ વિષય ઉપર લખતા પહેલાં ફલજ્યોતિષ માટે થોડુંક કહેવાની જરૂર છે ફલજ્યોતિષમાં આપણામાં પણ અનેક પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે અને એક જ પદ્ધતિ પ્રમાણે બધું ખરું ભવિષ્ય કદી જોવામાં આવતું નથી પશ્ચિમની પદ્ધતિથી જોવાનો પ્રચાર પણ હાલમાં વધતો ગયો છે એમાં પણ એ જ સ્થિતિ છે દરેક પદ્ધતિના પક્ષકારો પોતાની રીતે ભૂતકાળમાં બનેલા પ્રસંગો બંધ બેસાડી પછી ભવિષ્ય કહેવા પ્રયત્ન કરે છે એમાં ભવિષ્યકથન કોઈવાર ખરું ને કોઈવાર ખોટું પણ પડે છે મનુષ્યસ્વભાવ એવો છે કે બંધ બેસાડીને કહેલા ભૂતકાળથી અંજાઈને ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા સેવે છે, અને ભવિષ્યકથનમાં કાંઈ ખરું પડ્યું હોય તે ધ્યાનમાં લઈ જાહેરાત કરે છે જ્યારે ખોટું પડેલું ભાગ્યે જ ધ્યાનમાં લે છે અમદાવાદની

---

૩ શ્રી કૃષ્ણસે એમના લેખમાં ગણિતની ચર્ચા કરતા લખે છે કે અહમદી વગેરેમાં આપેલી કુંડળીઓમાં જે ગ્રહોની સ્થિતિ છે તે આસપાસના એકસો વર્ષનું ગણિત તપાસતા મળતી નથી એટલે એ કુંડળીઓ ખોટી છે એ તો સિદ્ધ થાય છે અહમદીના લખાણ ઉપરથી મુસલમાન નજુમીઓ અને અગમનિગમ જાણનાર સંત પુરુષોએ મુહૂર્ત કાઢ્યું હોય એમ મને તો જણાય છે

પદ્ધતિ સ્થળને લગાડતાં ૧૨૦ વર્ષના અનેક દશાચક્રો ભોગવવાનાં આવે છે.[૯] પશ્ચિમની ગોચરપદ્ધતિ પ્રમાણે એથી ટૂંકા સમયમાં એક જ ગ્રહ અનેક વાર ભ્રમણ કરી જાય છે. દરેક વખતે ગ્રહોના સર્વસામાન્ય ગુણ પ્રમાણે ફળ મળ્યું હોય એવું જોવામાં આવતું નથી, એટલે સ્થળો માટે એક પણ પદ્ધતિ સારી કહી શકાય એવું નથી. એ રીતે સ્થળોના ભવિષ્યમાં ફલ જ્યોતિષશાસ્ત્રની ન્યૂનતા જ કહેવી પડે. અમદાવાદના જીવનમાં એની સ્થાપના (૧૪૧૧) પછી સુલતાન બહાદુરશાહના અમલ સુધી (૧૫૩૭) એણે સારી જાહોજલાલી જોઈ છે, એના દરવાજા સુધી કદી શત્રુ આવ્યો નથી. બહાદુરશાહના અમલના અંત સમયે હુમાયુએ અમદાવાદ જીત્યું પણ શહેરને નુકસાન ન થાય એની કાળજી એ સહૃદયી બાદશાહે રાખી હતી. એ પછી સુલતાનો રહ્યા, પણ અમીરોની સત્તા વધતાં અવ્યવસ્થા વધતી ગઈ અને ૧૫૭૩ માં અકબરે અમદાવાદ જીતી સ્વતંત્ર ગુજરાતના પાટનગરને બદલે મુઘલ પ્રાંતનું વહીવટી પાટનગર બનાવ્યું. આ બનાવની પહેલાં અમદાવાદે અરધી સદી સુધી પાટનગરનું નામ ગુમાવ્યું હતું, પણ બાદશાહી કચેરીના ફેરફાર સિવાય એને બીજી કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી. એ સમય તે સુલતાન મહમૂદ બેગડાએ (૧૪૮૬) ચાંપાનેર જીત્યા પછી રાજધાની ત્યાં ખસેડી હતી એ. એ સ્થિતિ બહાદુરશાહના અંત (૧૫૩૬) સુધી રહી. વચ્ચે થોડાં વર્ષ મહમૂદ ત્રીજાએ (૧૫૩૭–૫૪) મહમૂદાબાદ–આજનું મહેમદાવાદ પોતાનું મુખ્ય રહેઠાણ ફેરવ્યું હતું, પરંતુ અમદાવાદને એથી કાંઈ હાનિ થઈ નહોતી. આ બનાવો દશાચક્ર પ્રમાણે બંધબેસતા આવે છે. આમ છતાં પણ આજસુધીનાં પાંચ દશાચક્રોમાં બીજા ચક્રનો પાછલો અર્ધ ભાગ (૧૭૦૭ થી ૧૭૬૬) અને ત્રીજા ચક્રનો પહેલો અર્ધ ભાગ (૧૭૬૭ થી ૧૮૨૬)—એટલે કે ઔરંગઝેબના મરણ પછીનો બાદશાહી સમયનો છેલ્લો અવ્યવસ્થાનો ભાગ અને મરાઠાઓના અમલનો ભાગ—એટલો સમય બીજા દશાચક્રોમાં પ્રમાણમાં સૌથી વધારે ખરાબ કેમ ગયો અને અમદાવાદનાં શરીર અને જીવનને સૌથી વધારે ધસારો શાથી પહોંચ્યો તેનો ખુલાસો થતો નથી.[૧૦] ઈ. સ. ૧૮૮૬ માં ચોથું દશાચક્ર પૂરું થઈ

---

૯ વિંશોત્તરી દશા પ્રમાણે અમદાવાદ હાલ પાંચમા દશાચક્રમાંથી પસાર થાય છે. ગોચરથી જોવાની રીતનો સંબંધ ગ્રહોના અંશ ઉપર આધાર રાખે છે.

૧૦ દશાચક્રોમાં ઘણાખરા બનાવો બંધબેસતા છતાં સ્થળના ભવિષ્યમાં અમુક દશા અંતરદશા અમુક ચક્રમાં જે જોરદાર ફળ આપે છે તેવું બીજા ચક્રમાં નથી આપતી એ ખામીનું કારણ જડતું નથી. એટલે અંશે એ પદ્ધતિ અપૂર્ણ કહેવાય.

પાંચમું શરૂ થયું. અમદાવાદ મ્યુનિસિપાલિટીની રીતસરની સ્થાપના ૧૮૮૫ માં થઈ. મિલઉદ્યોગ ૧૮૫૯ માં સ્થપાયેલો તે વધતો ગયો. અમદાવાદની વસ્તી આજે આઠ લાખ ઉપરની થઈ અને સમૃદ્ધિ વધી ગુજરાતી ભાષા બોલનારાઓના પ્રાંતના મોટામાં મોટા શહેર તરીકે આજે આપણે એને ગુજરાતનું પાટનગર માનીએ છીએ, પરંતુ મુંબઈ પછી પાટનગરની ટંકશાળ અને એના ગૌરવની છાપ જતી રહી. મુંબઈ પછી ગુજરાત ભારતનો અણમાનીતો પ્રાંત રહ્યો. બ્રિટિશ અમલમાં કોઈ જાતના સિદ્ધાંત વિનાની વહીવટી પ્રાંતરચના થવાથી ગુજરાત અને એના મુખ્ય શહેર તરીકે અમદાવાદ અણમાનીતાં જ રહ્યાં, તે આજ સુધી એમ જ છે. જે સમૃદ્ધિ વધી છે તે માત્ર લોકોની બુદ્ધિ અને પરિશ્રમથી વધી છે. પાંચમું દશાચક્ર હજી અરધી સદી સુધી ચાલવાનું છે એમાં શું થાય છે તે જોવાનું છે,

નવી સાયન કુંડળી પ્રમાણે શ્રી. ફણસેના મતની ચર્ચા

ફલજ્યોતિષની એકે રીત સ્થળોને લાગુ પાડવા માટે સંપૂર્ણ નથી કે બરાબર બેસતી નથી તેનો એક વિચિત્ર દાખલો નોંધવા જેવો છે. ૧૯૫૦ ના "જ્યોતિષદર્શન" માસિકના દિવાળીના અંકમાં શ્રી. ફણસેએ શ્રી. હરિહરભાઈની સાયન કુંડળી લઈ પોતાને સાયનમાં શ્રદ્ધા હોવાથી તે મુજબ કેટલુંક ફળ લખ્યું છે. શ્રી ફણસે નેપચ્યુનને અમદાવાદ માટે મુખ્ય ગ્રહ ગણીને જે લખે છે તે સુસંગત લાગતું નથી. તેની વિસ્તૃત ચર્ચા અહીં અસ્થાને છે. એ નેપચ્યુનને દયાવાન અને પરોપકારી કહી વળી મુસલમાન વર્ગનો કારક ગણે છે. એ એમની માન્યતા હશે, પરંતુ એમણે એના જે ગુણધર્મ અમદાવાદને લાગુ પાડયા છે તે અસંગત છે. કન્યાનો શનિ પણ આ શહેર માટે મહત્ત્વનો ગણે છે અને તેના બે ત્રણ દાખલા આપ્યા છે. શનિ કન્યામાંથી તુલામાં આવ્યો છે, એટલે આ શહેરમાં ગયાં બે ત્રણ વર્ષમાં શું મહત્ત્વનું બન્યું છે તે જાણીતું હોવાથી ચર્ચવાની જરૂર નથી ૧૯૫૦ માં એમણે ૧૯૫૩ નું વર્ષ કપરું જશે એમ લખ્યું છે, તે હમણાં જ પૂરું થયું છે અને કાંઈ કપરો બનાવ બન્યો નથી. સંસ્કારની દૃષ્ટિએ કાંકરિયા પંચશતાબ્દી મહોત્સવ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાપરિષદનો આ વર્ષના બનાવો ઊલટા અમદાવાદની ખ્યાતિ વધારનારા બન્યા છે; મિલોએ પણ કમાણી કરી છે.

કોઈપણ પદ્ધતિ પૂરેપૂરી લાગુ પડી શકતી નથી

આ ઉપરાંત શ્રી. ફણસે લખે છે કે શહેરની કુંડળીમાં રાશિઓનો

આધારે મીન મેષ અને વૃષભ આવે છે તેથી શહેરનો પૂર્વ તરફનો ભાગ મિલોને લીધે ધુમાડાવાળો છે અને રોગચાળો એ તરફ ચાલે. વળી આગળ લખે છે કે કન્યારાશિ એલિસબ્રિજ તરફ હોઈ તેમાં ગુરુ છે તેથી એ વિભાગ એશઆરામવાળો અને કોલેજો તથા યુનિવર્સિટીવાળો થયો છે. એક ૫૪૦ વર્ષની જિંદગીવાળા શહેરને માટે જ્યોતિષના આવા ગુણ લાગુ પાડવા એ અર્થ વિનાનું છે. મિલો તો છેક ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં થઈ અને આ સદીની શરૂઆતમાં વધી તે પહેલાં અમદાવાદના જીવનમાં એ રાશિઓએ પૂર્વ ભાગમાં અસર ન કરી! તેથી ઊલટું બાદશાહી સમયમાં છેક ૧૭૫૦ પછી મરાઠાઓના આક્રમણો શરૂ થયાં ત્યાંસુધી અમદાવાદનો આ પૂર્વ તરફનો ભાગ જ સમૃદ્ધ પરાંઓવાળો અને બગીચાઓવાળો હતો. તેમાં બાગે શાબાન અને એનું તળાવ તો પરદેશી મુસાફરોએ વખાણેલું છે. બીજું એલિસબ્રિજ તરફનો ભાગ એ સમયે ઉજ્જડ અને ખેતરોવાળો જ હતો. નદીકાંઠાને અડીને કેટલાંક પરાં હતાં એમાં સૌથી સમૃદ્ધ ઉસમાનપુર હતું. મીઠાખળી અને માદલપુરને સમાંતર લીટી દોરિયે તો એની પાછળ–આજે જ્યાં ગૂજરાત કૉલેજ, અને એ પછી બીજી કૉલેજો છે ત્યાં કેવળ ખેતરો જ હતાં. તો કન્યા રાશિ અને ગુરુની અસર આ છેલ્લાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં જ થઈ અને શહેરના જીવનનાં પાંચસો વર્ષમાં એ ક્યાં ગઈ હતી? આ ઉપરથી જણાશે કે સ્થળોને માટે ફલજ્યોતિષના નિયમો બરોબર લાગુ પડતા નથી અને એકે પદ્ધતિ એ માટે તદ્દન ખરી મનાય તેવી નથી.

અમદાવાદની નિરયન કુંડળી*

અમદાવાદ શહેરના ભદ્રના કિલ્લાનું મુહૂર્ત હિ. સન ૮૧૩ ના જિલકાદ

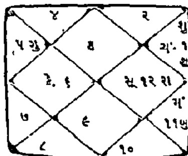
---

* મિરાતે અહમદીએ આપેલી કુંડળી એનો ફરક જોવા માટે અહીં આપી છે. તે આ પ્રમાણે છે. કુંડળી મૂકી લેવી.

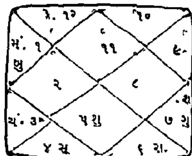
લગ્ન કર્ક; સૂર્ય મેષમાં, ચંદ્ર, લગ્નમાં કર્કમાં; મંગળ, સાતમે મકરમાં; બુધ, નવમે–મીનમાં; ગુરુ, પાંચમે વૃશ્ચિકમાં; શુક્ર, લાભે, વૃષભમાં; શનિ, છઠ્ઠે, ધનમાં; રાહુ, નવમે, મીનમાં; કેતુ ત્રીજે; કન્યામાં, આમાં કુંડળીની વિચિત્રતા જણાઈ આવશે. શીઘ્ર ગ્રહોમાં કોઈ વાર ફેર આવે, પરંતુ શનિ અને ગુરુ જેવા મંદ ગ્રહોમાં પણ ફેર આવે એ વિચિત્ર ગણાય. આ કુંડળીમાં ગુરુ વૃશ્ચિકમાં અને શનિ ધનુષમાં છે, જ્યારે ઉપરની કુંડળીમાં સિંહમાં અને મેષમાં છે. એક વર્ષે અને અઢી વર્ષે રાશિ બદલતા મંદ ગ્રહોમાં આટલો બધો ફેર આવે તે કેવું? આ કુંડળી આજ સુધી મનાઈ અને જોયા વિના બધાએ નોંધી એ પણ આશ્ચર્ય જ છે.

માસની ૩ ૭ (૨ ૭ ?) તારીખને ગુરુવારે, વિ. સં. ૧૪૬૭ (૬૮ ?) ના ફાગણ સુદિ ૩ શકે ૧૩૩૨, સૂર્યોદય પછી ૪૪ ઘડી ૧૫-પળ ૩૫ સમયે થયું.

જન્મ કુંડળી

નવમાંશ કુંડળી

નક્ષત્ર ચરણો

ગ્રહ	નક્ષત્ર	ચરણ
સૂર્ય	પૂર્વાભાદ્રપદ	૪
ચંદ્ર	અશ્વિની	૩
મંગળ	પૂર્વાભાદ્રપદ	૧
બુધ	પૂર્વાભાદ્રપદ	૧
ગુરુ	પૂર્વા-ફાલ્ગુની	૩
શુક્ર	ભરણી	૧
શનિ	ભરણી	૩
રાહુ	ઉ. ભાદ્રપદ	૨
કેતુ	ઉ. ફાલ્ગુની	૪

વિંશોત્તરી મહાદશા

કેતુ મહાદશા-વર્ષ-માસ
બાકી ૨ - ૯

(દશા બાકીમાં દિવસ વગેરે સૂક્ષ્મ ગણિતથી નથી કાઢયું, કારણ એમાં ફળ ઘણી વાર સહેજ વહેલું મોડું મળે છે એવો આચાર્યોનો મત છે)

તા. ૨૬-૨-૧૪૧૧ થી કેતુની મહાદશા બેઠી.

એટલે શરૂઆતમાં પહેલા દશાચક્રનાં ૧૧૫ વર્ષ ૯ માસ ભોગવવાનાં.

દશાચક્રો

તા. ૨૬-૨-૧૪૧૧ થી	૨૬-૧૧-૧૫૨૬	સુધી પહેલું દશાચક્ર
તા ૨૬-૧૧-૧૫૨૬ થી	૨૬-૧૧-૧૬૪૬	સુધી બીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૬૪૬ થી	૨૬-૧૧-૧૭૬૬	સુધી ત્રીજું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૭૬૬ થી	૨૬-૧૧-૧૮૮૬	સુધી ચોથું દશાચક્ર
તા. ૨૬-૧૧-૧૮૮૬ થી	૨૬-૧૧-૨૦૦૬	સુધી પાંચમું દશાચક્ર

દરેક ગ્રહની મહાદશા અંતરદશાઓ બનાવી સરખાવવામાં જેમને રસ હોય તેમણે ગણત્રી લેવી.

૨૫૦૮ ગ્રહો–(સાયનમાંથી અયનાંશ બાદ કરતાં–નિરયન)

સૂર્ય.	ચંદ્ર	મંગળ	બુધ	ગુરુ	શુક્ર	શનિ	રાહુ	કેતુ	લગ્ન
૧૧	૯	૧૦	૧૦	૪	૯	૯	૧૧	૫	૨
૧	૮	૨૪	૨૧	૨૧	૧૫	૨૯	૭	૭	૧૬
૩૩	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૨૦	૪૦	૪૦